Michal Štefanský

STUDENÁ VOJNA

Slovensko 1946–1954

Vojenský historický ústav
Bratislava 2008

©Michal Štefanský, CSc.
©Vojenský historický ústav

Recenzent:
PhDr. Slavomír Michálek, CSc.

ISBN 978–80–969375–5–4

Obsah

Úvod **5**

I. VZNIK STUDENEJ VOJNY 9

1. Genéza delenia sfér vplyvu **11**
2. Povojnové zmeny mocenských elít **22**
3. Prvé medzníky studenej vojny **34**
4. Nepriateľ v radoch komunistickej strany **48**

II. MILITARIZÁCIA STUDENEJ VOJNY 65

1. Prevrat v Československu a jeho dôsledky **67**
2. Rozdelené Nemecko – realita studenej vojny **76**
3. Vojna v Kórei a budovanie československej armády **89**
4. Za železnou oponou – blokáda informácií a obmedzenie pohybu **105**

III. REŽIM STUDENEJ VOJNY A JEHO FUNGOVANIE 129

1. Po prevrate **131**
2. Ekonomika studenej vojny **144**
3. Prípravy na vojnu **158**
4. Urýchľovanie sociálnych premien **174**
5. Začiatok ekonomickej a sociálnej krízy **189**

Záver **202**
Summary **208**
Použité pramene a literatúra **215**
Menný register **220**

ÚVOD

Vznik studenej vojny sa najčastejšie kladie do obdobia krátko po skončení druhej svetovej vojny, do rokov 1946 – 1947, keď sa začalo rozpadávať spojenectvo štátov protihitlerovskej koalície a protiklady medzi dvoma veľmocami – USA a ZSSR v ideologickej, politickej a hospodárskej oblasti začali naberať nový konfrontačný kurz. V ideologickej oblasti ožili stereotypy spred druhej svetovej vojny o hrozbe z druhej strany. Zmiernenie ideologických a politických výpadov v čase druhej svetovej vojny potom vyznieva ako „oddychový čas" na rozkrútenie nových kôl ostrých konfrontácií s balansovaním na pokraji vojny. Tento moment sa stal zreteľnejší od konca 40. rokov minulého storočia, keď studená vojna nadobudla rozmer militarizácie. Vojenskej sile sa na jednej i druhej strane pripísal zásadný politický význam vo vzťahoch medzi USA a ZSSR. Práve militarizácia studenej vojny, sprevádzaná budovaním veľkých a moderne vyzbrojených armád s mohutnou zbrojnou výrobou konvenčných a jadrových zbraní, priniesla pre Európu a svet nebezpečenstvo vojnovej konfrontácie. Vlastníctvo atómových zbraní v USA a ZSSR (od roku 1949) a vodíkových bômb od roku 1953 so zdokonalením nosičov zbraní – lietadiel strategického doletu a rakiet – sa stalo potenciálnym i reálnym nebezpečím vzájomného napadnutia a zničenia ľudskej civilizácie. Toto nebezpečie hrozilo už pred vznikom Severoatlantickej aliancie i neskôr založenej Varšavskej zmluvy. Vyše štyridsaťročná história studenej vojny zaznamenala niekoľko „horúcich" udalostí hroziacich prerásť do vojny. Prvou takou udalosťou bola Berlínska kríza v rokoch 1948 – 1949, potom vojna v Kórei 1950 – 1953 a napokon Berlínska a Kubánska kríza na začiatku 60. rokov. Nebezpečenstvo vojnovej konfrontácie globálneho charakteru skrývali okrem kórejskej vojny aj ďalšie lokálne vojny, do ktorých boli obe mocnosti viac alebo menej zainteresované, ako v prípade vojen na Blízkom východe, vietnamskej vojny a vojny v Afganistane. Paradoxom celého obdobia studenej vojny sa stala skutočnosť, že vzájomné a stupňované jadrové odstrašovanie sa ukázalo ako rozhodujúci moment, pre ktorý sa ani jedna strana neodhodlala použiť jadrové zbrane, a studená vojna neprerástla do vojnového dobrodružstva.

Studená vojna nebola plánovaná, ale bola nevyhnutná, lebo vyplývala zo zásadných rozporov medzi liberálnym kapitalizmom v USA a komunistickým systémom totalitného charakteru v ZSSR. Bipolárne rozdelenie Európy na konci 40. rokov minulého storočia znamenalo, že studená vojna sa preniesla aj na spojencov USA a ZSSR, a nadobudla aj regionálnu podobu. Protiklady a ostrý konfrontačný kurz vzťahov medzi veľmocami s väčšími, či menšími odchýlkami, možno pozorovať aj v politike spojencov. Studená vojna sa premietla aj v podobe každodennosti, v ktorej dominoval strach miliónov ľudí na jednej i druhej strane z hrozby termojadrovej vojny. Obava z vojny kulminovala najmä počas „horúcich" udalostí a krátke obdobia zmiernenia napätia a konfrontácie boli prijímané s úľavou.

V studenej vojne sa vzájomne prelínalo pôsobenie viacerých dôležitých faktorov. Bola interakciou politických, ideologických, vojenských, hospodárskych a geopolitických činiteľov. Možno ju rozdeliť do niekoľkých časových etáp z hľadiska rôznych kritérií s medzníkmi eskalácie, zmierňovania napätia, politiky détante, etáp vzájomného odstrašovania, vývoja zbraní a zbrojných systémov, hospodárskej politiky a diskriminácie, politických a vo-

jenských doktrín a iných. Za začiatok studenej vojny považujeme roky 1946 – 1947 a za jej koniec zánik komunistických režimov a rozpad ZSSR.

Z naznačených okruhov otázok imanentných studenej vojne možno bez obáv konštatovať, že táto téma je značne diferencovaná, s mnohými problémami, ktoré možno skúmať na regionálnej úrovni. Z historiografického hľadiska je analýza celého obdobia trvania studenej vojny náročná na zvládnutie dnes už veľkého množstva pôvodného pramenného materiálu domácej a zahraničnej proveniencie, a od jedného autora si vyžaduje takmer celoživotný výskum. Predložená práca má skromnejšie ciele, analyzuje začiatok studenej vojny, jej etapu v rokoch 1946 – 1954, ktorú autor približuje na troch úrovniach vzájomne popreplietaných. Zvolený metodický postup má ukázať pôsobenie faktorov na jednej strane s bipolárnym pôvodom a tiež československej proveniencie, ktoré vznikli činnosťou jej rôznych orgánov, a napokon vplyvov a dopadov na Slovensko a jeho politickú, hospodársku, ako aj ideologickú oblasť. V práci nechýbajú ani vojenské otázky, ale tie sú, podobne, ako v historiografiách veľkých štátov doposiaľ slabým miestom spracovania studenej vojny.

V monografii autor vychádza z postulátu, že studená vojna modifikovala tvárnosť Československa a Slovenska v ňom. Hlboko poznačila hospodársko-sociálnu štruktúru a tempo štrukturálnych a vlastníckych zmien. Na zmenách sa evidentne podieľal komunistický systém a režim už od čias jeho formovania v tzv. zakladateľskom období. Deliaca čiara interakcie faktorov vyplývajúcich zo stupňovania medzinárodného napätia (studenej vojny) a komunistického systému podľa stalinského modelu socializmu nie je výrazná, pretože oba faktory plodili radikalizmus v politike a politikov s radikálnymi metódami. Do úvahy treba vziať aj skutočnosť, že vývoj a udalosti tohto obdobia sa neodvíjali len v krajných a čiernobielych intenciách. V dôsledku informačnej bariéry sa mnohé otázky v sovietskom bloku skresľovali pôsobením propagandy, a to tak o sovietskej „mierovej politike", ako aj politike „amerického imperializmu". V súčasnosti viacerí americkí historici odmietajú zjednodušenú interpretáciu expanzívnej sovietskej politiky pod zámienkou vývozu komunizmu a vytvorenia socialistickej Európy, hlavne v období vlády Stalina na jednej strane, a americkej politiky zameranej v prvom rade na šírenie slobody, demokracie a ochrany ľudských práv na strane druhej.[1] Americkú politiku v idealistickom poňatí, zameranú v prvom rade na šírenie demokracie, slobody a ľudských práv, spochybňujú viacerí americkí historici. Poukazujú na to, že americká politika sa prejavila aj negatívne, a to tým, že podporila reakčné režimy vo svete a nereagovala ani na masové represie s tragickými dôsledkami v štátoch sovietskeho bloku.

Josif V. Stalin a jeho nasledovníci počas studenej vojny nešetrili slovami o „zániku kapitalizmu", „všeobecnej kríze kapitalizmu", kapitalizme odsúdenom na zánik a iných heslách oprášených z arzenálu Komunistickej internacionály. Obavy USA zo sovietskeho možného expanzionizmu na Západ výstižne vyjadril americký historik (českého pôvodu) V. Mastný, keď napísal, že „*Stalin a jeho nástupcovia vždy hazardovali, keď mali pocit, že vzájomný pomer síl sa nakláňa v ich prospech. Vo vyhodnocovaní vlastných síl a slabosti súperov mali spravidla zlý odhad.*"[2]

Víťazom studenej vojny boli na začiatku 90. rokov minulého storočia Spojené štáty. Ale

1 LEFFLER, Malvyn P.: Ohlédnutí za studenou válkou, publikovaný referát na 19. medzinárodnom kongrese historických vied v Oslo roku 2000. Referát analyzuje americkú historiografiu o studenej vojne s jej školami. In: *Soudobé dějiny*, 2000, č. 2, s. 241-248.

2 MASTNÝ, V.: *Studená válka a sovětsky pocit nejistoty 1947 – 1953*. Praha 200 s. 209.

pozornosť historikov po skončení studenej vojny sa upriamila na porazených, na Sovietsky zväz, ktorý sa rozpadol, a jeho bývalých spojencov, v ktorých krajinách sa zrútili komunistické systémy. Pozornosť venovaná porazenej strane vyplynula najmenej z dvoch dôvodov: otvorenia dovtedy neprístupných archívov bývalého ZSSR a štátov sovietskeho bloku, ako aj potreby prebádať sovietsky systém a režim v čase, keď už neexistoval. Naliehavosť tejto úlohy vyplynula aj zo skutočnosti, že v americkej historiografii sa už od 60. rokov prehodnocovali predchádzajúce pohľady na studenú vojnu podľa aktuálne vyzdvihovaných determinujúcich faktorov – geopolitických, ekonomických a ideologických, pričom na druhej strane v ZSSR a jeho bloku sa do začiatku 90. rokov jednostranne interpretovali ako dielo „imperialistickej agresie".

Veľké zintenzívnenie výskumu studenej vojny nastalo v Ruskej federácii potom, keď na pôde Ruskej akadémie vied v Ústave všeobecných dejín v roku 1995 vzniklo Centrum pre výskum studenej vojny, ktoré koordinuje výskum vo federácii a udržuje kontakty so zahraničnými pracoviskami v USA a Veľkej Británii. Pokrok vo výskume je badateľný v obsahu zborníka štúdií pod názvom *Cholodnaja vojna 1945 – 1963*, ktorý zostavili N. I. Jegorova a A. O. Čubarijan. Hneď v úvode editorka Jegorova kritizuje predchádzajúcu sovietsku jednostrannú interpretáciu studenej vojny ako, „*hroziacej agresie proti ZSSR a socialistickému táboru zo strany Západu*"[3]. Pôvodné štúdie v zborníku, venované sovietsko-americkým vzťahom, sovietskej blokovej politike, nemeckej otázke, európskej bezpečnosti a lokálnym vojnám, priniesli posun v doterajšom poznaní. Navyše, druhý z editorov A. O. Čubarijan v závere nielen sumarizuje doterajšie poznanie, ale kladie aj otázky výskumu ďalších tém, ktorým sa doteraz nevenovala dostatočná pozornosť.

Druhým centrom v Ruskej federácii, ktoré výrazne prispelo k osvetleniu obdobia začiatku studenej vojny z pohľadu sovietskej politiky voči svojim spojencom, je Ústav slavjanovedenija (predtým aj balkanistiky) Ruskej akadémie vied. Jeho pracovníci pripravili vydanie zborníkov dokumentov *Vostočnaja Jevropa 1944 – 1953*, dva diely, a tiež dva diely dokumentov *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope 1944 – 1953*, rovnako rozsiahlu monografiu štyroch autoriek pod názvom *Moskva i Vostočnaja Jevropa 1949 – 1953*. Dokumenty, monografie a zborníky ruskej proveniencie autorovi pomohli prekonať značné medzery v prameňoch a interpretáciách sovietskej blokovej politiky. Súčasne aj formulovať analýzy o dopade sovietskej politiky na Československo a Slovensko. Napomohlo mi pri tom aj štúdium v archíve politicko-sociálnej histórie (RGASPI) v Moskve.

Značný posun v poznaní studenej vojny zaznamenala česká historiografia. K autorom, ktorý sleduje obdobie od skončenia vojny do polovice 60. rokov, patrí Karel Kaplan. Z veľkého množstva jeho prác možno spomenúť aspoň niektoré, a to: *Československo v poválečné Evropě*, *Československo v RVHP 1949 – 1956*, a *Gottwaldovi muži* (spoluautor Pavel Kosatik). Ďalej publikované výsledky výskumu Miroslava Krča a kolektívu *Vojenské výdaje v letech studené války a po jej skončení*, a štúdie Jaroslava Láníka o *Financovaní čs. armády v letech 1. pětiletky* a *Plán výroby výbušnín v Československu na počátku 50. lét 20. století*. K podobne zameranej problematike možno priradiť publikovanú štúdiu na Slovensku od Jana Štaigla *Zbrojná výroba na Slovensku po druhej svetovej vojne (1945 – 1953)*. Zo slovenských autorov, ktorí analyzovali niektoré otázky československo-amerických vzťahov v čase prevratu a v 50. rokoch, treba uviesť Slavomíra Michálka, a najmä monografiu *Ján Papánek*

3 *Cholodnaja vojna 1945 – 1953. Istoričeskaja retrospektiva. Sbornik statej*. Moskva 2003, s. 3.

politik a humanista, ako aj *Prípad Oatis*, ďalej monografie Michala Barnovskéko *Na ceste k monopolu moci* a *Prvá vlna destalinizácie a Slovensko*.

Významným zdrojom boli archívne pramene moskovského štátneho archívu sociálno-politickej histórie, fondov Národného archívu v Prahe, fondov Vojenského historického archívu v Prahe, fondov Slovenského národného archívu v Bratislave, Štátneho oblastného archívu v Bratislave a Vojenského historického archívu v Bratislave. Napriek širokému využitiu prameňov rôzneho pôvodu, autor sa nedomnieva, že by ďalší výskum nepriniesol nové poznatky. Publikácia analyzuje otázky studenej vojny v chronologickom slede, ktorý sa nepodarilo vždy dôsledne dodržiavať.

Na záver úvodu autor vyjadruje želanie, aby monografia zaujala nielen historikov, ktorí sa zaoberajú najnovšími dejinami po roku 1945, ale aj všetkých záujemcov o históriu Československa a Slovenska v rokoch 1946 – 1954.

I.

VZNIK STUDENEJ VOJNY

1.
Genéza delenia sfér vplyvu

S približovaním konca druhej svetovej vojny povojnové hranice Európy a sveta v dohodách a predstavách veľkých štátov protihitlerovskej koalície začali nadobúdať konkrétnejšiu podobu. S nimi vznikali aj obrysy budúcich sfér kontroly a vplyvu mocností nad spravidla menšími štátmi. Stredná a juhovýchodná Európa sa stala doménou sovietskej kontroly a vplyvu. Po skončení vojny pod egidou Moskvy vznikli v tomto regióne režimy ľudovej demokracie, z ktorých sa v rokoch 1947 – 1949 sformoval sovietsky blok na čele so Sovietskym zväzom.

Predstavy o povojnovej strednej a juhovýchodnej Európe sa vytvárali už počas vojny. Predstavitelia Veľkej trojky (ZSSR, USA, VB) súhlasili s obnovením Československa, Poľska, Juhoslávie, Rakúska, Albánska a ich povojnové hranice posudzovali na konferenciách v Teheráne, Jalte a v Postupime a počas bilaterálnych rokovaní. Pritom najťažšie sa dosiahol konsenzus v otázke poľskej východnej a západnej hranice, a najmä medzi Sovietskym zväzom a poľskou exilovou vládou a tiež odbojom. Už na začiatku druhej svetovej vojny sa zrodili predstavy a projekty vytvorenia veľkých územných celkov v priestore od Baltického po Egejské more vytvorením dvoch federácií alebo konfederácií, a to: severnej zo štátov strednej Európy a južnej zo štátov juhovýchodnej Európy. Federácie mali vyplniť priestor medzi Nemeckom a Sovietskym zväzom. Mali predstavovať zoskupenie štátov, nad ktorými by nemal kontrolu ani Sovietsky zväz, ani Nemecko.

Keďže Československo sa ako súčasť strednej Európy dostalo do sovietskej sféry vplyvu, pozornosť si zasluhuje aspoň stručná genéza sovietskej politiky voči tomuto regiónu v čase druhej svetovej vojny a krátko po nej. Sovietsky zväz po vstupe do vojny za svoje prvoradé vojnové ciele považoval obnovenie západnej hranice spred júna 1941, teda anexiu pobaltských republík a Besarábie. Otvorenou otázkou zostávala hranica s Poľskom. Od decembra 1941 do mája 1942 prebiehali sovietsko-britské rozhovory o spojeneckej dohode. Moskva od britskej strany požadovala, aby dohoda fixovala sovietsku západnú hranicu a právo zriadiť po vojne vojenské základne vo Fínsku a Rumunsku.[1] Počas vojny sovietska strana skrývala pred západnými Spojencami svoje zámery v strednej Európe a nepovažovala za potrebné o tejto otázke s nimi rokovať.[2] S výnimkou dvoch otázok, a to: 1. stanoviska k československo-poľskej federácii z roku 1942 a federáciám vôbec; 2. stanoviska k uzatváraniu spojeneckých zmlúv Sovietskeho zväzu a Veľkej Británie so spojeneckými exilovými vládami, ktorých platnosť presahovala vojnové obdobie.

1. Koncepcie a projekty federácií alebo konfederácií podporovala Veľká Británia. Návrhy na federatívne usporiadanie strednej a juhovýchodnej Európy najprv vznikli vo výskumnom stredisku britského ministerstva zahraničných vecí v rokoch 1941 – 1942. Kon-

1 GIBIANSKIJ, L. J.: Problemy Vostočnoj Jevropy i načalo formirovanija sovetskogo bloka. In: *Cholodnaja vojna*. Moskva 2003, s. 105.

2 Tamže, s. 108.

cepcie federácií mali svojich pôvodcov aj v exilových vládach Československa, Poľska a Juhoslávie, ktoré sídlili v Londýne. Britský pôvod a podpora exilových vlád v otázke vytvorenia federácií pramenili z predstavy, že zánikom Rakúsko-Uhorska po prvej svetovej vojne v regióne strednej a juhovýchodnej Európy vzniklo mocenské vákuum. Novovzniknuté štáty v dôsledku národnostných sporov a sporov o hranice boli nestabilné. Východiskom z nestability a prekonania sporov o postavení národností a v otázke hraníc, mali byť väčšie územné celky – federácie alebo konfederácie v priestore medzi Nemeckom a Sovietskym zväzom. Vytvorením severnej a južnej (balkánskej) federácie by tento región nespadal do žiadnej sféry vplyvu veľmocí. Josif Visarionovič Stalin spočiatku (roku 1941) súhlasil s britskými návrhmi na federácie. V roku 1942, keď sa do britsko-sovietskej spojeneckej zmluvy nepodarilo dosiahnuť zapracovanie formulácie o britskom súhlase so západnou sovietskou hranicou, sovietske stanovisko sa zásadne zmenilo na negatívny postoj.

V čase, keď sa viedli britsko-sovietske rokovania o spojeneckej zmluve, bol oznámený juhoslovansko-grécky plán balkánskej únie a 23. januára 1942 plán československo-poľskej konfederácie, ktorý vypracoval Edward Raczynski a Hubert Ripka. Memorandum o čs.-poľskej konfederácii obsahovalo ustanovenie, že konfederácia bude mať spoločnú zahraničnú, obrannú, hospodársku, finančnú, sociálnu a dopravnú politiku a bude sa usilovať o colnú úniu. Zámer poľského exilu v Londýne prijať do čs.-poľskej konfederácie po vojne aj Litvu, narazil na tvrdý sovietsky odpor. Okrem toho slabým miestom koncepcie konfederácie boli sporné poľsko-sovietske hranice. Predstavy poľského exilu o tom, že k obnovenému Poľsku by malo patriť Vilno (Litva) a Ľvov (Ukrajina), nedávali veľké šance na sovietsky súhlas s vytvorením konfederácie, napriek úsiliu Edvarda Beneša presvedčiť sovietsku stranu, že Sovietsky zväz by mohol tolerovať konfederáciu za predpokladu priateľských sovietsko-poľských vzťahov.[3] Napokon, postoj k balkánskej únii ukázal, že Sovietsky zväz konfederácie a únie zásadne odmieta. Príčinu negatívneho postoja Sovietskeho zväzu k federáciám treba hľadať v tom, že ich vytvorenie považoval za „*prekážku vplyvu ZSSR pri jeho prenikaní na Západ, osobitne pri porážke Nemecka*“[4]. Na Moskovskej konferencii ministrov zahraničných vecí USA, ZSSR, VB v októbri 1943 sa Sovietsky zväz kategoricky vyslovil proti federáciám a vôbec nastoľovaniu tejto otázky, pretože projekty federácie Sovietom pripomínali medzivojnovú politiku sanitárneho kordónu. Na Teheránskej konferencii koncom októbra 1943 Stalin kategoricky vystúpil proti snahe Winstona Churchilla predostrieť na rokovanie otázku federácií. Moskovská a Teheránska konferencia ukázali, že britské plány o budúcnosti federatívnej alebo konfederatívnej strednej a juhovýchodnej Európy nemožno realizovať bez podpory Sovietskeho zväzu a americkej pomoci. Od konca roka 1943 prezident E. Beneš vyvíjal úsilie získať sovietsky súhlas s paralelnými zmluvami o vzájomnej pomoci, a to československo-poľskou a československo-sovietskou. Keď Sovieti zamietli aj túto iniciatívu, Beneš sa vzdal myšlienky na konfederáciu s Poľskom a usiloval sa o podpísanie zmluvy o priateľstve a vzájomnej pomoci so Sovietskym zväzom. Zmluva mala byť otvorená na pristúpenie Poľska.[5] Kategorický odpor Sovietskeho zväzu voči federáciám pochoval britské plány „Tretej Európy“. Túto skutočnosť akceptovali exilové vlády v Londýne. „Tretia Európa“ s kľúčovou úlohou Poľska v strednej Európe prestala byť reálnou v roku 1943 aj

3 BRANDES, D.: *Exil v Londýne 1939 – 1943*. Praha 2003, s. 218-219.

4 GIBIANSKIj, L. J: *Problemy Vostočnoj Jevropy*, c. d., s. 109.

5 BRANDES, D.: *Exil v Londýne*, c. d., s. 437.

z toho dôvodu, že sovietska vláda prerušila styky s poľskou vládou: na protest proti tomu, že exilová vláda súhlasila, aby Medzinárodný Červený kríž vyšetril vraždy poľských dôstojníkov v Katynskom lese pri Smolensku. Konferencie v Moskve a Teheráne ukázali, že Sovietsky zväz dokázal pochovať koncepcie federácií, aby v budúcnosti nemal v strednej a juhovýchodnej Európe hoci len potencionálneho protivníka, ktorý by prekazil jeho ambície na získanie tohto regiónu ako vlastnej sféry kontroly a vplyvu nad jednotlivými štátmi.

2. V júni 1942 britské ministerstvo zahraničných vecí odporučilo sovietskemu partnerovi prijať dohodu na „zásade sebaobmedzenia" (self – denying ordinace), ktorá by až do mierovej konferencie nedovolila uzatvárať dohody s malými spojencami (štátmi), platnosť ktorých by sa vzťahovala aj na povojnové obdobie. V opačnom prípade by mohlo dôjsť k britsko-sovietskemu súpereniu o spojenecké zmluvy.[6] Táto zásada sa stala aktuálnou v súvislosti s prípravou čs.-sovietskej spojeneckej zmluvy, o podpísanie ktorej sa usiloval Beneš počas návštevy Moskvy v roku 1943**.** Sovietsky zväz v súvislosti s prípravou čs.-sovietskej zmluvy v otázke „zásady sebaobmedzovania" argumentoval, že odporučenie britského ministerstva chápal len ako výmenu názorov, pretože britská strana nevypracovala definitívne znenie textu.[7] Napokon britský minister zahraničia Eden priznal sovietom právo na výnimku z tejto zásady so zdôvodnením, že ZSSR nemá ďalších potenciálnych zmluvných partnerov, naproti tomu Veľká Británia môže uzavrieť viacej spojeneckých dohôd.[8]

Zásada sebaobmedzenia navrhnutá Sovietskemu zväzu mala zabrániť vytvoreniu sfér kontroly a vplyvu v povojnovom období na základe dlhodobých spojeneckých zmlúv uzavretých v čase vojny. Z tejto zásady sa vymykala čs.-sovietska zmluva o priateľstve, vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci z 12. decembra 1943. V zmluve v článku 5 sa uvádzalo, že zmluvní partneri nebudú vstupovať do žiadneho spoločenstva a žiadnej koalície zameranej proti partnerovi. Uvedený článok Stalin využil v súvislosti s odmietnutím Marshallovho plánu, keď československej delegácii pripomenul otázku „družby" so ZSSR a ultimatívne žiadal odmietnutie československej účasti. Pravdou je aj skutočnosť, že účasť na tomto pláne odmietli aj niektoré štáty ľudovej demokracie, ktoré nemali podobné spojenecké zmluvy so ZSSR. Okrem toho článok 5 Sovietsky zväz použil pri vetovaní čs.-francúzskej zmluvy, ktorá mala byť uzavretá v povojnovom období.

USA sa odmietavo stavali k deleniu sfér vplyvu v Európe. Kritizovali britskú imperiálnu politiku obnovenia imperiálneho panstva. V predstavách prezidenta USA Franklina Delana Roosevelta o povojnovom svetovom poriadku mali tri víťazné štáty (USA, ZSSR, VB) a Čína formou akejsi správnej rady sveta presadzovať mier proti agresii. Štyria „policajti" mali uchrániť svet od vojen. Až do roku 1944 sa USA o osud krajín strednej Európy zaujímali veľmi málo. Tradičný nezáujem bol počas druhej svetovej vojny posilňovaný americkou predstavou, že táto oblasť bude patriť do sféry právomoci Veľkej Británie. Vo Veľkej Británii sa rodili rôzne predstavy o federáciách a konfederáciách v priestore medzi Nemeckom a Ruskom. Ale situácia sa v priebehu vojny menila. Na jej konci, roku 1944, štátny departement USA už bol toho názoru, že ZSSR bude dominantnou mocnosťou v oblasti na východ od línie Berlín – Terst.[9] V súvislosti so sovietskym vplyvom v strednej Európe USA roku

6 Tamže, s. 225.
7 Tamže, s. 358.
8 Tamže, s. 381.
9 FAURE, J.: *Americký přítel. Československo ve hře americké diplomacie 1943 –1968*. Praha : NLN. 2006, s. 26.

1945 pripustili dve možné verzie vývoja, a to: podľa baltského modelu, t. j. nadvlády „Moskvy" nad všetkými oblasťami, prípadne aj s pripojením k Sovietskemu zväzu; podľa československého vzoru založenom na slobodnom rozhodovaní o domácich záležitostiach s rozvíjaním ekonomických vzťahov so Západom. V zahraničnej politike krajiny budú dôsledne rešpektovať imperatívy sovietskej národnej bezpečnosti.[10] Podľa tohto modelu by sa región strednej a juhovýchodnej Európy stal otvorenou sférou vplyvu.

Po druhej svetovej vojne sa mohlo stať Československo testovacím priestorom realizácie modelu otvorenej sféry vplyvu. Hlavným úsilím, ktorým USA chceli presadiť svoju predstavu otvorenej sféry vplyvu, bolo zabrániť ekonomickej závislosti strednej Európy od ZSSR. Americká predstava otvorenej sféry vplyvu bola spojená s F. D. Rooseveltom, a s kritikou politiky USA voči strednej Európe prišiel G. Kennan poukázajúc, že politika otvorenej sféry sa zakladá na chybných postulátoch, nebezpečných ilúziách a neznalosti podstaty sovietskej politiky. Dospel k opačnému názoru ako administratíva F. D. Roosevelta a požadoval, aby sa USA prestali angažovať v sovietskej sfére vplyvu a vyhli sa možnej nebezpečnej konfrontácii. USA by podľa Kennana mali rešpektovať rozdelenie do dvoch sfér vplyvu a pokladať toto rozdelenie za hotovú vec. K tomuto postoju dospel už v čase konania Jaltskej konferencie troch veľmocí vo februári 1945. O rok neskôr – vo februári 1946 – Kennan (vtedy radca amerického veľvyslanca v Moskve) poslal dlhý telegram do Washingtonu, v ktorom urobil rozbor sovietskej politiky. V telegrame uviedol, že Moskva potrebuje pocit neistoty, aby ospravedlnila diktatúru a zamietla akýkoľvek americký pokus o zmier. Sovieti podľa Kennana rozumejú len argumentom sily. Ak protivník má dostatok sily a jasne ukáže, že ju použije, pôsobí odstrašujúco a má účinok na sovietskych predstaviteľov. Zásada vyhrážania silou sa stala základom americkej politiky zadržiavania (containment) komunizmu. Po nástupe prezidenta Harry Trumana sa stalo zadržiavanie komunizmu súčasťou americkej štátnej doktríny.

Pre československo-americké vzťahy po skončení vojny bola charakteristická dvojstranná a mnohostranná spolupráca. Medzi najvýznamnejšie formy americkej pomoci vojnou zničenému Československu bola pomoc v rámci UNRRA a lend-lease (o pôžičke a prenájme). Od mája 1945 do jari 1949 Československo od UNRRA dostalo materiálnu pomoc v hodnote 264 mil. USD. V rámci lend-lease získalo Československo vojnový materiál, predovšetkým na konci vojny, v hodnote 2,7 mil. USD. Na jar 1946 získalo pôžičku 20 mil. USD na nákup americkej bavlny. Z ďalšej pôžičky vyčerpalo len časť. Československo-americké vzťahy boli komplikované otázkou kompenzácie za znárodnený a konfiškovaný americký majetok na území Československa. Po roku 1947 v dôsledku nastupujúcej studenej vojny sa československo-americké vzťahy ďalej komplikovali aj v dôsledku neochoty USA dodať Československu zaplatenú valcovaciu stolicu. Odmietnutie Marshallovho plánu Československom a štátny prevrat vo februári 1948 obmedzili vzájomné vzťahy na minimum.

W. Churchill sa usiloval nielen o zachovanie britského impéria, ale aj o mocenskú rovnováhu založenú na spojenectve Veľkej Británie, Francúzska a USA proti ZSSR. Antikomunistické zmýšľanie Churchilla bolo súčasťou jeho povojnových predstáv o usporiadaní Európy a sveta. Pre zaujímavosť možno uviesť Churchillovu predstavu o vymedzení vplyvu a zodpovednosti medzi ZSSR a Veľkou Britániou: v Rumunsku (ZSSR 90 %, ostatní 10 %), Grécku (VB 90 %, ostatní 10 %), Juhoslávii (ZSSR 50 %, ostatní 50 %), Maďarsku (ZSSR 50 %,

10 Tamže, s. 26.

ostatní 50 %), Bulharsku (ZSSR 75 %, ostatní 25 %). Tieto predstavy boli obsahom neformálnej dohody, ktorá vznikla v októbri 1944. Ňou sa W. Churchill snažil v prospech VB získať vplyv na Balkáne.[11] Československo sa v uvedenej dohode nespomína.

J. V. Stalin výsledkami druhej svetovej vojny chcel v prvom rade dosiahnuť výhodné strategické hranice ZSSR vytvorením nárazníkového pásma na západe a juhozápade ZSSR zo štátov strednej a juhovýchodnej Európy. V Ázii sa usiloval o zabezpečenie svojho vplyvu v Iráne a o územné zisky na Ďalekom východe na úkor Japonska. O sovietskych záujmoch sa Stalin vyjadril pred juhoslovanským politikom Milovanom Djilasom v apríli 1945 takto: „ *Táto vojna je iná, ako vojny v minulosti. Každý, kto obsadí nejaké územie, zavedie v ňom svoj spoločenský systém. Každý zavádza svoj systém tam, kam až dôjde jeho armáda. Nemôže tomu byť inak*."[12] V tomto neformálnom rozhovore Stalin načrtol skôr perspektívu svojich zámerov v dlhodobejšom horizonte, nie bezprostredný cieľ po vojne. Rozhovory Stalina v rokoch 1944 – 1946 s významnými predstaviteľmi a politikmi o sovietskych zámeroch v strednej Európe nemožno stotožniť so skutočnými plánmi. Stalinove rozhovory sa odlišujú obsahom podľa toho, s kým hovoril, pri akej príležitosti, a podľa možnosti využitia rozhovoru na propagandu. Ináč sa Stalin vyjadroval pred M. Djilasom, Josipom B. Titom, a iné hovoril pred Orlemanským a Mikolajczykom. Pred komunistami Djilasom a Titom sa netajil záujmom o nastolenie komunistického režimu v Juhoslávii, ale pred Stanislavom Orlemanským a Stanislavom Mikolajczykom popieral vhodnosť komunistického režimu a sovietskeho zasahovania v Poľsku.[13] Stalin mal záujem na zachovaní spojenectva s USA, najmä z ekonomických dôvodov, aby od USA získal pomoc na rýchlu obnovu vojnou zničenej krajiny. Pre ZSSR, ktorý utrpel obrovské škody vo vojne, bola obnova prioritnou úlohou.

Predstavu o sovietskom expanzionizme, ako jednej z príčin neskôr rozpútanej studenej vojny, sa žiada konkrétnejšie analyzovať z hľadiska sovietskych záujmov v strednej a juhovýchodnej Európe. Okrem iného, aj zo zorného uhla chápania sféry vplyvu v rokoch 1945 – 1947 a neskôr, keď sa formoval sovietsky blok. V súčasnosti „*nemožno potvrdiť, že sovietska politika v strednej a juhovýchodnej Európe postupovala podľa dopredu vytvoreného plánu, z ktorého vyplynul komunizmus v tej podobe, ako ho poznáme z neskoršej existencie*".[14] Ruský historik L. J. Gibianskij napísal, že Stalin na konci vojny nemal vypracovaný detailný program, skôr iba predstavu o zámeroch v strednej a juhovýchodnej Európe. Politika Stalina mala improvizovaný charakter.[15] Ale dôležitým faktorom, ktorý nemožno prehliadnuť, bolo Stalinovo úsilie posilniť komunistické strany v regióne a prostredníctvom nich presadzovať sovietske zámery. Sovietske vedenie starostlivo sledovalo situáciu v jednotlivých komunistických stranách. Z viacerých informačných kanálov získavalo informácie a vyhodnocovalo ich. V roku 1946 sa Stalin viackrát vyjadril o podpore tzv. národných ciest k socializmu bez kopírovania sovietskeho modelu. Z jeho slov vychádzal Klement Gottwald, keď hovoril o československej ceste k socializmu a Wladyslaw Gomulka o poľskej ceste k socia-

11 NÁLEVKA, V.: *Kapitoly z dějín studené války*, díl první. Praha 1997, s. 15.

12 KISSINGER, H.: *Uměni diplomace. Od Rischelieua k pádu Berlínske zdí*. Praha 1996, s. 428.

13 GIBIANSKIJ, L. J.: *Problemy Vostočnoj Jevropy*, c.d., s. 123-124. Rozhovor s Orlemanským (poľským kňazom v USA) pozri Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov, tom 1., s. 36-42. Rozhovor z 31. 7. 1944.

14 VYKOUKAL, J. – LITERA, B. – TEICHMAN, M.: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989*. Praha 2000, s. 96. K podobnému záveru dospel aj MASTNÝ, V.: *Studená válka a sovětsky pocit nejistoty*. Stalinova léta 1947 – 1953. Praha 2001, s. 19-40.

15 GIBIANSKIJ, L. J: *Problemy Vostočnoj Jevropy*, c. d., s. 121-125.

lizmu, ktorá bude vychádzať z rešpektovania vývoja robotníckeho hnutia v Poľsku. Iný zámer sledoval Stalin, keď o špecifických cestách k socializmu hovoril s britskými labouristami.

Vstup Červenej armády na územie strednej a juhovýchodnej Európy v roku 1944 posunul vytvorenie sovietskej sféry kontroly a vplyvu do nových dimenzií. Vzťah medzi správou oslobodeného územia a sovietskym velením po vstupe Červenej armády na územie Československa bol upravený dohodou z 8. mája 1944 medzi vládou ČSR a ZSSR. V prvom článku dohody sa uvádzalo, že sovietskemu hlavnému veliteľovi prislúcha najvyššia moc v zóne operačného pásma, ktoré zaberá územie 70 km od frontovej línie. Československé vládne orgány v tomto pásme mali udržiavať kontakty so sovietskym velením prostredníctvom vládneho delegáta. Jurisdikcia v operačnom pásme patrila sovietskemu hlavnému veliteľovi. Vykonávanie sovietskej jurisdikcie v pásme 70 km za frontom umožňovalo sovietskym orgánom NKVD a Smerš-u zasahovať aj proti civilnému obyvateľstvu. V rokoch 1944 – 1945 orgány týchto dvoch zložiek násilne odvliekli niekoľko tisíc slovenských občanov a zaradili ich do sovietskych pracovných táborov – gulagov. Počet násilne odvlečených, ktoré uvádzajú slovenské pramene, sa rozchádzajú (od 4 417 cez 6 – 7-tisíc až po 20 000).[16] Zo známych politikov Slovenskej republiky boli internovaní: Martin Mičura, János Esterházy, Martin Sokol a Ján Spišiak. Podľa dôvodu deportácie existovalo niekoľko skupín. Na prvom mieste boli internované osoby falošne udané z osobnej pomsty. Nasledovala skupina funkcionárov a radových členov hlinkovej strany, gardy a mládeže, funkcionárov a členov nemeckých a maďarských politických strán a organizácií a tiež osoby bez udania dôvodov.[17] Ak hierarchia skupín deportovaných osôb je objektívna, potom prevažovali dôvody odvlečenia za účelom získania lacnej pracovnej sily do sovietskych gulagov v rámci plánu defašizácie. Najväčšia časť internovaných pripadla na okresy Kráľovsky Chlmec, Veľké Kapušany, Moldava, Košice, Kežmarok, Spišská Nová Ves, Poprad a Prešov. Šlo o okresy s vysokým zastúpením občanov maďarskej a nemeckej národnosti. Internácia občanov týchto národnosti na prelome rokov 1944 – 1945 sa opierala o Uznesenie štátneho výboru obrany ZSSR o internovaní práceschopného nemeckého obyvateľstva z územia Bulharska, Maďarska, Rumunska, Československa a Juhoslávie a odoslaní na práce v ZSSR zo 16. decembra 1944, ktoré pripravil minister Laurentij Berija a schválil Stalin. Uznesenie štátneho výboru obrany ukladalo internovať všetkých práceschopných Nemcov, ktorí sa nachádzali na oslobodenom území uvedených štátov, a do 15. februára 1945 dokončiť ich transport na určené miesta v ZSSR. Internácia sa vzťahovala na Nemcov a Maďarov, štátnych príslušníkov uvedených krajín, ako aj Nemcov s čs. štátnym občianstvom (zrejme Slovenskej republiky, pozn. autora). Veliteľom 2. a 4. ukrajinského frontu Malinovskému a Petrovovi uznesenie ukladalo zabezpečiť realizáciu a v spolupráci s NKVD dopraviť internovaných do zberných táborov.[18]

Na oslobodení Československa spod nacistickej nadvlády sa podieľali armády dvoch veľmocí – ZSSR a USA, ktoré aj po skončení druhej svetovej vojny 8. mája a oslobodení Prahy Červenou armádou 9. mája zostali na území ČSR. Americké vojská v apríli – máji postú-

16 BARNOVSKÝ, M: Odvlečenie občanov ČSR zo Slovenska do pracovných táborov v ZSSR v rokoch 1944 – 45. In: *V tieni totality*. Bratislava 1996, s. 10-19.

17 HOSPODÁR, V.: Prechod frontu územím Slovenska počas 2. svetovej vojny a násilné odvlečenie čs. občanov do nápravno-pracovných táborov a kolónií v ZSSR. In: *Vojenské obzory–H*, roč. 3, 1996, s. 115-117.

18 *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope 1944 – 1953*, tom 1. Moskva 1999, s. 116-118.

pili do západných Čiech na čiaru Karlove Vary – Plzeň – České Budějovice v počte okolo 50 000 vojakov.[19] Po čiastočnom stiahnutí v máji 1945 ostali tu dve divízie, t. j. okolo 30 000. Počet sovietskych vojsk, ktoré sa zúčastnili na oslobodzovaní, predstavoval okolo 1,7 milióna vojakov. Stiahnutie amerických a sovietskych vojsk z Československa k 1. decembru 1945 sa uskutočnilo na základe americko-sovietskej dohody zo začiatku novembra 1945. Americký prezident H. Truman navrhol J. Stalinovi, aby obe veľmoci odsunuli svoje vojská z Československa. Stalin s návrhom Trumana súhlasil a k 1. decembru 1945 na území ČSR ostali len ranení sovietski vojaci a strážna služba. Americká armáda stiahla všetkých svojich vojakov. Súhlas veľmocí mal byť presvedčivým argumentom možnej dohody a toho, že Československo môže byť otvorenou sférou vplyvu v strednej Európe.

Sovietsku kontrolu nad porazenými štátmi v strednej a juhovýchodnej Európe a Fínsku zabezpečovali dohody o prímerí, podpísané v rokoch 1944 – 1945. Spojenecká a kontrolná komisia v Maďarsku, Bulharsku, Rumunsku a Fínsku na čele so sovietskym predstaviteľom kontrolovala a zasahovala do vnútropolitických otázok až do podpísania mierových zmlúv v Paríži roku 1947.

Spojenecké štáty vo vojne – Albánsko, Československo, Juhoslávia, Poľsko – uzavreli v čase vojny alebo krátko po nej spojenecké zmluvy o priateľstve a spolupráci so Sovietskym zväzom a navzájom medzi sebou. Po sovietsko-československej zmluve (12. decembra 1943), uzavrel ZSSR podobné zmluvy s Juhosláviou a Poľskom (apríl 1945). V rokoch 1946 – 1947 spojenecké zmluvy medzi sebou uzavreli Juhoslávia, Československo a Poľsko (marec 1947). Spojenecké zmluvy so ZSSR a navzájom medzi sebou mali zabezpečiť ochranu pred prípadnou nemeckou agresiou. Sovietsky zväz dôsledne kontroloval a zasahoval do rokovaní o spojeneckých zmluvách uzavretých medzi malými štátmi strednej a juhovýchodnej Európy. Zmluvami boli jednotlivé štáty vťahované do blokovej orientácie na čele so ZSSR. Blokový charakter mala aj československo-sovietska dohoda z 23. novembra 1945 o dodávkach uránovej rudy do Sovietskeho zväzu, ktorý prostredníctvom svojich odborníkov kontroloval ťažbu. V roku 1947 do Jáchymova prišlo 107 sovietskych odborníkov.[20] Československý urán bol dôležitou surovinou na výrobu sovietskej atómovej bomby. Podľa zmluvy z roku 1945 a neskorších konkretizácií Sovietsky zväz bol jediným odberateľom československej uránovej rudy.

Po podpísaní mierových zmlúv v Paríži s bývalými porazenými štátmi – Bulharskom, Maďarskom, Rumunskom – nasledovalo ďalšie kolo podpisovania spojeneckých zmlúv. Najprv so Sovietskym zväzom a následne s bývalými spojeneckými štátmi a medzi sebou navzájom. Od novembra 1947 do júla 1948 bolo podpísaných 10 z 12 spojeneckých zmlúv. Spojenecká zmluva Československa s Maďarskom bola podpísaná až na začiatku roka 1949, podobne ako zmluva medzi Albánskom a Bulharskom. V zmluvách boli zakotvené ustanovenia „o konzultáciách" štátov ľudovej demokracie so Sovietskym zväzom o otázkach postupu na medzinárodných fórach. Povinnosť „o konzultácii" porušila Juhoslávia v súvislosti so zmluvou s Bulharskom a vyhlásením Georgia Dimitrova o Balkánskej federácii. Juhoslovanské vedenie aj po trojstrannej schôdzi u Stalina za prítomnosti Kostova, Kolarova z Bulharska a Djilasa a Kardelja z Juhoslávie, ktoré sa uskutočnilo v Moskve 10. februára 1948, ďalej podnikalo samostatné kroky bez „konzultácií" so ZSSR. To bolo hlavnou príčinou

19 FAURE, J.: Americký přítel, c.d., s. 42.

20 ZEMAN, Z.: Československý uran a únor 1948. In: *Soudobé dějiny*, 1998, č. 2-3, s. 265.

vznikajúceho konfliktu, ktorý bol do júna 1948 pred verejnosťou utajený. Neskôr sa stupňoval do hrozivých rozmerov možného vojnového konfliktu.

V súvislosti so sovietskymi záujmami treba uviesť, že rozpory medzi USA a ZSSR v rokoch 1945 – 1946 neboli také zreteľné. Vo vzťahu k strednej a juhovýchodnej Európe aj preto, lebo USA neprejavovali mocenský záujem o túto oblasť. Obe veľmoci sa v tom čase ešte zhodovali v názore, že mocnosti majú vo svojej sfére vplyvu ingerenciu nad zahraničnou a obrannou politikou, ale ostatné oblasti sú v kompetencii vlastného štátu. Čo prakticky znamenalo, že mocnosť nevnúti konkrétnej krajine vlastný model politického systému a režimu v ekonomickej, sociálnej a kultúrnej oblasti. Toto poňatie sfér záujmu sa podobalo Monreovej doktríne USA z 19. storočia, ktorou USA uplatňovali svoj vplyv nad strednou a Južnou Amerikou. Podľa niektorých prameňov takéto poňatie sfér vplyvu malo svojich zástancov v USA (W. Lippmann), Veľkej Británii (E. H. Carr) a v ZSSR v osobe bývalého ministra zahraničných vecí Maxima M. Litvinova. Na konci vojny Litvinov predsedal komisii, ktorá pripravila materiály o sovietskych predstavách sfér vplyvu a jeho bezpečnostnej zóny na chránenie jeho územia. „Maximálna zóna bezpečnosti" podľa projektov tejto komisie mala zahŕňať nielen územia západných susedov ZSSR, ale aj Švédsko, Nórsko a Turecko. Okrem toho sa predpokladala sovietska prítomnosť v severnom Iráne, internacionalizácia Kielskeho kanálu v Nemecku a poručenstvo nad niektorými bývalými talianskymi kolóniami.[21] Predstavu optimálneho povojnového vývoja načrtol sovietsky diplomat Ivan M. Majskij v januári 1944 v elaboráte pre ministra zahraničných vecí Vjačeslava M. Molotova. Vízia Majského je zaujímavá a dôležitá z niekoľkých dôvodov. Obsahuje priority sovietskych záujmov v Európe, Ázii a na celom svete s konkrétnym náčrtom aj povojnovej politiky a vzťahov s jednotlivými štátmi sveta. Podľa tohto dokumentu[22] bolo hlavnou úlohou ZSSR garantovať jeho bezpečnosť a zachovanie mieru minimálne na 30 – 50 rokov v Európe a Ázii. Toto obdobie malo byť dostatočné na to, aby sa ZSSR stal mohutným štátom na odrazenie akejkoľvek agresie. Kontinentálna Európa by sa v krajnom prípade mohla stať socialistickou, ak nedôjde k vojne v tejto časti sveta.

Hlavnú pozornosť Majskij venoval tomu, aby ZSSR po vojne získal výhodné strategické hranice. Za ich súčasť považoval spoločnú hranicu s ČSR. Z hľadiska sovietskych záujmov za neprijateľný pokus považoval vznik rôznych federácií v Európe (Dunajskej, Balkánskej, Škandinávskej). Týmto Majskij reagoval na rôzne úvahy o vzniku federácií, pertraktované exilovými politikmi vo Veľkej Británii. Aj keď sa projekt Milana Hodžu o federácii v strednej Európe nespomína, z obsahu sovietskeho dokumentu vyplýva, že by nemal podporu. Treba dodať, že úvaha sovietskeho diplomata o vzniku federácií sa stala direktívou politiky ZSSR. Bez podpory ZSSR vytváranie federatívnych zväzkov v strednej Európe alebo na Balkáne bolo odsúdené na neúspech. Navyše, koncom 40. rokov sa úvahám o federácii štátov, napríklad medzi Juhosláviou a Bulharskom už pripisoval nepriateľský zámer. Nesúhlas ZSSR s vytváraním federácií vyplýval z obáv, že by sa na európskom kontinente mohlo vytvoriť silné spoločenstvo ohrozujúce jeho veľmocenské ambície. V čase vzniku dokumen-

21 PEČATNOV, V. O.: Ot sojuza k vražde. Sovetsko-amerikanskije otnošenija v 1945 – 1946 gg. In: *Cholodnaja vojna 1945 – 1963*, c.d., s. 31.

22 Zapiska rukovoditeľa Komisii Narodnogo Komissariata inostranych del (NKID) SSSR po vozmeščeniju uščerba, nanesenego Sovetskemu Sojuzu gitlerovskoj Germanijej i jejo sojuznikami I. Majskogo narodnomu komissaru inostranych del V. M. Molotovu po voprosam buduščego mira i poslevojennogo ustrojstva. In: *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope*, tom 1. 1944 – 1948. Moskva 2002, s. 23-45.

tu panovala predstava, že USA po skončení vojny neponechajú svoje vojská na európskom kontinente a stiahnu sa, podobne ako po prvej svetovej vojne. Tak bude ZSSR jedinou veľmocou na európskom kontinente s najpočetnejšou pozemnou armádou.

Podľa Majského ZSSR bol mimoriadne zainteresovaný na hospodárskej pomoci USA a Veľkej Británie, tak, aby tieto štáty v priebehu 5 – 10 rokov dodávkami tovarov a úverom pomohli ZSSR prekonať dôsledky vojny. USA z vojny vyjdú posilnené a budú sa usilovať o finančno-ekonomickú expanziu aj v Európe. S príchodom republikánov k moci americká politika bude odlišná od politiky Franklina D. Roosevelta. V povojnovom období bude americká politika viac konfrontačná, až cynická.

Socializácia Európy nie je prvoradým sovietskym záujmom. Z pohľadu Majského proletárske revolúcie v Európe by boli prekážkou pri vytváraní širokých koalícií vytvorených na princípe národných frontov. Nevylučoval vytvorenie socialistickej Európy, ale až po uplynutí 30 – 50 rokov od skončenia vojny. V elaboráte Majského o povojnovom usporiadaní sú dôležité predstavy o ČSR. Povojnová ČSR musí byť „*posilnená teritoriálne, politicky a ekonomicky. Mala by byť baštou nášho vplyvu v strednej a juhovýchodnej Európe.*“[23] Názor Majského o silnej ČSR sa opieral o priaznivé politické nálady obyvateľstva k ZSSR (zrejme rusofilstva, pozn. autora) a existenciu sovietsko-československej zmluvy z decembra 1943.

Prognóza Majského o zabezpečení mieru na obdobie 30 – 50 rokov sa nenaplnila, pretože vzťahy medzi mocnosťami sa po 2 – 3 rokoch zmenili do podoby nepriateľstva a rozdelenia Európy a sveta na dva bipolárne tábory. Prvé symptómy nezhôd sa ukázali už v súvislosti s prvou schôdzou Rady ministrov víťazných mocností v septembri 1945 v Londýne. Schôdza sa zaoberala prípravou mierových zmlúv so satelitmi nacistického Nemecka, ale pre rozdielne názory sa skončila neúspechom. Povojnový vývoj sa neuberal podľa predstáv Majského ani v ďalších oblastiach. Sovietske vedenie v prvých rokoch len sporadicky zasahovalo do vnútorného vývoja v Československu. Situácia sa zmenila roku 1947, keď sovietske vedenie v záujme podpory uchopenia moci komunistickou stranou dôsledne sledovalo pomery a vývoj v komunistickej strane a pozície komunistov v armáde. O sovietskom záujme svedčili nasledujúce skutočnosti.

Zo správ z viacerých informačných kanálov vedúci zahraničného oddelenia ÚV VKS(b) M. Suslov pripravil informáciu o situácii v čs. armáde pre najvyšších sovietskych predstaviteľov, ktorá obsahovala kritiku Klementa Gottwalda, Rudolfa Slánského, Ludvíka Svobodu a generála Jaroslava Procházku. V informácii z 31. mája 1947 sa uvádzalo, že vedenie KSČ oslabilo pozornosť vo vzťahu k situácii v armáde a nebráni tomu, že z armády sú vyháňaní osvetoví dôstojníci a obmedzuje sa ich pôsobenie. Ďalej, že do veliteľských funkcií vedenie KSČ nepresadzuje komunistov. Gottwalda kritizovali, že ako predseda Rady obrany štátu (z titulu predsedu vlády) nevyužíva svoje práva na posilnenie komunistických pozícií v armáde. R. Slánskému sa vyčítalo, že ako predseda parlamentného výboru pre otázky obrany nevyužil funkciu na posilnenie pozícií komunistov. Voči veliteľovi oddelenia výchovy a osvety Hlavného štábu generálovi J. Procházkovi boli výhrady vo vzťahu k zmierlivej a kompromisnej politike a slabému vplyvu na ministra obrany L. Svobodu.[24] Tvrdá kritika L. Svobodu bola reakciou na jeho prejav prednesený pre osvetových dôstojníkov 29. apríla 1947, v ktorom vystúpil proti pokusom urobiť z osvetovej práce v armáde nadstavbu ko-

23 *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope*, c. d., s. 45.

24 Tamže.

munistickej politiky: „*Jednota, národ, štát a armáda sú vyššie, ako strana.*" Ďalej uviedol: „*Preto stranícka politika do armády nepatrí. Dôstojník pre osvetovú prácu je a zostane vojakom a veliteľom a nikdy nebude politikom.*[25] Sovietske oddelenie zahraničnej politiky ÚV VKS (b) hodnotilo počínanie Svobodu slovami, že: „*sedí na dvoch stoličkách, lebo vo vláde podporuje návrhy komunistov a na ministerstve obrany a v armáde je poslušným vykonávateľom požiadaviek národných socialistov a osobitne vojenskej kancelárie prezidenta Beneša*". V dokumente sa mu pripísalo aj úsilie vymeniť komunistov na postoch osvetových dôstojníkov národnými socialistami. Prirodzene, že hodnotenie Svobodu nezodpovedalo realite. Okrem toho kritika nevystihovala podstatu jeho postojov, ktoré pramenili zo skúseností apolitického generála a vojaka prvej a druhej svetovej vojny. Rovnako pôsobil aj v medzivojnovom období. V povojnovom období sa Svoboda nevedel orientovať v spleti politiky koaličných strán a zrejme nebol zasvätený do politiky vedenia komunistickej strany. Napokon, jeho postoje v prvých dňoch vládnej krízy vo februári 1948, ktorá vyústila do štátneho prevratu, ukazujú, že sa nedokázal politicky zorientovať a na pomoc si povolával ministra zahraničných vecí Jana Masaryka.

Obsah ďalších dokumentov vypracovaných Oddelením zahraničnej politiky ÚV VKS (b) o situácii v čs. armáde a KSČ bol natoľko kritický, že v júli 1947 navštívil ČSR vedúci odboru Oddelenia zahraničnej politiky P. Guljajev. Výsledkom návštevy bola správa *O situácii v ČSR*, ktorú Michail Suslov poslal mocenskej sedmičke. Podľa nej v ČSR došlo k aktivizácii „*reakčných síl podporovaných Anglosasmi*" antikomunistického a antisovietskeho charakteru. Vedeniu KSČ sa v správe vyčítal nedostatočný vplyv v štátnom aparáte, vrátane ministerstiev vedených komunistami. Rovnako aj v nej bol kritizovaný L. Svoboda, ktorý sa skrýva za apolitickosť, vydáva sa za priateľa ZSSR, ale komunistov privádza do zložitej situácie.

Nepriaznivé bolo aj hodnotenie situácie na Slovensku, kde Demokratická strana má vplyv na masy a styky so zahraničím. Komunistická strana Slovenska (ďalej KSS) má nepevné postavenie po voľbách, organizačne je slabá, vedúcim funkcionárom chýbajú skúsenosti a znalosť marxizmu-leninizmu. Záver správy vyústil do tvrdej kritiky, že proti slovenskej reakcii stojí pomerne slabo organizovaná strana so slabým vedením.[26] Správy vypracované Oddelením zahraničnej politiky ÚV VKS(b) a posielané mocenskej sedmičke, ešte pred založením Informbyra v septembri 1947, vytvárali predstavu akoby v ČSR v krátkom čase malo dôjsť k nástupu „*reakčných síl podporovaných zo zahraničia, pritom vedenie KSČ situáciu podceňuje a nie je pripravené jej čeliť*". Nemáme vedomosť o tom, do akej miery bolo vedenie KSČ informované o kritických názoroch sovietskej strany ani o tom, ako priamo ovplyvnili taktiku komunistov v zápase o monopol moci. Jesenný nástup komunistov v roku 1947 nasvedčuje o opustení platformy Národného frontu. Mimoparlamentnými zápasmi, organizovaním nátlaku zdola formou rôznych zhromaždení vedenie KSČ radikalizovalo situáciu na Slovensku. V tejto súvislosti sa natíska otázka, do akej miery si predstavitelia nekomunistických strán a prezident Beneš uvedomovali dôsledky rozpadu protihitlerovskej koalície pre Československo. Vyčerpávajúca odpoveď na otázku by si zasluhovala samostatný výskum nielen verejných vyhlásení, ale aj dôverných rozhovorov vo vedeniach politických strán. Jednoduchou odpoveďou na otázku by mohli byť postoje a „aktivi-

25 Moskva i Vostočnaja Jevropa. Stanovlenija političeskich režimov sovetskogo tipa 1949 – 1953, tom V. (Volokitina, T. V., Muraško, G. P., Noskova, A. F, Pokivajlova. Moskva 2002, s. 89.

26 *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov*, tom 1. 1944 – 1948. Moskva – Novosibirsk 1977, s. 649-655.

ta" predstaviteľov nekomunistických strán v čase štátneho prevratu vo februári 1948, ktoré sú dostatočne známe z prác historikov. Treba len dodať, že vedúci činitelia KSČ prevrat pripravovali od polovice roka 1947 vo viacerých variantoch.

Informácie o zámeroch sovietskej politiky a reakciách USA prichádzali do Československa prostredníctvom rôznych kanálov. Prezident Edvard Beneš bol informovaný: „*Moskva plánuje na dlhé roky dopredu. Hlavné jej úsilie bude smerovať do podpory komunistických strán v cudzích štátoch… z dlhodobého hľadiska spolupráca medzi oboma štátmi (USA a ZSSR) sa vzájomne vylučuje*."[27] Uvedená správa z 12. novembra 1947 od čs. vojenského spravodajcu v USA bola doručená osobnému tajomníkovi prezidenta. Zahŕňala aj stanovisko k možnému vývoju v okupačných zónach Nemecka, kde sa počíta s politickým a hospodárskym zlučovaním troch okupačných zón s jednou dočasnou vládou. Výroba na zlúčenom území by sa zvýšila tak, aby bolo sebestačné a uvažuje sa aj o znížení amerických a britských investícií.[28] Vývoj v druhej polovici roka 1947 a začiatkom roka 1948 sa uberal smerom, ktorý sa v uvedenej správe predpokladal.

27 Vojenský ústredný archív (ďalej VÚA) Praha, f. Vojenská kancelária prezidenta republiky (VKPR), inv.č. 274, taj.
28 VÚA Praha, f. VKPR, inv.č. 274, taj.

2.
Povojnové zmeny mocenských elít

Po skončení druhej svetovej vojny v Európe nastali rozsiahle zmeny vo vládnúcich štruktúrach štátov strednej a juhovýchodnej Európy. Najdôležitejšou zmenou po skončení druhej svetovej vojny bola likvidácia starých spoločenských a ekonomických štruktúr. Autoritatívne a totalitné režimy, ktoré vznikli pod nemeckým vplyvom a nátlakom v Chorvátsku, Slovensku, Rumunsku, Maďarsku a v Bulharsku, zanikli porážkou fašistického Talianska a nacistického Nemecka, alebo ešte pred skončením vojny (v Rumunsku a Bulharsku). Moci sa ujímali koaličné vlády národných alebo vlasteneckých frontov, zložené zo zástupcov politických strán, ktoré sa doma alebo v zahraničí zúčastnili protifašistického odboja. So súhlasom a podporou víťazných veľmocí boli obnovené štáty, ktoré sa už na začiatku vojny stali obeťou nacistickej agresie. Mníchovská dohoda z konca septembra 1938 o pričlenení pohraničných oblastí Čiech a Moravy k nacistickému Nemecku bola neplatná. Československo sa zmenšilo o Podkarpatskú Rus. Ostatné územné zmeny neboli veľké a fakticky znovuzískalo hranice z roku 1937. Viedenská arbitráž o južných hraniciach Slovenska bola anulovaná. V nových hraniciach bolo obnovené Poľsko. Juhoslávia naspäť získala od Bulharska Macedónsko a Vojvodinu, ktorú si privlastnilo podľa druhej Viedenskej arbitráže roku 1940 Maďarsko. Sporné sa ukázali nároky Juhoslávie voči Taliansku na celú terstskú oblasť. Albánsko porážkou Talianska obnovilo svoju samostatnosť.

Víťazné mocnosti, resp. Veľká trojka, zložená zo Sovietskeho zväzu (ZSSR), Spojených štátov amerických (USA) a Veľkej Británie (VB) už v priebehu vojny rokovali o povojnovom usporiadaní. Osobitne dôležité boli jej rokovania na Jalte (február – marec 1945). Spojenci sa dohodli na tom, že budú podporovať vytváranie koaličných vlád, zložených z domácich a zahraničných odbojových síl prezentujúcich celé politické spektrum. Teda nielen ľavicové alebo stredo-ľavicové sily, ale aj občianske strany, ktoré viac inklinovali k pravici. V Poľsku a Juhoslávii museli zasiahnuť veľmoci, aby sa do vlády dostali zástupcovia západného zahraničného odboja (S. Mykolajczyk a I. Šubašič). Od zásady podpory koaličných vlád ZSSR ustupoval v rokoch 1945 – 1946 a v krajinách svojej záujmovej sféry podporoval iba komunistov. Zloženie koaličných vlád v Rumunsku, Bulharsku, Maďarsku a v Poľsku, ktoré vybočovalo z jaltských dohôd, bolo prvou trecou plochou a zdrojom napätia medzi ZSSR na jednej strane a západnými štátmi, ale, najmä USA, na strane druhej.

Komunistické strany v Albánsku a Juhoslávii už od začiatku roka 1945 mali monopol moci. V Bulharsku, Poľsku, Maďarsku a Rumunsku boli pozície komunistov v spoločnosti slabé. Tento fakt potvrdzovali prvé povojnové voľby v rokoch 1945 – 1946. V Československu KSČ mala tiež po vojne silné pozície. V parlamentných voľbách v máji 1946 získala najviac hlasov a obsadila post predsedu vlády, ministra vnútra, osvety, poľnohospodárstva a financií. Ku komunistickej strane inklinoval minister obrany L. Svoboda, hoci formálne nebol členom KSČ. Iná situácia vznikla v dôsledku parlamentných volieb na Slovensku, kde zvíťazila Demokratická strana, ktorá získala dvakrát viac hlasov ako komunisti a podľa výsledkov volieb obsadila aj orgány štátnej správy, ako aj Slovenskej národnej rady.

Z hľadiska povojnového vývoja bola dôležitá skutočnosť, do akej miery sa štáty strednej a juhovýchodnej Európy vysporiadajú s nositeľmi autoritatívnych a totalitárnych režimov, ktorí doviedli vlastné krajiny spoluprácou s fašistickým Talianskom a nacistickým Nemeckom do katastrofálnych situácií a k porážke v druhej svetovej vojne. Už počas vojny sa štáty Veľkej trojky dohodli na povojnovom potrestaní vojnových zločincov. Moskovská deklarácia z 30. októbra 1943 obsahovala dohodu o navrátení vojnových zločincov do krajiny, kde zločiny spáchali. Dohoda o stíhaní a potrestaní hlavných vojnových zločincov štátov európskej osi bola podpísaná v Londýne 8. augusta 1945 so štatútom Medzinárodného vojenského tribunálu. Stala sa základom neskôr vytvoreného súdneho tribunálu v Norimbergu.

Postupimská konferencia troch víťazných mocností uložila vládam vytvárať vo vlastných krajinách súdy na potrestanie zločincov, kolaborácie a zrady. Potrestanie vojnových previnilcov v ČSR požadoval Košický vládny program z 5. apríla 1945. Deviata kapitola vládneho programu menovala inštitúcie a orgány, členovia ktorých mali byť súdení. V Čechách, ktoré od 15. marca 1939 do 8. mája 1945 boli protektorátom nacistického Nemecka, vychádzalo retribučné súdnictvo z dekrétu prezidenta E. Beneša č.16/1945 Zb. zo 16. júna 1945. Tzv. veľký retribučný zákon postihoval päť druhov zločinov a previnení spáchaných po 21. máji 1938, a malý retribučný zákon postihoval tých, ktorí v čase ohrozenia republiky vzbudzovali verejné pohoršenie a urážali národné cítenie českého alebo slovenského ľudu.

Na Slovensku retribučné súdy – Národný súd v Bratislave, okresné ľudové súdy a miestne súdy vznikli na základe Nariadenia Slovenskej národnej rady č. 33/1945 z 15. mája 1945 na potrestanie fašistických zločincov, okupantov, zradcov a kolaborantov. Národný súd súdil najvyšších predstaviteľov bývalého slovenského štátu – prezidenta, členov slovenských vlád, a poslancov Slovenského snemu vo funkciách od 14. marca 1939. Nariadenie SNR rozpoznávalo päť retribučných trestných činov, a to: zločin fašistickej okupácie, zločin domácej zrady, trestný čin kolaborácie, zrada na Slovenskom národnom povstaní a previnenie z kolaborácie. Činnosť ľudových súdov sa na Slovensku skončila roku 1947. Zákonom č. 33 z 25. marca 1948 boli opäť obnovené do konca roka 1948. Vyvrcholením retribučného súdnictva na Slovensku bol súdny proces s prezidentom Slovenskej republiky Jozefom Tisom pred Národným súdom v Bratislave. Spolu s ním bol súdený Alexander Mach, minister vnútra a v neprítomnosti Ferdinand Ďurčanský, minister zahraničných vecí, do polovice roka 1940. Súdny proces sa konal od 2. decembra 1946 do 19. marca 1947. Rozsudok bol vynesený 15. apríla 1947 a J. Tiso a F. Ďurčanský boli odsúdení na trest smrti a Alexander Mach o mesiac neskôr na 30 rokov väzenia. Proces s J. Tisom diferencoval verejnú mienku na Slovensku, i politickú scénu. Za mierny trest pre Tisa sa prihovárali slovenskí biskupi a kňazi. Aj medzi obyvateľmi existovali diferencované názory na trest smrti. Demokratická strana by bola uvítala miernejší, ale v Predsedníctve SNR návrh na omilostenie nepripravila. Pri hlasovaní vo vláde šiesti ministri za DS hlasovali proti rozsudku smrti, ale boli prehlasovaní 17 členmi vlády. 15. apríla 1947 bol rozsudok nad J. Tisom vykonaný. Okrem českej Lidovej strany, nenašla DS vo vláde podporu za presadenie miernejšieho trestu.

Vedenie KSS považovalo proces s J. Tisom za akt, ktorým bude odsúdená politika slovenského štátu v očiach verejnosti. Súčasne komunistom proces poslúžil ako inštrument na diskreditáciu DS. Po voľbách v máji 1946 vedenie KSS napadlo Aprílovú dohodu medzi evanjelickým a katolíckym krídlom v DS, ktorú uzavreli pred voľbami. Komunisti obvinili vedenie DS, že pod svoje krídla zobrali novoľudákov a spojili sa s ľudáckou emigráciou. Útoky proti DS sa preniesli na celoštátnu politickú scénu. Vláda uložila Ministerstvu vnútra

preskúmať sťažnosti proti formám predvolebného boja DS vo všetkých volebných krajoch Slovenska. Závery sedemčlennej komisie boli zhrnuté v „Súhrnnej správe Odboru pre štátnu bezpečnosť a politické spravodajstvo Ministerstva vnútra". V nej sa uvádzalo 79 prípadov porušenia zásad predvolebného boja zo strany DS a tiež porušenie tých zásad, na ktorých sa dohodli všetky politické strany v marci 1946. Situácia na Slovensku bola podľa správy nasledovná: pred koncom vojny vedenie HSĽS pripravilo druhú garnitúru z príslušníkov menej kompromitovaných funkcionárov, prijateľných pre západné krajiny. V tejto garnitúre významnú úlohu mal zohrať podpredseda československej vlády a významný funkcionár Demokratickej strany J. Ursíny. Vedeniu HSĽS sa podarilo presadiť druhú garnitúru do vlády a Zboru povereníkov. Z týchto príčin sa politický život na Slovensku odlišoval od českých krajín. Slovenské národné povstanie poskytlo alibi aj osobám, ktoré rozvrátili republiku, kolaborovali s Nemcami a zúčastnili sa vojny proti ZSSR. Z tohto pohľadu treba hodnotiť čs. armádu na Slovensku a požiadavku na vytvorenie slovenských vojenských jednotiek. Najväčším problémom Slovenska sa stala Národná bezpečnosť, pretože jej príslušníci z čias vojny zostali na svojich miestach. Vydávanie osvedčení o národnej a štátnej spoľahlivosti kolaborantom a zradcom tomu napomohlo. Uvedené skutočnosti svedčili o tom, že HSĽS de facto existovala ďalej v štátnom aparáte, národných výboroch, povereníctvach a SNR. Demokratická strana podľa autorov správy uskutočňovala „*propagandu separatistickej koncepcie slovenského štátu*".[29] V správe sa uvádzali príklady predvolebnej agitácie katolíckej cirkvi v prospech Demokratickej strany, protičeské a protižidovské heslá a nápisy pred voľbami. Dôležitosť správy spočívala hlavne v záveroch, ktoré sa odporúčali. Šlo o navrhované opatrenia proti „ľudáckemu krídlu v DS". Ďalej sa v správe navrhovali zmeny v redislokácii armády, previerky dôstojníkov a práporčíkov v bezpečnosti, očista v súdnictve, požiadavky uväznenia bývalých poslancov Slovenského snemu, penzionovanie všetkých biskupov (okrem Čárskeho), ako aj trestné stíhanie všetkých, ktorí sa v predvolebnom boji dopustili trestných činov. Správa obsahovala aj konkrétne obvinenia proti poslancom DS a, najmä, proti Dr. Jozefovi Staškovi, Dr. Ivanovi Pietorovi, Jánovi Kempnému a ďalším. Najzávažnejšie bolo obvinenie, že Aprílovou dohodou DS získala rozsiahlu organizačnú sieť zakázanej HSĽS a celý jej agitačný a propagačný aparát, zreorganizovala ho a využila na propagačné ciele.[30] Obvinenie zo spojenia DS s ľudáckou emigráciou a ilegálnymi skupinami na Slovensku sa objavilo v správach štátnej bezpečnosti bezprostredne po voľbách. Tento článok kompromitovania DS štátna bezpečnosť sledovala ďalej a doviedla ho až k vykonštruovaniu protištátneho sprisahania na jeseň 1947. Impulz k takejto konštrukcii vychádzal zo zložiek štátnej bezpečnosti – slovenského oddelenia Ministerstva vnútra a neskôr zo VII. oddelenia Povereníctva vnútra.

Obsah správy, vypracovaný štátnou bezpečnosťou o porušení dohôd v predvolebnej agitácii, mal jednoznačný cieľ: kompromitovať vedenie Demokratickej strany a vyradiť ju z vlády. Správa súčasne odkryla pohľad na Slovensko, ktorému vedúci predstavitelia KSČ – Klement Gottwald, Rudolf Slánský a Václav Kopecký – dali prívlastok „slabý článok" Československej republiky. Vykresľovať situáciu na Slovensku v horšom svetle, ako bola v skutočnosti, sa stalo charakteristickým pre českých politikov. Gottwald v tajnej povolebnej schôdzi

29 Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. ÚV KSS, P. David, šk. 2240. Souhrnná správa Ministerstva vnitra, Odbor pro státní bezpečnosť a politické zpravodajství z 4. 6. 1946, s. 15.

30 SNA, f. ÚV KSS, P. David, šk. 2240.

vlády hodnotil situáciu nasledovne: „*neoslobodili sme republiku, aby rok po oslobodení sme mali zase samostatný separatistický štát*".[31] Obavy zo „slovenského separatizmu" strašili aj v hlavách lídrov českých nekomunistických strán. Názor prezidenta republiky E. Beneša vyslovený v čase exilu o hlavnej vine Slovákov na rozbití republiky v marci 1939, o „kudle do zad" od Slovákov, mal dlhšiu životnosť. V postojoch národných socialistov na konci vojny, ale aj po nej, pretrvávali čechoslovakistické názory na Slovensko. Spočívali v uznávaní českej a slovenskej vetvy „nášho národa" (československého, pozn. autora).[32] V názore na obnovu Československa ako jednotného a centralizovaného štátu nebol rozdiel medzi českými politickými stranami. Zhodovali sa v názore o jednotnom štáte, s tým rozdielom, že českí komunisti nespomínali čechoslovakizmus. Odmietanie čechoslovakizmu bolo zjavné pri tvorbe prvého povojnového vládneho programu počas rokovaní v Moskve. K. Gottwald odmietal názory národných socialistov a ľudovcov na slovenskú otázku. Aby otupil slovenské volanie po federácii, navrhol kompromis v podobe asymetrického modelu česko-slovenských vzťahov. V obnovenej republike Slováci mali mať osobitné štátne orgány (Zbor povereníkov, Slovenská národná rada) ako svojbytný národ, nie vetva československého národa, a vzťahy s českým národom mali byť upravené na základe „rovný s rovným". Osobitosť asymetrického modelu spočívala v tom, že na českej politickej scéne podobné politické orgány neexistovali. Českí politici odmietali názory na federatívne usporiadanie alebo autonómne postavenie, pretože v ňom videli nebezpečenstvo možného zopakovania udalostí z rokov 1938 – 1939[33] a rozpadu republiky. Asymetrický model usporiadania česko-slovenských vzťahov viedol k problémom. Kompetenčné spory vznikli hneď po návrate vlády na československé územie. Spory prezidenta republiky, československej vlády so slovenskými národnými orgánmi – SNR a Zborom povereníkov – viedli k úpravám právomoci tak, že tromi pražskými dohodami povojnové autonómne postavenie Slovenska prestalo existovať. Obnovil sa centralizmus, ktorý zakotvila Ústava 9. mája z roku 1948. Významný podiel na tomto stave mali nielen českí, ale aj slovenskí komunisti, ktorí po voľbách 1946 slovenskú otázku podriadili zápasu o monopol moci.

Sovietski vedúci činitelia pozorne sledovali proces povojnového retribučného súdnictva, najmä z hľadiska posilňovania pozícií komunistov. V roku 1947 vedenie KSČ kritizovali za to, že komunisti nevyužili priaznivú situáciu, spočívajúcu v prítomnosti Červenej armády na území ČSR (do konca novembra 1945), na dôsledné potrestanie zradcov a kolaborantov. Podľa názoru vedúcich predstaviteľov v Moskve ČSR nebola očistená od zvyškov fašizmu, lebo „*fašisti šarapatia v stranách Národného frontu*".[34] Potrestanie vojnových previnilcov na Slovensku sovietska strana považovala za nedostatočné, lebo „*okrem popravy Tisa sa nič neurobilo s reakciou*".[35] Prirodzene, takéto hodnotenie nebolo objektívne, pretože ľudové súdy do konca roka 1947 prerokovali v celej ČSR 158 000 prípadov a odsúdili 46 400 osôb, z toho 778 na trest smrti.[36] Na Slovensku ľudové súdy odsúdili 8 962 osôb, z toho 2 815 slovenskej národnosti, 4 946 maďarskej národnosti 1 095 nemeckej a 106 inej národnosti. Ko-

31 KAPLAN, K. – KOSATÍK, P.: *Gottwalldovi muži*. Praha – Litomyšl, 2004, s. 36.

32 KOCIAN, J.: *Československá strana národně socialistická v létech 1945 – 1948*. Brno 2002, s. 65.

33 RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945 – 1992*. Bratislava 1998, s. 12.

34 *Moskva i Vostočnaja Jevropa*, c. d., s. 72.

35 Tamže.

36 TOMASZEWSKI, J.: Cesta komunistických strán k moci ve Střední Evropě. In: *Soudobé dějiny*, 1998, č. 2-3, s. 218.

munisti považovali výsledky retribučných súdov za mierne, preto sa po štátnom prevrate opäť obnovili. Potrestaním za kolaboráciu ľudovými súdmi v rokoch 1945 – 1948 sa od moci vyradila garnitúra politikov, ktorá bola spätá na Slovensku s Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou v čase druhej svetovej vojny. Potrestanie sa nevzťahovalo len na tých, ktorí boli odsúdení ľudovými súdmi. Z politického a verejného života bol vyradený široký okruh ľudí, ktorí istým spôsobom podporovali ľudácky režim. V ľudovodemokratickom zriadení po vojne sa považovali za politicky nespoľahlivých občanov. Aby občan mohol zastávať politické a verejné funkcie, musel mať potvrdenie o národnej a štátnej spoľahlivosti, ktoré vydávali národné výbory.

Povojnovú očistu na Slovensku a v celej ČSR sprevádzal politický zápas medzi komunistickou stranou a ostatnými politickými stranami s liberálnym alebo konzervatívnym zameraním. Vplyv komunistov na českú a slovenskú spoločnosť bol neporovnateľne vyšší, než v medzivojnovom období, keď KSČ spoločnosť vnímala ako radikálnu opozičnú stranu spätú s Komunistickou internacionálou a obhajujúcu cudzie záujmy. Po vojne KSČ a KSS spoločnosť považovala za národnú stranu. Zásahy z vedenia v Moskve do jej vnútorného života boli sporadické a neboli zjavné. Všetky politické strany Národného frontu spojenectvo so ZSSR považovali za prirodzené a politicky prospešné. Myšlienka slovanskej vzájomnosti bola umocnená účasťou Červenej armády na oslobodzovaní. Hospodársko-sociálny program komunistov s návrhmi na riešenie vypuklých sociálnych problémov bol priaznivým faktorom na ich podporu. 30 percent získaných hlasov komunistov vo voľbách roku 1946 na Slovensku predstavovalo zhruba dvojnásobok získaných v medzivojnovom období. Komunisti mali podporu predovšetkým medzi chudobnejšími sociálnymi vrstvami, u ktorých veľká hospodárska kríza zanechala dlhodobé obavy z biedy a hospodárskych otrasov, a preto návrhy komunistov na uskutočnenie pozemkovej reformy, industrializáciu Slovenska, zásahy štátu do hospodárskych štruktúr prijímali so sympatiami.

Demokratická strana so 62 percentami hlasov získaných vo voľbách, bola na Slovensku víťaznou. Ale po voľbách musela odrážať útoky komunistov, spochybňujúcich toto jej víťazstvo a podozrievajúcich ju zo spojenectva s ľudáckou emigráciou a novoľudákmi, s ktorými uzavreli pred voľbami Aprílovú dohodu. Vedenie KSČ a KSS viedli rôzne úvahy, ako oslabiť DS a zvrátiť výsledky volieb. Vnútorné rozpory vo vedení DS a neustále útoky komunistov oslabovali jej vplyv v spoločnosti, zvlášť jej pozície boli oslabené v súvislosti so súdnym procesom a popravou prezidenta Slovenskej republiky J. Tisa. Od jesene 1947 útoky proti DS vyústili do obvinení z protištátneho sprisahania jej významných funkcionárov a poslancov, čo viedlo k diskriminácii celej strany. Jesenná politická kríza na Slovensku bola predohrou prevratu vo februári 1948. Zloženie nového Zboru povereníkov z novembra 1947 bolo oslabením DS, ale komunisti nedosiahli svoj cieľ, aby vyradili DS z politického života.

Rozpad protihitlerovskej koalície a premena sovietskej sféry vplyvu krajín strednej a juhovýchodnej Európy na sovietsky blok zásadne ovplyvnili aj vzťahy medzi koaličnými partnermi politických strán združených v Národnom fronte. Spolupráca v rokoch 1945 – 1946, ktorá nebola bez konfliktov a sporov, nabrala ostrú konfrontačnú podobu kriminalizovania lídrov tých nekomunistických strán, ktoré v prvých povojnových voľbách mali veľkú oporu vo voličskej základni a boli v opozícii voči komunistickej strane.

Komparácia postupu komunistických strán voči ostatným stranám v niektorých krajinách sovietskeho bloku ukazuje na viaceré spoločné črty: prvou bola podpora a vytváranie opozičných skupín, tzv. ľavicových krídiel v nekomunistických stranách. Takýto pro-

ces prebiehal v sociálnodemokratických stranách v Poľsku, Maďarsku a v Čechách. Rozklad vyústil do zlúčenia sociálnodemokratických strán s komunistickými, čím sociálne demokracie stratili svoju identitu. Zložitejšia situácia vznikla v postupe komunistov voči tým občianskym stranám, v ktorých sa nepodarilo sformovať opozičné skupiny a vnútorne ich rozložiť. Takáto situácia vznikla v Maďarsku v súvislosti s postavením Maloroľníckej strany Béla Kovacsa, Nacionálno-liberálnej strany Rumunska na čele s Georgiu Tataresca, Poľnohospodárskeho národného zväzu v Bulharsku Nikolaja Petkova a Demokratickej strany na Slovensku. Vo všetkých uvedených stranách roku 1947 „odhalili protištátne sprisahania". V Maďarsku sovietske vojenské orgány väznili B. Kovacsa. Bol obvinený z prípravy sprisahania „*horthyovských síl proti republike*". Podobné črty mala kampaň zameraná proti Poľnohospodárskemu národnému zväzu Bulharska. Líder tejto strany bol v auguste 1947 odsúdený na trest smrti za zorganizovanie vojenského spiknutia proti vláde Vlasteneckého frontu s pomocou „anglo-amerických imperialistov". Po odsúdení N. Petkova bola jeho strana zakázaná. Na jeseň 1947 odhalili „protištátne sprisahanie" v Národno-liberálnej strane Rumunska pod vedením G. Tataresca. Nasledovalo jeho vylúčenie z vlády a vyhlásenie Rumunska za ľudovú republiku.

Myšlienka odhaľovania „protištátnych sprisahaní" sa pravdepodobne zrodila v Moskve začiatkom alebo v polovici roka 1947, keď sa začal formovať sovietsky mocenský blok. Vo vedeniach komunistických strán táto myšlienka našla pozitívnu odozvu, lebo dávala určitý návod, ale aj posvätenie násilných a policajných metód, na to, ako eliminovať silné, voči komunistom opozičné strany. ZSSR, ktorý v zmysle Postupimskej konferencie a parížskych mierových zmlúv z roku 1947 mal gesciu nad svojou záujmovou sférou, poskytoval akúsi záštitu nad nezákonnosťou v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy tým, že intervencie západných štátov v prospech obvinených strán a ich lídrov striktne odmietal, ako zasahovanie do vnútorných vecí týchto štátov. Dokumentujú to intervencie západných štátov na obranu N. Petkova a B. Kovacsa.

Roku 1947 sa zmenil vzťah ZSSR k nekomunistickým stranám v ľudovodemokratických štátoch. Ak v rokoch 1945 – 1946 prostredníctvom svojich ambasád udržiaval kontakty s predstaviteľmi všetkých politických strán združených v národných alebo vlasteneckých frontoch, v roku 1947 kontakty obmedzil len na predstaviteľov komunistických strán.

Vykonštruovať „protištátne sprisahania" sa podarilo v tých štátoch, kde komunistické strany ovplyvňovali verejnú mienku organizovaním „hnutí" zdola za sociálne požiadavky a očistu verejného života. Sprisahania boli dôležitým symptómom rozpadu spojenectva štátov protihitlerovskej koalície a prejavom studenej vojny. Výmena mocenských elít prostredníctvom povojnových čistiek a administratívnych zásahov posilnila pozície komunistických strán, ktoré po získaní monopolu moci boli jediným zdrojom nových kádrov. Roku 1947, okrem ČSR, boli v ostatných štátoch strednej a juhovýchodnej Európy komunistické strany už nositeľmi monopolu moci.

Februárovým prevratom v Československu sa zavŕšila jedna významná etapa zmien mocenskej elity a začala sa nová. Z politického a verejného života bola akčnými výbormi obrodeného Národného frontu vyradená garnitúra politikov nekomunistických strán, ktorí v dvoch povojnových čs. vládach, parlamente, Zbore povereníkov a Slovenskej národnej rade zastávali významné funkcie. Po prevrate predstaviteľov nekomunistických strán, s výnimkou tých, ktorí sa stali satelitmi komunistickej strany, komunistický režim označil za nepriateľov nového režimu a ich lídrov perzekvoval.

Prevratom sa zmenili aj predstavy o socializme, ku ktorému sa predtým okrem komunistov hlásili aj iné ľavicové strany. Vedenie KSČ upustilo od povojnových názorov o „československej ceste k socializmu", hlavnou podstatou ktorých boli legálne parlamentné zápasy s inými stranami. Pod vplyvom Informbyra sa presadili predstavy o socializme, ktoré vychádzali zo sovietskej výstavby a teoreticky boli zdôvodnené ideologickými šablónami stalinizmu, ako historickej etapy vývoja marxizmu-leninizmu. Sovietsky model socializmu čs. komunisti napodobňovali nielen pod sovietskym nátlakom, ale aj z vlastnej iniciatívy. Realizátorkou ich ideí sa stala garnitúra komunistických funkcionárov odchovaných Komunistickou internacionálou, naklonená radikálnym metódam a formám.

V čase vládnej krízy, ktorá sa časovo kryla so štátnym prevratom, vedúci nekomunistickí predstavitelia stratili politickú moc vo vláde, v Zbore povereníkov a Slovenskej národnej rade. Vedenie KSČ oslovilo z nekomunistických strán len tých predstaviteľov, s ktorými počítalo pri zostavovaní vlády obrodeného Národného frontu (Plojhara, Šlechtu, Šrobára a iných). Na Slovensku, zrejme na podnet vedenia KSS, Povereníctvo vnútra – bezpečnostný odbor zostavilo tri zoznamy bývalých funkcionárov nekomunistických strán. V prvom zozname boli uvedení činitelia s návrhom na odstránenie z politického a verejného života. V zozname boli najmä bývalí funkcionári Demokratickej strany – ministri vlády, povereníci, poslanci Slovenskej národnej rady, redaktori novín (*Čas*, *Šidlo*, *Budovateľ*, *Nové prúdy*, *Sloboda*, redaktori *Slovenského rozhlasu* a iní). V tomto zozname bolo spolu uvedených 104 osôb, s ktorými komunistický režim v „obrodených" politických stranách, inštitúciách a správe nepočítal.[37] V návrhu na odstránenie politických a verejných činiteľov z politického a verejného života zaradili: J. Lichnera, štátneho tajomníka MNO, J. Ursínyho, podpredsedu vlády a podpredsedu DS, ministrov – Mikuláša Franeka, Ivana Pietora, povereníkov – Mateja Joska, Jozefa Styka, Samuela Beluša, Emanuela Böhma, Martina Kvetka, Kornela Fila, Ivana Štefánika, predsedu Zboru povereníkov Jozefa Lettricha, podpredsedu ZP Rudolfa Fraštackého, štyroch generálnych tajomníkov DS, šéfredaktora *Času* K. Hušeka a iných. Druhý zoznam obsahoval mená „*bývalých vedúcich príslušníkov Demokratickej strany, ktorí vzhľadom na predošlú činnosť a postoj k ľudovodemokratickému zriadeniu neprichádzali do úvahy pre spoluprácu*". Do tohto zoznamu Povereníctvo vnútra zaradilo 26 osôb, pričom niektorí z nich sa nachádzali aj v prvom zozname. Napokon v treťom zozname bývalých vedúcich príslušníkov DS sa nachádzali osoby, ktoré prichádzali do úvahy na spoluprácu s komunistickým režimom. V tomto zozname sa nachádzalo 27 osôb.[38] Tretí zoznam obsahoval mená funkcionárov DS na ústrednej a regionálnej úrovni, ktorí sa iniciatívne hlásili k práci v akčných výboroch. Z časti funkcionárov zaradených do tohto zoznamu sa vytvorila Strana slovenskej obrody.

Politické perzekúcie v podobe „očisty" sa vylúčením z politického a verejného života osôb, ktoré Povereníctvo vnútra zaradilo do svojich zoznamov, nezastavili. Akčné výbory obrodeného Národného frontu už v čase vládnej krízy v masovom meradle svojvoľne vyraďovali z politického a verejného života funkcionárov nekomunistických strán na rôznych úrovniach štátnej a verejnej správy, kultúrnych a vzdelávacích inštitúcií, armády, ako aj bez-

37 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2126, 115/2.

38 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2145, 197/15. M. Barnovský v štúdii: Preberanie moci a pofebruárová očista 1948. In: *Od diktatúry k diktatúre*. Bratislava 1995, s. 91, uvádza, že existovali dva zoznamy. Ale fond GT (generálny tajomník Š. Bašťovanský) obsahuje tri. Hlavný rozdiel spočíva v návrhu na vylúčenie z verejného a politického života, kde bolo 104 osôb. Podľa Barnovského bolo v zozname 77 osôb.

pečnosti, hospodárskej správy a ďalších. Smernice na vylúčenie z politického a verejného života obsahovali široké spektrum príčin, ktoré sa mohli interpretovať viacerými spôsobmi. Vzťahovalo sa to najmä na ustanovenia o previnení proti ľudovodemokratickému poriadku, o oslabení slovanskej spolupráce, o naštrbení jednoty štátu a iné. Ďalšia časť smerníc jednoznačnejšie určovala dôvody vylúčenia, a to: odsúdenia alebo trestného stíhania podľa zákona na obranu (ochranu) republiky, zákona na ochranu dvojročnice, zákona na potieranie čierneho obchodu, neplnenia dodávok štátu roľníkmi, zneužitia funkcie na obohatenie a iné. Smernice obsahovali 13 dôvodov, na základe ktorých sa daná osoba mohla vylúčiť z verejného a politického života. V roku 1949 bol prijatý zákon o pozbavení čs. štátneho občianstva a neplatnosti niektorých majetkových prevodov.[39] Strata štátneho občianstva z dôvodu ilegálneho opustenia štátu automaticky vylučovala možnosť pôsobenia vo verejnom živote.

Perzekúcie z politických dôvodov v mnohorakých podobách – od straty zamestnania, zákazu štúdia, predčasného penzionovania a ďalších foriem postihli na Slovensku okolo 35 000 – 40 000 osôb.[40] Niektoré postihy mali dlhodobý charakter, napríklad osoby, ktoré akčné výbory pozbavili funkcie v štátnom alebo verejnom sektore, sa neskôr považovali za politicky nespoľahlivé a nemohli sa plne uplatniť v určitých zamestnaniach. Až dodatočne, fakticky po skončení tzv. očisty, schválilo Národné zhromaždenie 27. júla 1948 zákon č. 213/1948 Zb.n. a z., podľa ktorého všetky opatrenia akčných výborov po 20. februári 1948 sa hodnotili, že boli vo verejnom záujme ochrany a zabezpečenia ľudovodemokratického zriadenia. „*Očista verejného života*" je „*po práve i v tých prípadoch, kde by nebola v súlade s platnými predpismi*". Formálne mohol rozhodnutie akčného výboru zmeniť len Ústredný akčný výbor Slovenského Národného frontu na žiadosť postihnutého.[41] Ale zmeniť pôvodne rozhodnutie akčného výboru bolo fakticky nemožné a nemožno ho ani doložiť. Žiadosti o zmenu rozhodnutia akčného výboru, adresované ÚAV SNF, boli zamietnuté. Dokumentuje to aj žiadosť 81 príslušníkov ZNB o zmenu rozhodnutia akčného výboru. Všetky žiadosti boli zamietnuté so zdôvodnením, že rozhodnutia boli vydané s konečnou platnosťou. Pritom šlo o osoby bez členstva v nekomunistických stranách.[42] Politické perzekúcie po prevrate postihli všetky povereníctva a ústredné úrady, armádu a bezpečnosť, hospodárske, kultúrne a sociálne inštitúcie, vysoké školy a súdnictvo. Vytvoril sa široký okruh ľudí „politicky nespoľahlivých", ktorých režim označoval za „bývalých ľudí". V evidencii štátnej bezpečnosti medzi takýchto zaraďovali ľudáckych predstaviteľov, funkcionárov Demokratickej strany a všetkých „vyakčnených" po prevrate vo februári 1948. Roku 1949 štátna bezpečnosť zavádzala ústrednú evidenciu osôb, v ktorej spojila kartotéky bývalej Zemskej ústredne štátnej bezpečnosti (ďalej ZÚŠB) s počtom 600 000 kariet, ďalej Nemcov a Maďarov. Hospodársko-kontrolná služba (ďalej HKS) zostavila karty osôb stíhaných za čierny obchod. V roku 1949 prírastok nových evidenčných kariet, ktorými štátna bezpečnosť disponovala, predstavoval 1,124 789 osôb.[43] V uvedenom počte bolo 17 289 kariet cudzincov. Štátna bezpečnosť z celkového počtu 1,124 789 považovala 1,082 500 za „závad-

39 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2161, 280/46.

40 BARNOVSKÝ, M.: Preberanie moci a pofebruárová očista 1948. In: *Od diktatúry k diktatúre*, c. d., s. 94.

41 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk.2161, 281/2. Obežník ÚAV SNR z 3. 11. 1948.

42 SNA, f. PV – bezp.v. dôv. 1948, šk. 503.

43 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2146, 197/1. Správa o činnosti štátnej bezpečnosti na Slovensku za rok 1949, s. 41-42.

né" osoby. Okruh evidovaných osôb sa zvyšoval o dedinských boháčov, živnostníkov a osoby slobodného povolania.

Prevrat vo februári podmienil novú vlnu politickej emigrácie. V krátkom období po emigrácii ľudáckych prominentov roku 1945 dochádza k ďalšej vlne. Do exilu odišla väčšina členov bývalého vedenia Demokratickej strany, a to: Jozef Lettrich, Rudolf Fraštacký, Fedor Hodža, Mikuláš Franek, Martin Kvetko, Samuel Belluš, Štefan Blaško, Kornel Filo, Emanuel Böhm, Matej Josko, Štefan Kočvara, Ľudovít Linczeny, Michal Zibrin, predstavitelia Strany práce a Strany slobody – Ján Behárka, Pavel Blaho, Jozef Dieška, Jozef Hanzel, J. Mrázek, Teodor Šebo, Michal Múdry – Šebík, Jozef Rudinský, generáli Ján Ambruš, Mikuláš Ferjenčík a iní. O príčinách odchodu do exilu neskôr J. Lettrich napísal nasledovné: „*Jedni odišli preto, aby účinnejšie a úspešnejšie pracovali proti sovietskemu imperializmu a svetovému komunizmu, iní emigrovali preto, lebo boli ohrození na živote, slobode alebo inom dôležitom záujme, ďalší jednoducho preto, že nemohli ďalej znášať dusnú atmosféru strachu, teroru, pokrytectva a lží.*"[44] Predstavitelia Demokratickej strany a dvoch občianskych strán odchádzali ilegálne za hranice, pričom osud exulanta bol spojený s veľkými existenčnými ťažkosťami. Súčasne boli perzekvovaní aj tí, ktorí im pomáhali pri odchode a tiež ich blízki príbuzní, ktorí zostali doma.[45] J. Lettrich bol prvým politikom, ktorý 11. marca 1948 ilegálne odišiel do emigrácie cez rieku Morava z Vysokej nad Moravou (bývalé Hochštetno) do Rakúska a potom cez Londýn do USA. Tých, ktorí hneď neodišli do exilu, sledovala štátna bezpečnosť. V hláseniach štátnej bezpečnosti, ktoré pripravil III. odbor Poverenictva vnútra za obdobie troch dní (14. – 16. apríla 1948), sa uvádzalo: „*Ing. K. Filo odcestoval 13. 4. 1948 o 16.30 hod. Slovenskou strelou do Prahy, kde jeho sledovanie prevzali orgány OSTB. Podobné sledovanie prevzala ŠtB Praha nad K. Hušekom, M. Franekom, I. Pietorom. ŠtB sledovala M. Joska, J. Styka, J. Lichnera a pátrala po pobyte M. Kvetka*."[46] Sledovanie pokračovalo aj v nasledujúcom období. V hlásení ŠtB sa uvádzalo: „*K. Filo bol dňa 17. 4. 1948 od 10 hod. v paláci SNR u podpredsedu SNR I. Horvátha, K. Hušek sa zdržuje vo svojom byte, M. Josko bol 18. 4. na prechádzke (od 17^{50} do 20^{25} hod.) so svojou manželkou, M. Franek sa musí denne hlásiť na ZÚ ŠtB, Š. Kočvara je na liečení v Karlových Varoch, kde sledovanie prevzala tamojšia odbočka ŠtB, P. Výboch, J. Lichner, I. Pietor sú vypočúvaní na tamojšom úrade, J. Ursíny je zaistený vo väzbe Krajského súdu, J. Styk sa zdržuje v Štiavničke, M. Kvetko je na neznámom mieste.*"[47] Ilegálny odchod, najmä v prvých mesiacoch po prevrate, mal masový charakter. Podľa Súhrnnej správy Ministerstva spravodlivosti z 11. novembra 1949 oddelenie III/3 po februárovom prevrate evidovalo 10 005 osôb, ktoré emigrovali. Správa bola vypracovaná za účelom zastavenia vyplácania platov a dôchodkov, pretože sa vyskytovali mnohé nepresnosti v tomto smere. Od polovice decembra 1949 novozavedená ústredná kartotéka mala zachytiť všetky ilegálne odchody za hranice.[48] Domnievame sa, že počet emigrantov bol vyšší a Ministerstvo spravodlivosti nemalo informácie zo všetkých okresov republiky. Okrem toho aj z toho dôvodu, že na Slovensku evidencia osôb, ktoré ilegálne odišli do zahraničia, patrila do kompetencie Poverenictva vnútra. Správa o činnosti ŠtB za

44 LETTRICH, J.: *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava : Archa, 1993, s. 206.

45 Napríklad v súvislosti s odchodom J. Lettricha do emigrácie pozri ŠTEFANSKÝ, M: *Útek J. Lettricha za hranice*. Pravda, 31. 5. 1995.

46 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2146, 197/47. Denník správ povereníka zo 14. – 16. 4. 1948.

47 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2146, 197/47. Denník správ povereníka zo 17. – 19. 4. 1948.

48 VÚA Praha, f. A. Čepička, 100/52, sv. 28, a.j. 184.

rok 1949 uvádza, že od mája do konca decembra 1949 zo Slovenska do zahraničia ušlo 616 osôb a 655 sa pokúsilo o útek. Iný prameň z januára 1951 uvádza, že z Československa ilegálne odišlo 12 018 osôb v nasledujúcich sledoch: február – jún 1948 spolu 2 209, júl – december 1948 2 843 osôb, január – jún 1949 3 119 osôb, júl – december 1949 2 490, január – jún 1950 950 osôb, júl – december 1950 332 osôb. Z počtu 12 018 len 6 726 ilegálne opustilo republiku a 4 672 osôb bolo zadržaných pri pokuse o útek a 510 osôb bolo zadržaných pri pokuse o vniknutie do republiky. Z celkového počtu bolo 9 367 Čechov, 2 352 Slovákov a 381 inej národnosti. Podľa straníckej príslušnosti sa dá vyčísliť: 10 509 nestraníkov, 619 členov KSČ, 573 národných socialistov, 218 ľudovcov, 109 bývalých sociálnych demokratov a 75 bývalých členov Demokratickej strany. V sociálnom zložení prvé miesto patrilo robotníkom, nasledovali študenti, osoby vykonávajúce slobodné povolania, podnikatelia, roľníci, úradníci štátnej správy, remeselníci, vojaci a členovia bezpečnosti.[49]

Z predstaviteľov slovenskej politickej emigrácie, ktorí odišli roku 1948, sa vytvoril prúd, ktorý v programových vyhláseniach zásadne vystupoval proti komunizmu a za obnovu demokratickej Česko-Slovenskej republiky. Na založení organizácie exulantov Rady slobodného Československa vo februári 1949 sa podieľali aj J. Lettrich, R. Fraštacký, F. Hodža, S. Belluš spolu so zástupcami českých nekomunistických strán. Politická emigrácia má svoj raison d´être vtedy, keď jej činnosť ovplyvňuje dianie v materskej krajine. Silná informačná bariéra, vytvorená po prevrate, znemožňovala šírenie informácií o činnosti a názoroch tohto prúdu exulantov. Do úvahy treba vziať aj tú skutočnosť, že z pamäti občanov ešte nevymizla spolupráca Demokratickej strany s komunistami na pôde SNR a Zboru poverenícov. Protikomunistická činnosť doma bola oslabená realitou, že vedúci predstavitelia občianskych strán emigrovali. Doma zostala len nepatrná časť bývalých funkcionárov, ktorí už pred prevratom boli trestne stíhaní a odsúdení v prvom štvrťroku 1948. Podmienky na opozičnú činnosť sa zužovali aj tým, že štátna bezpečnosť sledovala všetkých „bývalých exponentov DS“, niektorí boli pod policajným dozorom a denne sa museli hlásiť na oddeleniach štátnej bezpečnosti. Odpor proti novému režimu bol spontánny a na miestnej úrovni bez dokázateľnej koordinácie. Rozširované letáky boli zväčša písané rukou, paličkovým písmom s jednoduchým obsahom. V obci Kravany, okres Poprad, boli z 10. na 11. apríla 1948 vylepené dva letáky, ktoré vyzývali občanov, aby „*v ťažkých chvíľach boli hrdinami katolíckej viery a nestrácali nádej a odvahu pred činnosťou nemravných boľševických bánd, ktoré obyvateľstvo terorizujú*“. Druhý leták mal podobný obsah „*Bratia a sestry… dúfajte, že príde čas, ktorý zvrhne tento režim a zasvitne nám radostný deň*“.[50] V roku 1949 štátna bezpečnosť v súvislosti s hodnotením svojej činnosti urobila aj analýzu nájdených letákov a rôznych tlačív s protištátnym obsahom. Bezpečnosť zachytila a zlikvidovala 183 druhov letákov a tlačív. Podľa obsahu bolo 124 druhov s protikomunistickým zameraním, 40 druhov ľudáckeho zamerania, 12 z proveniencie československej emigrácie a 7 druhov s antisemitským zameraním.[51] Analýza ideovej proveniencie, obsiahnutá v správe, ukazuje aj na ideovú orientáciu opozície. V polovici roka 1949 sa novým spôsobom začali rozširovať protištátne letáky. Autori letákov ich posielali svojim známym, aby ich prečítali, opísali a poslali ďalším svojim známym. Obsah letákov zachytený v júni – júli 1949 bol zameraný na

49 Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov, tom II., s. 463-466, Správa z 26. 1. 1951. Správa bola zostavená pracovníkom sovietskeho veľvyslanectva podľa údajov tajného Bulletina Ministerstva národnej bezpečnosti.

50 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2146, 197/47, Denník správ povereníka z 14. – 16. 4. 1948.

51 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2146,197/1. Správa o činnosti štátnej bezpečnosti na Slovensku za rok 1949, s. 26.

obranu cirkvi a kňazov. Počet letákov bol nepatrný aj pre zásah bezpečnosti, ktorá osobitne sledovala bezpečnostnú situáciu na Slovensku počas levočskej púte začiatkom júla 1949. Inej proveniencie boli letáky Slovenského oslobodzovacieho výboru, rozšírené prívržencami Ferdinanda Ďurčanského na Slovensku.

Väčší vplyv na verejnú mienku, ako letáky, mali ústne šírené informácie. Štátna bezpečnosť ich evidovala v hláseniach Povereníctvu vnútra. Niektoré zo šírených informácií sa potvrdili, ale boli aj také, ktoré mali nádych bujnej fantázie. Napríklad, že pri podpisovaní zdravice Stalinovi v novembri 1949 sa podpisom dotyční prihlasujú do Sovietskej armády, že podpisy budú zneužité na odtrhnutie rímskokatolíckej cirkvi od Ríma, na pripojenie ČSR k Sovietskemu zväzu. Zrejmým úmyslom autora informácie bolo odradiť od podpisovania zdravice. Mnohé ústne informácie sa šírili v súvislosti s akciou „K" kláštory a Katolíckou akciou, ktorú malo sprevádzať zatváranie kňazov, mníchov a kláštorov. Za pravdivé možno považovať správy, že roľnícke družstvá a strojové stanice sú predprípravou na zriaďovanie kolchozov.[52]

Po prevrate osobitnú pozornosť obyvateľov východného a stredného Slovenska upútala činnosť *Bielej légie*. Myšlienka na jej založenie sa zrodila v novembri 1948 počas stretnutia Antona Tunegu s Jozefom Vicenom vo Viedni. J. Vicen v Rakúsku vyvíjal aktivity proti Československu spravodajskou činnosťou, pre ktorú získal na Slovensku A. Púčika, A. Tunegu a E. Tesára. Po ich zatknutí čs. orgánmi v januári 1949 sa J. Vicen rozhodol pre založenie rozhlasového vysielača *Biela légia*, ktorý na území Rakúska fungoval od roku 1950 s prestávkami do roku 1955. Cieľom rozhlasového vysielania bolo podporiť „pasívnu rezistenciu proti režimu". Na východnom a strednom Slovensku vznikli skupiny Bielej légie, ktoré disponovali zbraňami. Pôsobili skôr ako odstrašujúca sila pre vtedajší režim, než skutočná ozbrojená sila. Preto nemožno Bielu légiu považovať za „*ozbrojenú protikomunistickú formáciu na území Slovenska*".[53] Zveličenie odporu pochádza od politickej emigrácie – F. Ďurčanského a zo zdrojov štátnej bezpečnosti, ktorá v roku 1952 likvidovala skupiny Bielej légie preniknutím nasadených agentov.

Časté striedanie mocenských elít v povojnovom období svedčilo o nestabilite režimov, s ktorými elity boli späté, a ktoré reprezentovali. O vyradenie elít ľudáckych prominentov sa pričinila porážka nacizmu a fašizmu v druhej svetovej vojne. Režim preferujúci Národný front v krajinách ľudovej demokracie stratil svoje opodstatnenie v súvislosti so začiatkami studenej vojny. Možno povedať, že tak ako sa rozpadala koalícia víťazných protifašistických štátov, postupoval aj rozpad koalície politických strán a ľudovodemokratického zriadenia založeného na dohode strán so stredo-ľavou politickou orientáciou. Národný front, v tej podobe ako vznikol, vyčerpal svoju funkčnosť. Boli to komunisti, ktorí roku 1947 – a na Slovensku už po voľbách roku 1946 – upustili od spolupráce v rámci Národného frontu. Na ceste k získaniu monopolu moci uplatňovali mimoparlamentné formy boja. Prostredníctvom štátnej bezpečnosti rozkladali nekomunistické strany tým, že podporovali vznik ľavicových krídiel. Organizovaním nátlakov „zdola" prostredníctvom odborárov, závodných rád a roľníckych komisií sa komunistom podarilo rozbiť režim ľudovej demokra-

52 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2146, 197/5, Súhrnná správa krajských bezpečnostných referentov za mesiac november 1949.

53 VARINSKÝ, V.: *Jozef Vicen a Biela légia*. Banská Bystrica 2003, s. 56. Autor monografie dospel k záveru, že ani dnes nemožno jednoznačne označiť činnosť Bielej légie a činnosť vyprovokovanú štátnou bezpečnosťou, aby mohla zatknúť čo najväčší počet.

cie. Prevrat, v ktorom najdôležitejšiu úlohu zohrali akčné výbory obrodeného Národného frontu, vyradil politickú elitu so skúsenosťami z medzivojnového obdobia a protifašistického zápasu. Ich aktivita vyvrcholila v politickej a verejnej činnosti počas troch povojnových rokov. Niektorí s politickou činnosťou na Slovensku a v Československu skončili pomerne mladí. Napríklad, J. Lettrich mal 43 rokov, keď odišiel do politického exilu.

Časté výmeny politických elít, sprevádzané rozsiahlymi personálnymi zmenami v úradoch a inštitúciách, sa negatívne odrazili na fungovaní režimu na Slovensku. Slovensko nemalo pripravené elity, ktoré by disponovali kultúrnym a ekonomickým kapitálom. Ako napísal slovenský historik Ľubomír Lipták v knihe *Storočie dlhšie ako sto rokov*, úradníkom, sudcom, notárom nemohol byť človek bez patričného vzdelania. Mohol byť ministrom, ale nie úradníkom. Kultúrny (vzdelanostný) kapitál bol dôležitý od čias Márie Terézie, na to, aby sa niekto mohol uplatniť ako úradník. Po roku 1948 podľa Ľ. Liptáka došlo k návratu pomerov spred obdobia Márie Terézie, lebo staré elity boli vyraďované, ale nové komunistický režim nemal pripravené. Tento problém sa vypuklo prejavil začiatkom 50. rokov, keď sa aj v dôsledku studenej vojny prijímali mimoriadne opatrenia v kádrovej a personálnej oblasti, v mnohom podobné vojnovým.

3.
Prvé medzníky studenej vojny

Názory na začiatok studenej vojny sú aj v súčasnosti značne rozdielne, rozchádzajú sa hlavne v interpretácii príčin jej vzniku. Od objasnenia genézy studenej vojny sa odvíjajú jej fázy a dôležité udalosti, ktoré možno označiť za medzníky. Jedna z rozšírených historiografických koncepcií sa zakladá na interpretácii o štrukturálnych protikladoch medzi komunizmom a liberálnou demokraciou, ako zdrojom veľkých konfliktov. V tomto poňatí sa prvá fáza studenej vojny začala roku 1917 – so vznikom sovietskeho Ruska. Sovietski boľševici a pod ich vplyvom aj komunistické strany, združené v Komunistickej internacionále, mali v programe triedny výklad boja so svetovým kapitalizmom, odsúdeným na zánik. Sovietska koncepcia z medzivojnového obdobia o „nepriateľskom kapitalistickom obkľúčení" obsahovala prvky možnej konfrontácie s kapitalistickými štátmi. Vznik ďalších socialistických štátov sa vysvetľoval len ako výsledok novej vojny, sprevádzanej proletárskymi revolúciami. Druhá svetová vojna otupila ideologické rozpory medzi komunizmom a liberálnymi demokraciami. Spojenectvo Sovietskeho zväzu so Spojenými štátmi a Veľkou Britániou malo vynútený charakter. Sovietsky zväz sa nevzdal predchádzajúcich koncepcií a doktrín o boji proti svetovému kapitalizmu. Svedčí o tom aj oficiálny výklad jeho zahraničnej politiky počas druhej svetovej vojny. Vydelenie Veľkej vlasteneckej vojny (1941 – 1945) z rámca druhej svetovej vojny malo za cieľ zakryť Stalinove chyby z roku 1939, keď došlo k sovietsko-nemeckému zblíženiu a územnému deleniu Poľska. Zodpovednosť za začiatok druhej svetovej vojny, resp. toho, čo nasledovalo po 23. auguste 1939, sa nestalo objektom sebareflexie sovietskej zahraničnej politiky ani za Stalina, ani jeho nástupcov. Skôr naopak, krátko po vojne sovietska propaganda obvinila vládnuce kruhy Veľkej Británie a Francúzska z príprav na novú vojnu. Roku 1948 v ZSSR vyšla brožúra *Falzifikátori histórie*, ktorú osobne upravoval Stalin. Vyšla v dvojmiliónovom náklade. Všetky práce, ktoré sa odchyľovali od Stalinovej interpretácie sovietsko-nemeckého paktu, boli zošrotované, alebo sa nemohli publikovať. Stalinova interpretácia na dlhé desaťročia poznačila pohľad na príčiny vzniku druhej svetovej vojny. Zodpovednosť za rast moci Hitlera bola jednou z dôležitých otázok rozdielneho nazerania medzi ZSSR a západnými štátmi. Bola jednou z otázok studenej vojny.[54] Účasť ZSSR v protihitlerovskej koalícii nijako neovplyvnila pohľady Stalina, jeho spolubojovníkov a nástupcov na perspektívy svetového vývoja. Výsledky druhej svetovej vojny sa považovali za potvrdenie správnosti sovietskych ideologických doktrín o prechode k socializmu cez vojny a proletárske revolúcie. Formulácie o „epoche socialistických a národnooslobodzovacích revolúciách", „epoche krachu imperializmu", „všeobecnej kríze kapitalizmu", „historickom víťazstve socializmu nad imperializmom", vo vzťahu k hodnoteniu porážky Nemecka a Japonska mali ideologickú podobu, ktorá v západných štátoch vyvolávala obavy zo sovietskej expanzie. Obavy vzbudzovali územné zisky ZSSR v druhej svetovej vojne, vznik štátov ľudovej demokracie v strednej a juhovýchodnej Európe, v ktorých silné pozície

54 Bližšie pozri NADŽAFOV, D. G.: K voprosu o genezise cholodnoj vojny.. In: *Cholodnaja vojna*, c. d., s. 68-73.

získali komunistické strany, na čele ktorých stali odchovanci Komunistickej internacionály. Ideologizovanie výkladu svetového vývoja so „*zákonitosťou zániku kapitalizmu*" neostalo bez odozvy v Spojených štátoch a západných krajinách. Zintenzívnenie nastalo zvlášť po jej verbálnom ohlásení W. Churchillom v prejave na americkej univerzite vo Fultone. Železná opona, ktorá sa vytvorila medzi sovietskou sférou vplyvu a západnými štátmi, sa stala symbolom studenej vojny až do zániku komunistických režimov v rokoch 1989 – 1991.

Zhodenie atómovej bomby na Hirošimu a Nagasaki sa stalo dôležitým vojensko-strategickým medzníkom studenej vojny. Výrobou a použitím atómových bômb roku 1945 sa začala nová éra vo vojenstve. Jej prvou fázou boli roky 1945 – 1949, keď jadrový potenciál vlastnili len Spojené štáty. Americká stratégia jadrového zastrašovania Sovietskeho zväzu bola imanentná tejto fáze a prejavila sa pritvrdením kurzu voči bývalému spojencovi z druhej svetovej vojny. Prejavilo sa to počas rôznych dvojstranných a mnohostranných rokovaní, na ktorých Spojené štáty zdôvodňovali nový kurz sovietskej expanzie v Európe a vo svete. Na americkej strane sa z rokovaní vytrácal Rooseveltovský duch pochopenia sovietskych bezpečnostných záujmov. Vojenskí a politickí plánovači USA už krátko po vojne pripravovali rôzne projekty ako zabrániť ZSSR prenikaniu do rôznych oblastí Európy a sveta. Pritom v USA sa zásadne zmenil pohľad na americké bezpečnostné záujmy, a to v takej miere, že možno hovoriť o „revolúcii globalizácie amerických bezpečnostných záujmov". Tradičný izolacionizmus spred a po prvej svetovej vojne sa druhou svetovou vojnou zmenil vymedzením oblastí, ktoré USA považovali za dôležité z hľadiska svojej sféry vplyvu a bezpečnosti. Šlo o oblasti na Ďalekom východe (Južná Kórea, Japonsko, ostrovy v Tichomorí) európske Stredomorie (Turecko, Grécko), Nemecko a západoeurópske štáty. Z minulosti tradičnou doménou USA zostávala podľa Monreovej doktríny stredná a Južná Amerika.

Keď roku 1949 ZSSR vyskúšal atómovú bombu, začalo sa obdobie pretekov v jadrovom zbrojení s obrovskými finančnými a materiálovými nákladmi u oboch superveľmocí. Stratégia vzájomného jadrového odstrašovania sprevádzala studenú vojnu až do jej skončenia v rokoch 1989 – 1991. Paradoxná sa javí skutočnosť, že práve jadrové odstrašovanie bolo najúčinnejšou metódou, ako zabrániť, aby sa studená vojna nestala impulzom jadrovej konfrontácie.

Použitie dvoch atómových bômb na japonské mestá malo vážne dôsledky na sovietsku stratégiu. Zrútila sa predstava o USA ako vzdialenej krajine, ktorá nemôže priamo vojensky ohroziť Sovietsky zväz. Vlastníctvo atómovej bomby narušilo pomer vojenských prostriedkov medzi oboma štátmi. Ničivé účinky atómovej bomby v Hirošime a Nagasaki urýchlili kapituláciu Japonska. Tým sa nereálnymi stali sovietske predpoklady – napriek vstupu do vojny proti Japonsku – že sa s USA budú rovnakým dielom podieľať na okupácii Japonska na spôsob okupačnej zóny v Nemecku. Sovietsky zväz okrem územného zisku Kurilských ostrovov, námorných základní v Číne a Severnej Kórei, nezískal výraznejší vplyv vo Východnej a Juhovýchodnej Ázii. Táto oblasť sa stala doménou americkej sféry vplyvu s vojenskými základňami na japonských a tichomorských ostrovoch (Guam, Okinava a iné). S neskorším budovaním vojenských základní v severnej, západnej a južnej Európe sa ZSSR opäť dostal do „nepriateľského obkľúčenia", podobného ako po prvej svetovej vojne, len s väčšou rozlohou vlastného štátu a bezpečnostným pásmom, za ktorý považoval štáty ľudovej demokracie.

Sovietskou odpoveďou na americké vlastníctvo atómových zbraní bol vznik Osobitného výboru na čele s L. Berijom v auguste 1945. Tento výbor riadil výskum a prípravu výro-

by atómovej bomby. Nadväzoval na práce ZSSR z roku 1943, keď sa z pokynu Stalina sa začal výskum na využitie jadrovej energie na vojenské účely. Súčasne sovietske spravodajské služby zintenzívnili svoju činnosť vo Veľkej Británii a USA. V rokoch 1944 – 1945 sovietske spravodajské služby získali informácie o tom, „ako vyrobiť a z čoho vyrobiť atómovú bombu". Podiel informácií získaných z USA a Veľkej Británie sovietski odborníci odhadovali nie na menej ako 50 percent.[55] Pre ZSSR boli cenné aj informácie spravodajských služieb o jadrovom potenciáli USA, o počte bômb, ktoré možno použiť v prípadnom konflikte. Nedôvera sovietskeho vedenia vyplývala z toho, že projekt „Manhatan" bol utajený a k informáciám o ňom sa dostávali len cez spravodajské služby. Skutočnosť, že ZSSR získal informácie priamo z centier výskumu a výroby atómovej bomby vyvolalo v USA nedôveru k mnohým vedcom a neskôr aj obvineniam z tzv. neamerickej činnosti.

Rozdielne geopolitické náhľady USA a ZSSR na bezpečnostné záujmy svojho bývalého spojenca predstavovali dôležitý zdroj rodiacich sa konfliktov, ktoré prerástli do otvoreného nepriateľstva. Ideológia na jednej i druhej strane bola inštrumentom na zdôvodnenie vlastných záujmov, ktoré ohrozuje druhá strana, čím sa obnovili stereotypné názory spred druhej svetovej vojny. Na sovietskej strane sa prejavili zmenou propagandy od jesene 1945 s výzvami zostriť ideologický boj. V septembri 1945 sovietska strana prijala uznesenie „O posilnení sovietskej propagandy za hranicami" s cieľom eliminovať západný vplyv, najmä v štátoch ľudovej demokracie. Vo februári 1946 Stalin v prejave vzkriesil starú ideologickú poučku o kapitalizme ako o zdroji vojen. Reakciou amerických predstaviteľov na Stalinov prejav bol tzv. dlhý telegram Georga Kennana z Moskvy, adresovaný najvyšším americkým predstaviteľom. Kennan v ňom analyzoval zdroje sovietskeho správania, ktorému je imanentná agresivita, vyplývajúca z povahy sovietskeho systému, charakteristická nenapraviteľnosťou. Novosť tejto analýzy spočívala v tom, že vinu za kurz zostrovania vzájomných vzťahov pripísala výlučne ZSSR. Začiatkom marca 1946 W. Churchill predniesol prejav na univerzite vo Fultone. Vyzval v ňom na zjednotenie Anglosasov pred novou totalitárnou hrozbou zo strany ZSSR. Po prejave ho sovietska propaganda vykresľovala ako vojnového štváča. Otázkami ideologického pôsobenia na sovietskych občanov sa zaoberalo aprílové zasadanie ÚV VKS/b) roku 1946. A. Ždanov na ňom kritizoval dovtedajšie pôsobenia a požadoval nový – ostrý ideologický kurz. A tak na oboch stranách – v ZSSR a USA – sa staré a počas vojny utlmené systémové protiklady medzi komunizmom a liberálnou demokraciou dostali na popredné miesto. V rokoch 1947 – 1948 sa protiklady a rozpory vyhranili do takej miery, že možno hovoriť o nepriateľstve vo vzájomných vzťahoch.

Po prejave vo Fultone sa menili postoje ZSSR k bývalým spojencom vo vojne. Súčasne sa menilo aj ideologické pôsobenie na krajiny svojej záujmovej sféry, vrátane ČSR. V predchádzajúcom období, t. j. od druhej polovice roka 1945 do jari1946 vedúci sovietski činitelia boli skôr iba pozorovateľom vývoja udalostí a zhromažďovali informácie o KSČ a ČSR. Od jari 1946 začali predchádzajúce ideové a ideologické pôsobenie na českú a slovenskú spoločnosť považovať za nepostačujúce. Situáciu sovietska propaganda hodnotila tak, že západná propaganda je účinnejšia, než vlastná. Od všeobecných konštatovaní Moskva prešla ku kritike konkrétnych politikov v ČSR. Prvá bola zacielená na oslavy výročia vzniku Červenej armády. Pri tejto príležitosti sa prejavila nespokojnosť, že Churchilla verejne „neod-

55 POZNJAKOV, V. V.: Razvedka, razveditеľnaja informacija i proces prinjatija rešenij: povorotnyje punkty rannego perioda cholodnoj vojny 1944 – 1945. In: *Cholodnaja vojna 1945 – 1953*, c.d., s. 335.

halili" ako podnecovateľa novej svetovej vojny a naďalej má aureolu hrdinu boja proti nacizmu. Obídenie tejto skutočnosti počas osláv výročia vzniku Červenej armády v Moskve považovali za akt odporujúci čs.-sov. vzťahom. Sovietsku stranu iritovala aj skutočnosť, že sa oficiálnych osláv nezúčastnil minister obrany Ludvík Svoboda. Keď ho navštívila sovietska delegácia, „*cítil sa nesvoj a nenachádzal tému k rozhovoru*".[56] Kritická správa pochádzala od Glav PURKA Politickej správy Strednej skupiny vojsk. Správy dostávalo Oddelenie zahraničnej politiky ÚV VKS (b) a prostredníctvom neho boli informovaní najvyšší predstavitelia: Josip V. Stalin, Vjačeslav Molotov, Georgij Malenkov, Andrej Ždanov, Lavrentij Berija, Anastas Mikojan, Nikolaj Voznesenskij, ktorí tvorili tzv. mocenskú sedmičku. Sovietska kritika smerovala aj do ďalších oblastí, a najmä bola zameraná na slabé pozície komunistov v armáde.

Verbálnym ohlásením studenej vojny bol už spomenutý prejav W. Churchilla na americkej univerzite vo Fultone 5. marca 1946. Obsah prejavu W. Churchill konzultoval s americkým prezidentom Harry Trumanom. V prejave Churchill obvinil ZSSR z totalitarizmu a zasahovania do vnútorných vecí krajín strednej a juhovýchodnej Európy. „*Od Štetína na Balte po Terst na Jadrane… obyvatelia týchto krajín sa ocitli v oblasti, ktoré musím nazvať sovietskou sférou a všetky sú vystavené nielen tej či onej forme sovietskeho vplyvu, ale aj vysokej a v mnohých prípadoch rastúcej miere ovládania z Moskvy… sa usilujú zo všetkých síl presadiť totalitnú nadvládu.*"[57] Nakoniec Churchill vyzval USA a Veľkú Britániu, aby vytvorili pevný zväzok, schopný čeliť sovietskej hrozbe. Možno súhlasiť s tým, že Churchill v časovom predstihu ohlásil rozpad spojenectva víťazných mocností, formovanie bipolárnych táborov a vznik režimov sovietskeho typu v štátoch strednej a juhovýchodnej Európy.

PARÍŽSKA MIEROVÁ KONFERENCIA

Mierová konferencia, ktorá sa konala od 27. apríla do 15. októbra 1946 v Paríži, bola posledným veľkým fórom komunikácie politikov Západu a Východu. Rokovala o mierových zmluvách s piatimi porazeným štátmi (Bulharsko, Fínsko, Maďarsko, Rumunsko. Taliansko) v pléne, komisiách a subkomisiách. Konferencia za účasti veľmocí (USA, ZSSR, Veľkej Británie, Francúzska, Číny) a 16 spojeneckých štátov, vrátane Československa, sa konala v čase, keď v politike veľmocí došlo k prechodu od politiky voľnej sféry vplyvu k formovaniu mocenských blokov. Zmena bola badateľná v postojoch veľmocí počas hlasovania o ustanoveniach mierových zmlúv. Prejavila sa v tom, že USA, Veľká Británia, po váhaní aj Francúzsko, jednotne postupovali proti ZSSR. Keďže veľmoci mali právo veta pri hlasovaní na konferencii, prijímali sa rôzne kompromisné návrhy, aby dôležité ustanovenia mierových zmlúv boli prijaté aj pomocou pozmeňujúcich návrhov. Z hľadiska Československa sa prvoradá pozornosť sústreďovala na mierovú zmluvu s Maďarskom. Priebeh mierovej konferencie ukázal, že veľmoci zmenili svoj postoj k Maďarsku i Československu a sledovali svoje vlastné ciele. V postojoch k Maďarsku sa prejavila zmena v tom, že USA i ZSSR sa usilovali získať alebo rozšíriť svoj vplyv. ZSSR podporoval komunistov, aby prostredníctvom nich ovládol Maďarsko. USA podporovali maloroľnícku stranu, aby z Maďarska uro-

56 MARJINOVA, V. V.: Od důvěry k podezíravosti. Sovětští a českoslovenští komunisté v létech 1945 – 1948. In: *Soudobé dějiny*, 1977, č. 3-4, s. 464.

57 NÁLEVKA, V.: *Kapitoly z dějin studené války*, c. d., s.28.

bili akýsi „klin" do sovietskej sféry vplyvu. Po voľbách v novembri 1945, v ktorých získala maloroľnícka strana 51 percent a komunisti 17 percent hlasov, vplyv obidvoch veľmocí ešte viac zosilnel. Sovietski predstavitelia (K. Vorošilov, predseda Spojeneckej kontrolnej komisie v Budapešti a G. M. Puškin, sovietsky veľvyslanec v Budapešti) presadzovali, aby sa Maďarsko a Československo dohodli na výmene obyvateľstva podľa sovietskeho vzoru výmeny medzi Poľskom, Litvou a Ukrajinou. Podpísanie dohody medzi oboma štátmi 27. februára 1946 narazilo na odpor v maďarskom parlamente. Zmyslom sovietskej podpory výmeny bolo oslabiť maloroľnícku stranu, pretože všetky masové transfery obyvateľstva niesli so sebou zložité problémy a ťažkosti, ktoré by sa pripísali na jej vrub. Skúsenosti s transferom nemeckej menšiny z Poľska a Československa spôsobili ťažkosti so zabezpečením výživy presídlencov. Neskôr, na kompromitovanie maloroľníckej strany, bolo vykonštruované tzv. protištátne sprisahanie.

Československo už pred mierovou konferenciou vyvinulo úsilie, aby získalo veľmoci na podporu svojich požiadaviek. Medzi najdôležitejšie čs. požiadavky patrilo: vyhlásenie neplatnosti Viedenskej arbitráže, rozšírenie bratislavského predmostia, zrieknutie sa iredentistickej a revizionistickej politiky Maďarska, odsun etnických Maďarov z Československa, reparácie a reštitúcie dopravy po Dunaji. Počas trvania konferencie od konca júla do polovice októbra 1946 Československo predložilo 15 doplňujúcich návrhov (amandantov) k mierovej zmluve s Maďarskom. Najväčšie problémy vznikli v súvislosti s výmenou obyvateľov (Slovákov z Maďarska a Maďarov zo Slovenska) a oba štáty vynaložili úsilie, aby pre svoj návrh získali veľmoci. Po tom, ako viazla výmena, čs. strana predložila návrh zakotviť právo presídliť zo svojho územia do Maďarska 200 000 etnických Maďarov a na druhej strane záväzok pre Maďarsko prijať tieto osoby. Tento počet mal byť nad rámec vymenených osôb s tým, že bude vyplatená náhrada za všetok majetok zanechaný na Slovensku a bude poskytnutá pomoc pri rekonštrukcii Maďarska.[58] Tento návrh bol Maďarskom odmietnutý, preto Československo predložilo požiadavku na mierovú konferenciu. Zdôvodnenie transferu obsahuje Memorandum čs. vlády zo 16. augusta 1946, ktoré je odpoveďou na nótu maďarskej vlády z 11. júna 1946 zaslanú vedúcemu sovietskej delegácie V. Molotovovi. Československé stanovisko za transfer spočívalo v nasledujúcej argumentácii. Československá vláda nepopierala existenciu predpisov na ochranu národnostných menšín už počas medzivojnového obdobia, ale „*čs. vláda má v živej pamäti trpké skúsenosti, keď po prvej svetovej vojne vzala na seba menšinové záväzky, dala ich do ústavy a vlády sledovali ich dodržiavanie... Nemci a Maďari si však z inštitúcie ochrany (menšín) učinili nástroj k oslabovaniu ČSR, vniesli nepokoj do strednej Európy a napokon aj k rozloženiu čs. štátu... Nemci a Maďari predkladali Spoločnosti národov menšinové petície... ako prostriedok k politickému nátlaku na Československo... Maďarsko v podstate nezmenilo svoje zámery – ako vyplýva z nóty maďarského veľvyslanca v Paríži – (chce), aby stredoeurópskym štátom boli opäť uložené menšinové záväzky*."[59] Maďarská vláda sa bránila transferu Maďarov zo Slovenska a požadovala, aby „*do mierových zmlúv boli vložené články zabezpečujúce ochranu národnostných menšín*".[60] V stanoviskách maďarskej vlády sa nevylučovalo ani presídlenie, ale s pričlenením územia, čo by znamenalo porušenie predmníchovských hraníc. Československo po trpkých

58 NA Praha, f. 100/24, sv. 91. a.j. 1089, Parížska mierová konferencia, Expozé štátneho tajomníka Dr. Clementisa pred ÚNZ 31. októbra 1946 o Parížskej mierovej konferencii.

59 NA Praha, f. 100/24, sv. 91. a.j. 1089, Československá odpoveď na nótu maďarskej vlády z 11. júna 1946.

60 NA Praha, f. 100/24, sv. 91. a.j. 1089, Nóta maďarskej vlády.

skúsenostiach s Mníchovom a Viedenskou arbitrážou zdôvodňovalo oprávnenosť národného štátu Čechov a Slovákov, bez národnostných menšín.

Sovietske stanovisko k výmene sa menilo. Najprv vyjadrilo podporu čs. požiadavky na transfer, ale neskôr A. J. Višinskij sa vyjadril, že transfer nie je jediné správne riešenie. Sovietska vláda predpokladá, že priame rokovanie s Maďarmi by mohlo viesť k riešeniu, lebo Maďarsko *„nemôže ohrozovať bezpečnosť ČSR... Maďarsko prejavilo ochotu prijať (200 000 etnických Maďarov) aj s územím.*“[61] Pre americký odpor sa do mierovej zmluvy transfer 200 000 Maďarov nedostal. Otázka sa mala riešiť čs.-maďarským rokovaním a v prípade nedosiahnutia dohody malo Československo právo predložiť návrh na riešenie Rade zahraničných ministrov. Takéto riešenie ocenil sovietsky delegát P. Gusev slovami, že *„prispeje k zavedeniu dobrých susedských stykov a k vybudovaniu mieru v Európe*“[62]. Americký delegát generál Bedel-Smith sa v súvislosti s mierovou zmluvou s Maďarskom vyjadril: *„plne sympatizujeme s dôvodmi, ktoré viedli Československo k prianiu vyriešiť raz navždy tento menšinový problém. Ale z dôvodov ľudskosti nemôžeme priaznivo hľadieť na to, aby bola do mierovej zmluvy vtelená zásada jednostranného a nutného transferu obyvateľstva*.“[63] Americký nesúhlas s transferom mal svoje korene v úsilí získať politický vplyv v Maďarsku. Okrem toho sa proti transferu postavili americkí Maďari, ktorí poslali petíciu prezidentovi H. Trumanovi. Vznikli obavy, že americký senát by neratifikoval mierovú zmluvu s Maďarskom.[64]

Výsledky Parížskej mierovej zmluvy pred československým parlamentom hodnotil štátny tajomník V. Clementis. Uviedol čiastkové úspechy, ktoré sa podarilo dosiahnuť i problémy s presadením doplňovacích návrhov (amandantov). Podľa neho bol čs. postoj na konferencii *„vo svetovej tlači označovaný za satelizmus, lebo v zásadných otázkach, pri ktorých došlo k bojovému hlasovaniu, hlasovali sme zväčša za rovnaké stanovisko ako sovietska delegácia*“.[65] Tesný postup pri hlasovaní nepomohol čs. delegácii presadiť všetky jej požiadavky z dôvodu, ktorý sa nespomínal na konferencii, ale pôsobil ako nový faktor rozdielnych záujmov veľmocí v ich vzťahu k štátom strednej Európy. Sovietsky zväz na Parížskej konferencii opúšťal predchádzajúci princíp uprednostňovania slovanských krajín vo svojej politike. Aj neslovanské a porazené štáty (Maďarsko, Rumunsko) sa usiloval začleniť do rodiaceho sa mocenského bloku. Z tohto dôvodu zdôrazňovanie slovanstva československou stranou, ako hlavného princípu, strácalo na účinnosti. Túto zmenu najprv postrehli v Juhoslávii, kde prostredníctvom J. B. Tita a ďalších juhoslovanských politikov oceňovali Maďarsko ako štát na novej ceste k ľudovej demokracii, ktoré prekonalo svoju politickú minulosť, a odstránenie sporných otázok o menšinách chápalo juhoslovanské vedenie ako podporu „pokrokových síl“, t. j. prosovietskych a prokomunistických proti domácej a medzinárodnej „reakcii“. Juhoslávia urobila aj konkrétne opatrenia, aby pretrhla „slovanský kruh“. Nadviazala úzke vzťahy s Albánskom, priateľstvo s Rumunskom a spory s Maďarskom vystriedali dohody. J. B. Tito 5. decembra 1947 navštívil Budapešť a podpísal spojenecku dohodu s Maďarskom. Moskva a Belehrad vo svetle zmien formovania mocenského bloku považovali československo-maďarský spor o postavenie maďarskej menšiny na Slovensku za prekážku Maďarska

61 NA Praha, f. 100/24, sv. 91. a.j. 1089, Parížska mierová konferencia, Depeša Nosek, Hajdů, 263/dův. z 9. 5. 1946.

62 KRNO, D. M.: *Paríž 1946. Pripravoval sa mier s Maďarskom*. Bratislava 1996, s. 88.

63 Tamže, s. 83.

64 NA Praha, f. 100/24, sv. 91. a.j. 1089, Parížska mierová konferencia.

65 NA Praha, f. 100/24, sv. 91. a.j. 1089, Parížska mierová konferencia, Expozé štátneho tajomníka Dr. Clementisa pred ÚNZ 31. októbra 1946 o Parížskej mierovej konferencii.

k ľudovej demokracii. Spory o menšinové práva oslabujú „boj pokrokových síl", t. j. komunistov a ich spojencov proti „reakcii".[66] Juhoslovanské vedenie prijalo maďarskú argumentáciu, že výmena a odsun posilnia nespokojné elementy a budú oporou reakcie. Tým narastali rozdiely v hodnotení Maďarska medzi československou a juhoslovanskou vládou. Tieto rozdiely sa preniesli aj na prvé zasadanie Informbyra roku 1947.

Prejavy studenej vojny na Parížskej mierovej konferencii ešte nemali výrazný konfrontačný charakter. Mocnosti sa usilovali dosiahnuť dohodu pomocou rôznych doplňovacích návrhov. Vo vzťahu k Československu USA a ZSSR nepopierali opodstatnenosť čs. požiadavky, vrátane nároku na budovanie národného štátu bez národnostných menšín. Ale obe mocnosti sa dohodli aj na tom, že otázku maďarskej menšiny treba riešiť vzájomným rokovaním. Pritom stanoviská československej a maďarskej vlády boli natoľko diametrálne odlišné, že vzájomná dohoda bola fakticky nemožná. Riešenie prostredníctvom Rady zahraničných ministrov bolo po rozpade protifašistickej koalície tiež nemožné. Po uchopení moci komunistami v Maďarsku a Československu národnostná otázka sa redukovala na ekonomické a sociálne vyrovnávanie hospodársky nerozvinutých oblastí. A predchádzajúce koncepcie ustúpili do pozadia.

Prvým dôležitým americkým podnetom, ktorý rozkrútil koleso studenej vojny, bola Trumanova doktrína. Jej vznik súvisel s odchodom Veľkej Británie z Turecka a Grécka. Avizovaný odchod vyvolal v USA obavy z toho, že oblasť východného Stredomoria sa dostane do sovietskej záujmovej sféry. Zastavenie hospodárskej a vojenskej pomoci Turecku a Grécku zo strany Veľkej Británie podnietilo USA vypracovať program hospodárskej, vojenskej a technickej pomoci uvedeným štátom, aby zastavili sovietske prenikanie do tejto strategicky významnej oblasti Stredozemného mora. 12. marca1947 americký prezident H. Truman pred Kongresom zdôvodnil pomoc Grécku a Turecku. Uviedol, že grécka vláda sa obrátila na USA so žiadosťou o pomoc, lebo sama sa nedokázala vyrovnať s rozvratom, a bez pomoci nemôže byť životaschopným a demokratickým štátom. Uviedol tiež, že treba zmodernizovať aj Turecko, aby pôsobilo ako stabilizujúci faktor. Ďalej vyhlasoval potrebu podpory slobodným národom vystaveným nátlaku zvonku. Hoci Truman nemenoval Sovietsky zväz, bolo zrejmé, že pomocou vo výške 250 miliónov dolárov pre Grécko a 150 miliónov pre Turecko sa sledovali politické ciele „zadržiavania komunizmu".[67] Hlavné zásady pomoci európskym krajinám predniesol štátny tajomník USA George C. Marshall v prednáške na Harvardskej univerzite v štáte Massaschusetts 5. júna 1947. V krátkej prednáške pre absolventov univerzity uviedol, že v posledných mesiacoch rozklad celého systému európskeho hospodárstva má za následok horšie straty, ako tie, ktoré prináša vojna. Hrozí nebezpečenstvo zrútenia modernej deľby práce založenej na výmene tovarov. Preto USA urobia všetko, aby vo svetovom hospodárstve pomohli nastoliť normálne zdravé pomery, bez ktorých nemôže existovať ani politická stabilita. Politika USA nie je zameraná proti nijakej krajine a ideológii, ale proti hladu, chudobe, zúfalstvu a rozvratu. Jej úlohou je oživenie fungujúcej svetovej ekonomiky, aby mohli vzniknúť politické a sociálne podmienky umožňujúce existenciu slobodných inštitúcií. Európa podľa G. Marshalla bude v najbližších 3 – 4 rokoch potrebovať predovšetkým od Ameriky – potraviny a iné základné produkty v oveľa

66 KAPLAN, K.: *Československo v poválečné Evropě*. Praha 2004, s. 151.

67 PETRUF, P.: *Marshallov plán*. Bratislava 1993, s. 38-40.

väčšej miere, než v akej je schopná za ne zaplatiť, a bude jej potrebné poskytnúť veľkú dodatočnú pomoc.[68]

Po harvardskom prejave G. Marshalla sa na americkom ministerstve zahraničných vecí medzi vplyvnými kongresmanmi viedli obsiahle diskusie o tom, ako plán uskutočniť, vrátane jeho technických podôb. Diskusie vyústili do formulovania niekoľkých zásad, ktoré USA považovali za nevyhnutné splniť. Medzi najdôležitejšie patrili nasledovné: americká pomoc musí formálne smerovať pre všetky európske krajiny, aby za rozdelenie Európy nemohlo padnúť podozrenie na USA, ale na postoj ZSSR, ktorý k pomoci zaujme. Európania musia sami vyvinúť iniciatívu pri vypracovaní programu obnovy a niesť zodpovednosť za jeho realizáciu. Za neoddeliteľnú podmienku hospodárskej obnovy Európy USA považovali obnovu nemeckej ekonomiky (západných zón).[69]

Prejav Marshalla o pomoci pri obnove európskeho hospodárstva sa stretol s pozitívnou odozvou európskych politikov. Iniciatívy na jeho realizáciu sa ujal britský minister zahraničia Bevin, ktorý spolu s francúzskym ministrom zahraničia Georgesom Bidaultom pripravili spoločnú schôdzu, na ktorú pozvali sovietskeho ministra zahraničia V. Molotova, aby spoločne konzultovali o pláne. Sovietsky zväz prijal pozvanie na trojstrannú schôdzu do Paríža. Prvé rozhovory sa začali 24. júna 1947. Cieľom stretnutia bolo vypracovať program obnovy a konkretizovať požiadavky voči USA. Rokovania od samého začiatku nevzbudzovali nádej na úspech, pretože sovietsky zástupca Molotov nechcel pripustiť, aby pomoc bola podmienená kontrolou ekonomík východoeurópskych štátov. Podľa sovietskej strany zmyslom porady malo byť ujasnenie požiadaviek európskych štátov a možnosti USA ich naplniť, a nie zostavovanie hospodárskych plánov. V tomto spočíval zásadný rozdiel medzi USA, Veľkou Britániou a Francúzskom na jednej strane, ktoré sa stotožnili s americkým stanoviskom k obnove, a ZSSR na strane druhej. Sovietsky zväz sa obával, že súčasťou zostavovania hospodárskych plánov bude americká vnútorná kontrola, a tým aj oslabenie sovietskeho vplyvu v jeho sfére vplyvu.[70] Postoj Molotova sa sústreďoval na otázku ako zabrániť západným štátom a, hlavne, USA, aby prostredníctvom hospodárskych plánov mohli ovplyvňovať situáciu v štátoch sovietskej záujmovej sféry. Pre vedúcich Moskvy bol prijateľný Marshallov plán len v podobe hospodárskej pomoci (úvery, dodávky tovarov) podľa vlastných požiadaviek, čo pre Spojené štáty bolo neprijateľné z dôvodu, že takúto pomoc považovali za neefektívnu. Zámerom obnovy európskej ekonomiky bolo zvýšiť produktivitu a vytvoriť trh bez rôznych colných a iných prekážok obehu tovarov akceptovaním amerických metód vo výrobe, riadení a podnikaní. Americkou predstavou bolo vytvoriť veľký európsky trh, podobný americkému aj rozlohou a počtom obyvateľov.

Sovietske rozhodnutie odmietnuť Marshallov plán ovplyvnila ekonomická expertíza sovietskeho ekonóma maďarského pôvodu Jevgenija S. Vargu, ktorý hodnotil dôsledky plánu v ekonomickej a politickej oblasti. Podľa jeho expertízy sa Spojené štáty usilovali zásobiť európsky trh tovarmi a z toho získať politické výhody. Cieľom Marshallovho plánu podľa Vargu bolo: zjednotenie Nemecka na buržoáznych základoch, získanie práva slobodného pohybu tovarov, politických a ekonomických informácií aj v štátoch za železnou oponou (čo považoval za nepriateľský postoj voči ZSSR) a napokon vytvorenie jednotného frontu

68 Tamže, s. 189-192.

69 Tamže, s. 56.

70 NARINSKIJ, M. N.: Sovětský svaz a Marshallův plán. In: *Sodobé dějiny*, 1997, č. 3–4, s. 482-483.

buržoáznych štátov proti ZSSR.[71] J. Varga bol autorom aj rôznych ekonomických prognóz svetového vývoja po druhej svetovej vojne, napríklad teórie o hospodárskej kríze kapitalistických štátov. Podstatu Vargových výhrad proti Marshallovmu plánu si sovietske vedenie osvojilo a plán odmietlo ako nepriateľský pre ZSSR a štáty jeho sféry.

Parížska porada troch ministrov sa skončila 2. júla 1947 odchodom Molotova, a tým aj odmietnutím delegácie Sovietskeho zväzu participovať na Marshallovom pláne. Ešte pred skončením porady ministri Veľkej Británie a Francúzska vyzvali európske štáty, aby sa zúčastnili Európskej hospodárskej konferencie, začiatok ktorej stanovili na 12. júla 1947 v Paríži. Sovietsky zväz účasť odmietol a konferencie sa nezúčastnil. Okrem toho sa usiloval znemožniť jej úspešný priebeh tým, že štátom svojej záujmovej sféry odporučil, aby sa konferencie zúčastnili, ale v jej priebehu odmietli anglo-francúzske návrhy na realizáciu Marshallovho plánu a na protest odišli z konferencie v čo najväčšom počte delegácií. Takýto pokyn od Sovietov dostali vodcovia komunistických strán strednej a juhovýchodnej Európy. Krátko nato sovietska strana zmenila stanovisko a vodcom komunistických strán Bulharska, Albánska, Československa, Fínska, Juhoslávie, Poľska, Maďarska a Rumunska nariadila, aby sa konferencie v Paríži nezúčastnili.[72] Ešte pred sovietskym nariadením nezúčastniť sa konferencie, vyslovilo predsedníctvo československej vlády súhlas s účasťou na Parížskej konferencii a svoje rozhodnutie oznámilo do Paríža. Čs. veľvyslanec v Paríži Jindřich Nosek dostal pokyny, aby sa konferencie zúčastnil. O účasti ČSR na konferencii informovala tlač. Za tejto situácie mimoriadny význam nadobudla návšteva čs. delegácie v Moskve 9. júla 1947, ktorú viedol predseda vlády K. Gottwald. V delegácii bol minister zahraničných vecí J. Masaryk, minister spravodlivosti Prokop Drtina, pracovník ministerstva zahraničia Arnošt Heidrich a čs. veľvyslanec v Moskve Josef Horák. V ten istý deň Gottwald dostal informáciu od ÚV VKS(b) , ktorá neodporúčala zúčastniť sa konferencie v Paríži. Čs. delegáciu v Moskve večer 9. júla 1947 prijal Stalin, ktorý otvorene apeloval na delegáciu, aby ČSR odmietla účasť v Paríži, podčiarkujúc, že tak urobili aj predstavitelia Juhoslávie, Bulharska, Rumunska. Stalin postavil otázku účasti ČSR na Marshallovom pláne ako otázku priateľstva so ZSSR. Účasť by znamenala spolupôsobenie, cieľom ktorého mala byť izolácia ZSSR.[73] Ultimatívne vystúpenie Stalina zapôsobilo na čs. delegáciu, ktorá sa zjednotila na stanovisku, že ČSR nepodnikne nič, čo by bolo proti záujmom ZSSR. Otvorené zostalo len zdôvodnenie neúčasti pred čs. verejnosťou. Nátlak Moskvy a vynútené stanovisko prezidenta Beneša, aby súhlasil s neúčasťou, vykonali svoje. Čs. vláda jednomyseľne súhlasila s neúčasťou na konferencii o Marshallovom pláne. Zdôvodnila to neúčasťou ďalších spriatelených štátov so ZSSR. V komuniké vlády sa uvádzalo: „*konferencie sa teda nezúčastnia štáty, s ktorými má Československá republika úzke hospodárske a politické styky, založené na zmluvných záväzkoch. Za tejto situácie by bola čs. účasť vykladaná ako akt smerujúci proti priateľstvu so Sovietskym zväzom a ostatnými našimi spojencami. Preto vláda jednomyseľne rozhodla, že sa tejto konferencie nezúčastní.*“[74]

Odmietnutie účasti ČSR na Marshallovom pláne malo ďalekosiahle dôsledky. Československá republika sa zriekla pomoci na modernizácii celého hospodárstva a vytvorenia zá-

71 PICHOJA, R. G.: *Sovetskij sojuz, istorija vlasti 1945 – 1991*. Moskva 1998, s. 34-35.

72 NARINSKIJ, M. N.: *Sovětsky svaz a Marshallův plán*, c. d., s. 487.

73 *Vostočnaja Jevropa v dokumetoch rossijskych archivov*, tom 1. 1944 – 1948. Moskva – Novosibirsk 1997, s. 672-675.

74 KAPLAN, K.: *Československo a Marshallův plán*. Praha 1992, s. 75.

kladu na napredovanie a nastúpila cestu kopírovania sovietskeho modelu rozvoja hospodársko-sociálnej sféry so všetkými dôsledkami nízko efektívnej ekonomiky. Okrem toho, vysoká investičná náročnosť na budovanie ťažkého priemyslu bez možnosti zahraničného úveru, teda z vlastných zdrojov akumulácie, sa prejavila neúmerným odčerpávaním zdrojov z poľnohospodárstva. Veľké disproporcie mali sociálne dôsledky, ktoré sa nepodarilo odstrániť ani do pádu komunistického režimu.

Iniciátori Marshallovho plánu sa od samého začiatku skepticky stavali k účasti ZSSR na ňom. Podmienky jeho prijatia boli pre ZSSR neakceptovateľné z politických a hospodárskych príčin. ZSSR sa usiloval zabrániť rozšíreniu amerického vplyvu v Európe. Moskva považovala plán za významnú udalosť vytvárania západného bloku s americkou hegemóniou. Pre ZSSR prioritou zahraničnopolitickej stratégie bolo upevniť kontrolu štátov svojej záujmovej sféry, v ktorej nepripustil žiadne ústupky Západu. Preto sa nepodarilo pre plán získať štáty strednej a juhovýchodnej Európy. Z politických dôvodov účasť týchto štátov, vrátane ČSR, bola proti vôli ZSSR, teda nemysliteľná. Marshallov plán vytvoril hranice bipolárneho sveta v hospodárskej a následne aj v politickej oblasti. Stav bipolárneho sveta do značnej miery vyhovoval obom stranám: Sovietsky zväz si udržal a sprísnil kontrolu v svojej záujmovej sfére, ktorá sa menila v mocenský blok. Spojené štáty plánom umožnili spojencom v západnej Európe stabilizovať hospodársko-sociálnu a následne aj politickú situáciu. Vývoj v tejto časti Európy smeroval k vytvoreniu vojensko-politického zoskupenia s americkou dominanciou. Marshallov plán urýchlil sovietsky zámer založiť Informbyro, o vzniku ktorého sa uvažovalo už v roku 1946.

Sovietska reakcia na Trumanovu doktrínu a Marshallov plán bola rýchla. Už v polovici augusta 1947 vedúci zahraničného oddelenia ÚV VKS (b) L. S. Baranov adresoval tajomníkovi ÚV VKS (b) A. A. Ždanovovi list, ktorý obsahoval pokyny pre sovietsku delegáciu na pripravovanú schôdzu deviatich komunistických strán v Poľsku. Pokyny obsahovali program schôdze, ktorý mal pozostávať z informácie o taktike každej komunistickej strany, s tým, že informácie vyústia do záveru o všeobecne záväznej taktike platnej pre každú stranu. Po určitých korekciách programu, ktoré urobil Ždanov, program schválil Stalin. Hlavný bod schôdze tvoril referát o medzinárodnej situácii, a koordinácia činnosti komunistických strán.[75]

Schôdza deviatich komunistických strán Európy sa uskutočnila v dňoch 21. – 26. septembra 1947 v Sklárskej Porembe pri Varšave. Ždanov v referáte o medzinárodnej situácii hodnotil povojnový vývoj. Uviedol, že v tomto období vzniklo nové rozloženie politických síl vo svete. Vznikli dva tábory: imperialistický a protidemokratický na čele so Spojenými štátmi a antiimperialistický a demokratický so Sovietskym zväzom. Americký imperializmus podľa Ždanova prešiel k agresívnemu a otvorenému expanzionistickému kurzu a usiluje sa podmaniť si Európu. V týchto súvislostiach formuloval úlohy komunistických strán pri zjednocovaní demokratických a mierových síl proti novým plánom agresie a vojny.[76] Formulácia o dvoch táboroch v referáte Ždanova znamenala demonštráciu konfrontácie a urýchľovania blokovej orientácie na čele so Sovietskym zväzom. Súčasne navodzovala atmosféru vnútroblokovej mobilizácie zjednocovania a disciplíny. Stalin nepovažoval za nutné, aby na zasadnutí Informbyra sa osobitne zdôrazňovali nároky na komunistické stra-

75 *Vostočnaja Jevropa v dokumentach*, c. d., s. 689.

76 *The Cominform Minutes of the Conferences 1947 /1948 /1949*. Milano – Moskva : Feltrineli, 1994, s. 216 a.n.

ny ľudových demokracií, pretože formulácia o dvoch táboroch s ostrou kritikou francúzskej a talianskej komunistickej strany mali dostatočne pôsobiť na lídrov týchto krajín, aby sa podrobili Moskve. V diskusii každá z delegácií vyjadrila súhlas s hodnotením medzinárodnej situácie. Ostrá kritika francúzskej a talianskej komunistickej strany odznela zo strany sovietskych, juhoslovanských a rumunských predstaviteľov. Kritika sa vzťahovala na odchod francúzskych a talianskych komunistov z vlády z dôvodu, že precenili parlamentné formy zápasov a podcenili mimoparlamentné formy v podobe organizovania štrajkov, demonštrácií a iných foriem protestov organizovaných „zdola". Kritika sa súčasne dotýkala aj tých komunistických strán, hoci neboli menované, ktoré v rokoch 1945 – 1947 boli členmi koaličných vlád. Bola zacielená aj na vedenie Komunistickej strany Československa (KSČ). Založenie Informbyra znamenalo koniec do určitej miery samostatného postupu komunistických strán. Nové hodnotenie situácie Ždanov vyjadril nasledovne: „*vzájomný pomer síl v každej krajine je závislý na rozložení spoločensko-politických síl na medzinárodnej úrovni*".[77] Takéto hodnotenie vylúčilo „špecifické" alebo „národné" cesty k socializmu, ktoré ešte v roku 1946 schvaľoval Stalin.

Dokumenty prvého zasadnutia Informbyra svojím obsahom svedčia o návrate komunistických strán k stratégii a taktike z 20. a 30. rokov. Zdôrazňovali triedne protiklady vo svete a vo vnútri jednotlivých krajín. Triedny boj sa považoval za hlavný impulz rozvoja komunistického hnutia. Do pochybnosti sa dostali taktické postupy z povojnového obdobia o parlamentných formách zápasov. Obnovila sa stará nevraživosť a podozrievavosť voči koaličným partnerom, vrátane sociálnych demokratov alebo socialistov. Informbyro sa stalo nástrojom priameho politického diktátu a rozširovania sovietskeho vplyvu a jeho hegemonistických ambícií. Téza Ždanova o tom, že ZSSR je jedinou reálnou silou schopnou odraziť pokusy medzinárodnej reakcie, a všetky demokratické sily sveta sú povinné svojimi silami a prostriedkami upevňovať autoritu ZSSR, opäť vyzdvihla jeho vedúcu úlohu v komunistickom hnutí. Nerešpektovanie tejto skutočnosti sa neskôr stalo osudným pre viaceré krajiny a lídrov komunistických strán.

So vznikom Informbyra sa zmenil aj vzťah sovietskej komunistickej strany k ostatným komunistickým stranám. Od jari – leta 1947 Oddelenie zahraničnej politiky ÚV VKS (b) pod vedením M. Suslova zhromažďovalo materiály, ktoré diskreditovali politiku komunistickej strany v Juhoslávii, Československu, Maďarsku a Poľsku. Výsledkom boli dokumenty o chybách komunistických strán v uvedených krajinách.[78] Podľa ruských historičiek sovietske vedenie na prelome rokov 1947 – 1948 pripravovalo proti komunistickým stranám v Československu, Juhoslávii, Maďarsku, Poľsku širokú represívnu akciu. Komunistická strana Juhoslávie sa odmietla podriadiť sovietskym vedúcim činiteľom sídliacim v Moskve a plán totálnej očisty sa zmenil na diskreditáciu a odstránenie jednotlivých lídrov cestou organizovania politických procesov proti „nositeľom nacionalizmu, špiónom a agentom Tita".[79] Procesy vytvorili atmosféru strachu a nedôvery, čím sa uľahčila cesta totálnej kontroly zo strany Moskvy. Konflikt s Juhosláviou bol podľa autoriek súčasťou tohto plánu. Túto

77 MASTNÝ, V.: *Studená válka a sovětský pocit nejistoty, 1947 – 1953. Stalinova léta*. Praha 2001, s. 43.

78 RGASPI (predtým RSICHIDNI) Rosssijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii, Moskva, f. 17, opis 128, No. 1162. O niektorých chybách Komunistickej strany Československa tiež Vostočnaja Jevropa v dokumentach I., s. 831-851. Ostatné dokumenty tamže, o Juhoslávii s. 787-799, Poľsku s. 814-829, Maďarsku s. 802-806.

79 MURASCHKO, G. P. – NOSKOWA, A. F. – VOLOKITINA, T. W.: Das Zentralkomitee VKP/b) und das Ende der "nationalen Wege zum sozializmus". In: *Jahrbuch für historische Komunizmus-forschung*, 1994, s. 35-36.

interpretáciu, podľa ktorej dokumenty mali zamedziť protimarxistickým úchylkám v štyroch komunistických stranách ľudovej demokracie, iný ruský historik považuje za špekuláciu.[80] Podľa Gibianskeho pravdepodobnejšia bude interpretácia založená na tom, že dokumenty vznikli v troch rozdielnych časových úsekoch. Najprv vznikol dokument „O protimarxistickej orientácii vedenia Komunistickej strany Juhoslávie v otázkach zahraničnej a vnútornej politiky" (18. marca 1948) a po týždennom odstupe (24. marca 1948) vznikol dokument o chybách v Komunistickej strane Maďarska a napokon (5. apríla 1948) vznikli dva dokumenty o chybách v KSČ a poľskej komunistickej strane. Z odlišného datovania dokumentov ruský autor vyvodil záver, že dokument o juhoslovanskej komunistickej strane vznikol z praktických potrieb rodiaceho sa sovietsko-juhoslovanského konfliktu. Ďalšie tri dokumenty vznikli potom, a mali slúžiť pre prípad, žeby lídri troch kritizovaných strán nepodporili sovietsku kritiku Belehradu. Ale aj táto interpretácia obsahuje slabé miesta. Napríklad, dokument „O niektorých chybách Komunistickej strany Československa" obsahuje také množstvo vytýkaných chýb (o pokojnej ceste k socializmu, v národnostnej, roľníckej a iných otázkach), že v dobovej atmosfére a stalinskej interpretácii marxizmu by „postačili" nielen na nátlak, ale aj kriminalizovanie a odsúdenie vedúcich predstaviteľov KSČ. Napokon, veľké súdne procesy v Albánsku, Bulharsku a Maďarsku roku 1949 navodzujú hypotézu o pravdepodobnejšej prvej interpretácii, tej, ktorá pochádzala od ruských historičiek.

Účasť R. Slánského a Š. Bašťovanského (generálneho tajomníka ÚV KSČ a ÚV KSS) na zasadaní Informbyra bola dôležitá z niekoľkých hľadísk. R. Slánský v prvej časti zasadania charakterizoval politickú situáciu v Československu v polovici roka 1947. Hodnotil úspechy a slabé miesta taktiky KSČ v predchádzajúcom období. Pripomenul, že KSČ je masovou stranou s 1,7 milióna členov so silnými pozíciami v odboroch, národných výboroch a na vidieku. Za úspech komunistov označil znárodnenie, pozemkovú reformu a vysídlenie Nemcov. Značnú pozornosť venoval situácii na Slovensku, ktoré označil za slabý článok republiky, pretože reakčné sily pripravujú sprisahanie proti režimu ľudovej demokracie. Podľa Slánského boj proti reakcii na Slovensku sa skomplikoval aj nesprávnym postojom slovenských komunistov, ktorí nepochopili, že národnostná otázka je podriadená záujmom robotníckej triedy a dlho sa bránili proti obmedzovaniu slovenských národných orgánov.[81] Slánský venoval aj pozornosť pozíciám komunistov na ministerstvách. Vyzdvihol Ministerstvo vnútra, kde silné pozície mali komunisti v zložke štátnej bezpečnosti a vo vojenskej rozviedke. Armádu kritizoval preto, lebo sa v nej neuskutočnila radikálna očista dôstojníkov a minister Svoboda ustupuje nátlaku pravicových síl.[82] Slabé pozície mali komunisti na Ministerstve zahraničných vecí. Prezidenta republiky E. Beneša a ministra J. Masaryka Slánský označil za „agentov anglo-amerického imperializmu".[83] Nakoniec Slánský uviedol, že komunistov čaká ťažký boj a otázka stojí „kto z koho".

V druhom vystúpení Slánského, ktoré odznelo po referáte Ždanova o medzinárodnej situácii, bola kritika na adresu Slovenska ešte ostrejšia. Podľa neho nie je náhoda, že Slovensko sa stalo slabým miestom ľudovej demokracie, ČSR a krajín strednej Európy. Lebo Američania využívajú ako rezervu proti ČSR na Slovensku hlinkových fašistov, separatistov

80 GIBIANSKIJ, L. J.: Forsirovanie sovetskoj blokovoj politiky. In: *Cholodnaja vojna*, c.d., s. 172.

81 The Cominform, c.d., s. 138.

82 Tamže, s. 142.

83 Tamže, s. 146.

a protičeské elementy. Preto prvoradou úlohou je udrieť proti reakcii na Slovensku.[84] Prirodzene, že hodnotenie situácie na Slovensku nezodpovedalo realite. Otázkou je, prečo Slánský vykreslil situáciu v takých čiernych farbách. Pričom treba povedať, že podobné hodnotenie situácie na Slovensku odznelo na zasadaní ÚV KSČ 5. júna 1947. Slánský vo svojom vystúpení zdôraznil nástup proti reakcii a potrebu posilniť pozície komunistov v orgánoch bezpečnosti a armáde.[85] Do pripravovaného mocenského stretnutia vedenie KSČ od polovice roku 1947 pripravovalo aj ozbrojené sily.

V súvislosti s prvým zasadaním Informbyra treba uviesť aj ostrú polemiku medzi čs. delegáciou (Slánský, Bašťovanský) a maďarským zástupcom (J. Révaym) o postavení maďarskej menšiny na Slovensku. Po podpísaní mierovej zmluvy s Maďarskom 10. februára 1947 v Paríži Maďarsko už nebolo zo strany ČSR považované za nepriateľský štát. Ale nezhody medzi oboma štátmi pretrvávali v otázke výmeny obyvateľstva a postavenia maďarskej menšiny na Slovensku. Monopol moci v rukách maďarských komunistov po parlamentných voľbách koncom augusta 1947 bol veľkým tromfom pre maďarské vedenie, aby pred zástupcami prítomných komunistických strán demonštrovali odhodlanie presadiť svoje predstavy. Argumenty Slánského a Bašťovanského proti obvineniam J. Révayho, československý výklad a hodnotenie celej povojnovej politiky voči maďarskej menšine nenašli na zasadaní podporu. Skôr naopak, museli sa brániť obvineniam z nacionalizmu a šovinizmu. Napriek tomu, že otázka postavenia maďarskej menšiny bola na zasadaní Informbyra okrajovou, maďarskí predstavitelia sa usilovali ju zmedzinárodniť aj neskôr a nastoliť túto otázku na program zasadania Informbyra v roku 1948.

Vo februári 1948 maďarský líder komunistickej strany M. Rákosi navrhol vedúcemu ideologického oddelenia ÚV VKS(b) M. Suslovovi, aby na programe zasadania Informbyra roku 1948 bola aj otázka maďarsko-československých vzťahov. M. Suslov návrh zamietol a odporučil, aby postavenie maďarskej menšiny na Slovensku riešili oba štáty na dvojstrannom základe. Koncom júla 1948 sa zišli zástupcovia KSČ a SMP (Strany maďarských pracujúcich). V. Široký a J. Révay schválili dohodu, že občanom maďarskej národnosti budú priznané občianske práva a čs. štátne občianstvo, a príslušníkom menšiny odoslaným na práce do Čiech bude umožnený návrat do svojho bydliska. Československá strana sa zaviazala obnoviť školy s maďarským jazykom, ktoré mohli navštevovať aj deti reslovakizantov a záväzok umožniť vydávať maďarskú tlač na Slovensku.[86] Navrátenie občianskych práv a štátneho občianstva osobám maďarskej národnosti riešil Zákon č. 245/1948 Zb. Zmluva medzi Československou republikou a Maďarskou republikou o priateľstve, spolupráci a vzájomnej pomoci zo 16. apríla 1949 bola kópiou spojeneckých zmlúv medzi ľudovodemokratickými štátmi a ZSSR. Obe krajiny zaväzovala k spoločnému postupu v prípadnej hrozbe zo strany Nemecka alebo iného štátu. Na spojenecku zmluvu nadviazala hospodárska dohoda o výmene tovarov a dôverný protokol o nedoriešených finančných a hospodárskych otázkach z 25. júla 1949, známy ako Štrbský protokol. O zložitosti otázok uvedených v Štrbskom protokole svedčí skutočnosť, že sporné otázky sa riešili do roku 1964. Ale ani potom nezmizli celkom.[87]

84 Tamže, s. 284.

85 Tamže, s. 282.

86 RGASPI, f. 17, opis 128, No 489. Text dohody poslal vedúci odd. ÚV KSČ Geminder sovietskym predstaviteľom (Baranovovi a Suslovovi).

87 Po roku 1989 príslušníci politických strán maďarskej menšiny (neskôr strany maďarskej koalície) sa usilovali do-

Na začiatku 50. rokov viacerí aktéri medzinárodných rokovaní o postavení maďarskej menšiny boli odsúdení za buržoázny nacionalizmus na vysoké tresty, dokonca aj tresty smrti. Podiel na konštruovaní týchto procesov mal aj maďarský líder M. Rákosi, ktorý cieľavedome inicioval nedôveru sovietskeho vedenia a predsedu KSČ K. Gottwalda k slovenským politickým predstaviteľom, ktorí sa v rokoch 1945 – 1949 podieľali na riešení postavenia maďarskej menšiny na Slovensku.

Dikcia kritiky vedenia KSČ za nesprávnu politiku voči maďarskej menšine v povojnovom období sa dostala aj do dokumentu „O niektorých chybách KSČ", ktorú pripravilo zahraničné oddelenie ÚV VKS (b) začiatkom roka 1948. Štvrtá časť dokumentu pod názvom „Chyby v národnostnej otázke" poukazuje na to, že vo vzťahu k Maďarom sa vedenie KSČ dopustilo vážnych chýb „politiky extrémneho šovinizmu... v ČSR sa uskutočnila otvorená protinemecká a protimaďarská kampaň".[88] Kampaň sa prirodzene viedla ale proti nositeľom fašizmu, nacizmu a iredente v zmysle programového vyhlásenia vlády Národného frontu – Košického vládneho programu. Sovietsky dokument, hoci prísne tajný, nielenže spochybnil vládny program, ale dokonca politiku uskutočňovanú v jeho duchu označil za buržoázno-nacionalistickú chybu, ktorej sa vedenie KSČ dopustilo v štátnej politike vo vzťahu k maďarskej menšine. V tejto súvislosti zostáva otvorenou otázkou, či počiatočné hodnotenie prejavov tzv. slovenského buržoázneho nacionalizmu so zdôraznením protimaďarských aspektov malo súvislosť so spomenutým sovietskym dokumentom, alebo malo svoj pôvod v radikálnych názoroch V. Širokého a J. Ďuriša, ktorým protijuhoslovanské ťaženie poslúžilo ako nástroj vysporiadania sa so svojimi súpermi vo vedení KSS.

Vznik Informbyra mal svoj dopad aj v iných oblastiach. Nepochybne, že urýchlil prípravu mocenského prevratu v Československu. Vyhraňovanie dvoch protikladných táborov bolo začiatkom bipolárneho rozdelenia sveta, v ktorom zápasy dvoch superveľmocí v politickej a vojenskej oblasti boli rozširované o oblasť hospodársku a ideologickú. Tak napríklad, v národohospodárskom oddelení ÚV KSS po zasadnutí Informbyra diskutovali o možných dôsledkoch rozdelenia sveta do dvoch táborov. Dospeli k záveru, že treba pomocou štatistických údajov ukázať dopad amerických plánov (zrejme Marshallovho plánu) na nemecké hospodárstvo, a tým aj na náš vývoj. V novej medzinárodnej situácii treba upevňovať komunistické pozície v hospodárstve zmenšovaním súkromnokapitalistického sektora a zväčšovaním znárodneného sektora, uskutočňovaním triednej politiky v daňovej, cenovej oblasti, v oblasti kontroly proti šmeline a ďalších opatreniach.[89] Vznik Informbyra a dokumenty jeho prvého zasadania určili smer budúcej politiky komunistických strán v štátoch ľudovej demokracie. Konfrontačné prístupy v medzinárodnom meradle o nezmieriteľnosti medzi kapitalizmom a socializmom v mnohom poznačili aj vnútornú politiku tézou o zostrovaní triedneho boja v štátoch ľudovej demokracie. Studená vojna naberala na svojej intenzite vyostrovaním vonkajšieho a vnútorného napätia.

---

siahnuť anulovanie dekrétov prezidenta Beneša a nariadení SNR z rokov 1944 – 1945 a odškodniť príslušníkov maďarskej menšiny.

88 RGASPI, f. 17, opis 128, No.1162, s.61.

89 SNA, f. ÚV KSS, taj. P. David, šk.2253.

4.
Nepriateľ v radoch komunistickej strany

Podnet k represiám proti tzv. buržoáznym nacionalistom v Komunistickej strane Slovenska dalo zasadanie Informbyra v júni 1948. Rezolúcia Informbyra s tézou „o prechode kliky Tita – Rankoviča od demokracie k buržoáznemu nacionalizmu" bola prijatá ako záväzná, aby vo vlastných radoch vyhlásili boj proti nej. Výsledkami zasadania Informbyra sa zaoberalo Predsedníctvo ÚV KSČ a vyslovilo s tézou súhlas. Rokovanie sa sústredilo na tri otázky: uplatnenia „teórie" zostrovania triedneho boja, kolektivizácie poľnohospodárstva a buržoázneho nacionalizmu.[90] Hľadanie a neskôr ťaženie proti nacionalistom sa upriamilo na Slovensko. O jeho tendenciách na Slovensku na predsedníctve koncom júna 1948 hovoril V. Kopecký. V podobnom duchu existencie a vplyve „malomeštiackeho nacionalizmu" sa hovorilo aj na Predsedníctve ÚV KSS. Na septembrovom zasadaní ÚV KSS roku 1948 V. Široký uviedol, že vplyvu „malomeštiackeho nacionalizmu" sa neubránili ani vedúce orgány komunistickej strany. Zmienka o ňom bola neadresná, ale v priebehu roka 1949 štátna bezpečnosť už sledovala a zhromažďovala dôkazy proti slovenským nacionalistom. V októbri 1949 bolo v rámci štátnej bezpečnosti vytvorené samostatné slovenské oddelenie, ktoré pracovalo pod pražským vedením. Slovenské oddelenie vzniklo na základe dohody medzi Viliamom Širokým, Ladislavom Kopřivom a Karlom Švábom z 10. októbra 1949, „o nutnosti pojať do akcie proti škodcom (buržoáznym nacionalistom, pozn. autora) strany tiež Slovensko". Oddelenie pracovalo v súčinnosti s niekoľkočlennou skupinou vyslanou z Prahy. Na porade V. Široký odporučil, aby v oddelení zo Slovenska pracoval Valášek z bezpečnostného oddelenia ÚV KSS, Kažík (správne Gažik), vedúci oddelenia ľudovej správy ÚV KSS, Gerec, bezpečnostný referent KNV, Bratislava s príslušným aparátom štátnej bezpečnosti na Slovensku.[91]

K ťaženiu proti tzv. slovenským buržoáznym nacionalistom prispeli aj vonkajšie podnety boja proti „titoizmu", najmä súdny proces proti László Rajkovi v Maďarsku a T. Kostovovi v Bulharsku. Tretie zasadanie Informbyra v novembri 1949 sa nieslo v znamení výziev k bdelosti a vyhľadávaniu nepriateľov so straníckou legitimáciou. Tento ideový zdroj sa rýchlo menil na konkrétne bezpečnostné opatrenia. L. Kopřiva, člen Predsedníctva ÚV KSČ a bezpečnostnej komisie na zasadaní Informbyra hovoril o vnútorných nepriateľoch v Československu. Uviedol, že bezpečnostné orgány odhalili medzi partizánmi „agentov titovskej bandy a nepriateľov ľudovej demokracie".[92] Koncom roka 1949 boli na Slovensku zatknutí dvaja bývalí partizánski velitelia: Viliam Žingor a Josef Trojan. Súdne procesy pro-

90 BARNOVSKÝ, M.: Juhoslovansko-sovietsky konflikt v roku 1948 a formovanie sovietskeho bloku. In: *Krízy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948 – 1989*. Banská Bystrica 1997, s. 15.

91 Národní archív (ďalej NA) Praha, f. ÚV KSČ, K. Gottwald, 100/24, sv. 110, a.j. 1432.

92 The Cominform, c.d., s. 928.

ti nim a osobám priradeným skončili vynesením trestov smrti pre oboch veliteľov. Ťaženie proti nacionalizmu na Slovensku postihlo aj juhoslovanských diplomatov a slovenských občanov v súdnom procese roku 1950 proti Š. Kevičovi. V procese boli Rudolf Lančarič a Ernest Otto odsúdení na trest smrti a ostatní na vysoké tresty väzenia.[93]

Od konca roka 1949 sa štátna bezpečnosť zamerala na vytipovanie podozrivých slovenských buržoáznych nacionalistov. Za podozrivých považovala Vladimíra Clementisa, Gustáva Husáka, Ladislava Novomeského, Daniela Okáliho, Ivana Horvátha, Ladislava Holdoša a iných. Scenár postupu proti nim bol podobný, alebo totožný s postupom na prípravu súdneho procesu v Maďarsku a Bulharsku. Jeho základné články tvorila stranícka kritika chýb konkrétnych funkcionárov pred vojnou, počas vojny a v povojnovom období. Jej súčasťou bola kritika ilegálnej alebo odbojovej činnosti, ktorú dehonestovala a označovala za nepriateľskú a napomáhajúcu „buržoáznemu" odboju. Od kritizovaných sa vyžadovala ponižujúca sebakritika a priznanie všetkých obvinení.[94] V čase kritiky a sebakritiky boli dotknuté osoby zbavované funkcií na významných straníckych a štátnych postoch a preraďované na bezvýznamné miesta. Kritika a následná sebakritika odštartovali politickú a propagandistickú kampaň proti buržoáznemu nacionalizmu. Moskva od roku 1949 otvorenejšie ovplyvňovala vedenia komunistických strán a priamo zasahovala podľa svojich zámerov. Príkladom toho bolo februárové zasadanie ÚV KSČ roku 1950. Zasadanie rokovalo o zvýšení „revolučnej bdelosti" pomocou kritiky a sebakritiky. Referát s takýmto zameraním bol pripravený na základe príkazov zo sovietskej strany a osobne Stalina. Pokyny sovietskej strany dostal R. Slánský formálne od ÚV VKS(b) pred konaním zasadania. R. Slánský v rozhovore so sovietskym veľvyslancom v ČSR 31. marca 1950 potvrdil, že do uznesení februárového zasadania boli zapracované všetky príkazy Stalina.[95] Zmyslom rokovania o zvýšení „revolučnej bdelosti" bolo podnietiť odhaľovanie nepriateľov vo vedení KSČ. Zimné a jarné mesiace roku 1951 boli predposledným článkom scenára politických procesov, a to zatýkaním za neobvyklých podmienok. Po zatknutí nasledovalo vyšetrovanie pod fyzickým a psychickým nátlakom. Ešte pred jeho skončením ÚV KSČ a ÚV KSS politicky zdôvodnili ich nepriateľskú činnosť, čím pred súdnym procesom kriminalizovali zatknutých obvinením z ťažkých zločinov zrady, špionáže a iných.

Na zasadaní ÚV KSČ vo februári 1951 odzneli dva referáty o nepriateľskej činnosti vedúcich funkcionárov KSČ. Prvý referát predniesol V. Kopecký o prípade Otta Šlinga, Marie Švermovej a iných „zločinných škodcov a sprisahancov". Referát bol správou komisie Predsedníctva ÚV KSČ zloženej z Bruna Köhlera, Gustava Bareša a Václava Kopeckého. Členovia komisie dospeli k záveru, že *„záškodnícka činnosť zákerných nepriateľov nadobudla podobu organizovaného sprisahania"*.[96] Druhý referát predniesol Š. Bašťovanský o odhalení špionážnej a záškodníckej činnosti V. Clementisa a o frakčnej protistraníckej skupine buržoáznych nacionalistov v KSS. Podľa Bašťovanského buržoázny nacionalizmus nie je len ideologickým prejavom vplyvu cudzej nepriateľskej triedy, politickou úchylkou, ale rozvra-

93 Trest smrti E. Ottovi bol zmenený na doživotné väzenie.

94 Tieto stránky kritiky a sebakritiky sú spracované v štúdii RÝCHLIK, J.: Proces s tzv. slovenskými buržoázními nacionalisty. In: *Vladimír Clementis*. Bratislava 2002, s. 76-87. Tiež RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci v 20. století, česko-slovenské vztahy 1945 – 1992*. Bratislava 1998, s.146-169; UHER, J.: Kampaň proti tzv. buržoáznemu nacionalizmu. In: *Od diktatúry k diktatúre*. Bratislava 1995, s. 105-115.

95 *Moskva i Vostočnaja Jevropa*, c.d., s. 159.

96 Zasadnutie Ústredného výboru Komunistickej strany Československa v dňoch 21. – 24. februára 1951 na Pražskom hrade. Bratislava 1951, s.145.

tom a záškodníckou a protištátnou činnosťou, kriminálnou vecou bezpečnostných a súdnych orgánov.[97] Politické zdôvodnenie nepriateľskej činnosti bez rozhodnutia súdu bolo formálnym argumentom na zbavenie poslaneckých mandátov Clementisa, Husáka, Novomeského a vylúčenie z radov KSČ. Závažnejšia však bola skutočnosť, že obvinenia zo zločinov prejudikovali výsledky súdnych procesov. Politickým zdôvodnením bol osud zatknutých fakticky spečatený.

Zasadania ÚV KSS sa spravidla zvolávali krátko po zasadaní ÚV KSČ. Ale od februárového zasadania ÚV KSČ uplynuli takmer dva mesiace do zasadania ÚV KSS. Dvojmesačný časový odstup nebol náhodný. Vyšetrovania Clementisa, Husáka, Novomeského, Šlinga a Švermovej neprinieslo výsledky možného inscenovania veľkého súdneho procesu s medzinárodným dosahom, porovnateľným s procesom s L. Rajkom v Maďarsku a T. Kostovom v Bulharsku. Referát R. Slánského na zasadaní ÚV KSS v apríli 1951 naznačoval možnú prípravu spoločného súdneho procesu proti „slovenským nacionalistom" so Šlingovi a Švermovej. Pretože podľa R. Slánského „*vo velezradnej bande špiónov a sprisahancov sa spriahli českí a slovenskí buržoázni nacionalisti. Českí nacionalisti Šling a Švermová a slovenskí nacionalisti Clementis, Husák a Novomeský*".[98] Takéto spojenie skupín nenachádzame v referáte V. Kopeckého. Okrem toho, termín „českí nacionalisti" predstavuje pojmovú raritu celej povojnovej histórie Československa.

Odvolanie R. Slánského z funkcie generálneho tajomníka ÚV KSČ zmenilo prípravu veľkého súdneho procesu s Clementisom a „českými buržoáznymi nacionalistami". Po zatknutí R. Slánskeho 23. novembra 1951 sa začala príprava súdneho procesu s protištátnym sprisahaneckým centrom na čele s R. Slánským. Do tejto skupiny boli preradení Clementis a Šling. Husák, Novomeský a Švermova boli vo vyšetrovacej väzbe do roku 1954, keď sa uskutočnili dva súdne procesy.

Obraz nepriateľa v radoch funkcionárov komunistickej strany v podobe špióna, zradcu, škodcu a s prívlastkom slovenského buržoázneho nacionalistu, tak ako ho prezentovali oficiálne miesta straníckeho a štátneho vedenia, sa šírili masovou propagandou a agitáciou. Vytváral sa obraz nepriateľa skrytého medzi vysokými straníckymi a štátnymi predstaviteľmi, nepriateľa, ktorý od svojej mladosti snoval a maskoval nepriateľské činy, ktoré vyústili do príprav sprisahania, prevratu, úkladov proti Gottwaldovi. Z komunistických revolucionárov, bojovníkov proti fašizmu a protagonistov nastolenia komunistického režimu sa stali kolaboranti, dokonca agenti nacizmu a fašizmu počas vojny a po vojne agenti imperializmu, americko-sionistickej agentúry a podobne. Kde hľadať príčiny takého zásadného obratu? Domnievam sa, že vnútrokomunistické represie boli imanentnou súčasťou fungovania komunistického režimu v Československu. Represiami sa vo vnútri komunistickej strany presadila mocenská elita ľavicovo-radikálneho zamerania, u ktorej dominoval princíp poslušného a aktívneho vykonávateľa sovietskych zámerov. V straníckom vedení rozhodujúci vplyv získali radikáli, ktorí v záujme získania čo najväčšieho podielu na moci vzájomne súperili o sovietsku priazeň. Vzájomne sa osočovali, podozrievali a sovietskym predstaviteľom podsúvali obraz o svojom potenciálnom odporcovi, ako nepriateľovi Sovietskeho zväzu. Sprístupnené dokumenty ruskej proveniencie obsahujú mnoho faktov o tom, ako hanli-

97 Tamže, s. 173-174.

98 Zasadanie Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska v dňoch 18. – 20. apríla 1951 v Bratislave. Bratislava 1951, s. 89.

vo sa vyjadrovali niektorí funkcionári pred sovietskymi diplomatmi, najmä po zatknutí dotyčného a „podozrení" z nepriateľskej činnosti.[99]

V politickom zdôvodnení nepriateľskej činnosti Clementisa, Šlinga a Švermovej prvenstvo nepochybne patrilo trojici radikálov: V. Kopeckému, G. Barešovi a B. Köhlerovi. Boli aj členmi komisie Predsedníctva ÚV KSČ formulujúcej odpovede na Clementisove listy, adresované Predsedníctvu, v ktorých sa obhajoval a dokazoval, že sa nedopustil žiadnej trestnej činnosti. B. Köhler bol autorom správy o názoroch Clementisa na nemecko-sovietsky pakt, prepadnutie Poľska a sovietsko-fínsku vojnu. O názoroch, ktoré Clementis vyslovil v úzkom kruhu zahraničného vedenia KSČ v Paríži, B. Köhler informoval Gottwalda v Moskve. Správa nielenže dehonestovala Clementisa, ale v súdnom procese roku 1952 bola použitá ako dôkaz prejavu antisovietizmu.[100]

Pokiaľ šlo o politické zdôvodnenie obvinenia slovenských buržoáznych nacionalistov, okrem V. Kopeckého sa na ňom výrazne podieľali Viliam Široký a Július Ďuriš. Motivácia slovenských radikálov Širokého a Ďuriša pramenila aj z toho, aby ťažením proti Husákovi, alebo povedané slovami Širokého „druhej garnitúry slovenských politických osobností, za ktoré považoval Gustáva Husáka, Jozefa Šoltésza, Karola Šmidkeho a iných" odpútali pozornosť od vlastného previnenia, keď po zatknutí vypovedali pred Ústredňou štátnej bezpečnosti v Bratislave a potom pred gestapom v Brne v roku 1941. Na rozkrútenie kolesa veľkých súdnych procesov s vysokými funkcionármi komunistickej strany bol dôležitý postoj predsedu KSČ a prezidenta republiky K. Gottwalda. V jeho rozhodovaní významnú úlohu zohrali dva faktory: 1. nátlak maďarského lídra Matyása Rákosiho, ktorý najmä po procese s L. Rajkom v Maďarsku roku 1949 cieľavedome inicioval nedôveru sovietskeho vedenia k československej politickej elite tým, že Gottwaldovi podsúval zoznamy nepriateľov a zradcov, o ktorých údajne hovoril L. Rajk počas súdneho procesu.[101] Nedôvera spočívala v tom, akoby československé vedenie pomaly a neochotne pristupovalo k trestaniu zradcov a špiónov, a tým oslabovalo sovietsky blok. 2. pozvanie sovietskych poradcov na pomoc čs. bezpečnosti pri vyšetrovaní, usmerňovaní, zostavovaní „nepriateľských skupín" a inscenovaní súdnych procesov. 27. septembra 1949 do Prahy prišli plukovníci sovietskej štátnej bezpečnosti M. T. Lichačev a N. J. Makarov a stretli sa s Gottwaldom. K ich bezprostredným úlohám patrilo „hľadanie buržoáznych nacionalistov" a inscenovanie súdneho procesu s „československým Rajkom". Gottwald spočiatku oponoval sovietskym poradcom argumentom, že čs. ministrov a komunistických funkcionárov pozná mnoho rokov a vylučuje možnosť existencie prípadu „československého Rajka".

Sovietski poradcovia sa usilovali o zatýkanie osôb buržoázno-nacionalistickej skupiny na čele s Clementisom na základe výpovedí zatknutých v lete 1949 (Evžena Löbla, Viléma Nového, Jaromíra Kopeckého, Viery Hložkovej). Ale ich výpovede nepriniesli nové, hodnoverné dôkazy. V tejto situácii sovietski poradcovia sa rozhodli použiť metódu otvoreného vydierania Gottwalda. Počas stretnutia s ním, pravdepodobne vo februári 1950, ho informovali, že majú nové dôkazy o nepriateľskej činnosti Clementisa a Moskva o tom bude informovaná s tým, že Gottwald napriek dôkazom neprijal zodpovedajúce opatrenia a nedal

99 *Vostočnaja Jevropa v dokumentach*, c.d., tom 1.-2.

100 NA Praha, f. ÚV KSČ, K. Gottwald, 100/24, s. 171, a.j. 1508. Rukopisná správa B. Köhlera pod názvom Der Frage Clementis preložená do českého jazyka.

101 M. Rákosi odovzdal Moskve zoznam s 526 menami osôb, na ktoré padlo podozrenie z výpovedí L. Rajka, z toho 353 občanov Československa. Moskva i Vostočnaja Jevropa, c.d., s. 527.

súhlas na zatýkanie.[102] Tieto skutočnosti obsahoval sprievodný list V. A. Abakumova V. M. Molotovovi so správou poradcov MŠB ZSSR M. T. Lichačeva a N. J. Makarova o práci československých orgánov bezpečnosti, o reakcii Gottwalda na materiály kompromitujúce bývalého ministra zahraničných vecí V. Clementisa zo 16. marca 1950. Len po tomto hrubom nátlaku a vydieraní zo strany sovietskych poradcov Gottwald oznámil, že otázku Clementisa znovu posúdia a prijmú opatrenia. 13. marca 1950 Predsedníctvo ÚV KSČ rokovalo o prípade Clementisa a rozhodlo odvolať ho z funkcie ministra zahraničných vecí. Súčasne Clementisovi uložilo, aby urobil sebakritiku. Referát L. Kopřivu, ktorý zdôvodňoval odvolanie, sa nezachoval, ale zo sebakritiky Clementisa možno zrekonštruovať chyby a previnenia. Clementis na svoju obhajobu poslal tri listy Predsedníctvu ÚV KSČ a list Gottwaldovi. V liste Gottwaldovi uviedol, že je nesprávne kritizovaný vo veciach, ktoré sú ľahko overiteľné a vyvrátiteľné.[103] Ale Gottwald na list Clementisa neodpovedal. Odpovede na listy adresované Predsedníctvu ÚV KSČ formulovala komisia zložená z Kopeckého, Bareša a Kohlera v tom zmysle, že Clementis sa má „*boľševicky vyporiadať s chybami, a nie advokátskou obhajobou a zľahčovaním*".[104]

Gottwald si zrejme uvedomil, že ďalšie oponovanie sovietskym poradcom môže vyvolať nepriaznivé reakcie Moskvy, a v konečnom dôsledku ohroziť jeho postavenie. Pod nátlakom a vydieraním sa zlomil a ďalší postup v konštruovaní politických procesov bol už v režii sovietskych poradcov. Väzba a vypočúvanie zatknutých počas vyšetrovacieho procesu nedávali žiadne šance väzňom na prepustenie z dôvodov nehodnoverných dôkazov. Práve naopak, konštrukcia obžaloby a zostavovanie „nepriateľských skupín" pod fyzickým a psychickým nátlakom boli novými prvkami, ktoré do politických súdnych procesov vniesli sovietski poradcovia. Činnosťou sovietskych poradcov v bezpečnosti a neskôr aj v iných oblastiach sa vytvoril dôležitý systémový prvok vo fungovaní komunistického režimu. Predchádzajúce Gottwaldove a Slánského obavy z prítomnosti sovietskych poradcov, ktorí o všetkom budú informovať Moskvu, sa stali skutočnosťou. Pod sovietsku kontrolu sa dostali nielen zložky štátnej bezpečnosti, armády, ministerstva, zbrojná výroba a dôležité priemyselné podniky, plánovací úrad, ale aj najvyšší predstavitelia komunistickej strany a štátu. V tejto súvislosti sa natíska otázka, prečo sovietske vedenie prikročilo k všestrannej kontrole krajín strednej a juhovýchodnej Európy, kontrole, v ktorej dôležitým článkom boli sovietski poradcovia? Odpoveď na túto otázku treba hľadať v širších súvislostiach formovania režimov sovietskeho bloku v týchto krajinách. Podľa ruských prameňov sovietske vedenie nemalo ilúzie o tom, že vedenia komunistických strán dobrovoľne a uvedomele prijmú perspektívu budovania socializmu podľa stalinského modelu. Preto použilo represie a nátlak.[105] Tzv. druhá boľševizácia komunistických strán bola metódou na unifikáciu a ideovú jednotu vedení.[106] Represie proti časti funkcionárov komunistických strán boli sovietskou skúsenosťou z 20. – 30. rokov a predstavovali hlavný inštrument na vytvorenie „monolitnej" strany. Politický postulát o tom, že ľudové demokracie sú nižšou formou sovietskeho zriadenia sa preniesol do politickej praxe kopírovaním stalinských metód boja proti rôznym úchylkám

102 Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope, tom 2, c.d., s. 288.

103 NA Praha, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 19, a.j. 221.

104 NA Praha, f. ÚV KSČ, 02/1, sv.19, a.j. 224.

105 Moskva i Vostočnaja Jevropa, c.d., s. 495.

106 Termín „druhá boľševizácia" je označením procesu prebrania sovietskych skúsenosti a praktík jej politiky v čase formovania štátov sovietskeho bloku v rokoch 1947 – 1953.

a nepriateľom. V dobovej argumentácii sa táto skutočnosť považovala za „zákonitosť socialistického vývoja", ktorou musia prejsť aj ľudové demokracie.

Hrozba vojny narastaním rozporov medzi USA a ZSSR, najmä po rozpútaní vojny v Kórei, mala nezanedbateľný vplyv na represie. Studená vojna poskytla konkrétny obraz nepriateľa v podobe „amerického imperializmu, remilitarizovaného Západného Nemecka a titovskej zradcovskej kliky". Proti týmto trom hlavným vonkajším nepriateľom, ktorí v dobovom obraze mali vnútorných podporovateľov, boli zacielené represie. Politické zdôvodnenie represií proti funkcionárom KSČ malo za cieľ: 1. Pred verejnosťou zatajiť mocenské boje vo vnútri komunistickej strany a zamedziť akýmkoľvek pokušeniam o samostatnejšie rozhodovanie bez sovietskeho nátlaku; 2. „záškodníckou činnosťou" uväznených a neskôr odsúdených sa zdôvodňovali ekonomicko-sociálne ťažkosti v spoločnosti.

Vyvrcholením politických represií proti nepriateľom v radoch komunistickej strany bol súdny proces s vedením „protištátneho sprisahaneckého centra na čele s R. Slánským". Po zatknutí R. Slánského K. Gottwald a A. Zápotocký požiadali sovietske vedenie o pomoc pri vyšetrovaní. Plukovník Sorokin a podplukovník Morozov do Prahy prišli koncom novembra 1951.[107] Pod ich vedením prebiehalo vyšetrovanie a zostavovanie skupiny protištátneho centra. Do tejto skupiny okrem R. Slánského a jeho zástupcu J. Franka zaradili vedúceho medzinárodného oddelenia ÚV KSČ B. Gemindera, prednostu národohospodárskeho odboru Kancelárie prezidenta republiky L. Frejku, ministra zahraničných vecí V. Clementisa a jeho námestníka Vavra Hajdu a Artura Londona, námestníka ministra obrany B. Reicina, námestníka ministra národnej bezpečnosti K. Švába, námestníkov ministra zahraničného obchodu E. Löbla a Rudolfa Margoliusa, námestníka ministra financií Otta Fischla, krajského tajomníka komunistickej strany v Brne Otta Šlinga a redaktora *Rudého práva* André Simona. Takto zostavená skupina údajnej „americko-sionistickej agentúry" predstavovala „vzorku" nepriateľov v straníckom a štátnom aparáte. Štátny súd v Prahe po viac ako ročnom väznení vyniesol jedenásť rozsudkov trestu smrti a tri rozsudky doživotného väzenia. Odsúdením V. Clementisa na trest smrti a doživotné väznenie jeho námestníkov bola degradovaná celá povojnová zahraničná politika Československa. V. Clementis sa stal obeťou stalinských metód, lebo kritizoval jeho zahraničnú politiku v rokoch 1939 – 1940. Odsúdením námestníkov zahraničného obchodu, financií a prednostu Kancelárie prezidenta republiky boli všetky ťažkosti a problémy súvisiace s preorientáciou obchodných vzťahov na Sovietsky zväz a ľudové demokracie pripísané uvedeným rezortom a úradom.

Súdny proces s R. Slánským spôsobil veľké kádrové zmeny v ÚV KSČ, v armáde, bezpečnosti, ministerstvách a ďalších inštitúciách. Odsúdenie námestníka ministra obrany Bedřicha Reicina a neskôr aj jeho námestníka Bedřicha Kopolda, ktorý bol v príbuzenskom vzťahu s M. Švermovou, malo za následok odvolanie takmer všetkých funkcionárov, ktorí prišli do kontaktu s nimi. Na Slovensku od procesu so Slánským sa odvíjal proces s pracovníkmi bezpečnosti na čele s vedúcim bezpečnostného oddelenia ÚV KSS Oskarom Valáškom. Do skupiny boli začlenení poprední funkcionári štátnej bezpečnosti na Slovensku. Súd ich odsúdil na dlhoročné tresty väznenia, ktoré v zmysle obžaloby nespáchali. Ale mnohí z nich sa podieľali na represiách v politických procesoch. S procesom so Slánským súvisí aj smrť generálneho tajomníka ÚV KSS Š. Bašťovanského, ktorý po vynesení rozsudku nad Slánským spáchal samovraždu. Hľadanie „americko-sionistickej agentúry" sa po procese so

107 *Moskva i Vostočnaja Jevropa*, c.d., s. 589.

Slánským prenieslo do niektorých štátov ľudovej demokracie. Väčšiu odozvu mal proces v Poľsku a Rumunsku.

Ťaženie proti tzv. slovenským buržoáznym nacionalistom sa začalo na jar 1950, a to kritikou G. Husáka, L. Novomeského, V. Clementisa, K. Šmidkeho a neskôr aj ďalších funkcionárov Komunistickej strany Slovenska a štátnej správy. Nasledovalo odvolávanie z funkcií a napokon zatýkanie začiatkom roka 1951. Ťažením proti tzv. slovenským buržoáznym nacionalistom Slovensko prestalo byť „slabým článkom" Československej republiky. Tak sa to javí podľa oficiálnych prejavov predsedu KSČ a prezidenta republiky K. Gottwalda. Kým v rokoch 1945 – 1948 často hovoril o Slovensku ako o slabom článku, od roku 1950 takéto hodnotenie Slovenska v jeho prejavoch už nenachádzame. Prijatím Ústavy 9. mája v roku 1948 fakticky skončili aj kompetenčné spory o právomociach slovenských národných orgánov.

Po viac ako dvoch rokoch od zatknutia vo februári 1951 sa začala pripravovať obžaloba proti skupine údajných slovenských buržoáznych nacionalistov, ktorá v súdnych spisoch bola označená ako skupina G. Husák a spol. V júni 1953 poverenik vnútra Jozef Lietavec dal príkaz svojim podradeným, aby zhromaždili kompromitujúce materiály proti Husákovi a D. Okálimu, ktorými mali byť obežníky, výnosy a rôzne predpisy Zboru povereníkov a povereníctva vnútra z rokov 1945 – 1949. Na základe nich sa konštruovalo obvinenie o záškodníckej činnosti na úseku štátneho aparátu, ktoré počas vyšetrovacej väzby dopĺňali výpoveďami obžalovaných a svedkov. Tieto materiály boli v obžalobe využité ako „dôkaz", že rozhodnutia Povereníctva vnútra v uvedených rokoch boli v zásadnom rozpore s celoštátnymi, ktoré vydávalo Ministerstvo vnútra. Podobné materiály boli zhromažďované o školskej, kultúrnej, bezpečnostnej a národnostnej politike na Slovensku.

4. marca 1954 predložil minister vnútra R. Barák obžalobu na schválenie Politickému sekretariátu ÚV KSČ. Generálny prokurátor a minister spravodlivosti potom predložili organizačné zabezpečenie procesu aj s návrhom trestov. Po odložení procesu zo začiatku apríla sa proces konal v dňoch 21. – 24. apríla 1954 v Bratislave. Obvinení G. Husák, L. Novomeský, D. Okáli, I. Horváth a L. Holdoš boli obžalovaní zo spáchania velezrady, sabotáže a špionáže. Obžaloba z velezrady a sabotáže u G. Husáka, L. Novomeského a D. Okáliho sa zakladala na tom, že v rokoch 1944 – 1948 sa pokúsili zničiť ústavnú jednotu Československa tak, že znemožňovali vytvorenie jednotného štátu Čechov a Slovákov s ústredným zákonodarstvom a vládou, že požadovali také právomoci pre slovenské národné orgány, ktoré by upevnili pozície slovenskej buržoázie. Napokon, že pri vypracovaní Ústavy 9. mája 1948 G. Husák a iní presadzovali do ústavy ustanovenia, ktoré by narušili jednotu československého štátu. Za protištátne sa kvalifikovalo konanie obžalovaných, pri ktorom sa riadili zákonmi a nariadeniami Slovenskej národnej rady a Zboru povereníkov z rokov 1944 – 1948.

Obžaloba zmenila znenie šiestej hlavy Košického vládneho programu, kde formulácia o obnove spoločného štátu Čechov a Slovákov bola zamenená na jednotný štát. Pojem jednotný štát Košický vládny program neobsahoval. Obžaloba ho použila, aby dokázala „rozbíjanie jednoty", hoci právomoci SNR a ZP boli realizované v zmysle dohôd s pražskou vládou. Pojem jednotný štát sa nachádza v Ústave 9. mája 1948, ale žalobcovia tento pojem použili aj v súvislosti s Košickým vládnym programom, čím sa dopustili falzifikácie a podvodu.

Proces s tzv. buržoáznymi nacionalistami, pôvodne pripravovaný od konca roku 1949 ako

proces proti „titovcom", stratil roku 1954 svoju dobovú aktuálnosť. Nadobudol ale inú dimenziu, a to mocenského zápasu medzi dvoma skupinami vo vedení KSS. Tento zápas prebiehal fakticky od roku 1945. Zvíťazila skupina okolo Viliama Širokého, Karla Bacílka, Júliusa Ďuriša, Rudolfa Strechaja, ktorí sa najviac zasadzovali pri konštruovaní obvinení. Táto skupina do väzenia dostala svojich rivalov a druhú časť odstavila z politického života do menej významných funkcií (Július Bránik, Ján Púll, Michal Falťan, Ondrej Pavlík). Krátko po súdnom procese s G. Husákom politické byro ÚV KSČ rozhodlo, aby do byra ÚV KSS neboli uvedení vysokí funkcionári navrhnutí. Dôvody preradenia J. Bránika, J. Púlla, M. Falťana a O. Pavlíka na nižšie úradnícke miesta, u Bránika a Púlla aj mimo Slovenska, sa zdôvodňovali nedostatkom „ostražitosti a bdelosti, ako sa to ukázalo počas procesu s Husákom" a s prípravou rezolúcie o strojárstve na Slovensku.

Nálepka buržoázneho nacionalistu sa dávala aj predstaviteľom hospodárskeho života na Slovensku. Mnohé hospodárske ťažkosti, osobitne pri budovaní strojárskeho priemyslu, sa začiatkom 50. rokov nahromadili do takej miery, že vznikla chaotická situácia. Jej podstata spočívala v častých zmenách výrobných programov, veľkej rozostavanosti nových závodov a nedokompletizovaní výroby strojárskych závodov. Z týchto príčin vznikali škody vo výrobe a narúšali sa kooperačné vzťahy. V snahe riešiť uvedené nedostatky sa z iniciatívy pracovníkov Zboru povereníkov a Slovenského plánovacieho úradu zrodila „Rezolúcia o strojárstve". Obsahovala požiadavku dokompletizovať strojárske závody, ustáliť výrobné programy a zvýšiť finalizáciu strojárskej produkcie na Slovensku. Rezolúciu schválilo Predsedníctvo ÚV KSS vo februári 1954 a K. Bacílek ju predložil Politickému sekretariátu ÚV KSČ. Reakciou tohto orgánu bolo obvinenie jej autorov J. Bránika (predsedu Slovenského plánovacieho úradu) a J. Púlla (predsedu Zboru povereníkov) z buržoázneho nacionalizmu. Najviac zarážajúci na celej rezolúcii bol postoj K. Bacílka, ktorý pôvodne s jej obsahom a postupom predložiť ju politickému sekretariátu súhlasil a neskôr – po procese s Husákom sa od nej dištancoval. Na X. zjazde KSČ uviedol: „*Nebezpečenstvo buržoázneho nacionalizmu sa môže prejaviť v snahe izolovane chápať hospodárstvo Slovenska od jednotného hospodárstva Československej republiky, akoby Slovensko malo mať svoju hospodársku základňu.*" Prirodzene, že po tejto kritike nasledovalo odvolanie oboch autorov zo štátnych funkcií. Týmto spôsobom boli pod zámienkou buržoázneho nacionalizmu z hospodárskeho života odstavení významní ekonómovia a národohospodári, ktorí chceli formulovať slovenské národné záujmy v takej oblasti, akým bolo strojárstvo.

Podobne – obvinením z buržoázneho nacionalizmu – sa skončil aj pokus posilniť ingerenciu Zboru povereníkov na dôležité úseky hospodárstva v roku 1958. Návrh vznikol v rámci komisie, ktorú viedol podpredseda Zboru povereníkov Štefan Šebesta. Komisia navrhovala zriadenie nových povereníctiev pre strojárstvo, hutníctvo a energetiku, chémiu a dopravu. Informáciu o návrhu komisie byru ÚV KSČ predložil Pavol David, ktorý ju hodnotil ako prejav buržoázneho nacionalizmu a separatizmu na Slovensku. Po kritike nasledovalo odvolanie Š. Šebestu a potrestanie. Ťaženie proti tzv. slovenským buržoáznym nacionalistom sa predlžilo až do polovice 60. rokov, hoci už s menšou intenzitou. Prvý tajomník ÚV KSČ a prezident republiky A. Novotný robil všetky možné prekážky v rehabilitácii odsúdených „buržoáznych nacionalistov".

Po skončení procesu s G. Husákom a spol. minister spravodlivosti V. Škoda predložil 8. marca 1954 a 31. marca 1954 správu o priebehu a výsledku súdneho konania. V správe sa uvádzalo, že Najvyšší súd 24. apríla 1954 uznal obžalovaných z trestných činov velezrady,

sabotáže a vyzvedačstva a uložil nasledujúce tresty: G. Husák – doživotný trest väzenia, D. Okáli – 18 rokov, I. Horváth – 22 rokov, L. Holdoš – 13 rokov, L. Novomeský – 10 rokov väzenia. Proces prebiehal podľa zásad stanovených Politickým sekretariátom ÚV KSČ a tresty zodpovedali výške ním stanoveným. Len trest L. Holdoša bol miernejší, lebo podľa kvalifikácie trestných činov obsiahnutých v Trestnom poriadku, trest za velezradu, sabotáž a vyzvedačstvo nemal byť nižší ako 15 rokov. Pochybenie Najvyššieho súdu bolo možné napraviť sťažnosťou za porušenie zákona, ktorú mohol minister predložiť na prerokovanie v pléne Najvyššieho súdu, ale minister Škoda neodporúčal predkladať sťažnosť vzhľadom na závažnú politickú vec.[108] Právna konštrukcia, ktorá vyplývala z obžaloby a rozsudku nad tzv. slovenskými buržoáznymi nacionalistami, principiálne blokovala ústavnoprávne riešenie slovenskej otázky až do roku 1968. Postavenie slovenských národných orgánov zostávalo v zmysle Ústavy 9. mája. Unitárny štát ako ústavná forma jednoty republiky bol pod trestnoprávnou ochranou. Až roku 1968 sa prekonali hrozby vyplývajúce z trestnoprávnych postihov z prekročenia Ústavy 9. mája. V uznesení SNR z 15. marca 1968 a potom v Akčnom programe KSČ bola obsiahnutá myšlienka obnovy autentického znenia Košického vládneho programu o spoločnom štáte, čím bolo prekonané pôsobenie rozsudku.[109]

108 NA Praha, f. ÚV KSČ, 02/2, sv. 10, a.j. 13, b.3.

109 BEŇA, J.: Rozsudok nad slovenskými „buržoáznymi nacionalistami" z roku 1954 a forma štátneho zriadenia ČSR a ČSSR v rokoch 1948 – 1967. In: *Česko-slovenská historická ročenka 1998*. Brno 1998, s. 70-72.

Predstavitelia Veľkej trojky na konferencii v Jalte koncom februára roku 1945, zľava W. Churchill, ministerský predseda Veľkej Británie, F.D. Roosevelt, prezident USA a predseda Rady ľudových komisárov J.V.Stalin

Predstavitelia Veľkej trojky na konferencii v júli 1945 v Postupime, zľava ministerský predseda Veľkej Británie W. Churchill, prezident USA H. Truman a predseda ľudových komisárov J.V.Stalin

Juhoslovanský prezident maršal J.B. Tito (v strede) počas návštevy Bratislavy v marci 1946 sa stretol s K. Šmidkem (zľava) podpredsedom SNR a V. Clementisom, štátnym tajomníkom ministerstva zahraničných vecí

Winston Churchill počas prejavu vo Fultone 6. marca 1946, v ktorom ohlásil vznik železnej opony medzi Západom a Východom a začiatok studenej vojny

V. Široký a J. Ďuriš (zľava) na manifestácii v okrese Piešťany roku 1946. Obaja patrili k radikálnym predstaviteľom v komunistickej strane.

Dvaja ideoví a politickí protivníci, predseda Zboru poverenikov G. Husák (KSS) a predseda SNR J. Lettrich (predseda najsilnejšej politickej strany – DS) počas návštevy dožiniek v Hlohovci roku 1946

K. Gottwald so sprievodom na pražskom letisku po prílete z Moskvy 4. apríla 1947

G. Marshall, minister zahraničných vecí USA, iniciátor plánu pomoci vojnou zničenmu hospodárstvu Európy a pomenovaného podľa neho

Prehliadka ZNB a Ľudových milícií v Prahe 28. februára 1948

K. Gottwald (zľava), G. Husák a A. Zápotocký 14. júna 1948 v čase voľby prezidenta republiky

Minister obrany L. Svoboda počas prejavu 23. februára 1948 pri vzniku Prípravného výboru Ústredného Akčného výboru Národného frontu. V pozadí zľava A. Zápotocký a K. Gottwald

K. Gottwald po zvolení za prezidenta republiky 14. juna 1948. V pozadí, prvý zľava, minister obrany L. Svoboda

V. M. Molotov, minister zahraničných vecí ZSSR v rokoch 1939 – 1949, 1953 – 1955

Americký prezident H. Truman (1945 až 1953) a minister zahraničných vecí G. Marshall (1947 – 1949)

J.V. Stalin a K. Gottwald, dobový plagát symbolizujúci heslo So Sovietskym zväzom na večné časy

II.

MILITARIZÁCIA STUDENEJ VOJNY

1.
Prevrat v Československu a jeho dôsledky

Predohrou februárového prevratu roku 1948 bola politická kríza na jeseň 1947 na Slovensku, ktorá tu vznikla v súvislosti s odhalením „protištátneho sprisahania" v septembri toho roku. Začala sa oznámením ministra vnútra 17. septembra o odhalení skupiny Ústredia Slovenského akčného výboru (SAV). Medzi zatknutými nebola významnejšia osobnosť. Nasledovalo odhalenie bratislavskej skupiny Slovenského akčného výboru, ktorú podľa ŠtB vytvoril O. Obuch a bola napojená na F. Ďurčanského. Až na základe výpovede R. Komanderu, ktorý uviedol okolo 100 mien ľudí zapojených do ilegálnej činnosti spojených s ľudáckou emigráciou, začala ŠtB konštruovať ďalšiu protištátnu skupinu. V nej sa objavili aj mená významných funkcionárov a poslancov za DS. V zozname sa objavili mená Jána Kempného, Miloša Bugára, Jána Staška, Jozefa Kosorina, Imricha Kružliaka, Štefana Horvátha a ďalších.

V súvislosti s odhalením „protištátneho sprisahania" nasledovalo zatýkanie. V žilinskej skupine štátna bezpečnosť zatkla 380 osôb a v skupine, ktorú bezpečnosť skonštruovala na základe výpovede R. Komanderu, zatkla 310 osôb.

Jesennej politickej kríze predchádzala demisia Zboru povereníkov 31. októbra 1947. Rokovania o novom Zbore trvali takmer tri týždne a preniesli sa na celoštátny Národný front a do kompetencie predsedu vlády K. Gottwalda. Na jeseň 1947 vedenie KSČ a KSS opustilo platformu Národného frontu v existujúcej podobe. Ich činitelia sa zamerali na získanie monopolu moci. Tomuto strategickému zámeru bola podriadená taktika založená na organizovaní masového hnutia za politické a sociálno-ekonomické požiadavky.

Dohodou z 18. novembra 1947 o vytvorení nového Zboru povereníkov sa politická kríza skončila. Bola výsledkom kompromisu, pretože žiadna strana nemala v ZP väčšinu. Demokratická strana stratila väčšinu a odvolala Aprílovú dohodu z roku 1946. Komunistom sa nepodarilo vylúčiť DS zo Zboru povereníkov a dosiahnuť zastúpenie odborov a odbojových zložiek. Politická kríza bola najvýznamnejším konfliktom na pôde Národného frontu pred rozhodujúcim mocenským stretnutím vo februári 1948.

Pred prevratom narastala aj nedôvera sovietskych lídrov k vedeniu KSČ. Činnosť strany bola stále viac kritizovaná za nerozhodnosť a preferovanie parlamentných metód boja a za to, že KSČ mala podľa sovietskych poznatkov a predstáv slabé pozície v armáde. Dokumentovať to mali nasledujúce sovietske poznatky.

Koncom mája 1947 vedúci zahraničného oddelenia ÚV VKS(b) M. Suslov pripravil pre sovietske vedenie informačnú správu o čs. armáde. Obsahovala kritiku Gottwalda, Slánskeho, Svobodu a Procházku poukazujúc, že vedenie KSČ oslabilo pozornosť vo vzťahu k situácii v armáde a nerobí opatrenia proti znižovaniu pôsobnosti osvetových dôstojníkov. V tejto súvislosti bol minister obrany L. Svoboda ostro kritizovaný za prejav 29. apríla 1947, keď uviedol, že „*stranícka (t. j. komunistická) politika do armády nepatrí. Dôstojník pre osvetovú*

prácu je a zostane vojakom a veliteľom a nikdy nebude politikom". Sovietska strana ho kritizovala, že „*sedí na dvoch stoličkách, lebo vo vláde podporuje návrhy komunistov a na ministerstve obrany a v armáde je poslušným vykonávateľom požiadaviek národných socialistov a osobitne vojenskej kancelárie prezidenta Beneša*".

Obsah ďalších dokumentov vypracovaných oddelením zahraničnej politiky ÚV VKS(b) o situácii v čs. armáde a KSČ bol natoľko kritický, že v júli 1947 vyslalo sovietske vedenie do Československa vedúceho odboru zahraničnej politiky P. Guljajeva. Správu, ktorá vznikla z jeho návštevy, M. Suslov poslal vedúcim siedmim politikom (Stalin, Malenkov, Ždanov, Berija, Mikojan, Molotov, Voznesenskij). Obsahovala opis pomerov v Československu a ďalej prehlbovala kritiku Svobodu tým, že sa skrýva za apolitickosť, vydáva za priateľa ZSSR, ale komunistov privádza do zložitej situácie. Pred získaním monopolu moci komunistami vo februári 1948 sovietska kritika nemala bezprostredný vplyv na kariéru L. Svobodu. Dôsledky sa prejavili až v apríli 1950, keď ho odvolali z funkcie ministra obrany.

Vládna kríza v Československu vznikla, keď ministri troch strán podali 20. februára 1948 demisiu. Zámienkou ministrov Národnosocialistickej, Lidovej a Demokratickej strany takto postupovať bolo nesplnenie uznesenia vlády z 13. februára, uložené ministrovi vnútra V. Noskovi týkajúce sa preloženia 13 dôstojníkov ZNB. Stanovisko komunistov k vzniku vládnej krízy, ktorú spôsobila demisia 12 ministrov, tlmočil predseda vlády K. Gottwald prezidentovi republiky E. Benešovi. Návrh Gottwalda z 20. februára spočíval v tom, aby prezident Beneš demisiu prijal a doplnil vládu, pričom by nových členov vlády navrhol prezidentovi bez rokovania s vedením strán, ktorých ministri podali demisiu. Komunisti toto stanovisko nezmenili počas šiestich nasledujúcich dramatických dní. Na presadenie spôsobu riešenia vládnej krízy vyvinuli silný politický tlak. Vedenie KSČ zorganizovalo prostredníctvom odborov veľké masové zhromaždenia v Prahe na Staromestskom námestí. Zvolali zjazd závodných rád a roľníckych komisií a vyhlásili hodinový generálny štrajk. Počas šiestich dní vyslané deputácie na Hrad, listy, telegramy a rezolúcie, adresované prezidentovi E. Benešovi, vyjadrovali podporu Gottwaldových návrhov na spôsob riešenia krízy.

Vládna kríza nadobudla novú dimenziu po výzve Gottwalda vytvárať akčné výbory. Týmto spôsobom KSČ nelegálne zbavovala existujúce orgány výkonnej moci vlády a vytvárala nové orgány. Orgány tzv. obrodeného Národného frontu – akčné výbory pod zámienkou „očisty" nastoľovali monopol moci komunistov. Táto rovina konfliktu bola počas šiestich dramatických dní rozhodujúca a znamenala mocenský prevrat. Ústredným orgánom, ktorý uskutočnil prevrat podľa zámerov vedenia KSČ, bol Prípravný výbor Ústredného akčného výboru obrodeného Národného frontu, ktorý sa vytvoril 23. februára1948. Vedenie KSČ stupňovalo nátlak na prezidenta Beneša, aby demisiu prijal. 24. februára Gottwald počas návštevy prezidenta oznámil, že nasledujúci deň pošle listinu s novými členmi vlády. V návrhu boli mená ministrov z „obrodených" politických strán, ktorých Gottwald už predtým oslovil. Miesto vo vláde ponúkol Aloisovi Petrovi, Josefovi Plojharovi, Aloisovi Neumannovi, Emanuelovi Šlechtovi, Jánovi Ševčíkovi a Vavrovi Šrobárovi. Demisiu odstúpivších ministrov a návrh na vymenovanie novej vlády predložil Gottwald prezidentovi Benešovi 25. februára, ktorý oba návrhy prijal. Nová vláda mala 24 členov, z toho 11 boli komunisti (3 za KSS), 3 sociálni demokrati, 2 zástupcovia odborov (tiež komunisti), 2 zástupcovia Lidovej strany, 2 zástupcovia Národnosocialistickej strany, 1 zástupca Slovenskej strany obrody (bývalej DS), 1 zástupca Strany slobody a 2 nestraníci.

Vedenie KSČ v Prahe viedlo a usmerňovalo všetky dôležité akcie v celom štáte. Na Slo-

vensko vyslalo člena vedenia KSČ J. Ďuriša, aby viedol a koordinoval postup vedenia KSČ a KSS. Po jeho príchode sa vytvorila politická a organizačná komisia vedenia KSS. Organizačná komisia mala na starosti ozbrojené sily a ich činnosť. Bola zložená z nasledujúcich členov: Karol Šmidke, Samuel Falťan, Teodor Baláž, František Lipka a Anton Rašla. Politickú komisiu tvorili: V. Široký, G. Husák, Š. Bašťovanský, K. Šmidke a F. Zupka. Akčná trojka v zložení Široký, Ďuriš, Husák viedla zmeny v Zbore povereníkov. Ešte pred vytvorením organizačnej komisie Zväz slovenských partizánov 21. februára sa vytvoril operatívny štáb (Samuel Falťan, František Hagara, František Mišeje, Juraj Špitzer, V. Žalman, Š. Drocár), ktorý uskutočnil mobilizáciu odbojárov v Bratislave a okolí a neskôr aj v iných okresoch Slovenska. Z partizánov boli vytvorené dve jednotky v sile 400 mužov. Do operatívneho štábu sa zbiehali správy o situácii v ozbrojených silách. Ozbrojená jednotka partizánov obsadila sekretariát Demokratickej strany a podľa príkazu K. Šmidkeho odovzdala budovu zástupcovi odborov a mládeže. Pri operatívnom štábe Zväzu slovenských partizánov boli pohotovostné jednotky a organizovaná skupina vysokoškolákov. Štáb partizánov zabezpečoval vydávanie zbraní patriacej armáde. Časť partizánov bola vyzbrojená ešte z čias bojov proti banderovcom. Na konci vládnej krízy bolo na Slovensku v pohotovosti 3 700 partizánov. Obsadzovanie štátnych úradov bývalými partizánmi bolo radikálnym a protizákonným opatrením. Tento radikalizmus sa mohol preniesť aj do Prahy pri obsadzovaní ministerstiev. Ale rozklad pomocou akčných výborov bol dostačujúci na paralyzovanie ministerstiev ovládaných nekomunistickými stranami.

Na Slovensku predseda Zboru povereníkov G. Husák oznámil listom 21. februára členom ZP za Demokratickú stranu, že demisiu ich ministrov vo vláde treba považovať aj za demisiu v ZP. Súčasne poveril komunistov dočasným vedením piatich rezortov. Správu prevzali 23. februára podľa návrhov komunistov. Akčné výbory, ktoré sa vytvorili po Gottwaldovej výzve, boli na Slovensku zložené z odbojárov a odborárov. Uskutočňovali očistu odvolávaním predstaviteľov DS.

Okrem partizánov zohrala pri uskutočňovaní prevratu na Slovensku významnú úlohu bezpečnosť, najmä jej štátnobezpečnostná zložka, VII. odbor Povereníctva vnútra. Príslušníci štátnej bezpečnosti zastavili sadzbu denníka Demokratickej strany *Čas*, robili prehliadky a obsadzovali s partizánmi rôzne budovy, vrátane sekretariátu Demokratickej strany. Zatýkali príslušníkov Demokratickej strany a iné „nespoľahlivé osoby", obsadili poštu a kontrolovali telefonické hovory. Štátna bezpečnosť plnila príkazy a inštrukcie od G. Husáka. Vedome obchádzala a odmietla plniť rozkazy povereníka vnútra generála M. Ferjenčíka.

Treťou ozbrojenou zložkou, ktorá ovplyvnila priebeh dramatických februárových dní, boli Ľudové milície. Na Slovensku sa do začiatku roku 1949 používal pre Ľudové milície názov „robotnícke milície", „národné milície" alebo „ozbrojené robotnícke skupiny". Ľudové milície pôvodne vznikli v Prahe a Bratislave, a postupne aj vo väčších závodoch v celej republike. Ich hlavnou úlohou bola kontrola a ochrana všetkých dôležitých objektov. Zbrane pre ľudové milície (2 000 pušiek a 500 samopalov) prevzalo oblastné veliteľstvo ZNB v Bratislave od vojenskej správy. Z ústredného sekretariátu odborovej rady boli zbrane rozdeľované do bratislavských závodov, kde sa milície vytvárali. Podľa vzoru Bratislavy 23. februára vznikli jednotky ľudových milícií v Žiline, Považskej Bystrici, Poprade, Podbrezovej a inde. Veliteľom ľudových milícií v Bratislave bol príslušník čs. armády, člen oblastného velenia straníckej práce, škp. Viliam Šalgovič. Počas prevratu vo februári 1948 milície vystúpili len demonštratívne. Z časových dôvodov ich zásah bol obmedzený a málo významný.

Vznik Ľudových milícií odporoval zásadám demokratického štátu. Pretože len štát má právo vytvárať ozbrojené útvary a použitie ozbrojených zložiek sa riadi zákonom. Od svojho vzniku až po zánik po novembri 1989, keď sa zrútil komunistický režim, boli Ľudové milície podriadené vedeniu komunistickej strany. Podriadenosť jednej politickej strane je charakteristická pre všetky totalitné režimy. Vedenie KSČ bolo pravidelne informované o náladách na Ministerstve obrany, Hlavnom štábe a vojenských posádkach. Stanovisko velenia čs. armády k februárovým udalostiam obsahoval rozkaz ministra obrany L. Svobodu z 24. februára 1948 príslušníkom armády. Uvádzalo sa v ňom: „*Československá armáda musí zostať mimo túto krízu i akýchkoľvek ďalších vnútropolitických sporov celkom nedotknutá. Vyzývam Vás, aby ste zachovali rozvahu, dôveru, kľud. Armáde neprislúcha miešať sa do vnútropolitických sporov... Rozhodne odmietnite pokus o protisovietske štvanie a zaťahovanie armády do vnútropolitických sporov.*“[1] Požiadavka nadstraníckosti obsiahnutá v rozkaze ministra obrany bola rozhodujúca pre celý veliteľský zbor čs. armády. Armáda ako celok ostala mimo hlavných udalostí. Neutrálnym stanoviskom výraznejšie nezasiahla do februárových udalostí. Armádny rozkaz z 24. februára prerokoval prezident Beneš s ministrom L. Svobodom, náčelníkom Hlavného štábu Bohumilom Bočekom a generálmi Karlom Klapálkom a Antonínom Hasalom počas ich návštevy Hradu 23. februára 1948. Princíp neutrality a nevmiešavania sa armády do vnútropolitických sporov bol požiadavkou prezidenta E. Beneša udržať v spoločnosti pokoj. Prípadný zásah armády by podľa prezidenta Beneša viedol k začiatku občianskej vojny, ktorej chcel všetkými silami zabrániť.

Československá armáda počas februárových udalostí mala zvýšenú pohotovosť a zostala v kasárňach. Velenie armády bolo fakticky dekapitované, pretože dôležitá časť veliteľov bola na školení o sovietskej stratégii a taktike a bola odlúčená od svojich jednotiek. Vládna kríza sa v posádkach prejavila živými diskusiami dôstojníkov, gážistov a mužstva, ktoré sprevádzali určité napätie. Ale nikde sa nenarušil denný režim a výkon vojenskej služby. Dokumentujú to hlásenia adresované Oblastnej správe výchovy a osvety (OSVO) pri veliteľstve 4. oblasti v Bratislave. Z 57 hlásení vojenských útvarov, zaslaných OSVO, ani v jednom nie je zmienka o nepokojnej situácii, alebo o takom stave, že by vojaci útvaru nejakým otvoreným spôsobom podporili predsedu vlády K. Gottwalda a návrhy komunistov na prijatie demisie a vymenovanie novej vlády obrodeného Národného frontu, alebo zasiahli proti uvedenému spôsobu riešenia vládnej krízy a ustanoveniu akčných výborov, ktoré uskutočnili prevrat.

Sovietske vedenie vyslalo do Prahy námestníka ministra zahraničných vecí Valeriana Zorina, aby tlmočil československým komunistom sovietske predstavy o riešení vládnej krízy. V. Zorin po rozhovore s Gottwaldom a Slánským 20. februára 1948 referoval do Moskvy, že im tlmočil, aby boli pripravení na rozhodné akcie a na nevyhnutnosť porušiť niektoré formálne ustanovenia ústavy a zákonov pri riešení vládnej krízy v prospech komunistov. Ďalej Zorin sovietskym vedúcim činiteľom oznamoval, že Gottwald sa prihováral za to, aby sovietske jednotky v Nemecku a Rakúsku uskutočnili presuny pozdĺž čs. hraníc na zastrašenie „Beneša a pravičiarov“. Zorin im zároveň odporúčal, aby po „straníckej línii“ Gottwaldovi poslali pokyny a postupoval rozhodnejšie a nebol v zajatí parlamentných ilúzií. Napokon, aby sovietske médiá uverejnili sovietske hodnotenie udalostí a podporili priateľov. Gottwaldovu požiadavku uskutočniť presuny sovietskych vojsk sovietska strana zamietla, ale aj poslať Gottwaldovi pokyny, aby postupoval rozhodne. 22. februára 1948 Moskva pravde-

1 *Vojenské dějiny Československa*, V. díl. Praha : Naše vojsko, 1989, s. 252.

podobne dospela k záveru, že vedenie KSČ je schopné vlastnými silami zvládnuť situáciu, a demonštráciu vojenských síl považovala za nevhodnú. Moskva podporila vedenie čs. komunistov. 22. februára 1948 Sovietska *Pravda* opublikovala článok o čs. udalostiach. Uvádzalo sa v ňom, že medzinárodná reakcia sa usiluje vniesť rozkol do radov ľudovej demokracie. A tiež presvedčenie, že tieto snahy skončia bez úspechu. Tým sovietska strana dala jednoznačne najavo podporu čs. komunistov. Ale ostatné akcie odmietla z obáv pred reakciou západných krajín. Úlohou Zorina v Prahe bolo zabezpečiť, aby vedenie KSČ postupovalo rozhodne a tvrdo doviedlo prevrat do víťazného konca. Stanovisko moskovského vedenia značne ovplyvnilo uvažovanie prezidenta Beneša. Zorinove názory o tom, že „*Moskva víta aktivitu komunistov a nechápe stanovisko prezidenta a nemôže pochopiť, na čo sa pán prezident a tri strany v Československu spoliehajú*", sa dostali k Benešovi a ovplyvnili jeho rozhodovanie prijatím návrhov Gottwalda. Prezident republiky počas dramatických februárových dní pri rozhodovaní považoval za najdôležitejšie zachovať Národný front ako koalíciu proti vnútornému oslabeniu čs. štátu. V spojenectve so Sovietskym zväzom a slovanskými štátmi prezident Beneš videl záruku vonkajšej bezpečnosti pred nemeckým nebezpečenstvom, ktoré aj v roku 1948 považoval za potenciálne. 23. februára bol spôsob riešenia vládnej krízy fakticky rozhodnutý v prospech komunistov. Akčné výbory postupovali rýchlo v zbavovaní moci ministrov a povereníkov nekomunistických strán. Nekomunistické strany nekládli výraznejší odpor v postupe komunistov. Sovietsky zdržanlivý postoj k februárovým udalostiam sa spolupodieľal na vytvorení neskoršieho mýtu o víťazstve čs. pracujúceho ľudu.

Vo februári 1948 sa v Československu uskutočnil politický prevrat, ktorý odstránil predchádzajúci ľudovodemokratický režim. Národný front, zložený z koaličných strán, prestal prevratom existovať. Nový režim vytvorený na báze obrodeného Národného frontu bol ovládaný komunistami. Ostatné politické strany a spoločenské organizácie, ktoré boli pribraté do Národného frontu, podporovali vedúce postavenie KSČ. Monopolné postavenie, ktoré KSČ v spoločnosti získala prevratom vo februári 1948, bolo hlavnou a najdôležitejšou zmenou.

Uskutočniť prevrat komunistom pomohla aj nečinnosť občianskych strán, hlavne počas šiestich napätých dní. Lídri týchto strán sa sústredili na spôsob riešenia vládnej krízy a neskoro zistili, že hlavný prúd zmien sa uskutočňuje preberaním moci akčnými výbormi. Zatknutie niekoľko sto okresných funkcionárov nekomunistických strán (na Slovensku štátna bezpečnosť zatkla 173 osôb) nepostupovalo ku špičkám politických strán. Zoznam B, pripravený bezpečnosťou na zatýkanie predstaviteľov nekomunistických strán, sa nerealizoval, pretože občianske strany neorganizovali výraznejší odpor proti postupu komunistov. Komunisti ovládli médiá a systémom vysielania kuriérov informovali vidiek. Rozhodujúca bola podpora komunistov v Prahe a Bratislave prejavená na manifestáciách a zhromaždeniach. Taktiež podpora odborov, závodných rád a roľníckych komisií. Generálny štrajk na podporu Gottwaldových návrhov bol súčasne výstrahou pre nekomunistické strany. Z týchto príčin nemožno nastolenie zmien vo februári 1948 charakterizovať ako puč. Takáto interpretácia februárových udalostí 1948 bola rozšírená v západnej literatúre a literatúre politickej emigrácie. Ústavným spôsobom bola vyriešená len vládna kríza. Vláda získala podporu parlamentu, keď 10. marca parlament hlasmi komunistov a poslancov „obrodených strán" odsúhlasil Program vlády obrodeného Národného frontu. Všetkých 230 poslancov hlasovalo za programové vyhlásenie vlády, pričom 124 poslancov pochádzalo z nekomunistických strán. Podobná situácia vznikla pri hlasovaní 23. marca 1948 v Slovenskej

národnej rade. Zo 100 členov SNR hlasovalo za programové vyhlásenie Zboru povereníkov 64 poslancov, pričom KSS mala len 31 poslancov, čo znamenalo, že nekomunistickí poslanci prakticky schválili program komunistov.

Všetky ostatné zmeny počas šiestich februárových dní boli v rozpore s ústavou. V rozpore s ústavou a parlamentným demokratickým systémom bolo zbavovanie moci povereníkov. Vznik nových mocenských orgánov – akčných výborov – zložených z komunistov alebo komunistov odborárov a odbojárov predstavoval mocenskú základňu nelegálnych personálnych zmien na všetkých úrovniach moci. V rozpore s demokratickými princípmi bola činnosť ozbrojených zložiek – Štátnej bezpečnosti, Zväzu partizánov a Ľudových milícií.

Prevrat vo februári 1948 v Československu sa svojimi dôsledkami prejavil vo viacerých rovinách. Komunistická strana Československa získala prevratom monopol moci. Československo bolo poslednou z ľudovodemokratických štátov strednej a juhovýchodnej Európy, kde otázka moci nebola začiatkom roka 1948 definitívne vyriešená v prospech komunistov. Československo, ktoré po vojne patrilo do sovietskej sféry vplyvu, sa po prevrate zaradilo do pevného sovietskeho bloku. Pre západné krajiny, a najmä USA, poslúžil tento prevrat ako nástroj na vyvolávanie nedôvery a odsúdenie sovietskej politiky, ktorej pripisovali hegomonistické ambície. Prevratom utrpela autorita komunistických strán v západných krajinách. Pozitívny kredit, ktorý získali komunisti v odboji počas druhej svetovej vojny, sa naštrbil a oslabil tým, že na príklade Československa boli komunistické strany a ich lídri – odchovanci Komunistickej internacionály, považovaní za nespoľahlivých koaličných partnerov vo vládach zložených zo širšieho spektra politických strán. Podozrievavosť voči komunistom sa zvýšila po vzniku Informbyra deviatich európskych komunistických strán v septembri roku 1947. Komunistické strany boli na Západe považované za predĺženú ruku Moskvy. Prevrat túto podozrievavosť ešte viac zosilnil.

Obe strany vznikajúceho bipolárneho zoskupenia Európy a sveta – USA a ZSSR – z prevratu vyvodili určité závery, ktoré svojím významom fakticky završovali politické, hospodárske a vojenské rozdelenie do dvoch blokov a definitívne spečatili osud spoločnej koalície z čias druhej svetovej vojny. Sovietsky zväz vyžadoval po roku 1948 od krajín svojho bloku, aby ho aktívne podporili a koordinovali s ním svoju zahraničnú politiku a vnútorné usporiadanie prispôsobili sovietskemu – stalinskému modelu. Termín ľudová demokracia, ktorým sa v povojnovom období označoval politický systém založený na koaličných vládach a parlamentoch považovaných za národné alebo vlastenecké, nadobudol po prevrate kvalitatívne odlišný význam. Ľudová demokracia sa stala synonymom diktatúry proletariátu, a túto funkciu aj plnila. Takéto poslanie ľudovej demokracie vyslovil pred Stalinom v novembri 1948 významný predstaviteľ Komunistickej strany v Bulharsku Georgij Dimitrov.

Prevrat v Československu ovplyvnil aj smerovanie vývoja na Západe. Z obáv pred komunizmom sa urýchľovala politická, hospodárska a vojenská integrácia západných krajín pod dominanciou USA. Rozdeľovanie krajín do blokov v Európe a vo svete sprevádzal rast medzinárodného napätia. Politické konflikty medzi bývalými spojencami protihitlerovskej koalície naberali také rozmery, že bývalé spojenectvo sa menilo na otvorené nepriateľstvo. Studená vojna menila svoju podobu v závislosti od vývinu vojenských podmienok ako dôležitého faktoru politických rozhodnutí.

Komunistickým prevratom vo februári 1948 vznikol režim s totalitnými prvkami. Medzi jeho hlavné znaky patrili: monopol moci komunistickej strany, perzekúcie a represie proti odporcom a simulovanie nepriateľov, existencia oficiálnej ideológie – marxizmu-leniniz-

mu a centralizácia rozhodovacích procesov. Prevratom sa Československo zaradilo medzi satelitné štáty sovietskeho bloku. Bloková príslušnosť mala ďalekosiahle a dlhodobé politické, vojenské, hospodárske a ideové dôsledky. Jednoznačná československá podpora sovietskej politiky sa prejavila už v polovici 1948 po zasadaní Informbyra. Sovietsko-juhoslovanský konflikt hlboko poznačil aj vzťahy našej krajiny k Juhoslávii. Zo spojeneckej, spriatelenej a slovanskej krajiny, sa Juhoslávia pre Československo stala nepriateľskou krajinou. V takomto duchu sa viedla propaganda aj v armáde hneď po zasadnutí Informbyra v júni 1948.

Československý prevrat vo februári 1948 a smrť ministra zahraničných vecí J. Masaryka vyvolali veľký záujem novín konzervatívneho a liberálneho zamerania v západných krajinách. S prevratom súhlasili len komunistické alebo ľavicové noviny, ktoré sa zväčša stotožňovali s československou – komunistickou interpretáciou vládnej krízy v dňoch 20. – 25. februára 1948 a jej dôsledkov. „Coup de Prague, coup d´êtat Putsch en Tchecoslovaquie" mali viaceré spoločné znaky v hodnoteniach západných novín. V popredí boli najmä tieto: komunisti v Československu pripravovali prevrat od roku 1946, prevrat sa uskutočnil so sovietskou podporou, sovieti do Československa vyslali námestníka ministra zahraničných vecí V. Zorina, aby podporil prevrat a usmernil komunistov, s prevratom sa spájala smrť ministra zahraničných vecí J. Masaryka začiatkom marca 1948. Z prevratu v Československu vyvodili západné konzervatívne a liberálne noviny závery o nespoľahlivosti komunistov ako partneroch v koaličných vládach, tento moment vyzdvihovali ako poučenie pre krajiny, kde legálne pôsobili komunistické strany so silným vplyvom na spoločnosť (napr. vo Francúzsku a Taliansku). Prevrat v Československu sa spájal takmer výlučne s Čechmi. Ak sa spomenulo Slovensko, tak len v súvislostiach, že disciplinovane podporilo pražský prevrat.[2]

Uchopením moci komunistami vo februári 1948 v Československu sa uviedol do pohybu odpor západných krajín proti sovietskemu expanzionizmu. Práve na československých udalostiach západné krajiny zdôrazňovali nevyhnutnosť zadržiavania komunizmu. Tento moment sa odrážal vo vyhlásení štátneho departmentu USA, v ktorom spolu s vládami Veľkej Británie a Francúzska odsúdili „*ustanovenie diktatúry jednej strany zahalenej pod pláštik národnej jednoty*"[3] v Československu. Súčasne sa vo vyhlásení uvádzalo, že vlády nepodniknú žiadne iné kroky, okrem odsúdenia, lebo diktatúra jednej strany môže mať katastrofálne následky pre československý ľud. Prvou podrobnou správou o prevrate bol dokument zahraničného výboru Kongresu USA zo začiatku apríla 1948. Dokument analyzoval prevrat v širších súvislostiach stratégie a taktiky svetového komunizmu a československého vývoja v rokoch 1945 – 1947 s dopadom na politický, ekonomický a kultúrny život.

Prevrat v Československu zaujal svetovú verejnosť tiež v súvislosti s tým, že československý veľvyslanec pri OSN Dr. Ján Papánek odovzdal generálnemu tajomníkovi OSN Tryqve Liemu protestnú nótu a požadoval, aby Bezpečnostná rada OSN posúdila potláčanie slobody a nezávislosti Československa, lebo môže ohroziť mier a bezpečnosť. Generálny tajomník OSN najprv odmietol protestnú nótu so zdôvodnením, že sa nedávno vrátil z Prahy, kde rokoval s prezidentom E. Benešom a J. Masarykom, a jeho poznatky neobsahujú dôvody na zásah OSN. Po smrti J. Masaryka 10. marca 1948 J. Papánek opäť odovzdal generálnemu tajomníkovi OSN protestnú nótu a požadoval prerokovanie situácie v ČSR a Bezpečnostnej rade OSN. Ale ani tento pokus J. Papánka nebol úspešný. Ministerstvo zahraničných vecí

2 NA Praha, f. MZV – VA, 1948, Ohlas zahraničnej tlače na vládnu krízu, šk. 143-148.

3 MICHÁLEK, S.: *Ján Papánek politik, diplomat, humanista*. Bratislava : Veda, 1996, s. 91.

ČSR ho odvolalo z Úradu čs. delegáta pre OSN a jeho aktivity vyhlásilo za súkromnú vec veľvyslanca. Posúdenia situácie v ČSR v súvislosti so sovietskym zasahovaním sa ujal v Bezpečnostnej rade OSN chilský veľvyslanec pri OSN H. S. Cruz. Sťažnosť na sovietske zasahovanie bola predmetom rokovania BR OSN v marci – máji 1948. Sovietsky diplomat Andrej Gromyko vyvinul veľké úsilie, aby bola sťažnosť zamietnutá a posudzovaná ako vnútorná vec ČSR a aktivity J. Papánka označované za zradu národa. Napriek tomu, že sťažnosť bola na sovietsky zásah odmietnutá, o prevrate v Československu sa aktivitami Dr. J. Papánka dozvedela svetová demokratická verejnosť. Ďalšia činnosť J. Papánka bola zameraná na pomoc utečencom z Československa. Založil Americký fond pre československých utečencov, ktorého permanentnú pomoc pocítilo niekoľko desiatok tisíc utečencov nielen z Európy.

V opozícii voči prevratu a podriadeniu sa novému režimu neostal Dr. J. Papánek osamotený. Domov sa odmietlo vrátiť 5 veľvyslancov, 17 vyslancov, 5 generálnych konzulov a vyše 50 diplomatických pracovníkov veľvyslanectiev, misií a konzulátov. Roku 1949 zostali v zahraničí ďalší veľvyslanci a vyslanci ČSR. Po prevrate sa v zahraničí vytvorila druhá veľká skupina politických exulantov, ktorí hľadali cestu inštitucionálnej bázy na odpor proti neslobode doma. Jedným z vplyvných slovenských politických exulantov bol Dr. Jozef Lettrich. Jeho odchod za hranice, politická činnosť a peripetie politického exilu približujú pomery v slovenskom a československom politickom exile po roku 1948. Keď Dr. J. Lettrich navštívil koncom roka 1946 USA ako predseda SNR a predseda Demokratickej strany – najsilnejšej politickej strany, ktorá vo voľbách získala 60 percent hlasov, nemohol tušiť, že zhruba o rok a pol neskôr sa USA stane jeho novým domovom v pozícii politického exulanta. Aj tento časový úsek od volieb v roku 1946 po prevrat vo februári 1948 dokumentujú v živote popredného slovenského politika obrovské zmeny, ktoré sa odohrali za krátke obdobie jedného a pol roka. Z víťaza sa stal porazený. Aby unikol väzeniu, bol prinútený emigrovať a zvyšok života prežiť v exile. (Zomrel náhle 29. novembra 1969 v New Yorku.)

Dr. J. Lettrich sa rozhodol emigrovať, pretože po prevrate mu hrozilo zatknutie a súd. Už 27. februára 1948 podal prednosta štátnej bezpečnosti trestné oznámenie naňho a ďalších poslancov čs. parlamentu a Slovenskej národnej rady za to, že vo verejných prejavoch koncom roka 1947 kritizovali metódy fyzického násilia a donucovania štátnej bezpečnosti pri vyšetrovaní zatknutých. Po prevrate boli mnohí poslanci, medzi nimi aj Lettrich sledovaní štátnou bezpečnosťou. Poslanci bývalých nekomunistických strán sa krátko po prevrate pripravovali na odchod do emigrácie. Napriek tomu, že poslanci vlastnili diplomatické pasy, legálne opustiť hranice nemohli. Preto volili konšpiratívne prechody cez hranice do Rakúska alebo Nemecka.

Dr. J. Lettrich emigroval 11. marca 1948 spolu so svojím bratom Júliusom, kapitánom čs. armády, cez Rakúsko do USA. Podrobnosti o ich odchode sa dozvedáme z výpovedí Ing. O. Batelku, mjr. J. Šavela a mjr. T. Iskru[4], ktorí pomáhali bratom Lettrichovcom do exilu, a ktorých štátna bezpečnosť v apríli 1948 zatkla a súd odsúdil na vysoké tresty (O. Batelka 5 rokov väzenia, mjr. J. Šavel 20 rokov a mjr. T. Iskra 15 rokov väzenia). Neúmerne vysoké tresty pre príslušníkov armády za poskytnutie pomoci pri odchode do exilu mali pôsobiť odstrašujúco. Boli výstrahou aj pre obyvateľov pohraničných oblastí, ktorí pomáhali pri úteku cez hranice, ale tiež pre príslušníkov finančnej stráže, prípadne ďalších ozbrojených zložiek. V neprítomnosti boli odsúdení aj bratia Lettrichovci vo veľkom súdnom procese s Dr. F.

4 SNA Bratislava, f. ÚV KSS – GT, šk. 2145, a.j. 197/16.

Thurzom, bývalým predsedom Najvyššieho kontrolného dvora a ďalšími 17 obžalovanými. Obžaloba im kládla za vinu, že od roku 1946 vyvíjali pod rúškom americko-slovenskej spoločnosti špionážnu činnosť.[5] O činnosť J. Lettricha po príchode do USA sa zaujímala štátna bezpečnosť. Monitorovala jeho verejné vyhlásenia pre krajanskú a americkú tlač. Lettrich vyvíjal na americkej pôde od samého začiatku politickú činnosť a spolu s ďalšími slovenskými a českými exulantmi bol spoluzakladateľom organizácie Rady slobodného Československa, ktorá vznikla vo Washingtone D. C. 20. februára 1949. Odchod za hranice a politická činnosť v USA mali za následok druhé trestné oznámenie, v ktorom sa uvádzalo, že ušiel za hranice, „*aby sa spolčil k úkladom o republiku a je dôvodné podozrenie, že s cudzími činiteľmi vojenskými alebo finančnými pracuje proti Československej republike a jej ľudovodemokratickému zriadeniu*“[6]. Po tomto oznámení nariadil štátny súd 8. decembra 1948 prípravné vyšetrovanie proti nemu, spolu s návrhom, aby mu bol podľa zákona 231/48 Zb. zabavený majetok na území Československa. Trestné oznámenie sa uzavrelo nariadením z 18. júla 1950 vydať naňho zatykač pre zločin velezrady. Tým mu bol znemožnený návrat do vlasti.

Odchod za hranice v marci 1948 bol možný aj z toho dôvodu, že hranice s Rakúskom a Nemeckom nemali ešte takú ostrahu a kontrolu, aká sa zaviedla neskôr po vytvorení hraničného a zakázaného pásma na hranici. Prvé sprísnenie opatrení na hraniciach nastalo po kritike sovietskeho námestníka ministra zahraničných vecí V. Zorina v júli 1948, ktorý od československých orgánov požadoval aj sprísnenie postihov za ilegálny prechod hranicou.[7]

Politická emigrácia má svoj raison d' être najmä vtedy, keď vplýva na dianie v materskej krajine. Silná informačná bariéra po prevrate 1948 znemožňovala šírenie informácií o činnosti a názoroch exulantov. V Československu sa aj pod vplyvom studenej vojny uplatňoval princíp notoriety. Spočíval v tom, že všetkých, ktorí odišli ilegálne za hranice, považovali za nepriateľov štátu, lebo údajne pracovali v cudzích službách proti Československu. Bipolárne rozdelenie do táborov, ktoré vzniklo v dôsledku studenej vojny, neprialo životu a činosti politického exilu. Exil musel rešpektovať politické pomery krajiny, v ktorej exulanti žili.

Prvou skúškou poslušnosti Československa k sovietskemu bloku bol postoj KSČ ku kritike Juhoslávie, prednesenej na druhom zasadaní Informbyra v júni 1948. Kritika postupne prerástla do hrozivých rozmerov. Mnohí československí občania, ktorí boli v odboji na území Juhoslávie a udržovali kontakty s juhoslovanskými predstaviteľmi, sa dostali do podozrenia, že podporujú „titovcov“. Juhoslovanský konzulát v Bratislave bol označený za hniezdo špiónáže. V súdnom procese proti pracovníkovi konzulátu Š. Kevičovi a čs. občanom v roku 1950 boli odsúdení aj občania Slovenska na vysoké tresty (R. Lančarič a E. Otto na trest smrti). Okrem toho, Československo podporovalo protitovskú kampaň financovaním nepriateľských aktivít vyvíjaných juhoslovanskou emigráciou na našom území. Juhoslovanský „front“, napriek tomu, že bol viac vnútroblokovou otázkou, ako dôsledkom napätia v rámci bipolárneho rozdelenia, svojou ostrosťou a zameraním na hľadanie a trestanie „nacionalistov“ v štátoch ľudovej demokracie, si vyžiadal veľké obete. Simulovanie politických procesov s údajnými agentmi „titoizmu“ hlboko poznačilo takmer všetky ľudovodemokratické štáty. A studená vojna a jej stupňovanie od roku 1949 vytvorili podmienky a atmosféru nedôvery a podozrievania na oboch stranách juhoslovanského „frontu“.

5 Štátny oblastný archív (ŠOBA) Bratislava, f. Štátny súd OV III / 490 / 49.

6 ŠOBA Bratislava, f. Štátny súd OV III / 68 / 48, Dr. J. Lettrich.

7 ŠPETKO, J.: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí*. Praha : Danubius, 1994, s. 190.

2.
Rozdelené Nemecko – realita studenej vojny

Nemecká otázka patrila medzi kľúčové problémy vo vzťahu medzi USA a ZSSR počas celého obdobia studenej vojny. Existovala dokonca určitá synchrónnosť medzi zhoršením vzťahov medzi oboma superveľmocami a „riešením" nemeckej otázky. Preto môžeme oprávnene položiť otázku, či vývoj v Nemecku zrodil studenú vojnu, alebo studená vojna spôsobila existenciu nemeckej otázky? Faktom je skutočnosť, že nezhody a konflikty kvôli nemeckej otázke hrozili dvakrát (1948 – 1949, 1961) prerásť do svetového ozbrojeného konfliktu. Podstata nemeckej otázky spočívala v tom, že víťazné mocnosti po druhej svetovej vojne uplatnili rozdielny prístup k okupačným zónam a sektorom Berlína. Tento vývoj sa zavŕšil roku 1949 vznikom dvoch nemeckých štátov – Spolkovej republiky Nemecko (SRN) a Nemeckej demokratickej republiky (NDR), s odlišným politickým systémom, ktorých postavenie v Európe ovplyvňovali obe superveľmoci s uplatňovaním vlastných geopolitických záujmov. SRN sa usilovala po svojom vzniku o plnoprávne členstvo v západoeurópskej hospodárskej a vojenskej integrácii za výdatnej pomoci USA. NDR, ktorá vznikla zo sovietskej okupačnej zóny, sa usiloval Sovietsky zväz využiť v svojich plánoch koncom 40. a začiatkom 50. rokov ako nástupište na zjednotenie celého Nemecka. Rozdielne prístupy superveľmocí k dvom nemeckým štátom a sektorom Berlína boli zdrojom trvalého napätia v Európe s hrozbou vojenského konfliktu.

Vývoj v okupačných zónach a sektoroch Berlína zohrával dôležitú úlohu nielen v politike superveľmocí, ale aj v politike ich spojencov. Pre ľudovodemokratické štáty po druhej svetovej vojne bol z hľadiska ich bezpečnosti dôležitý vývoj a smerovanie okupačných zón v Nemecku. Každý akt v zmysle odklonu od postupimských dohôd troch veľmocí a plány obnoviť ekonomický potenciál v západných zónach pomocou Marshallovho plánu bol v slovanských (Československo, Poľsko, Juhoslávia) a neskôr vo všetkých ľudovodemokratických štátoch vnímaný ako bezpečnostná hrozba obnovy nemeckého militarizmu. Možno pripomenúť, že do prevratu v roku 1948 v Československu neexistovali podstatnejšie rozdiely v nazeraní na nemeckú otázku medzi predstaviteľmi komunistickej strany a nekomunistických strán. V podstate sa zhodovali v názore, že je potrebné, aby sa v strednej Európe odstránilo nebezpečie opakovania nemeckej agresie.

Rozpad protihitlerovskej koalície sa najmarkantnejšie prejavil rozdielnym postojom k nemeckej otázke. Samostatný postup troch západných veľmocí na londýnskej schôdzi bez Sovietskeho zväzu začiatkom roka 1948 definitívne ukončil možnú dohodu v postupe voči Nemecku. Vývoj v štyroch okupačných zónach Nemecka smeroval k vytvoreniu dvoch nemeckých štátov. Americkú ekonomickú pomoc v rámci Marshallovho plánu pre tri západné okupačné zóny Sovietsky zväz považoval za obnovu ekonomickej moci západného Nemecka a reálne aj vojenskej. Takéto hodnotenie obsahoval referát A. Ždanova na

prvom zasadnutí Informbyra v septembri 1947. Hrubé rysy tohto hodnotenia sa preniesli do nasledujúcich rokov a osvojili si ho predstavitelia komunistických strán ľudových demokracií.

Studená vojna sa začala ako politický a ideologický konflikt medzi bývalými koaličnými spojencami po skončení vojny. V rokoch 1948 – 1949 nadobudli konflikty medzi bývalými spojencami nový rozmer. Vojenskej sile sa začal pripisovať význam nástroja politiky a presadzovania mocenských zámerov superveľmocí. Hrozba vojenského konfliktu a vojenské súperenie boli novým prvkom studenej vojny na konci 40. rokov minulého storočia.

Po krachu konferencie ministrov zahraničných vecí v Londýne roku 1948 prestala existovať aj Spojenecká kontrolná rada. Sovietsky zväz na protest proti politike troch západných štátov sa jej prestal zúčastňovať. Stalo sa tak na protest proti zavedeniu nemeckej marky po menovej reforme 20. – 21. júna 1948 aj v západných sektoroch Berlína. S menovou reformou bolo v západných zónach a sektoroch zrušené aj viazané (prídelové) hospodárstvo, čím sa odstránili príčiny čierneho trhu. 23. júna 1948 sa uskutočnila aj menová reforma v sovietskej zóne a mala sa vzťahovať na celý Berlín, teda aj na západné sektory. Sovietskou reakciou na nahradenie ríšskej marky nemeckou v západných sektoroch Berlína bola blokáda pozemných a vodných ciest do Západného Berlína. Na spojenie s ním zostali tri letecké koridory: z Hamburgu, Hannoveru a Frankfurtu nad Mohanom do Západného Berlína. Iniciátorom leteckého mostu, cez ktorý sa denne dopravovali základné životné potreby pre obyvateľov Západného Berlína, bol americký vojenský guvernér Lucius D. Clay. Vďaka dobrej organizácii, technickej úrovni a ľudskej obetavosti každé 2 – 3 minúty pristávalo lietadlo na jednom z troch letísk vyznačeného koridoru.

Berlínska kríza bola prvou veľkou konfrontáciou medzi USA a ZSSR po skončení druhej svetovej vojny. Trvala 318 dní, od 24. júna 1948 do 12. mája 1949. Jej vznik súvisel so zablokovaním pozemných prístupových ciest do Západného Berlína Sovietskym zväzom, ktorý chcel týmto spôsobom prinútiť západné štáty k obnoveniu rokovaní o Nemecku. V širšom kontexte sa ZSSR usiloval zabrániť vzniku SRN. Blokádou chcel znemožniť zásobovanie po pozemných komunikáciách a prinútiť západnú okupačnú správu odísť zo Západného Berlína. Lietadlá USA a Veľkej Británie tromi vzdušnými koridormi dopravovali denne okolo 5 000 ton potravín a základných životných potrieb pre takmer dva milióny obyvateľov Západného Berlína. Blokáda bola od samého začiatku neúčinná. Napriek tomu trvala takmer rok.

Berlínsku krízu v rokoch 1948 – 1949 vyvolala Stalinova politika voči západným sektorom Berlína. Blokáda prístupových ciest nielenže „nevyhnala" západné okupačné úrady zo Západného Berlína, ako predpokladali sovietske spravodajské orgány, ktoré takéto informácie dodávali Stalinovi, ale poskytnutá pomoc cez tri vzdušné koridory ešte viac pripútala Západný Berlín a západné okupačné zóny k USA a Veľkej Británii. Situácia viedla k vyostreniu vzťahov medzi USA a ZSSR, a okupačné vojská v západných zónach a sovietskej zóne vstúpili do pohotovosti. Americká strana posudzovala možný vpád tankových jednotiek do sovietskej zóny. Americké strategické bombardéry boli prevelené z USA na letiská vo Veľkej Británii. Aj náhodné porušenie vymedzených vzdušných koridorov lietadlami USA a Veľkej Británie mohla sovietska strana považovať za provokáciu a eskalovať vojenské opatrenia. Ruské pramene uvádzajú aj takú domnienku, že Berlínsku krízu Stalin vyvolal preto, aby si overil, či západné štáty nie sú odhodlané rozpútať vojnový konflikt. Stalinova logika testovania sa zakladala na tom, že ak sa USA chystajú na vojnu, nenasadia najskú-

senejších pilotov na vzdušný most a nebudú rešpektovať hranice Západného Berlína.[8] Ale vzdušné koridory neboli porušené. Niekoľko desiatok amerických a britských pilotov zahynulo v dôsledku leteckých havárií.

Berlínska kríza ukázala, že len výdatná pomoc USA Západnému Berlínu mohla odolať sovietskemu tlaku. Kríza súčasne odkryla aj širšie súvislosti bezpečnosti západoeurópskych štátov. Do popredia vystúpili nielen otázky materiálnej pomoci v rámci Marshallovho plánu, ale aj západoeurópska hospodárska a politicko-vojenská integrácia.

Marshallov plán prispel k rozdeleniu Nemecka a Európy. Už v pôvodnom zámere plánu sa uvádzalo, že sa bude vzťahovať na západné okupačné zóny Nemecka. SRN sa po svojom vzniku pripojila k Marshallovmu plánu 15. decembra 1949. Do roku 1957 získala pomoc vo výške 1,7 miliárd dolárov.[9] Pomoc umožnila rýchlu obnovu SRN a západných sektorov Berlína a „hospodársky zázrak", ktorý sa prejavil už koncom 50. rokov.

Sovietsky zväz sa cítil ohrozený Marshallovým plánom a americkým kapitalizmom, ktorý spájal heslá o slobodnom svetovom obchode a otvorených trhoch s politickými požiadavkami celosvetovej platnosti zásad liberálnej demokracie. ZSSR videl v ekonomickej podpore SRN v rámci Marshallovho plánu tiež nebezpečenstvo obnovy zbrojného priemyslu a jeho využitia v plánoch USA. Politika „zadržiavania komunizmu", ku ktorej USA pristúpili Trumanovou doktrínou, vychádzala z uznania existujúceho rozdelenia sveta na americkú a sovietsku sféru vplyvu. Ale rozdelenie na sféry vplyvu medzi oboma superveľmocami nebolo vo všetkých častiach Európy a sveta celkom zreteľné. Preto na každý pokus zo sovietskej strany o zmenu status quo americká strana odpovedala politickými, vojenskými a ekonomickými opatreniami. Z tohto pohľadu politiku ZSSR v Nemecku pokladali USA podľa doktríny „zadržiavania komunizmu" za pokus získať celé Nemecko do svojej sféry vplyvu. V takomto kontexte USA hodnotili sovietske návrhy na riešenie nemeckej otázky.

Blokáda Západného Berlína urýchlila proces, ktorý začiatkom apríla 1949 vyústil do vzniku Severoatlantickej aliancie (NATO). Odmietnutie izolacionizmu a možná účasť USA v regionálnych vojenských blokoch vytvorili predpoklady na členstvo USA v NATO. 4. apríla 1949 ministri zahraničných vecí Belgicka, Dánska, Francúzska, Holandska, Islandu, Kanady, Luxemburska, Nórska, Portugalska, Talianska, USA a Veľkej Británie vo Washingtone podpísali dohodu o vytvorení NATO. Po ratifikácii parlamentmi v polovici roku 1949 zmluva o NATO vstúpila do platnosti.

Základy organizačnej štruktúry a vojenskej doktríny NATO boli sformované do roku 1953. Kórejská vojna urýchlila budovanie integrovaných ozbrojených síl NATO. Najvyšším politickým a vojenským orgánom bola Severoatlantická rada. Za prvého hlavného veliteľa NATO bol roku 1950 vymenovaný americký generál Dwight D. Eisenhower a jeho zástupcom sa stal britský poľný maršal Bernard Montgomery.

NATO bolo a je alianciou kolektívnej sebaobrany podľa článku 51 Charty OSN. Podľa článku 5 Zmluvy o Atlantickej aliancii „*ozbrojený útok proti jednej alebo viacerým zmluvným stranám v Európe alebo Severnej Amerike sa bude posudzovať ako útok proti všetkým...*"[10] Článok VI. Zmluvy o Atlantickej aliancii vymedzoval územie severoatlantickej oblasti, na ktorú sa vzťahovala obrana. Zmluva o Atlantickej aliancii z roku 1949 bola platná dvadsať

8 FILATOV, A. M.: SSSR i germanskij vopros: povorotnyje punkty (1941 – 1961). In: *Cholodnaja vojna 1945 – 1963*. Moskva 2003, s. 228.

9 MÜLLER, H. a kol.: *Dějiny Německa*. Praha 1995, s. 333.

10 ŠEBESTA, Š., ed.: *Euroatlantické partnerstvo, NATO v dokumentoch*. Bratislava : MO SR, 2000, s. 40.

rokov. Po vojenskej intervencii piatich štátov Varšavskej zmluvy roku 1968 do Československa rozhodlo zasadanie NATO v novembri 1968 v Bruseli o predĺžení jej platnosti.

Na vznik Severoatlantickej aliancie reagovala sovietska vláda memorandom pre členské štáty aliancie z 31. apríla 1949. Uvádzalo sa v ňom, že Severoatlantická aliancia nemá nič spoločné s úlohami obrany a má jasný agresívny charakter. Vznik aliancie bol podľa memoranda v rozpore s úlohami OSN a v protiklade so spojeneckými dohodami Sovietskeho zväzu s Veľkou Britániou (1942) a Francúzskom (1944) z čias druhej svetovej vojny[11], v ktorých sa uvádzalo, že v otázkach bezpečnosti Európy nevstúpia zmluvné strany do žiadnych koalícií namierených proti druhej strane. Zmluvy uzavreté v čase vojny mali platnosť aj po vojne. Boli uzavreté so zámerom zabrániť znovuobnoveniu nemeckej agresie.

Druhý moment zásadnej sovietskej výhrady voči vzniku NATO spočíval v skutočnosti, že v Zmluve o Atlantickej aliancii zo 4. apríla 1949 nenájdeme článok o tom, že NATO bude namierené proti obnove nemeckého imperializmu. Tento fakt Moskva vnímala ako porušenie solidarity z čias vojnovej koalície a hrozbu proti ZSSR. V zmluve sa nemenoval konkrétny protivník, proti ktorému sa štáty aliancie združili. Uvádzala len, že ozbrojený útok proti jednej alebo viacerým z nich v Európe alebo Severnej Amerike sa bude posudzovať ako útok proti všetkým. Pri bipolárnom rozdelení sveta na čele s dvoma superveľmocami – USA a ZSSR bolo zrejmé, proti komu je aliancia namierená.

Mesiac po ratifikácii dohody o Severoatlantickej aliancii ZSSR vyskúšal 24. augusta 1949 atómovú bombu. Tým získal status veľmoci podobný USA. Atómová bomba na americkej i sovietskej strane bola v tom čase skôr symbolom moci, ako skutočnou zbraňou, ktorú možno použiť proti druhej strane. Napriek tomu, že na americkej strane nechýbali rôzne návrhy použiť atómové bomby proti ZSSR. Takéto návrhy, vychádzajúce z vojenských kruhov, zosilneli počas kórejskej vojny. Po odskúšaní atómovej bomby Sovietsky zväz a jeho spojenci rozvinuli veľkú masovú kampaň proti podpaľačom vojny, za zákaz atómových zbraní a plnenie postupimských dohôd, za demokratizáciu a demilitarizáciu Nemecka. Masové hnutie vyústilo do podpisovej akcie Štokholmskej výzvy o zákaze atómových zbraní a odsúdení ich použitia ako vojnového zločinu. Štokholmskú výzvu podpísalo okolo 500 miliónov ľudí na Východe a Západe, v tom aj 9,5 milióna občanov Československej republiky.

Delenie Nemecka na dva štáty vstúpilo rokom 1949 do záverečnej fázy. Názory na nemeckú otázku boli natoľko diametrálne odlišné v západných krajinách a východnom okupačnom sektore, že nemohli zabrániť vzniku dvoch nemeckých štátov s rozdielnym politickým systémom. Uznesením Spolkového snemu 7. septembra 1949 a následnou voľbou prezidenta Theodora Heussa a kancelára Konrada Adenauera sa ukončil proces vzniku Spolkovej republiky Nemecko. Západný Berlín získal štatút pridruženého spolkového štátu. Po vzniku SRN Ľudová rada, ako dočasná snemovňa, vyhlásila v sovietskom sektore 7. októbra 1949 Nemeckú demokratickú republiku. Za prezidenta NDR bol zvolený Wilhelm Pick a predsedom vlády sa stal Otto Grotewohl.

Po vzniku SRN sa moci ujala spolková vláda zvolená parlamentom (Bundestagom). Základný zákon Spolkovej republiky zdôraznil jej provizórny charakter, z toho dôvodu, aby zostala nemecká otázka naďalej otvorená. Preto sa v základnom zákone nepoužil pojem

11 JEGOROVA, N. J.: Jevropskaja bezopasnosť i „ugroza" NATO v ocenkach stalinskogo rukovodstva. In: *Stalinskoje desjatiletije cholodnoj vojny*. Moskva : Nauka, 1999, s. 66.

„ústava". Vo fungovaní politického systému SRN existovali obmedzenia suverenity, dané okupačným štatútom, ktorý v apríli 1949 schválili ministri zahraničných vecí troch západných mocností na schôdzi vo Washingtone. Tri mocnosti (USA, Veľká Británia a Francúzsko) si vyhradili kompetencie v otázkach odzbrojenia a demilitarizácie, kontroly zahraničných vzťahov SRN, kontroly zahraničného obchodu, kontroly Porúria, prijímania utečencov a iných. Petersburskou dohodou (Petersburg – zámok, rezidencia vysokých vojenských komisárov troch mocností) z novembra 1949 dosiahla SRN revíziu určitých obmedzení obsiahnutých v okupačnom štatúte, napríklad nadväzovania konzulárnych stykov s mocnosťami, vstupu do medzinárodných organizácií, schválenia Marshallovho plánu a iné, ale obmedzenia okupačného štatútu neboli odstránené celkom. SRN sa od svojho vzniku usilovala, aby sa stala rovnocenným partnerom v pripravovanej západoeurópskej vojensko-politickej a ekonomickej integrácii. Sovietsky zväz a s ním krajiny jeho bloku nerobili rozdiely medzi hospodárskou a politicko-vojenskou integráciou pri zdôvodňovaní nebezpečenstva SRN pre krajiny strednej Európy. Podľa tejto propagandistickej predstavy remilitarizácia SRN je súčasťou politiky západných štátov a ohrozuje bezpečnosť, najmä slovanských štátov. Politika SRN bola podľa propagandy ovplyvňovaná revanšistickými kruhmi, ktorých cieľom je rozpútať nový vojnový konflikt. Diskusie o type vojska a početnosti západonemeckej armády trvali päť rokov až do prijatia SRN do NATO 5. mája 1955. Vojenskej prítomnosti USA v SRN počas tohto obdobia bola prisúdená dvojitá úloha. Americké a iné aliančné vojská NATO na území SRN boli hrádzou proti sovietskej vojenskej moci. Súčasne USA zabezpečovali kontrolu rodiacej sa armády (Bundeswehru). V súlade s dohodou so Západoeurópskou úniou americká armáda mohla zasiahnuť v SRN v prípade, že by sa objavili príznaky ohrozenia mieru v Európe. Tento argument o možnej americkej intervencii slúžil na to, aby sa skeptická západoeurópska verejnosť (francúzska, belgická, holandská, t. j. spoločnosti, ktoré mali v živej pamäti trpké skúsenosti z nemeckej okupácie z druhej svetovej vojny) pripravila na nemecké prijatie do NATO. Aj po prijatí v roku 1955 pretrvávali určité obmedzenia vo vojenskej oblasti, hlavne v otázke dislokácie armádnych zborov Bundeswehru medzi aliančné vojská.

V Československu sa uskutočnili dve medzinárodné konferencie o nemeckej otázke. Prvá sa konala v Prahe 17. – 18. februára 1948. Zúčastnili sa jej zástupcovia Poľska, Juhoslávie a Československa. Konferencia zaujala odmietavé stanovisko k zjednocovaniu západných okupačných zón do jednej. V záverečnom vyhlásení konferencia odsúdila porušovanie postupimských dohôd zo strany troch západných štátov.

Druhá konferencia o nemeckej otázke sa konala v októbri 1950 v Prahe. Zúčastnili sa jej ministri zahraničných vecí Albánska, Bulharska, Československa, Poľska, Maďarska, Rumunska, Sovietskeho zväzu. Prvýkrát sa takejto konferencie zúčastnila aj NDR. Rokovanie konferencie bolo zamerané na porušovanie Postupimskej konferencie v otázke znovuvyzbrojovania SRN a obnovy vojenského potenciálu. V prijatej deklarácii z Pražskej konferencie 25. októbra 1950 navrhovali ministri zahraničných vecí ôsmich štátov sovietskeho bloku, aby bola dohodnutá mierová zmluva s Nemeckom, bol obnovený jednotný nemecký štát, stiahnuté okupačné vojská veľmocí z Nemecka. Ďalej návrh obsahoval, aby sa na základe parity vytvorila celonemecká ústavodarna rada, ktorá pripraví vytvorenie dočasnej vlády a návrh predloží na schválenie štyrom okupačným mocnostiam.[12] Návrhy o mierovej

12 Dokumenty československé zahraniční politiky 1943 – 1959. Praha 1960, s. 399.

zmluve a vytvorení jednotného Nemecka boli sovietskymi návrhmi a ostatné štáty ľudovej demokracie ich podporili. S bezvýhradným stanoviskom vystúpil na konferencii čs. minister zahraničných vecí V. Široký. Na konferencii vznikla diskusia ohľadom početnosti ozbrojených síl na území SRN a ich zamerania. Na otázku sovietskeho ministra zahraničných vecí V. Molotova o početnom stave ozbrojených síl, adresovanú delegátovi NDR Dertingerovi, či vláda NDR nemá novšie údaje o počtoch, odpovedal, že v deklarácii odporúča ponechať údaje, že v západných pásmach a sektoroch Nemecka (termín SRN sa nespomína) je 456 000 osôb slúžiacich v nemeckých a zahraničných vojenských útvaroch a rôznych policajných oddieloch. Tieto formácie sú v podstate vojenskými jednotkami, zloženými z bývalých vojakov a dôstojníkov hitlerovskej armády. Do záverečnej deklarácie sa dostala len časť poľského vyjadrenia, že na obnovu nemeckej armády sa priberajú hitlerovskí generáli ako Halder, Guderian, Manteuffel a iní, ale nedostala sa tam časť, že ide o vojnových zločincov. Podobne sa tam nepremietol návrh NDR, aby bola deklarácia doplnená aj o generála Schwerina,[13] ktorý bol poradcom kancelára K. Adenauera. V. Molotov vyslovil v diskusii pochybnosti o správnosti poľského návrhu. Pripomenul, že nie je potrebné zosilňovať charakteristiku hitlerovských generálov a deliť ich na rôzne kategórie, t. j. aj vojnových zločincov. Pretože deklarácia ôsmich štátov nie je zameraná proti vláde Adenauera, ale proti vládam troch západných štátov, ktorých politiku kritizuje. „*Vlády Adenauera sa nedotýkajme, naopak my ju pozývame k vytvoreniu spoločného orgánu*" (celonemeckej ústavodarnej rady)[14]. Z tohto dôvodu aj návrh NDR o generálovi von Schwerinovi Molotov nepovažoval za účelné spomenúť v deklarácii. Súčasne dodal, že to neznamená, že by nemecký ľud nemal viesť boj proti Adenauerovej vláde a politike. Delegácia NDR súhlasila s odpoveďou Molotova, ale zároveň navrhla, aby sa deklarácia doplnila vetou o paktovaní západných imperialistov s nemeckými vojnovými zločincami, čo bolo opäť zamietnuté.

Formulácie o nebezpečenstve ozbrojených síl v sile 456 000 mužov v rôznych policajných oddieloch, ktoré sú v podstate vojenskými jednotkami, v pražskej deklarácii ministrov zahraničných vecí vzbudzujú dojem, že mali plniť výlučne propagandistické funkcie. Tento názor potvrdzujú súčasné ruské pramene. V sovietskom vedení nebola obava z remilitarizácie SRN pertraktovaná tak, ako ju zdôrazňovala propaganda. Diskusie v úzkom kruhu zainteresovaných na riešení nemeckej otázky, t. j. sovietskej kontrolnej komisie v Nemecku a treťom európskom oddelení Ministerstva zahraničných vecí (3 EO – MID), z roku 1950 neobsahujú žiadne zmienky o tom, že by sa obnovovala vojenská moc SRN. „*Skôr možno hovoriť o odzbrojovaní ako o znovuvyzbrojovaní západného Nemecka*", uvádzalo sa v správe sovietskych diplomatov z roku 1950.[15] Propagandistickým zdôrazňovaním nebezpečenstva obnovy nemeckého militarizmu Sovietsky zväz sledoval svoje vlastné ciele. Poukazovanie na hroziace nebezpečenstvo remilitarizácie SRN preberali ľudovodemokratické štáty do svojej propagandy. Argument remilitarizácie mal svoje konkrétne poslanie: slúžil ako inštrument nevyhnutnosti spojenectva a ingerencie Sovietskeho zväzu nad týmito krajinami. Obnova nemeckého militarizmu slúžila Sovietskemu zväzu aj na to, aby svojich spojencov, najmä Československo a Poľsko, „držal" v poslušnosti a satelitnom postavení.

Propaganda v Československu tvrdila opak toho, čo hovorili zainteresované kruhy so-

13 Von Schwerin bol veliteľom tankových vojsk a 20. 7. 1944 sa podieľal na príprave atentátu na Hitlera.

14 NA Praha, f. ÚV KSČ, Generálny sekretariát 100/1, zv. 61. a.j. 500.

15 FILATOV, A. M.: SSSR i germanskij vopros: povorotnyje punkty (1941 – 1961). In: *Cholodnaja vojna 1945 – 1963*. Moskva 2003, s. 239.

vietskeho vedenia. Generálny tajomník ÚV KSČ R. Slánský na porade krajských tajomníkov komunistickej strany koncom septembra 1950, keď hodnotil medzinárodnú situáciu, uviedol: „*pokiaľ ide o Európu, tu americkí imperialisti sa už verejne rozhodli ozbrojiť svojich vazalov v západnom Nemecku, obnoviť nemecký militarizmus a učiniť z neho prednú baštu, protisovietsku baštu pre svoje budúce vojenské plány*".[16] V decembri 1950, pred krajskými tajomníkmi Komunistickej strany, R. Slánský už varoval, že „*čím viac sa zostruje medzinárodná situácia a imperialisti pripravujú tretiu svetovú vojnu a siahajú k prípadom priamej agresie, tým viac sa budú pokúšať nasadiť svojich agentov do našich radov*".[17] Propagandistické nazeranie na nemeckú otázku bolo do značnej miery diktované tým, že päť rokov po vojne boli vo vedení českej a slovenskej spoločnosti stále živé spomienky na nemeckú agresiu z čias vojny. Vonkajšie nebezpečenstvo v podobe plánov USA na znovyzbrojenie a využitie nemeckého ekonomického potenciálu sa spájalo s prípravou nového vojnového konfliktu. Pritom najvyšší československí predstavitelia takéto nazeranie často zvýrazňovali. K. Gottwald – prezident republiky a predseda ÚV KSČ – na zasadaní ÚV KSČ 21. – 24. februára 1951 uviedol, že „*tzv. bonnská vláda sa skladá z pomocníkov nacizmu a medzi Adenauerovými brannými poradcami figurujú vysokí dôstojníci Hitlerovej armády*"[18]. Gottwaldovo hodnotenie bonnskej vlády, zloženej z pomocníkov nacizmu a branných poradcov Hitlerovej armády, bolo prevzaté z deklarácie konferencie ôsmich ministrov zahraničných vecí v Prahe v októbri 1950. Ako uvádzame na inom mieste, tieto formulácie vniesla do deklarácie delegácia Poľska a NDR a sovietsky minister mal proti nim výhrady, aby bola kritika zacielená proti Adenauerovi. Minister zahraničných vecí a predseda KSS V. Široký sa na zasadaní ÚV KSS v apríli 1951ešte ostrejšie vyjadril na adresu USA a SRN, keď povedal: „*Americkí imperialisti chcú svoje dobyvačné plány – a v tom je zmysel remilitarizácie západného Nemecka – uskutočňovať obnovením nemeckej nacistickej armády, znovuvyzbrojením nemeckých esesáckych vrahov a zločincov*."[19]

Kritický a skresľujúci pohľad na vývoj v SRN od jej vzniku vo verejných vyhláseniach československých komunistických predstaviteľov mal svoje vnútorné súvislosti. Vykresľovaním vonkajšieho nebezpečenstva sa zdôvodňovali mimoriadne opatrenia na mobilizáciu materiálnych a ľudských zdrojov, ktoré sa v mnohom podobali opatreniam vojnovej ekonomiky. Práve na februárovom zasadaní ÚV KSČ roku 1951 boli schválené zásadné korektúry v päťročnom pláne preferovaním zbrojného priemyslu.

Ďalší dôležitý moment, od ktorého sa odvíjali názory a postoje československých predstaviteľov vo vzťahu k SRN, spočíval v tom, že československá zahraničná politika kopírovala v hlavných rysoch sovietske stanoviská. Ich podstata sa zakladala na názoroch, že zodpovednosť za rozdelenie Nemecka nesú západné štáty, a najmä USA. Plány USA sledujú zapojenie SRN do vojnových plánov remilitarizácie s využitím nemeckého ekonomického potenciálu. V takomto duchu boli koncipované oficiálne dokumenty československej vlády ministerstva zahraničných vecí. Nemecká otázka poskytovala optimálne možnosti pre obe superveľmoci na to, aby v poslušnosti držali svojich satelitov. Sovietske prezentovanie nového ohniska napätia v Európe a hrozba pre východných susedov zo strany „remilitari-

16 NA Praha, f. ÚV KSČ, Generálny sekretariát 100/1, zv. 5. a.j. 35.

17 Tamže, a.j. 36.

18 Zasadnutie Ústredného výboru Komunistickej strany Československa 21. – 24. februára 1951. Bratislava 1951, s. 19-20.

19 Zasadnutie Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska 18. – 20. apríla 1951. Bratislava 1951, s. 9.

zovaného" západného Nemecka boli dostatočne silné, aby Československo plne oceňovalo bezpečnostné záruky Sovietskeho zväzu, zakotvené už v československo-sovietskej zmluve z decembra 1943 a v ďalších dokumentoch z povojnového obdobia. Vojnová psychóza, ktorá sa gradovala od Berlínskej krízy v rokoch 1948 – 1949, dosiahla vrchol v rokoch 1951 – 1952, keď kulminoval aj konfrontačný kurz sovietskej zahraničnej politiky.

Proti vzniku SRN protestovala československá vláda nótou z 26. októbra 1949, v ktorej pranierovala politiku západných štátov za vznik SRN. Československá vláda videla východisko v zhode so sovietskymi stanoviskami, v návrate k štvorstranným rokovaniam a v uzavretí mierovej zmluvy s Nemeckom.[20] V nóte vlády ČSR vládam USA, Veľkej Británie a Francúzska k otázkam Nemecka zo 7. februára 1951 sa objavuje okrem kritiky týchto vlád za porušenie štvorstranných dohôd aj kritika podpory vysídlených Nemcov z Československa a Poľska. Revanšizmus, revanšistické sily, ako sa neskôr označovala činnosť sudetonemeckého a ďalších landsmanšaftov v SRN, boli ďalším konštantným prvkom, ktorý veľmi často frekventuje v oficiálnych československých dokumentoch počas celého obdobia studenej vojny. Jeho neoddeliteľnou súčasťou bola predstava, že spolkovú činnosť landsmanšaftov podporuje SRN, alebo dokonca, že je súčasťou jej politiky.

Vysídlení Nemci z Československa začali vyvíjať činnosť od roku 1947, keď vzniklo Pracovné spojenectvo na hájenie sudetských Nemcov, teda v čase, keď sa rozpadala koalícia spojencov z čias druhej svetovej vojny. Organizácia si kládla za úlohu zbierať materiály a svedectvá o krivdách spáchaných na sudetských Nemcoch, s tým, aby boli predložené nemeckej a medzinárodnej verejnosti. Na jeseň 1950 táto organizácia už mala zastúpenie zo všetkých spolkových krajín SRN a vyhlásila sa za kompetentnú v ich mene hovoriť. V januári 1950 vznikla nová organizácia pod názvom Sudetonemecký landsmanšaft. Podľa tejto organizácie „vyhnanie" Nemcov po skončení vojny bolo v rozpore s medzinárodným právom. Táto organizácia hlásala právo Nemcov na vlasť v ČSR. Sudetonemecký landsmanšaft sa považoval za obhajcu sudetonemeckej národnostnej skupiny. Názor o národnostnej skupine, ako identite sudetských Nemcov, nebol prijatý bez výhrad ani medzi nimi. Existovala aj predstava, že netvoria vymedziteľnú skupinu medzi Nemcami. Predstaviteľ tohto poňatia identity E. Lemberg sa postavil proti pokusu podriadiť politickú a kultúrnu mnohorakosť sudetských Nemcov do jedného spolku a národnostnú skupinu identifikovať jednou organizáciou.[21]

V prvej polovici 50. rokov postupne slabol vplyv Pracovného spoločenstva na sudetských Nemcov. Do popredia sa dostal Sudetonemecký landsmanšaft, ktorý sa budoval ako jednotná a zomknutá organizácia, ktorá háji záujmy sudetonemeckej národnostnej skupiny. Sudetonemecký landsmanšaft sa považoval za „formáciu sudetonemeckej národnostnej skupiny ďaleko od vlasti"[22]. Stala sa z nej uznávaná krajanská organizácia, najsilnejšia spomedzi ostatných organizácií, napríklad v porovnaní s karpatskými Nemcami. Na svojich každoročných turičných zhromaždeniach jej čelní predstavitelia požadovali „právo na vlasť", čo vyvolávalo ostré protesty na československej strane. Predkladanie požiadaviek sudetských Nemcov na vlasť nijako neprispievalo k uznaniu krívd, ktoré sa stali počas „divokého" i „organizovaného" vysídlenia po vojne a k vzájomnému zmiereniu.

20 *Dokumenty československé zahraniční politiky 1945 – 1949*. Praha 1960, s. 390-392.

21 HAHNOVÁ, E.: Sudetskí Nemci v nemeckej spoločnosti. In: *V rozdelenej Európe. Česi, Slováci, Nemci a ich štáty v rokoch 1948 – 1989*. Bratislava 1988, s. 80-86.

22 Tamže, s. 84.

Československá vláda veľmi pozorne sledovala vývoj v Nemecku, politiku bývalých spojencov voči Nemecku a aktivity odsunutých Nemcov v jednotlivých okupačných zónach. Od samého začiatku so znepokojením sledovala pokusy odsunutých Nemcov organizovať krajanské spolky a spochybňovať odsun. V októbri 1947 československá vláda oficiálne požiadala Spojeneckú kontrolnú radu, aby zakázala organizovanie odsunutých Nemcov. S rovnakou požiadavkou sa čs. vláda obrátila na veľvyslanectvo USA v Prahe. O tejto otázke rokoval predstaviteľ čs. vojenskej misie v Berlíne so zástupcom okupačnej správy. Americká okupačná správa 1. apríla 1947 vydala smernice, ktoré obsahovali zákaz zakladania politických strán odsunutými Nemcami. Československých predstaviteľov americká strana ubezpečovala, že povolené spolky sa budú zaoberať len sociálnymi otázkami. Ale na činnosť spolkov nemala americká strana jednotný názor. Preto sa československá vláda 18. decembra 1947 opäť obrátila nótou na veľvyslanectvo USA v Prahe, ktorou požadovala zákaz organizovania odsunutých Nemcov. Ale americká vojenská správa, ktorá najprv zabrzdila zakladanie spolkov ich zákazom, neskôr, koncom roka 1947, upustila od obsahu predtým vydaných smerníc[23] a nebránila ich zakladaniu, ani neskôr Sudetonemeckému landsmanšaftu.

Činnosť vysídlených Nemcov, a najmä Sudetonemeckého landsmanšaftu, pokladala československá vláda za nepriateľskú a propagované heslá o „práve na vlasť" za revanš. Protesty adresované vládam západných mocností boli zdôvodňované porušením Postupimskej dohody z roku 1945. V studenej vojne koncom 40. a začiatkom 50. rokov bola činnosť Sudetonemeckého landsmanšaftu a iných spolkov odsunutých Nemcov súčasťou ťaženia proti „zadržiavaniu komunizmu" v Európe. Preto ich činnosť americká strana nezakázala, so zdôvodnením, že vyvíjajú činnosť v sociálnej oblasti.

Odlišný postoj zaujalo Československo k NDR, ktorá vznikla zo sovietskej okupačnej zóny v októbri 1949. NDR bola krátko po vyhlásení uznaná československou vládou a vyhlásená za demokratické Nemecko. Predstava o NDR, ako novom, demokratickom Nemecku, sa zdôvodňovala tým, že roku 1950 NDR vyhlásila neplatnosť Mníchovskej dohody z roku 1938, a že medzi oboma štátmi neexistujú územné nároky. V spoločnom vyhlásení NDR a ČSR z 26. júna 1950 oba štáty označili hranice za nezmeniteľné, spravodlivé a za definitívne vyriešené.[24]

Existenciu NDR považoval Sovietsky zväz za nástupište k zjednoteniu Nemecka s vytvorením podobného politického systému v celom Nemecku. Takýto cieľ sledovali dve Stalinove nóty západným štátom z marca a apríla 1952. Západné štáty ich odmietli, pretože sledovali viac propagandistické ciele, využiť rozpory medzi nimi v spôsobe riešenia nemeckej otázky. Zjednotenie Nemecka na základe demokratických volieb, ktoré navrhli ako protinávrh západné štáty, bolo zamietnuté z obáv ich výsledkov v NDR. V druhej nóte z apríla 1952 vyslovil ZSSR súhlas s voľbami, ale pod kontrolou štyroch veľmocí, čo západné štáty odmietli.

Po neúspechu Stalinových nót opustil ZSSR koncepciu „nemeckej jednoty" (jednotného štátu) a NDR odporučil „urýchlenú výstavbu socializmu". Realizácia stalinskej koncepcie socializmu, založenej na budovaní ťažkého priemyslu, kolektivizácii poľnohospodárstva a kultúrnej revolúcii viedla k prvej otvorenej nespokojnosti v sovietskom bloku. Nepoko-

23 KAPLAN, K.: *Československo v poválečné Evropě*. Praha 2004, s. 206-208.

24 DEJMEK, J.: *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 – 1992)*. Praha 2002, s. 66.

je vo východnom Berlíne potlačili v júni 1953 sovietske vojská dislokované v NDR. Masové úteky obyvateľov NDR do NSR spôsobovali vážne hospodárske a politické problémy. Existencia NDR sa dostala do pozornosti sovietskeho vedenia po Stalinovej smrti. O tom, ako ďalej, nebol v sovietskom vedení jednotný názor. V. Molotov navrhoval neupustiť od „urýchlenej výstavby socializmu", ale v realizácii čiastočne zmierniť tvrdý kurz, aby nedochádzalo k nepokojom. L. Berija a Malenkov dospeli k záveru, že existencia NDR je natrvalo neudržateľná a účelná. V nadväznosti na Stalinove nóty z roku 1952 dospeli k záveru, že z Nemecka treba vytvoriť zjednotený štát na buržoáznodemokratickom základe (upravenej Weimarskej ústavy platnej do nástupu Hitlera). Predstava o zjednotenom a mierumilovnom Nemecku mala byť východiskom k rokovaniam so západnými krajinami, ako súčasť zmierňovania napätia medzi Východom a Západom po Stalinovej smrti. Vnútropolitická kríza vo východnom Berlíne znemožnila presadiť v sovietskom vedení plány L. Beriju na riešenie nemeckej otázky. N. S. Chruščov v sovietskom vedení podporil V. Molotova v zámere sledujúcom výstavbu socializmu, a názory Malenkova a Beriju využil na kompromitovanie a odstránenie Beriju pod zámienkou, že pripravoval sprisahanie.[25] Berija bol zatknutý a popravený za prípravu sprisahania, ktoré nikdy nepripravoval. S plánmi zjednotenia Nemecka na buržoáznodemokratickom základe sa na dlhé obdobie odsunuli plány riešenia nemeckej otázky jeho zjednotením. Ale napätia a konflikty kvôli Nemecku boli od prvej Berlínskej krízy v rokoch 1948 – 1949 začiatkom stupňujúcich sa konfliktov studenej vojny.

Sovietske návrhy na zjednotenie Nemecka prišli v čase, keď sa už SRN včleňovala do západných integračných štruktúr. V integračnom procese významnú úlohu zohralo Francúzsko, ktoré bolo predtým, koncom vojny a krátko po nej, vylúčené z rozhodovania veľmocí na riešení nemeckej otázky. Významným medzníkom bolo francúzsko-nemecké zblíženie, ktoré vychádzalo z návrhu J. Monneta a známe ako Schumanov plán. Podstata plánu francúzskeho ministra zahraničných vecí R. Schumana spočívala v tom, aby sa „*celá francúzsko-nemecká výroba uhlia a ocele podriadila spoločnému Vysokému úradu, organizácii s otvorenou možnosťou účasti iných európskych krajín*".[26] Plán Schumana vychádzal z predpokladu, že koordinácia a kooperácia vo výrobe spojením rúrskeho uhlia a lotrinskej železnej rudy zabráni možným vojnovým konfliktom medzi Francúzskom a Nemeckom, lebo vojna bude „nemysliteľná a materiálne nemožná". Rokovania ministrov šiestich západoeurópskych krajín (Francúzska, SRN, Talianska, Holandska, Belgicka, Luxemburska) vyústili v apríli 1951 do podpísania spoločnej zmluvy o založení Európskeho spoločenstva uhlia a ocele, ktorá vstúpila do platnosti v júni 1951, známa tiež ako Montanna únia. R. Schuman ešte pred vyhlásením svojich zásad obsiahnutých v Deklarácii z 9. mája 1950 ich prerokoval s nemeckým kancelárom K. Adenauerom a americkým ministrom zahraničných vecí D. Achesonom, ktorí zámery obsiahnuté v Deklarácii podporili. Deklarácia zdôrazňovala myšlienku, aby sa „*skoncovalo so stáročným nepriateľstvom medzi Francúzskom a Nemeckom*".[27]

Schumanov plán hospodársko-politickej integrácie šiestich krajín západnej Európy s rovnoprávnym začlenením SRN do Spoločenstva uhlia a ocele z roku 1951 sa stal historickou

25 REIMAN, M.: Poválečné konflikty a rivality na sovětské politické špici. In: *Soudobé dějiny*, roč. 7, 2000, č. 4, s. 584-593.

26 SCHUMAN, R.: *Pre Európu*. Prešov : Vyd. Michala Vaška, 2002, s. 130.

27 SCHUMAN, R.: c. d., s. 129.

udalosťou z niekoľkých príčin: bol zrušený štatút kontroly Porúria Medzinárodným kontrolným úradom, ktorého členmi bolo Belgicko, Francúzsko, Veľká Británia, Holandsko, Luxembursko a USA. Členstvom SRN v Spoločenstve uhlia a ocele sa nemecká otázka „europeizovala" a navrhnuté riešenie otupovalo hlboko zakorenené nepriateľstvo medzi Francúzskom a Nemeckom, ktorého korene siahali do prusko-francúzskej vojny a nevybledli ešte ani spomienky na nemeckú okupáciu počas druhej svetovej vojny. Výrobná integrácia šiestich krajín poslúžila k rýchlejšiemu oživeniu priemyslu Francúzska a ďalších integrovaných štátov, lebo okrem využitia spoločných materiálnych zdrojov vylučovala vzájomnú konkurenciu. Prirodzene, že pomohla aj SRN rýchlo napredovať v hutníckom priemysle, ktorý už roku 1948 dosiahol predvojnovú úroveň Nemecka z roku 1936. Spoločenstvo uhlia a ocele položilo prvé základy európskej integrácie, ktorá po etapách pokračovala ďalej roku 1957 v ekonomickej a politickej oblasti. Integrácia západnej Európy začlenením SRN do hospodárskych a vojenských štruktúr bola súčasne dôležitým smerom europeizácie nemeckej otázky s hospodárskym rozmachom SRN, ale súčasne aj jeho kontrola postupne ustupovala do úzadia.

Reakcia Sovietskeho zväzu na Schumanov plán Spoločenstva uhlia a ocele bola kritická a odmietavá. Sovietske vedenie Schumanov plán považovalo za porušenie dohody troch veľmocí (USA, ZSSR, Veľká Británia) z Postupimskej konferencie roku 1945 o zničení nemeckého vojnového potenciálu, zákaze a znemožnení výroby zbraní, streliva a vojnového materiálu.[28] Schumanov plán sovietske vedenie označovalo za plán na „*vytvorenie vojensko-priemyselného potenciálu Západného Nemecka a jeho remilitaricáziu*". Označovalo ho za „*americkú expanziu v Európe a svete na vytvorenie vojenského potenciálu v príprave na vojnu*".[29]

Negatívne stanovisko k Schumanovmu plánu prevzalo aj Československo a ďalšie ľudovodemokratické štáty (Albánsko, Bulharsko, Maďarsko, Poľsko, Rumunsko, Nemecká demokratická republika), ktoré so sovietskou argumentáciou vyjadrili súhlas svojím podpisom pod vyhlásenie konferencie ôsmich štátov v októbri 1950. Tvrdý a odmietavý postoj zaujal ZSSR a jeho spojenci k vojenskému plánu francúzskeho predsedu vlády R. Plevena na vytvorenie Európskeho obranného spoločenstva z októbra 1950, ktorého členom bola SRN. Združovalo šesť štátov, tých istých ako Spoločenstvo uhlia a ocele. Zámerom spoločenstva bolo zabrániť znovuvyzbrojeniu SRN prostredníctvom nadnárodnej organizácie a podporiť integráciu Európy. Zmluva o Európskom obrannom spoločenstve z mája 1952 počítala so spojením národných ozbrojených síl pod spoločným hlavným velením. Na plány Európskeho obranného spoločenstva reagovala konferencia ôsmich ľudovodemokratických štátov, ktorá vo vyhlásení požadovala, aby veľmoci nepripustili remilitarizáciu Nemecka a jeho vtiahnutie do akýchkoľvek agresívnych plánov a vyvinuli úsilie o vytvorenie jednotného mierumilovného Nemecka, nepripustili obnovu nemeckého potenciálu, dohodli mierovú zmluvu s Nemeckom a na základe parity vytvorili celonemeckú ústavodarnú radu, ktorá pripraví dočasnú nemeckú vládu a schváli ju veľmoci (ZSSR, USA, Veľká Británia

28 BYSTROVA, N. E.: *SSSR i formirovanije vojenno-blokovogo protivostrojenija v Jevrope (1945 – 1955 gg).* Moskva : RAN, 2007, s. 318-319.

29 JEGOROVA, N. I.: Vojenno-političeskaja integracija. In: *Cholodnaja vojna*, c. d., s. 199. Dôraz na takúto interpretáciu vychádzal podľa autorky od V. Molotova.

a Francúzsko).[30] V roku 1952 ZSSR reagoval na vznik Európskeho obranného spoločenstva ponukami na podpísanie mierovej zmluvy a demilitarizáciu Nemecka.

Ale tento zámer začlenenia SRN do vojenskej integrácie Európskeho obranného spoločenstva sa nerealizoval, pretože francúzsky parlament v roku 1954 jeho účasť neschválil. SRN bola v máji 1955 prijatá do NATO.

Pre Československo mali vznik SRN, Berlínska kríza a ďalšie stupňovanie medzinárodného napätia v dôsledku kórejskej vojny konkrétne dopady na dislokáciu československej armády a na rastúce náklady spojené s obranou. Podstatou zmien v dôsledku militarizácie studenej vojny bola redislokácia vojenských jednotiek v roku 1949 do blízkosti československo-nemeckej hranice a znižovanie počtov jednotiek na Slovensku. K československo-nemeckej hranici sa priblížili nielen jednotky, ale aj veliteľstvá. Veliteľstvo I. armádneho zboru sa premiestnilo z Litoměřík do Karlových Varov a II. armádneho zboru z Hradca Králové do Písku. Veliteľstvo 2. oblasti v Tábore bolo zrušené. Celé územie bolo rozdelené na prvú, tretiu a štvrtú vojenskú oblasť. Štvrtá oblasť zaberala územie Slovenska a Moravu. Okrem peších jednotiek sa zo Slovenska premiestňovali tankové jednotky. Zavŕšením procesu redukcie pozemných vojsk na Slovensku bolo zrušenie veliteľstva armádneho zboru v Trenčíne a dislokovanie pešej brigády do južných Čiech. Zrámcovanie 9. a 10. divízie, ako aj ďalších jednotiek dislokovaných na Slovensku, malo za následok, že okolo 1 500 príslušníkov ich veliteľského zboru a mužstva doplnilo útvary na hranici s Nemeckom a Rakúskom (rámcové útvary mali nízke počty v porovnaní s plánovanými a ich úloha spočívala vo vedení kmeňovej agendy a udržiavaní vojenského materiálu v použiteľnom bojaschopnom stave).

Po reorgnizácii a redislokácii 4. vojenskej oblasti v októbri 1949 zostala na Slovensku 9. a 10. pešia divízia, vozatajský prápor, strážny peší prápor. Delostrelectvo bolo značne zredukované na delostrelecký pluk v Brezne a delostrelecký oddiel v Košiciach. Z protilietadlového delostrelectva zostal delostrelecký pluk v Bratislave a delostrelecký oddiel v Trenčíne. Do podriadenosti veliteľstva 4. oblasti patril ešte spojovací pluk, cestný a automobilový prápor a ďalšie jednotky na úrovni práporu a na znížených počtoch. Organizačnú štruktúru 4. leteckej divízie tvoril letecký stíhací pluk na Troch Duboch s letkou v Piešťanoch a leteckým bitevným plukom v Trenčianskych Biskupiciach. Po reorganizácii sa presunulo veliteľstvo 4. leteckej armády do Brna a na Slovensku zostali len cvičné letky a letecké školské základne. Do štruktúry 4. oblasti bolo v novej organizácii, platnej od októbra 1949, zaradených 12 percent zo všetkých útvarov československej armády a spolu s útvarmi v inej veliteľskej podriadenosti (než štvrtej) predstavovali 17 percent dislokovaných jednotiek s počtom osôb 18 800, teda 15 percent z celkového počtu armády.[31]

V roku 1950 sa uskutočnila ďalšia reorganizácia armády. Plne sa v nej prejavilo prispôsobenie organizácie a dislokácie vzoru sovietskej armády. Súčasťou budovania čs. armády podľa sovietskeho vzoru bola aj jej unifikácia. Šlo o viaceré zmeny, okrem iného, aj mobilizačného systému so zodpovednosťou územných vojenských veliteľstiev. Podľa reorganizácie z roku 1950, ktorá sa uskutočnila po nástupe nového ministra obrany A. Čepičku, sa vytvorili veliteľstvá 1. a 2. vojenskej oblasti, pomenované na 1. a 2. vojenský okruh. Z predchá-

30 NA Praha, f. Generálny sekretariát 100/1, vz. 61.a.j. 500.

31 ŠTAIGL, J.: Organizačná a dislokačná výstavba čs. armády na Slovensku v rokoch 1945 – 1950. In: *Vojenské obzory*, roč. 2, 1995, č. 3, s. 100-108.

dzajúcej organizácie nezostalo fakticky nič. Veliteľstvo 2. vojenského okruhu bolo vytvorené v Trenčíne a zahrnovalo aj Moravu a Sliezsko. Veliteľstvo 3. oblasti bolo zrušené. Vojská 1. vojenskej oblasti 1. vojenského okruhu boli na plných počtoch, kým jednotky 2. vojenského okruhu sa skladali z jednotiek na znížených alebo rámcových počtoch. V dôsledku rastúceho medzinárodného napätia vzrástli plánované počty armád na 297 500 osôb, t. j. viac ako 100 000 oproti roku 1946.[32] V tomto počte neboli započítané povolané vojská na manévre. V rokoch 1951 – 1952 mala československá armáda absolútne najvyššie počty od vzniku Československej republiky v roku 1918. Väčšina vojsk, 69 percent z celkového počtu armády, sa nachádzala na teritóriu prvého vojenského okruhu. Len menšia časť, 31 percent, sa nachádzala na území druhého vojenského okruhu, ktorý zahŕňal Slovensko a Moravu. Tendencie dislokácie vojsk v západnej časti Československej republiky existovali už pred druhou svetovou vojnou a boli vyvolané nacistickým nebezpečenstvom. Po vojne sa tieto tendencie zachovali, pretože Nemecko bolo považované za potenciálneho nepriateľa. Po podpísaní mierovej zmluvy s Maďarskom v Paríži roku 1947 a podpísaní spojeneckej zmluvy s Maďarskom roku 1949, sa Maďarsko považovalo za spriatelený štát. To sa prejavilo stiahnutím dislokovaných jednotiek pozdĺž hraníc s ním. Dislokácia 2/3 vojsk na západnej hranici so SRN bola vyvolaná zostrením medzinárodnej situácie Berlínskou krízou a následnými udalosťami studenej vojny. Vojenská stratégia československej armády vychádzala zo sovietskych poznatkov a skúseností z druhej svetovej vojny. Bola založená na stratégii kontinentálneho útoku, porážky nepriateľa a ovládnutia jeho území. Rozhodujúcu úlohu mala zohrať pozemná armáda. Dislokácia vojsk čs. armády bola podriadená operačným plánom, v ktorých sa nepriateľ nachádzal na západ od československo-nemeckej hranice. Územie Slovenska s dvoma pešími divíziami na rámcových alebo znížených počtoch sa ponímalo za tylovú oblasť čs. armády prvého sledu. Takéto poňatie tylu bolo prekonané uvádzaním nových systémov zbraní, hlavne rakiet s veľkým doletom.

32 MINAŘÍK, P.: Československá armáda v letech 1945 – 1969. In: *Vojenské rozhledy*, roč. 3, 1994, č. 9, s. 144.

3.
Vojna v Kórei a budovanie československej armády

Militarizácia studenej vojny na začiatku 50. rokov minulého storočia dosiahla svoj vrchol v kórejskej vojne v rokoch 1950 – 1953. Kórea po skončení druhej svetovej vojny bola rozdelená pozdĺž 38. rovnobežky na dve časti, z ktorých roku 1948 vznikli dva štáty. Najprv 15. augusta 1948 z Južnej Kórey vznikla Kórejská republika (KR) a 9. septembra 1948 zo Severnej Kórey Kórejská ľudovodemokratická republika (KĽDR). Kórejská republika bola orientovaná na USA a Kórejská ľudovodemokratická republika na ZSSR. Rozdelenie Kórey bolo zdrojom trvalého napätia, ktoré v júni 1950 prerástlo do otvorenej vojny. Prepadnutie KR vojskami KĽDR vychádzalo z mylnej domnienky, že KR sa nachádza mimo obranného pásma USA. Z tohto predpokladu vychádzal severokórejský líder Kim-Ir-Sen, ktorý žiadal Stalina o súhlas so severokórejským útokom cez 38. rovnobežku s cieľom zjednotiť Kóreu pod komunistickým vedením. Moskva súhlasila s útokom, s tým, že útok podporí aj komunistická Čína. Na plánoch útoku sa podieľali sovietski vojenskí predstavitelia. Útok sa začal 26. júna 1950 o štvrtej hodine ráno, keď pancierová brigáda so 150 tankmi a sedem peších divízií prekročili 38. rovnobežku. USA okamžite reagovali mobilizáciou svojich vojsk na Ďalekom východe. Na žiadosť USA bola zvolaná Bezpečnostná rada OSN, ktorá odsúdila severokórejskú agresiu a odporučila poskytnúť pomoc Kórejskej republike. Na výzvu OSN 15 štátov poskytlo svoje ozbrojené sily, ktoré pod vlajkou OSN pomáhali Kórejskej republike. Hlavnou zložkou vojsk OSN bola armáda USA a jej generál D. MacArthur bol vymenovaný za hlavného veliteľa vojsk OSN. Postup severokórejských vojsk na juh bol rýchly. Obsadili Soul a v krátkom čase obsadili 90 percent juhokórejského územia. Americký protiútok začal vylodením 10. zboru v kórejskom tyle pri Inčchone a útokom na juhu z pusanského predmostia. Vojská OSN dobyli Soul a prekročili 38. rovnobežku, padol aj Pchjongjang a vojská OSN sa zastavili na kórejsko-čínskej hranici na rieke Jalu. V tejto kritickej situácii do bojov zasiahli dobrovoľníci Čínskej ľudovej armády a vytlačili vojská OSN za 38. rovnobežku. V USA sa zrodili plány použitia atómových zbraní. Pred ich použitím varovali USA ich západní spojenci, ktorí považovali možné použitie atómových zbraní za sebevraždu západnej Európy a rozpútanie tretej svetovej vojny. Prezident USA Truman odvolal z funkcie veliteľa vojsk OSN D. MacArthura, ktorý bol hlavným zástancom použitia atómových zbraní proti Číne. Na konci roku 1951 sa frontová línia stabilizovala a neskôr sa stala demarkačnou hranicou pri podpísaní dohody o prímerí 27. júla 1953 v Pchonmudžone. Dohoda obnovila demarkačnú líniu na 38. rovnobežke, vymedzila demilitarizované pásmo a určila medzinárodnú repatriačnú a dozornú komisiu.

V čase kórejskej vojny 1950 – 1953 Československo poskytlo mnohostrannú pomoc KĽDR. Najdôležitejšia pomoc sa uskutočnila v dvoch líniách, a to:

a) peňažnými zbierkami medzi obyvateľmi, ktoré organizovali spoločenské organizácie na pomoc Kórey, najmä odbory,
b) vládnou pomocou v podobe dodávok materiálov, vysielaním odborníkov a inými.

Na začiatku roka 1953 odovzdala Ústredná rada odborov (ÚRO) Ministerstvu obrany 80 miliónov Kčs, ktoré pochádzali z peňažnej zbierky na Kóreu. Z tejto sumy boli uhradené náklady vo výške 24,9 milióna Kčs na chirurgickú pohyblivú poľnú nemocnicu za rok 1952. Z peňažnej zbierky medzi obyvateľstvom bola financovaná chirurgická poľná nemocnica aj v rokoch 1953 – 1954.

V materiálnej pomoci KĽDR bolo Československo na treťom mieste po Sovietskom zväze a Čínskej ľudovej republike. Uvedená pomoc Československa v rokoch 1950 – 1951 pozostávala zo štyroch samostatných akcií. V priebehu týchto rokov bolo do KĽDR odoslané nasledovné množstvo materiálu: 60 000 m súkna na uniformy a plášte, 31 736 párov obuvi, 10 000 kusov prikrývok, 100 000 ks plášťov, 30 000 ks zimného prádla a 4 vagóny zdravotného materiálu. Materiálnu pomoc KĽDR poskytlo Československo aj v nasledujúcich rokoch.[33]

Dôležitou kapitolou pomoci bolo vyslanie chirurgickej, pohyblivej poľnej nemocnice do Kórey, ktorú Československo, podobne ako Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko a Sovietsky zväz tam vyslalo. Vyslanie nemocnice schválil Politický sekretariát 10. januára 1952. A následné uznesenie 39. schôdze politického sekretariátu uložilo ministrovi obrany, zdravotníctva a zahraničného obchodu pripraviť do 29. februára jej vyslanie na miesto určenia. Personálne obsadenie pozostávalo z vojenskej časti (18 funkčných miest) s náčelníkom plk. MUDr. J. Bartákom a stredného zdravotníckeho personálu z civilného sektoru (12 osôb – sestier a laborantov).

Transport chirurgickej poľnej nemocnice s kapacitou 200 lôžok odišiel 25. marca 1952 po železnici s 19 vagónmi. Po dvojtýždennej ceste cez Sovietsky zväz a Čínu transport dorazil na miesto určenia v KĽDR. Severokórejské velenie armády určilo čs. chirurgickej nemocnici úlohu odsuvnej nemocnice. Personál zápasil so zložitými a ťažkými problémami, s podmienkami v narýchlo vybudovaných zemľankách. Po roku skupina plk. Bartáka bola vystriedaná. Novým náčelníkom chirurgickej poľnej nemocnice bol pplk. MUDr. Placák. Aj po podpísaní príméria v Pchonmudžone 27. júla 1953 nemocnica zostala v Kórei. Len jej miesto pôsobenia sa zmenilo z Oususi na Čondžin na severe krajiny. Československá vláda vyšla v ústrety žiadosti KĽDR a poskytla finančnú pomoc na nemocnicu v Čondžine. Tá sa v podobe zdravotného materiálu a montovaných barákov realizovala zo zbierok. V decembri 1953 chirurgická nemocnica pozostávala z 38 civilných lekárov, stredného zdravotného personálu a 6 vojakov základnej služby, ktorí plnili funkciu opravárov a údržbárov. Zmenilo sa aj riadenie nemocnice. Prešlo z Ministerstva obrany na Ministerstvo zdravotníctva. Tým sa skončilo aj dvojročné pôsobenie československých vojenských lekárov v Kórei. Vojenskí lekári plnili funkciu humanitnej pomoci. Ich pôsobenie malo aj širší politicko-vojenský význam v bipolárne rozdelenom svete. V tom čase činnosť vojenskej chirurgickej nemocnice sa prísne utajovala. Nepôsobila pod znakom Československého Červeného kríža, lebo podľa medzinárodného práva bolo povinnosťou oznamovať pôsobenie nemocnice druhej strane, t. j. veleniu OSN. Činnosť čs. nemocnice sa skončila koncom roka 1957. V rokoch 1954 – 1957 bola civilnou nemocnicou.

33 PILÁT, V.: Českoslovenští vojenští lékaři v kórejské válce I. In: *Historie a vojenství*, roč. 43, 1994, č. 2, s. 133.

V kórejskej vojne zasiahli aj sovietske ozbrojené sily. Okrem vojenských poradcov, inštruktorov v tankových a delostreleckých jednotkách, pôsobili tam aj letci. Sovietsky 64. letecký armádny zbor sa zúčastnil bojových akcií od novembra 1950 do júla 1953. Celkový počet príslušníkov zboru predstavoval roku 1952 okolo 26 000 osôb. Do výzbroje 64. armádneho zboru stíhacieho letectva patrili MiG-15, JAK-11, LA-9 a neskôr MiG-15 bis, MiG-17, LA-11. Sovietski letci zostrelili 1 300 nepriateľských lietadiel. Sovietske letectvo stratilo 335 lietadiel a 120 letcov. Dovedna straty sovietskych vojsk predstavovali 299 osôb, z toho 138 dôstojníkov a 161 poddôstojníkov a radových vojakov.[34] Na bojiskách padlo 54 346 amerických vojakov a 3 360 vojakov OSN. Obrovské boli straty KĽDR (520 000), Číny (900 000) a Kórejskej republiky (1,3 mil.). Spolu so stratami civilného obyvateľstva v kórejskej vojne prišlo o život 5 miliónov ľudí.

Československo sa angažovalo na strane KĽDR po podpísaní prímeria v Repatriačnej komisii neutrálnych štátov (RKNŠ) a Dozornej komisii neutrálnych štátov (DKNŠ). RKNŠ sa prostredníctvom svojich orgánov zaoberala dozorom nad vojnovými zajatcami. Komisii bola zverená úloha tzv. vysvetľovacej činnosti, ktorá umožňovala predtým bojujúcim stranám informovať vojnových zajatcov o ich právach na repatriáciu a otázkach týkajúcich sa návratu. RKNŠ plnila úlohy vo vzťahu k Červenému krížu, médiám, dopravy, zásobovaniu a ubytovaniu vojnových zajatcov. Vláda Československa na žiadosť vlád KĽDR, ČĽR a USA vyslala 18. augusta 1953 skupinu, ktorá pracovala v Kórei do 21. februára 1954. Zväčša to boli zamestnanci Ministerstva zahraničných vecí so zapožičanou vojenskou hodnosťou a pracovali v prospech KĽDR a ČĽR. Dozorná komisia mala dohliadnuť na dodržiavanie prímeria, na presuny zbraní v oboch častiach Kórey a dodržiavanie zákazu transportu nových zbraní do tejto oblasti. Komisia mala na začiatku desať stálych a desať pohyblivých inšpekčných skupín v Južnej a Severnej Kórei. Od polovice roku 1956 DKNŠ obmedzila činnosť na štúdium hlásení, ktoré obe strany posielali v zmysle Dohody o prímerí. Tým sa aj znížil počet členov čs. delegácie, ktorá mala v roku 1955 72 osôb, ale v roku 1956 už len 17 členov. Dozorná komisia bola zložená zo zástupcov Poľska, Československa, Švédska a Švajčiarska. V dozornej komisii neutrálnych štátov, kde bolo Československo zastúpené, sa vystriedala viac ako desiatka generálov čs. armády. Vo velení DKNS boli štyria slovenskí generáli. Po zániku ČSFR bola nástupníckym štátom v DKNŠ Česká republika, ale KĽDR neuznala nástupníctvo ČR a trvala na odchode z komisie. Česká delegácia odišla z KĽDR 10. apríla 1993, a tým sa skončila prítomnosť príslušníkov čs. armády v DKNŠ, v ktorej sa v priebehu 40. rokov vystriedalo okolo 600 osôb – vojakov, dôstojníkov a generálov. Prítomnosť čs. vojakov napomohla udržať mier medzi rozdelenými dvoma kórejskými štátmi.

Dôležitou udalosťou militarizácie studenej vojny bola porada predsedov komunistických strán a ministrov obrany piatich štátov sovietskeho bloku za prítomnosti J. Stalina, Molotova, Malenkova, Beriju a sovietskych maršalov Štemenka a Vasilevského, ktorá sa uskutočnila 9. – 12. januára 1951 v Moskve. Porady v Moskve sa zúčastnili aj hlavní sovietski vojenskí poradcovia v Bulharsku, Československu, Poľsku, Maďarsku a Rumunsku. S československou delegáciou sa porady zúčastnil hlavný vojenský poradca generálplukovník Gusev.

Obsahom prísne tajnej porady bola informácia Stalina o vojensko-politických zámeroch sovietskeho vedenia, novej európskej politike a opatreniach v spoločnom postupe. Na po-

34 BELOSLUDSEV, O.: Účast příslušníků jednotek sovětské armády ve válce v Kórei (v letech 1950 – 1953). In: *Historie a vojenství*, roč. 52, 2003, č. 3-4, s. 709.

rade boli stanovené presné záväzky, ktoré sa štáty sovietskeho bloku zaviazali plniť v rokoch 1951 – 1953 v oblasti budovania armád, v zbrojnom priemysle a sociálno-ekonomickej.

Za československú stranu sa porady zúčastnil generálny tajomník ÚV KSČ Rudolf Slánský a minister národnej obrany Alexej Čepička. Obsah rokovania možno priblížiť len na základe spomienok účastníkov porady, pretože autentický záznam z porady sa zatiaľ nepodarilo nájsť. Účastníci porady zhodne hovorili o prijatých záväzkoch – protokoloch, ktoré každá strana podpísala na tretí deň porady. Protokoly obsahovali konkrétne údaje o početnom raste armád, kádrovom profile, výzbroji a výcviku a zvyšovaní nákladov na zbrojenie. Zasadanie otvoril Stalin, ktorý analyzoval skúsenosti z kórejskej vojny: „*Čína má lepšiu armádu ako ľudové demokracie v Európe*", čo Stalin hodnotil ako nenormálny stav. „*Spojené štáty disponujú veľkou vojenskou silou a pripravujú sa na tretiu svetovú vojnu, ale nie sú natoľko silné, aby zvládli malú vojnu v Kórei. Spojené štáty uviaznu v Ázii na 2 –3 roky, čím vznikne mimoriadne priaznivá situácia pre svetové revolučné hnutie. Obdobie 2 – 3 rokov treba využiť na vybudovanie moderných armád cestou mobilizácie všetkých ekonomických a ľudských zdrojov.*" Na porade, ktorá druhý deň pokračovala na generálnom štábe, sa posudzovali praktické otázky prezbrojenia armád a stanovili sa početné stavy armád na mierové obdobie a v prípade vojny. Podľa rumunského prameňa bol pre Československo dohodnutý stav 250 000 vojakov v čase mieru a 750 000 v čase vojny. Bulharsko, Maďarsko, Československo, Poľsko a Rumunsko mali mať spolu 1 140 000 vojakov v mieri a 3 000 000 v čase vojny.

Podľa maďarského lídra M. Rákosiho sovietsky maršal Štemenko uviedol, že na konci roka 1953 štáty NATO plne zavŕšia svoje vojenské prípravy. Do tohto termínu sa mali vyrovnať s úrovňou NATO aj armády spojencov Moskvy cestou urýchlenej prestavby celého hospodárstva.

Diskusia vznikla v súvislosti s tým, že niektorí predstavitelia štátov sovietskeho bloku považovali trojročné obdobie za krátke, aby dosiahli stav pripravenosti armád a štátu podľa sovietskych predstáv uvedených v protokoloch. S týmto názorom na porade vystúpil poľský minister obrany maršal Rokosovskij. Na jeho vystúpenie reagoval Stalin s poznámkou, že keď maršal Rokosovskij môže garantovať, že do roku 1956 nebude vojna, bude možno akceptovať poľský plán budovania armády. Ale bude správne prijať návrhy predložené Štemenkom.

Podľa A. Čepičku J. Stalin na porade hodnotil priebeh kórejskej vojny, v ktorej sa ukázala vojenská slabosť (nie prevaha) USA, a naopak, sila socialistických armád. USA napriek veľkému množstvu vojenskej techniky nedosiahli rozhodujúci úspech. Socialistický tábor v Európe si udržuje prevahu, ktorú USA nemôžu v krátkej dobe so svojimi spojencami dosiahnuť. Z údajov, ktoré Stalin uviedol o sile americkej armády v Európe, vyvodil záver, že vojenská prevaha sovietskeho bloku je dočasná a potrvá maximálne 4 – 5 rokov. V tomto období sa armády NATO vyzbroja aj atómovými zbraňami. Toto obdobie bude možné podľa Stalina využiť ako priaznivé na socialistickú premenu západnej Európy. Tento názor Stalina sa často uvádza ako potvrdenie expanzívnej politiky ZSSR.

Československu pripisoval sovietsky generálny štáb dôležitý vojensko-strategický význam. Ale pri politickom hodnotení poukazoval na to, že je najslabším článkom socialistického tábora.

V rokoch 1950 – 1953 bolo československé hospodárstvo pod prísnou sovietskou kontrolou. Poradcovia a rôzni experti mali veľký podiel na iniciovaní, rozhodovaní a kontrole výstavby a výrobného zamerania závodov dôležitých z vojenského hľadiska a sovietskych stra-

tegických záujmov. Bez ich odporúčania nebola možná výstavba žiadneho veľkého podniku v Československu. Poradcovia nepodliehali československým orgánom alebo inštitúciám, kde boli zaradení. Správy posielali sovietskym ministerstvám, ktoré ich vyslali. Hlavní poradcovia a ich zástupcovia v armáde a bezpečnosti boli nomenklatúrnymi kádrami ÚV VKS(b).

Okrem poradcov a expertov sa kontrola československého hospodárstva, armády a bezpečnosti uskutočňovala aj inými spôsobmi. Vo februári 1951 v nadväznosti na moskovskú poradu zo začiatku januára sa vytvoril osobitný Vojensko-koordinačný výbor. Bol zložený zo zástupcov ZSSR a piatich štátov jeho bloku. Výbor zostavoval a odsúhlasoval požiadavky zbrojnej výroby. Pracovnú skupinu Koordinačního výboru viedol maršal A. Vasilevskij. Skupina navrhovala mierové a vojnové počty pre jednotlivé štáty a plán prezbrojenia na roky 1951 – 1954. Po smrti Stalina Berija kritizoval v júni 1953 činnosť tohto výboru. Uviedol, že vysokými požiadavkami na zbrojnú výrobu, materiálovými a investičnými nárokmi sa vnášali zmätky a chaos do hospodárstva jednotlivých krajín. Vojensko-koordinačný výbor bol najvýznamnejšou inštitúciou na koordináciu, budovanie armád, zbrojnú výrobu a mobilizáciu ľudských a materiálnych zdrojov pred vznikom Varšavskej zmluvy.

V januári 1952 sa prezident republiky K. Gottwald a predseda vlády A. Zápotocký obrátili so žiadosťou na Stalina, aby sovietska vláda vyslala do Československa stáleho zástupcu Vojensko-koordinačného výboru, ktorý by zabezpečoval pravidelný styk čs. vlády so sovietskou vládou prostredníctvom výboru o otázkach zbrojnej výroby vojenskej techniky a výmenu skúseností o týchto otázkach so ZSSR a krajinami ľudovej demokracie.[35]

Stalin a sovietske vedenie sledovali a kontrolovali plnenie zámerov moskovskej porady. Využívali na to aj rôzne príležitosti, aby vyjadrili svoje hodnotenia, ale aj direktívy. Možno to dokumentovať aj na nasledovnej udalosti. 6. mája 1951 sa na Letenskej pláni v Prahe konala vojenská prehliadka, ktorá bola manifestáciou vojenskej sily československej armády. Zúčastnilo sa jej 29 541 vojakov, 235 lietadiel (z toho 15 prúdových), 185 tankov, 86 samohybných diel, 264 diel, 234 nákladných áut s pechotou, 14 279 peších vojakov a Ľudové milície.[36] Z vojenskej prehliadky bol Stalinovi zaslaný film. Na prehliadku Stalin reagoval listom adresovaným Gottwaldovi, v ktorom uviedol nasledovné hodnotenie: „*Videl som československý film o prehliadke vojsk 6. 5. 1951. Všetkým sa nám film páčil. Osobne si myslím, že film je ukážkou toho, že československí predstavitelia pochopili absolútnu nevyhnutnosť mať prvotriednu armádu. Domnievam sa, že film nie je reklamou, ale plne zodpovedá úsiliu československých súdruhov mať silnú armádu. V súčasnosti ide o výchovu vysokokvalifikovaných vojenských kádrov pre plné ovládnutie prvotriednej techniky. A takých kádrov je ešte u vás málo. Preto treba podporovať výchovu vojenských kádrov. Čo sa týka modernej techniky, súdruh Čepička môže očakávať našu plnú podporu...*“[37]

Vysoké hodnotenie čs. armády a súčasne nepriama kritika kádrového stavu veliteľov v Stalinovom liste, nútili politické vedenie prijímať opatrenia v oblasti vojenského školstva. Na kritiku Stalina, ktorá bola pre Gottwalda aj direktívou, reagoval Gottwald listom Stalinovi 15. januára 1952. V liste najprv vyzdvihol osobnú zásluhu Stalina a sovietskej vlády na technickej pomoci a pomoci sovietskych vojenských poradcov (generála Guseva a jeho

35 NA Praha, f. ÚV KSČ, 100/24, sv. 104, a.j. 1217.

36 NA Praha, f. 02/5, sv. 14, a.j. 79.b.15.

37 NA Praha, f. 100/24, sv. 101, a.j. 1147.

zástupcu Belkina) pri reorganizácii armády, organizácii bojovej a politickej prípravy vojsk. Gottwald uviedol, že reorganizácia ukázala veľký nedostatok dôstojníkov, preto na odporučenie sovietskych poradcov sa reorganizovalo aj vysoké vojenské školstvo tak, aby sa v rokoch 1951 – 1953 vyrovnal deficit dôstojníkov, ktorý vznikol odvolaním starých dôstojníckych kádrov a bol nahradený vzdelanými a komunistickej strane oddanými dôstojníkmi. Posledná časť listu Gottwalda obsahuje výpočet konkrétnych opatrení, a to: reorganizácia vševojskovej akadémie podľa vzoru akadémie Frunzeho; založenie vojensko-technickej akadémie so šiestimi fakultami; založenie lekárskej vojenskej fakulty; vznik 18 vojenských učilíšť; 4 žižkovských škôl a učilišťa na prípravu politických pracovníkov; jednoročné školy na prípravu dôstojníkov a ďalšie. V roku 1951 vo vojenských akadémiách, vojenských učilištiach a školách pre dôstojníkov sa pripravovalo 21 467 kurzantov, a spolu so žižkovskými a inými školami 33 761 osôb. Okrem toho sa v rôznych akadémiách v Sovietskom zväze pripravovalo 215 dôstojníkov.[38]

Z uvedených faktov o príprave dôstojníkov a vojenských kádrov v rokoch 1950 – 1953 možno vyvodiť záver, že minister obrany Čepička sa pripravoval na plošnú výmenu „starých" vojenských odborníkov a výchovu nových kádrov v duchu sovietskych vojenských doktrín. Oddanosť komunistickej strane a triedny výber boli rozhodujúcimi kritériami budovania armády. Takýto profil armády vyžadoval od ministrov obrany Stalin a sovietske vedenie. Vysoké investície do ťažkého priemyslu, budovanie početných armád a mobilizácia celej spoločnosti na vojnovú ekonomiku evokujú otázku, do akej miery mala hrozba vojny reálnu podobu. Kvalifikovaná odpoveď na túto otázku nie je jednoduchá. Ale viaceré fakty nasvedčujú, že reálna hrozba vojny existovala. Už samotná účasť USA a ZSSR v kórejskej vojne vytvárala potenciálne nebezpečenstvo globálneho konfliktu. USA sa netajili pokušením zasadiť atómové údery na územie ZSSR ako odpoveď za pomoc, ktorú ZSSR poskytoval Severnej Kórei. Kórejská vojna do krajnej miery vyhrotila nebezpečenstvo vojny. Napätá situácia vznikla aj na hraniciach štátov sovietskeho bloku so západnými krajinami. Množili sa konflikty na hraniciach Československa na dotyku s americkou okupačnou zónou v Nemecku a neskôr so Spolkovou republikou Nemecko.

Československá armáda prešla v rokoch 1945 – 1952 zásadnými zmenami. Tie sa realizovali, v porovnaní s medzivojnovým obdobím, aj pri budovaní na odlišných princípoch. Hlavným kritériom prijatia do armády bola účasť v domácom alebo zahraničnom odboji. Antifašizmus, demokratizmus a ľudovosť boli hlavnými zásadami budovania novej československej armády. Princíp budovania armády podľa vzoru sovietskej Červenej armády bol obsiahnutý v Košickom vládnom programe z apríla 1945. V čase vyhlásenia vládneho programu na Slovensku prebiehali boje s hitlerovskými vojskami. Bojov sa zúčastnil aj Československý armádny zbor. Povereníctvo pre veci vojenské Slovenskej národnej rady od februára 1945 organizovalo prijímanie a preverovanie dôstojníkov a poddôstojníkov bývalej slovenskej armády do novovytváranej československej brannej moci. Preverovanie zabezpečovali dve komisie. Mobilizáciou na oslobodenom území Slovenska bol doplnený armádny zbor o 10 500 mužov, z toho 500 dôstojníkov, 130 rotmajstrov, 3 670 poddôstojníkov a 6 200 vojakov. Činnosť Povereníctva pre veci vojenské sa skončila vytvorením Ministerstva obrany vo vláde Národného frontu.

38 Tamže. List Gottwalda Stalinovi bol publikovaný aj v zborníku dokumentov Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov. Moskva 1998, s. 671-673.

Od počiatku vytvárania novej čs. armády citlivou otázkou bolo povyšovanie Slovákov do hodnosti dôstojníkov a zastúpenie Slovákov v celkovom počte dôstojníkov. Pri povyšovaní sa niekedy uplatňoval odlišný postup hodnotenia vojenskej činnosti slovenských a českých dôstojníkov. Slovenskí dôstojníci boli častejšie preverovaní ako českí, najmä v rokoch 1945 – 1948, čo súviselo s celkovým postavením Slovenska v obnovenej Československej republike. Slovensko bolo považované vedúcimi predstaviteľmi Komunistickej strany Československa (Gottwaldom, Slánským) za slabý článok Československej republiky. S názorom predstaviteľov KSČ sa stotožňovali aj predstavitelia nekomunistických českých politických strán. Nedôvera k slovenskej časti dôstojníkov sa prejavila po voľbách roku 1946.

Nerovnaký prístup k povyšovaniu dôstojníkov sa prejavil už krátko po vojne. Dokumentujú to aj nasledujúce údaje: od mája 1945 do apríla 1946 boli do prvej generálskej hodnosti povýšení 3 Slováci (M. Markus, M. Širica, J. Imro) z celkového počtu 25. Nepomer v neprospech Slovákov bol aj pri povyšovaní vyšších a nižších dôstojníkov, a to: u plukovníkov 111 : 7, podplukovníkov 195 : 17, majorov 543 : 22, štábnych kapitánov 1 381 : 177, kapitánov 1 700 : 201, nadporučíkov 2 866 : 146. V najväčšom rozsahu boli povýšení slovenskí dôstojníci vo februári 1947, keď do prvej generálskej hodnosti povýšili 13 zo 45 dôstojníkov.

Vláda Národného frontu vyhlásila zásadu plnej rovnoprávnosti Slovákov a Čechov v novej republike. V armáde sa to malo prejaviť rovnoprávnosťou používania slovenčiny a češtiny a zabezpečením primeraného zastúpenia slovenských dôstojníkov v armáde. Podľa vládneho programu sa mali vytvárať aj „národné a slovenské vojenské útvary", zložené prevažne z mužstva, poddôstojníkov a dôstojníkov slovenskej národnosti a používajúce veliacu a služobnú slovenskú reč. Krátko po vyhlásení Košického vládneho programu žiadalo Predsedníctvo Slovenskej národnej rady 14. apríla 1945, aby boli slovenské jednotky označené aj v názvoch.

Ústup od budovania slovenských národných útvarov podľa Košického vládneho programu sa objavuje už roku 1946. Takýto návrh predložila branná komisia ÚV KSS 3. mája 1946 ústrednej brannej komisii. Navrhla vytvárať národnostne zmiešané jednotky. Po voľbách roku 1946 bola redislokovaná jedna slovenská divízia na Moravu, výmenou za jednu českú divíziu na územie Slovenska. Vo vládnom programe (Budovateľskom) sa po voľbách požiadavka slovenských národných jednotiek už neobjavuje. Od roku 1947 už existovali národnostne zmiešané útvary na celom území Československa. So zmenou medzinárodnej situácie a vznikom studenej vojny sa dostala aj existencia slovenských národných jednotiek do nového svetla. Sústredenie 80 – 85 percent armády prvého sledu na západných hraniciach revidovalo požiadavku Košického vládneho programu.[39]

Ale ústup od Košického vládneho programu po prevrate roku 1948 zdôvodnil J. Procházka, náčelník výchovy a osvety, v návrhu vládneho programu v iných farbách a súvislostiach. V návrhu uviedol, že vzhľadom na nepriamo sa prejavujúci početný a kvalitatívny stav dôstojníkov slovenskej národnosti, treba revidovať Košický vládny program, lebo *„po očiste (a to nedostatočne uskutočnenej) nie sú dôstojníci slovenskej národnosti, ktorí by mohli obsadiť veliteľské miesta u vyšších jednotiek... Dodržiavanie tejto zásady (*Košického vládne-

39 V roku 1968 sa myšlienka slovenských národných jednotiek podľa Košického vládneho programu často zdôrazňovala v armádnych kruhoch na Slovensku. V západnom vojenskom okruhu existovali názory, že slovenské názvy by mohli mať niektoré jednotky Slovákov (prešovský, popradský pluk, prápor) tam, kde je aspoň 20 percent slúžiacich Slovákov. Vojenská intervencia a princíp internacionalizmu v čase tzv. normalizácie zabránila realizovať myšlienku slovenských jednotiek.

ho programu – pozn. autora*) poškodzuje armádu odborne (nízka kvalita veliteľov) a politicky (prejavuje sa stále viac slovenský šovinizmus, separatizmus a protičeské tendencie, ktorým stále viac prepadajú aj členovia KSS... Sú prípady, že práporu na Slovensku velí kapitán – ľudák, hašíkovec, kolaborant len preto, že je Slovák, zatiaľ čo v českých zemích možno „dlážditť podplukovníkmi*".[40] J. Procházka navrhol vo vojenskej časti vládneho programu z 31. mája 1948 určenom K. Gottwaldovi: obsadiť voľné miesta slovenských vyšších jednotiek českými veliteľmi a spoľahlivými komunistami, premiešať všetky jednotky českými a slovenskými dôstojníkmi, obsadiť miesta v správnych orgánoch na Slovensku českými dôstojníkmi, znížiť počet vojenských oblastí na tri, pričom by Slovensko nebolo jednou z oblastí, ale časťou tretej oblasti.[41] Zmeny, ktoré navrhol J. Procházka, vyplývali viac z nedôvery k slovenským dôstojníkom, ako z nového strategicko-taktického postavenia armády. Do prevratu roku 1948 a krátko aj po ňom (do zatknutia tzv. buržoáznych nacionalistov) vedúci činitelia KSČ (Gottwald, Slánský) často hovorili o Slovensku ako slabom článku republiky. Tento aspekt sa vzťahoval na politických predstaviteľov. J. Procházka ho vzťahoval aj na slovenskú časť dôstojníctva.

Československá armáda ako celok prešla v rokoch 1945 – 1952 viacerými previerkami a čistkami. Po prijímaní do armády v roku 1945 nasledovalo ďalšie preverovanie podľa zákona č. 72/1946 Zb. O úprave niektorých právnych pomerov dôstojníkov a rotmajstrov z povolania a o prevzatí niektorých osôb do československej brannej moci. Tento zákon bol platný aj v roku 1948 a vytvoril legislatívny rámec na prepúšťanie z armády. Prijímacia komisia na preverovanie slovenských dôstojníkov podľa zákona č. 72/1946 z 1 849 prihlásených prijala 1 341, 180 zamietla a 328 ďalej preverovala. Po voľbách v máji 1946 vzrástla nedôvera čs. brannej moci k dôstojníkom slovenskej národnosti z dôvodu, že niektorí dôstojníci vystúpili s protikomunistickými heslami v predvolebných zápasoch. Prípady zaznamenala komisia ministerstva vnútra, ktorá prešetrovala na Slovensku zásady porušenia predvolebného boja. Z týchto príčin bolo 450 dôstojníkov znova preverovaných. Nová vlna represií postihla slovenských dôstojníkov v súvislosti s tzv. protištátnym sprisahaním na jeseň 1947. Podľa dostupných prameňov sa do sprisahania údajne zapojili aj slovenskí dôstojníci, gážisti a vojaci. Represie proti nim, vrátane súdneho procesu s vysokými trestami, sa uskutočnili až po prevrate vo februári 1948. Pred prevratom, v rokoch 1945 – 1948, považovala KSČ za svojich odporcov v armáde vyšších dôstojníkov a generálov s odbornými kvalitami a bojovými skúsenosťami z domáceho a zahraničného odboja, ktorí sa netajili názormi, že armáda má byť budovaná na demokratických zásadách, nepolitická a má mať vlastnú vojenskú doktrínu. Kriticky vnímala požiadavku Košického vládneho programu o budovaní čs. armády podľa vzoru Červenej armády. Náčelník Hlavnej správy výchovy a osvety Ministerstva obrany J. Procházka v januári 1947 poslal list predsedovi vlády a KSČ K. Gottwaldovi, v ktorom kritizoval ministra obrany L. Svobodu, že ustupuje nekomunistickým stranám. „Ústupová línia" Svobodu sa prejavuje tým, že minister nechce doplniť dôstojnícky zbor z nematurantov, čo podľa neho znamená prílev „reakcionárov". Za reakcionárov Procházka označil Ingra a Moravca, ktorých nazval hnisavými vredmi. Reakčnými sú v armáde podľa komunistu Procházku vojenské súdnictvo, prokuratúra a školstvo. Vyslovil sa za to, aby

40 NA Praha, f. ÚV KSČ, 100/24, sv. 56. a.j. 903.

41 NA Praha, f. ÚV KSČ, 100/24, sv. 56. a.j. 903.

dôstojníkov penzionovali vo veku 55 rokov, a tak sa zbavili konzervatívnych živlov. Treba likvidovať západné vojenské misie, ktoré sú početnejšie ako sovietska misia.[42]

Dôstojnícky zbor bol nielen objektom, ale aj subjektom represií. Pod vedením B. Reicina (5. oddelenie Ministerstva obrany) vzniklo Obranné spravodajstvo (OBS) s viacerými zložkami, ktoré uskutočňovalo represie voči dôstojníkom. Zásahy OBS pred prevratom sa prejavili pri povyšovaní, zaraďovaní do funkcií a zbieraní informácií, ktoré neskôr použili na trestné represie. Mnohí dôstojníci, účastníci západného odboja, nemohli zastávať funkcie, ktoré zodpovedali ich kvalitám (napr. gen. Moravec).

KSČ mala slabé pozície medzi dôstojníkmi. Podľa odhadov bolo v KSČ organizovaných 15 – 20 percent dôstojníkov, najmä z nižších dôstojníkov. Vysoká organizovanosť bola medzi dôstojníkmi osvety a OBS. Vyššie funkcie v armáde zastávali nekomunisti. Dobovým heslom bolo, že „*nebudeme dělat z generálů komunisty, ale z komunistů generály*". Toto heslo sa napĺňalo hlavne po prevrate vo februári 1948. Najväčšiu skupinu dôstojníkov v rokoch 1945 – 1948 tvorili nestraníci, ktorí v mocenských zápasoch stáli vedľa. Po uchopení monopolu moci komunistami masovo vstupovali do KSČ, takže počet organizovaných vzrástol na 70 – 80 percent. Z nich sa grupovali v 50. rokoch vyšší dôstojníci a generáli.

Po prevrate vo februári 1948 nadobudli represie v armáde masový charakter. Obeťami represií boli dôstojníci odchovaní v akadémiách doma, v zahraničí v medzivojnovom období, účastníci odboja na Západe a neskôr aj domáceho odboja a odboja na Východe. Čistky uskutočňovali orgány obranného spravodajstva (na Slovensku VO 4) a branné komisie KSČ. V marci 1948 nariadil B. Reicin generálske sledovanie. Podľa prameňov bolo okolo 20 generálov neustále sledovaných, aby OBS získala „kompromitujúce" materiály na prepustenie z armády a trestné stíhanie. Medzi sledovanými bol aj gen. Heliodor Píka, proti ktorému sa v januári 1949 konal súdny proces a 21. júna 1949 bol popravený.

Bezprostredne po prevrate boli z armády prepustení slovenskí generáli povýšení do tejto hodnosti vo februári 1947 (brig. gen. J. M. Kristín, brig. gen. J. Ambruš, gen. just. S. Korbel, gen. just. I. Trebichavský, gen. int. V. Danielovič, brig. gen. J. Marko). Ďalší generáli povýšení roku 1946 (M. Širica a J. Imro) boli prepustení neskôr. V rokoch 1948 – 1951 uskutočňovali orgány OBS pomocou agentov-provokatérov provokácie proti jednotlivcom a celým skupinám vojakov. Týmto spôsobom „vyrobili" celé skupiny špiónov a zradcov v armáde, ktorých neskôr súdili a popravovali.

Významnou skupinou prepustenou z armády boli letci západného odboja. Prepustenie a represie proti nim schválil Vojenský komitét pri ÚV KSČ 26. januára 1949 v zložení: Gottwald, Slánský, gen. Svoboda, gen. Drgáč, gen. Procházka, gen. Drnec a plk. Reicin. Opatrenia boli zdôvodnené nasledovne: „*V poslednom čase sa vyskytlo niekoľko nových prípadov špionáže a podvratných činov dôstojníkov letectva, bývalých príslušníkov západných leteckých jednotiek (RAF)... Časté zatýkanie dôstojníkov vyvoláva nepokoj v leteckých jednotkách a otrasy v organizácii*." V záujme stabilizácie veliteľského zboru letectva navrhol Vojenský komitét „*naraz prepustiť všetkých dôstojníkov a rotmajstrov z RAF, prípadne iných nespoľahlivých*". Z letcov RAF mohli v armáde zostať len tí, za ktorých sa zaručí spravodajské oddelenie letectva. Vojenský komitét rozhodol, že prepustení letci nemôžu byť prijatí do služieb civilných aerolínií. Súčasne schválil, aby spravodajské orgány Hlavného štábu (OBS) a Ministerstva vnútra preverovali a kontrolovali pobyt a činnosť všetkých prepustených dôstoj-

42 NA Praha, f. ÚV KSČ 100/24, sv. 56. a.j. 906.

níkov. „*Tí, ktorí sa potulujú, nepracujú, alebo pracovný pomer fingujú, budú zatknutí a zaradení do pracovných táborov.*“[43] Podnetom k masovému postihu čs. západných letcov bolo hlásenie veliteľa letectva gen. A. Vicherka B. Reicinovi, v ktorom bolo uvedené, že doteraz bolo z armády vylúčených 190 bývalých príslušníkov čs. letectva vo Veľkej Británii, 107 ich odišlo za hranice a v súčasnosti slúži ešte 148 osôb. Celá skupina bola označená za nespoľahlivú, najmä v prípade vojny. V ten istý deň, keď Reicin dostal Vicherkovo hlásenie, napísal vlastnou rukou rozkaz, ktorým nariadil slúžiacich dôstojníkov prepustiť na dovolenku a potom do výslužby alebo zálohy.[44] Autor neuvádza dátum vydania rozkazu B. Reicinom. Preberá len údaj od iného autora, že to bolo v januári 1949. Je málo pravdepodobné, že Reicin vydal rozkaz na prepustenie letcov pred schválením vo Vojenskom komitéte 29. januára 1949. Aj zdôvodnenie v rozkaze sa líši od zdôvodnenia vo Vojenskom komitéte. To však nevylučuje, že Reicin svojou „tvorivosťou“ rozkaz prispôsobil a zdôvodnil ich nespoľahlivosť ako nebezpečenstvo v prípade vojny.

Vojenský komitét pri ÚV KSČ sa 17. marca 1949 uzniesol, že dôstojníci prepustení z armády, ktorí sa nezaradili do pracovného pomeru, majú byť daní do pracovného tábora. Zoznamy nezaradených dôstojníkov zostavilo OBS a Ministerstvo vnútra.[45] V marci 1949 bolo z armády prepustených 1 337 vyšších a nižších dôstojníkov. Z počtu 1 337 bolo 638 zamestnaných, 37 fingovalo zamestnanie a 403 dôstojníkov nemalo zamestnanie. Podľa zoznamu vypracovaného OBS a štátnou bezpečnosťou malo byť do pracovného tábora (v Mírově) zaradených spolu 440 osôb. Z toho 14 generálov, 60 plukovníkov, 94 podplukovníkov, 104 majorov, 83 štábnych kapitánov, 36 kapitánov, 19 nadporučíkov a 30 poručíkov.[46] Podľa hlásenia jednotlivých vojenských oblastí v prvej etape zaradili do pracovného tábora 98 osôb. Do zahraničia odišlo 155 generálov a dôstojníkov (7 generálov, 9 plk., 17 pplk., 40 mjr., 27 škp., 32 kpt., 10 npor. a 13 por.). Vojenskými a civilnými súdmi bolo odsúdených 51 dôstojníkov a 23 bolo vo vyšetrovacej väzbe.[47] Po prepustení z armády si nové zamestnanie našli predovšetkým niektorí dôstojníci s technickým vzdelaním. Ale ani oni nemali istotu, že budú zamestnaní natrvalo. Pretože bezpečnosť zostavovala aj zoznamy zaradených do pracovného pomeru, kde ohrozujú alebo by mohli ohroziť štátne záujmy. Do zoznamu tejto skupiny zaradili 44 prepustených dôstojníkov. Z celkového počtu 1 337 prepustených dôstojníkov v marci 1949 si našlo nové zamestnanie 638 dôstojníkov na takých postoch podľa OBS a štátnej bezpečnosti, kde neohrozujú štátne záujmy.[48] Materiál Vojenského komitétu uvádza aj konkrétne príklady všetkých skupín dôstojníkov: zamestnaných, fingovane zamestnaných a nezamestnaných. Uvedieme niektoré príklady. Kap. del. S. F. sa zamestnal po prepustení z armády ako profesor na škole v Olomouci. „*Žiakom vykladá o atómovej bombe a zdôrazňuje, že armáda je zbytočná.*“ Kpt. pech. A. F. je úradníkom riaditeľstva magnezitových závodov v Jelšave. Podnik je dôležitý na obranu štátu. Pplk. V. L. ako geometer pracuje vo firme v Prahe a vykonáva zememeračské práce tajného charakteru pre ministerstvo poľnohospodárstva. Príklady fingovaného zamestnania: plk. gšt. L. H. zamestnaný v podni-

43 VÚA Praha, f. Vojenský komitét pri ÚV KSČ 1949 – 1950, Zasadanie 26. 1. 1949.

44 LICHNOVSKÝ, M.: Bedřich Reicin a československá armáda (1948 – 1952). In: *Historie a vojenství*, roč. 5, 1955, č. 6, s. 88-89.

45 VÚA Praha, f. Vojenský komitét pri ÚV KSČ 1949 – 1950, Zasadanie 17. 3.1949.

46 Tamže.

47 Stav k 28. 2. 1949.

48 VÚA Praha, f. Vojenský komitét pri ÚV KSČ 1949 – 1950, Zasadanie 17. 3.1949.

ku na výrobu liehu. V skutočnosti nie je zamestnaný, mjr. let. J. H. ako učiteľ reči v anglickom ústave, v skutočnosti nie je známe, čím sa živí, kpt. let. V. M. bol zamestnaný v prijímacích kanceláriách v nemocniciach. V skutočnosti sa zaoberá útekom za hranice, škpt. pech. S. P. fingovane pracuje ako kočiš na štátnom majetku, v skutočnosti nie je známe, či robí. Nezamestnaní dôstojníci: brig. gen. J. Marko nepracuje, gen. just. I. Trebichavský nepracuje, brig. gen. F. Havel nepracuje, plk. let. J. Ď. nepracuje, je zásobovaný svojím otcom, ktorý je hostinský, mjr. pech. J. Č. nie je zamestnaný, žije nad pomery, vypomáha svojmu švagrovi v staničnej reštaurácii. Väčšina prepustených dôstojníkov sa vekovo pohybovala od 45 do 52 rokov. Po prepustení z armády, ak sa zamestnali, pracovali na podradných miestach referentov v rôznych podnikoch alebo vypomáhali vo firmách alebo podnikoch u svojich príbuzných ako pomocní robotníci. Treba súčasne pripomenúť, že osud bol k tejto skupine predsa len prijateľnejší, než k tým, čo putovali do pracovných táborov, väzníc a na popraviská za činy, ktoré nikdy nespáchali.

V Československu, podobne ako v iných krajinách sovietskeho bloku, platila po komunistických prevratoch a prevzatí monopolu moci „prezumpcia viny" pre dôstojníkov, ktorí velili alebo slúžili vo vojenských jednotkách na Západe (najmä RAF), pracovali počas vojny v spravodajských službách (na Západe i Východe) a patrili k vojenským atašé. Po roztržke medzi Sovietskym zväzom a Juhosláviou sa do tejto skupiny zaradili aj partizánski velitelia, ktorí sa údajne usilovali podľa vzoru Tita uchopiť moc. V súdnych politických procesoch urobila komunistická justícia z obetavých bojovníkov proti fašizmu na Západe (aj v Španielsku), v Juhoslávii a doma špiónov, zradcov, ktorí odbojovou činnosťou len maskovali neskoršiu „zradu" a pod.

Koncom septembra 1949 schválila vláda na tajnej časti svojej schôdze početný stav armády na 110 000 vojakov základnej služby a 40 000 vojakov z povolania, z toho 30 125 miest pre dôstojníkov a 9 875 pre poddôstojníkov z povolania.[49] Tabuľkové miesta pre 208 generálov, 10 577 vyšších dôstojníkov (plk., pplk., mjr., škpt.), 19 340 nižších dôstojníkov (kpt., npor., por., ppor.) a 9 875 poddôstojníkov (staršina, rotný, čatár) boli začiatkom júla 1949 naplnené len z polovice. V armáde bolo k 1. júlu 1949 120 generálov, 6 892 vyšších a 12 326 nižších dôstojníkov.[50] V roku 1950 už mala armáda 229 generálov, z toho 85 vševojskových, 24 delostrelectva, 21 osvety, 11 justície, 10 zdravotníctva, 9 tankového vojska, 9 intendantov, 9 zbrojných a ďalších. Oproti roku 1949 sa najviac zvýšil počet brigádnych generálov, a to z 89 na 137. Armáda mala roku 1950 10 armádnych, 21 zborových, 61 divíznych a 137 brigádnych generálov.[51] Pri počtoch generálov prekvapuje vysoký počet generálov osvety, čo naznačuje, že táto skupina generálov – komunistov bola preferovaná, pretože najpočetnejšiu časť armády tvorila pechota, ktorá mala štyroch generálov. V nasledujúcich rokoch rástol početný stav čs. armády. V roku 1952 bol plánovaný počet čs. armády nasledovný: generáli a dôstojníci 31 091, poddôstojníci z povolania 14 000, vojenskí akademici 9 130, poslucháči rôznych vojenských ústavov, škôl 2 400, mužstvo a poddôstojníci základnej služby 204 389. Spolu 261 010 osôb. V roku 1952 sa plánovalo povolať 10 500 dôstojníkov v zálohe a 200 000 vojakov a poddôstojníkov v zálohe na vojenské cvičenie.[52] Podľa upresnenej

49 VÚA Praha, f. A. Čepička, 100/52, sv. 31. a.j. 209.

50 VÚA Praha, f. Vojenský komitét pri ÚV KSČ 1949 – 1950, Zasadanie 24. 8.1949.

51 NA Praha, f. ÚV KSČ 100/24, sv. 57. a.j. 907.

52 NA Praha, f. ÚV KSČ 02/5, sv. 3. a.j. 41. bod 24, Návrh MNO z 15. 6. 1951 na prerokovanie v Politickom sekretariáte.

správy ministerstva obrany, ktoré predložilo prezidentovi Gottwaldovi, bol plánovaný stav k 1. januáru 1952 – 258 000 na armádu a 35 000 na útvary pri armáde (PTP), spolu 293 000 osôb. K 1. januáru 1953 bolo plánovaných 257 495 na armádu a 40 054 na útvary pri armáde, spolu 297 549.[53] V roku 1952 existovali úvahy o prechode na trojročnú základnú službu tak, že by sa vojakom 2. ročníka základnej služby predĺžila služba o jeden rok cvičenia. Armáda bola spolu so správou Jáchymova a civilnou obranou najpočetnejšou v mieri od vzniku Československa. Rýchly rast armády a zásadné zmeny v organizácii sa uskutočnili pod vedením nového ministra obrany A. Čepičku. Sovietske vedenie poslalo 8. apríla 1950 list Gottwaldovi, v ktorom mu oznámili, že generál Svoboda nemá sovietsku dôveru a nebude možné sa s ním deliť o vojenské tajomstvá ZSSR. Na základe toho prezident odvolal z funkcie armádneho generála L. Svobodu a menoval JUDr. A. Čepičku. S odvolaním Svobodu sa zakončuje jedna výmenná etapa zmien v československej armáde. Spolu s ním odchádzajú aj dôstojníci s podobnou vojenskou kariérou začatou v prvej svetovej vojne v československých légiách v Rusku.

L. Svoboda vo funkcii ministra obrany pri každej príležitosti zdôrazňoval spojenectvo so Sovietskym zväzom. Napriek tomu, že mal veľké bojové zásluhy, ktoré ocenil ZSSR za účasť v bojoch na jeho území s čs. jednotkou, sovietska dôvera k Svobodovi sa vytrácala. Nepochybne, že určitú váhu v tomto zohrala skutočnosť, že studená vojna kládla nové nároky na úlohu armády, veliteľov a budovanie zbrojného priemyslu. Aj to mohol byť dôvod odvolania L. Svobodu z funkcie ministra v apríli 1950. B. Reicin a J. Procházka v liste Gottwaldovi pripísali Svobodovi všetky negatívne javy v čs. armáde, a to: zlú organizáciu a výcvik, nízku úroveň morálno-politického stavu armády spôsobenú presadzovaným princípom, že armáda má byť nestranícka, nevyriešenú unifikáciu a iné. Správa sa končila obvinením, že Svoboda má hlavný podiel na zlom stave velenia v armáde.[54]

Odvolanie Svobodu z funkcie ministra zdôvodňoval generálny tajomník KSČ R. Slánský na tajnej porade tajomníkov komunistických strán a ministrov obrany piatich štátov sovietskeho bloku v Moskve 9. – 12. januára 1951. R. Slánský pred Stalinom a sovietskou generalitou vysvetľoval, že prevrat vo februári 1948 nepriniesol obrat vo vývoji armády. Príčina spočívala v zotrvaní L. Svobodu vo funkcii ministra obrany, ktorý sa obklopoval dôstojníkmi s orientáciou na západné vojenské doktríny. Chybou bolo, že Svoboda tak dlho zotrval na kľúčovej pozícii v armáde, a len na naliehavú radu Stalina sme ho odstránili.

Počas návštevy ministra obrany A. Čepičku v júli 1951 sa Stalin zaujímal o Svobodu. Prezidentovi Gottwaldovi odkázal, „*že v Svobodovi nevidí, čím v skutočnosti je*“[55]. Stalinove slová boli nepriamym pokynom na represívny postih. L. Svoboda bol odvolaný z funkcie predsedu vládneho výboru pre šport a zostal nezamestnaný. Štátna bezpečnosť predložila prezidentovi Gottwaldovi správu, v ktorej sa uvádzalo, že Svoboda patril medzi nepriateľov štátu už od roku 1945, pretože sabotoval Košický vládny program a umožnil titovským agentom preniknúť do čs. armády a odovzdať vojenské tajomstvá Juhoslovanom.[56] Koncom roka 1952 bol L. Svoboda uväznený. V liste z väzenia, adresovanom prezidentovi Gottwaldovi, sa bránil proti obvineniam, že je zradca, vyzvedač a sabotér. Od Gottwalda žiadal, aby bol pre-

53 NA Praha, f. ÚV KSČ 100/24, sv. 66. a.j. 902.
54 NA Praha, f. ÚV KSČ 100/24, sv. 56. a.j. 903.
55 NA Praha, f. Komise pro prošetření politických procesů v období 1949 – 1954, I. sv. 2. a.j. 12.
56 NA Praha, f. ÚV KSČ 100/24, sv. 56. a.j. 903.

pustený z väzenia.[57] Po prepustení koncom decembra 1952 pracoval L. Svoboda ako účtovník v poľnohospodárskom družstve. Na prepustenie z väzenia mal vplyv politický proces, v ktorom odsúdili na trest smrti námestníka ministra obrany B. Reicina a z funkcie odvolali aj druhého námestníka J. Procházku. Veľký súdny proces so 14 komunistickými funkcionármi koncom novembra 1952 v réžii sovietskych poradcov v čs. bezpečnosti a osobitne pozvaných poradcov na prípravu súdneho procesu odpútal pozornosť bezpečnosti od Svobodu.

Nástupom ministra A. Čepičku sa menilo postavenie OBS pod Reicinovým vedením. Príchod sovietskych poradcov do armády naladených antisemitsky, pozície Reicina zhoršoval. So zatknutím Reicina nasledovalo zatýkanie jeho blízkych spolupracovníkov (gen. Musila, plk. Musíka, pplk. Vaša, pplk. Kopolda, pplk. Sančeka a ďalších). Medzi zatknutými generálmi a dôstojníkmi boli pracovníci OBS, politickí pracovníci a právnici.

Na jar 1951 (9. marca 1951) minister obrany Čepička na celoštátnom aktíve komunistov v armáde postavil otázku o nevyhnutnosti odhalenia špionážnej siete v armáde. „Indície" podozrenia smerovali k B. Reicinovi, jeho zástupcovi Kopoldovi, ktorí boli spätí s generálnym tajomníkom ÚV KSČ R. Slánským. Správa o sabotážnej a diverznej činnosti v čs. armáde v rokoch 1945 – 1950, vypracovaná významnými funkcionármi Ministerstva obrany a HPS, obsahovala tvrdenie, že vo vnútri čs. armády pracovala záškodnícka skupina v prospech „západných imperialistov". Proces s R. Slánským, v ktorom bol odsúdený aj B. Reicin, rozkrútil novú vlnu politických perzekúcií v armáde. Každý, kto prišiel do styku so Slánským, Reicinom a jeho zástupcom Kopoldom, bol podozrivý. Politické represie mali výrazný antisemitský prvok. Napríklad zástupca hlavného sovietskeho poradcu Belkin mal výhrady voči Reicinovi pre jeho pôvod.

Nástupom nového ministra obrany A. Čepičku nastal radikálny obrat v sovietizácii čs. armády. Predchádzajúce plány mierovej organizácie armády boli zásadne zmenené a nová organizačná štruktúra velenia, riadenia a dislokácie kopírovala sovietsky model. Hlavný štáb sa stal generálnym štábom a odbory a oddelenia ministerstva obrany boli nahradené hlavnými správami. Takto vznikla Hlavná kádrová správa, Hlavná súdna správa, hospodárska správa a iné. V rámci týchto zmien sa novou zložkou stala Hlavná politická správa (HPS), ktorá vznikla splynutím Armádneho vedenia straníckej práce a Správy výchovy a osvety. Podľa sovietskeho vzoru osvetových dôstojníkov nahradili zástupcovia veliteľov pre politické veci (ZVP) s veľkými právomocami zasahovať do odborných vojenských otázok. V máji 1950 bola zrušená duchovná služba v armáde, a 11 duchovných bolo penzionovaných. O dôležitých otázkach ministerstva rezortu obrany od roku 1951 rozhodoval Politický sekretariát ÚV KSČ. Minister Čepička bol členom tohto straníckeho orgánu a nemal v ňom žiadnych oponentov. O niektorých relevantných otázkach rozhodoval sám alebo s Gottwaldom, s ktorým bol v príbuzenskom vzťahu. Vplyv Politického sekretariátu ÚV KSČ spočíval aj v tom, že schvaľoval všetky personálne funkcie politických pracovníkov, a to od náčelníka HPS, náčelníkov okruhových politických správ, vojenských politických škôl a umeleckých telies. Politickému sekretariátu minister Čepička predkladal aj návrhy týkajúce sa zbrojných programov a požiadaviek armády na materiálne zabezpečenie. Systém nomenklatúr, t. j. zoznamu funkcií, ktoré schvaľovali Predsedníctvo ÚV KSČ, ÚV KSS a ostatné stranícke orgány, patrili k sovietskym prvkom straníckeho riadenia armády.

57 Tamže.

Iný smer politických represií, ktorý sa začal odvíjať v roku 1950, súvisel s ťažením proti tzv. slovenským buržoáznym nacionalistom. Aj keď toto ťaženie malo svoju genézu v hľadaní „titoistov", hlavnými podozrivými sa stali slovenskí politickí a vojenskí predstavitelia. Na zjazde KSS v máji 1950 zborový generál J. Procházka v súvislosti s úlohou „*čo najviac urýchliť budovanie armády*" vyzýval bojovať proti nacionalizmu. Výzva však ešte nemala konkrétneho adresáta z radov slovenských dôstojníkov. Ale armádne vedenie straníckej práce už pred slovenským zjazdom začalo rozvíjať kampaň proti buržoáznemu nacionalizmu. V jeho uznesení z 18. apríla 1950 sa uvádzalo, že „*buržoáznonacionalistická úchylka sa prejavila v armáde*", preto treba uskutočniť kádrovú previerku politických pracovníkov Oblastného vedenia straníckej práce 4 a predložiť vyšším straníckym orgánom návrhy na kádrové opatrenia. Armádne vedenie kritizovalo mjr. V. Šalgoviča, že „*nedostatočne rozvinul sebakritiku, ale očakáva sa, že skutkami a aktívnym bojom prevedie svoju nápravu*". Zdalo sa, že prvou obeťou sa môže stať V. Šalgovič pre styky s Reicinom, Kopoldom, Holdošom, Šmidkem. Ale v polovici júna 1950 bol na základe rozhodnutia AVSP pozbavený členstva v OVSP 4 generál A. Rašla so zdôvodnením „*úzkej spolupráce s Husákom, nedostatočnej sebakritiky a priestupkov v straníckej práci*". Prokurátor Vyššej vojenskej prokuratúry v Trenčíne generál A. Rašla bol v októbri 1952 zatknutý a prevezený do Ruzyne, kde bol po 25-mesačnej vyšetrovacej väzbe v novembri 1954 odsúdený na doživotný trest väzenia. Podobný osud postihol aj iných odbojárov z radov povstaleckej armády a partizánov. Len nepatrné percento z nich nebolo nijakou formou represiované.

V polovici roka 1951 strácalo propagandistické zdôvodnenie represií bojom proti „titoizmu" na význame. V tom čase naberala na sile v ZSSR kampaň proti Židom (kozmopolitom). Antisemitizmus v ZSSR sa postupne menil na oficiálnu štátnu politiku.[58] Lídri ľudovodemokratických krajín boli týmto spôsobom jasne zorientovaní na určenie vnútorného nepriateľa. Antisemitizmus sa rýchlo rozšíril do Poľska, Maďarska a Československa. Vlna zatýkania v januári – februári 1951 z radov komunistických činiteľov a armády vytvárala podmienky pre štátnu bezpečnosť, ktorá v spolupráci so sovietskymi poradcami v bezpečnosti konštruovala veľké súdne procesy a zbierala kompromitujúce materiály na významných predstaviteľov komunistickej strany (Slánského, Šlinga, Gemindera, Reicina a ďalších). Represie nadobudli charakter ostrých zápasov vo vnútri komunistickej strany a štátu. V armáde sa po nástupe A. Čepičku do funkcie ministra obrany vyhrotili vzťahy s R. Slánským a B. Reicinom, ktorých moc Čepička oslabil. Rozhovory A. Čepičku, V. Kopeckého, A. Novotného, J. Ďuriša, Z. Nejedlého, A. Zápotockého so sovietskym veľvyslancom Silinom v Prahe a pracovníkmi sovietskeho veľvyslanectva poskytli mnoho „kompromitujúcich" argumentov sovietskej strane proti Slánskému. Ale rozhodujúci bol postoj Stalina, ktorý do jesene 1951 dôveroval Slánskému a nedal pokyny na jeho zatknutie.

A. Čepička bol jediný z čs. komunistického vedenia, ktorého Stalin na porade generálnych tajomníkov komunistických strán a ministrov obrany v januári 1951 vyzval, aby referoval o Československu, hoci za ostatné delegácie referovali generálni tajomníci. V júli 1951 Čepička opäť navštívil Moskvu a zúčastnil sa večere na Stalinovej dači, čo bolo veľkým ocenením Čepičku, pretože Stalin od septembra 1948 neprijal ani jedného z čs. politikov. Svoju moc Čepička opieral o veľmi úzke kontakty s hlavným sovietskym vojenským poradcom genplk. N. I. Gusevom, ktorý bol sprostredkovateľom československých žiadostí sovietskej

58 *Moskva i Vostočnaja Jevropa*, c. d., s. 547.

strane a zrejme aj sprostredkovateľom sovietskych direktív. Medzi Gusevom a Čepičkom existovali dobré pracovné a priateľské vzťahy. Čepička nemal vojenské vzdelanie, ale hodnosťou bol armádny generál. Úzke vzťahy s Gusevom a príbuzenský vzťah s Gottwaldom vytvorili z Čepičku silného muža vo vedení komunistickej stany a štátu.

Ako sa menila československá armáda od jeho nástupu v roku 1950? Určitú odpoveď dávajú štatistické údaje z celoarmádneho prieskumu o generáloch a dôstojníkoch čs. armády, ktorý uskutočnila Hlavná kádrová správa Ministerstva obrany. Výťah z tohto prieskumu pripravila do informácie pre Politický sekretariát ÚV KSČ. Počet dôstojníkov z povolania 1. októbra 1952 bol 39 000, čo oproti januáru 1952 bolo o 10 000 viac. Skutočné počty predstavovali 80 percent plánovaných miest. Z celkového počtu bolo 80 percent českého, 17,5 percenta slovenského a 2,5 percenta ukrajinského, židovského a rusínskeho pôvodu. Z protektorátneho vojska bolo 9,7 percenta dôstojníkov (k 1. januáru 1952 ešte 13,4 percenta) na tylových funkciách. Z príslušníkov bývalej slovenskej armády bolo 9,1 percenta (k 1. januáru 1952 11,8 percenta, z toho 4,8 percenta bojovalo proti ZSSR). Percento dôstojníkov bývalej slovenskej armády bolo vyššie v 9. a 10. divízii, ktoré boli dislokované na Slovensku (38,5 a 44,8 percenta). Počet dôstojníkov západného odboja bol minimálny a v spise sa ani nespomína.

Takmer 80 percent dôstojníkov malo pôvod v manuálne pracujúcich vrstvách (57,5 percenta robotníkov, 13,7 percenta maloroľníkov, 8 percent z rodín zriadencov. Ale zvyšok, 20 percent, nie je bližšie určený. Málo robotníckych kádrov bolo medzi delostrelcami (47,9 percenta), chemikmi (46,6 percenta), v stavebníctve (45,3 percent) a zdravotníctve (31,6 percent). Dôstojnícky zbor bol mladý, s vekovým priemerom 32 rokov. Viac ako polovica (56,9 percenta) dôstojníkov nemala ani 30 rokov. Do 40 rokov bolo 82,1 percenta všetkých dôstojníkov armády. Nízky vekový priemer sa vytvoril prepúšťaním z armády a prijímaním mladých dôstojníkov po absolvovaní učilíšť a aktivovaných absolventov ŠDZ. Po prepustení všetkých letcov západného odboja bol vekový priemer letcov 27 rokov.

Nábormi robotníckych kádrov kleslo percento maturantov v armáde pod 30 percent. Vysokoškolské vzdelanie malo 4,7 percenta, čo znamenalo, že len jedna tretina dôstojníkov mala stredné alebo vysokoškolské vzdelanie. Napriek veľkému počtu rôznych vojenských kurzov, 14 percent dôstojníkov nemalo žiadne vojenské vzdelanie.[59] Dôstojnícky zbor bol mladý, bez vojenských skúseností, s nízkym percentom vojenského a občianskeho vzdelania a zo štyroch pätín český. Sovietizácia armády priniesla so sebou politickú výchovu dôstojníkov a mužstva. Tejto stránke sa venovala veľká pozornosť od roku 1950, keď vznikla funkcia zástupcu pre veci politické (ZVP). Na návrh ministra obrany Čepičku sa koncom februára a začiatkom marca 1952 uskutočnila veľká ideologická konferencia na tému „Bojom proti kozmopolitizmu a buržoáznemu objektivizmu za marxisticko-leninskú ideovosť novej vedy". Návrh bol schválený v Politickom sekretariáte ÚV KSČ a konferencia sa uskutočnila v dňoch 27. februára – 1. marca 1952 v Brne, zorganizovala ju Vojenská technická akadémia v Brne v spolupráci s ďalšími ministerstvami. Trvala štyri dni a malo sa jej zúčastniť okolo 650 účastníkov z celej republiky. Program konferencie bol zameraný na dva hlavné okruhy: nebezpečie kozmopolitizmu a veľké príklady sovietskej vedy.[60] Referáty o kozmopolitizme prakticky odštartovali šírenie antisemitizmu a boli akousi ideovou predpríprá-

59 VÚA Praha, f. MNO, sekr. min. 1952, šk. 5, 201/1.

60 NA Praha, f. ÚV KSČ 02/5, sv. 14. a.j. 79, b. 15.

vou pred súdnym procesom s R. Slánským, v ktorom zo 14 odsúdených bolo 11 židovského pôvodu. Po skončení súdneho procesu so Slánským predložil Politickému sekretariátu ÚV KSČ minister Čepička návrh, aby tým dôstojníkom, ktorí boli prepustení z armády z politických dôvodov a nedosiahli vekovú hranicu odchodu do penzie, bolo odňaté vyplácanie penzie. Toto opatrenie vstúpilo do platnosti v roku 1953 a dotýkalo sa 2 962 dôstojníkov, ktorých prepustili z armády v období od 1. mája 1945 do 30. novembra 1952. Spolu aj s tými, ktorých prepustili do 30. apríla 1945, bolo 3 347 dôstojníkov a generálov s vyplácanou penziou viac ako 4 000 korún mesačne.[61] Prirodzene, že počet prepustených dôstojníkov a generálov bol vyšší, pretože neboli započítaní tí, ktorí emigrovali a penziu nepoberali.

Záverečnou etapou represií proti dôstojníkom čs. armády v prvej polovici 50. rokov bol politický proces proti div. gen. R. Bulandrovi, arm. gen. Š. Drgačovi, arm. gen. Z. Novákovi, arm. gen. K. Klapálkovi a zbor. gen. V. Drnecovi, ktorých Najvyšší súd – vojenské kolégium odsúdil začiatkom roka 1954 na vysoké tresty väzenia za údajnú sabotáž Košického vládneho programu, velezradu a vyzvedačstvo. Stalo sa tak v čase, keď v ZSSR a niektorých krajinách ľudovej demokracie prebiehala už destalinizácia s prvými pokusmi o nápravu chýb.

61 VÚA Praha, f. MNO, sekr. min. 1952, šk. 5, 107/5.

4.
Za železnou oponou – blokáda informácií a obmedzenie pohybu

„*Od Štetína na Balte po Terst na Jadrane bola celým kontinentom spustená železná opona*." Tieto slová vyslovil W. Churchill v prejave vo Fultone 5. marca 1946. Slová W. Churchilla sa napĺňali krátko po skončení druhej svetovej vojny. Za železnú oponu sa dostali krajiny, ktoré oslobodila Červená armáda a patrili do sovietskej sféry vplyvu. V mozaike politických strán v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy významné miesto v politickom systéme ľudových demokracií zaujali komunistické strany. Mnohí lídri týchto strán patrili k odchovancom Komunistickej internacionály a politický exil počas druhej svetovej vojny prežili v Moskve. V sovietskej komunistickej strane, vtedy oficiálne nazývanej Všezväzová komunistická strana (boľševikov) (VKS/b), hľadala spomenutá časť komunistických lídrov vzor napodobňovania po vojne. Pre komunistické strany bolo významným spôsobom získavania vplyvu pôsobenie na verejnú mienku.

Sovietsky zväz obnovoval po vojne staré, alebo vytváral nové mechanizmy ovplyvňovania verejnej mienky vo vlastnej krajine. Niektoré zo spôsobov ovplyvňovania verejnej mienky propagoval aj za hranicami v krajinách svojej sféry vplyvu. Získať sympatie a vplyv na spoločnosť bolo v niektorých krajinách dôležitým predpokladom ich postupného ovládnutia. Okrem Československa a Bulharska, kde pretrvávala slovanská idea umocnená oslobodením Červenou armádou, v ostatných krajinách (Poľsku, Maďarsku, Rumunsku) malo „dedičné nepriateľstvo minulosti" hlboké korene. V poľských predstavách bolo Rusko „dedičným nepriateľom" od 14. storočia. Rusko po troch deleniach Poľska v 18. storočí získalo poľské územia, čo bolo príčinou protiruských povstaní. Rusko-poľskú vojnu v roku 1920 interpretovala poľská strana ako záchranu Európy pred boľševizmom. Nemecko-sovietsky pakt z roku 1939 a likvidácia poľského štátu hlboko poznačili ich vzájomné vzťahy počas vojny i po vojne. V Maďarsku mal antiruský odpor korene v roku 1849, potom v prvej a druhej svetovej vojne. V Rumunsku protiruské nálady súviseli so sovietskym anektovaním rumunských území roku 1940.

Sovietske ovládnutie štátov strednej a juhovýchodnej Európy bolo zložité tým, že šlo o krajiny s rozdielnou historickou skúsenosťou vo vzájomných vzťahoch a Moskva používala rovnaké metódy na ovládnutie svojej sféry vplyvu a neskôr politicko-vojenského bloku.

Prítomnosť Červenej armády na území strednej a juhovýchodnej Európy, činnosť Spojeneckej kontrolnej komisie v porazených štátoch vo vojne (Bulharsku, Rumunsku, Maďarsku) a spojenecké zmluvy uzavreté v čase vojny (s Československom) a po vojne s ostatnými štátmi ľudovej demokracie vytvárali široký priestor pre sovietsku kontrolu a zasahovanie do politického života a ovplyvňovanie informácií. Do stiahnutia Červenej armády z Československa v decembri 1945 vykonávalo určitú kontrolu cenzúry Hlavné politické riadenie Červenej armády. Politická cenzúra bola zameraná na zákaz propagácie fašizmu a protiso-

vietskych prejavov. Z tohto obdobia nie sú známe fakty o cenzúrnom zasahovaní Červenej armády. Úloha vykoreniť idey fašizmu, obsiahnuté v publikáciách z čias vojny, bola programovým cieľom vlády Národného frontu v Košickom vládnom programe z apríla 1945. Vláda si položila za cieľ nielen likvidovať ideové dedičstvo fašizmu z vojny, ale aj potrestať fašistov, zradcov a kolaborantov. Spojenectvo so Sovietskym zväzom všetky politické strany vlády Národného frontu pokladali za hlavnú oporu bezpečnosti Československa. Z týchto príčin v Československu nebola obnovená cenzúra. Politické strany Národného frontu sa usilovali konsenzom dosiahnuť a realizovať svoje programové ciele. Tento spôsob vlády sa napĺňal s menšími konfliktmi do polovice roka 1947, potom komunisti opustili platformu Národného frontu a usilovali sa o monopol moci.

Sovietsky zväz prijal krátko po skončení vojny opatrenia na zvýšenie účinnosti svojej propagandy za hranicami. V septembri 1945 prijal ÚV VKS(b) uznesenie „O zlepšení sovietskej propagandy za hranicami". Uznesenie ukladalo sovietskym organizáciám pre zahraničnú propagandu (Meždunarodnaja kniga, Sovinformbyro, Soveksportfilm a iným) zvýšiť účinnosť zahraničnopolitickej propagandy. Od jari roku 1946 sa v ZSSR začala vyhraňovať predstava o novom nepriateľovi v podobe anglo-amerického imperializmu. Tento obraz nepriateľa po zasadaní Informbyra v septembri 1947 prevzali do svojho propagandistického arzenálu komunistické strany sovietskeho bloku. Aktivizácia sovietskych organizácií zodpovedných za zahraničnú propagandu sa zvýraznila na jeseň 1947 rozširovaním sovietskej tlače a sovietskych filmov. Okrem toho činnosť začali vyvíjať organizácie Zväzu priateľov ZSSR. V Československu začali vyvíjať činnosť organizovaním výmeny kultúrnych delegácií, športových podujatí a iných.

V rokoch 1947 – 1948 sovietsky vplyv v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy nebol ešte jednoznačný. Stále pretrvával určitý stupeň informačného pluralizmu, keď sa do krajín sovietskej sféry dostávali aj informácie zo Západu prostredníctvom médií (tlače, filmov, publikácií, činnosťou západných kultúrnych a informačných inštitúcií). Súčasne silnel tlak blokovať informácie zo Západu a propagovať sovietske skúsenosti a úspechy zo socialistickej výstavby. Tento fakt možno dokumentovať v Československu skutočnosťou, že okrem západnej periodickej tlače sa prekladali knihy a publikácie západnej proveniencie. V roku 1948 bolo zo 718 prekladov kníh 209 anglických, 111 amerických a 139 sovietskych autorov.[62] Do prevratu vo februári 1948 pluralizmus informácií existoval aj vďaka súkromným vydavateľstvám. Až koncom roku 1948 boli prijaté opatrenia na ich likvidáciu. Z počtu 350 ich zostalo len 30 (štátnych). Po zániku súkromných vydavateľstiev nasledovali opatrenia o zákaze predaja kníh západných vydavateľstiev.

Dôležitú kapitolu vytvárania informačnej blokády predstavovalo zatváranie západných (amerických, britských a francúzskych) kultúrnych a informačných inštitúcií a centier v Prahe a Bratislave. Podnet na ich likvidáciu dal sovietsky veľvyslanec v ČSR, ktorý sa 30. júla 1949 v rozhovore s predsedom Národného zhromaždenia (čs. parlamentu) O. Johnom vyslovil, že „*existencia anglických a amerických inštitúcií ako centier podvratnej činnosti je škodlivá*"[63]. Tento názor bol oficiálnym stanoviskom sovietskeho vedenia a americko-britské a francúzske kultúrne a informačné inštitúcie a centrá sa začali postupne zatvárať.

Komplexnejší zámer obmedzenia západných kultúrnych inštitúcií, literatúry, tlače, fil-

62 Moskva i Vostočnaja Jevropa, c. d., s. 319.

63 Tamže, s. 331.

mov sledoval „Plán opatrení zameraný na antiamerickú propagandu v najbližšom období" z marca 1949, ktorý pripravilo oddelenie propagandy ÚV VKS(b). Plán požadoval prehodnotiť vydávanie umeleckej a vedeckej literatúry sovietskymi vydavateľstvami. Súčasne uložil teoretickým pracoviskám sovietskej akadémie vied teoreticky „zdôvodniť" antiamerickú propagandu v tlači, rádiu, propagande a ďalšími formami. Na kontrolu plnenia tohto plánu, ktorý bol určený aj komunistickým stranám v krajinách ľudovej demokracie, boli v máji 1949 vyslaní pracovníci oddelenia zahraničnej politiky ÚV VKS(b), aby získali informácie, ako v týchto krajinách bojujú proti úkladom anglo-amerického imperializmu.[64] Výsledkom inšpekčných ciest pracovníkov oddelenia zahraničnej politiky boli lakonické správy o tom, že komunistické strany túto problematiku nesledujú a žiadne poznatky nemajú. V podobnom duchu dali odpoveď na ÚV KSČ pracovníkovi ÚV VKS(b) A. I. Antipovi. Oznámili mu, že pracovné materiály o boji proti „*nástrahám anglo-amerického imperializmu nie sú, a informácie o tom získavajú len pracovníci sovietskeho veľvyslanectva, korešpondenti TASS a Sovinformbyra*"[65]. Po návšteve sovietskeho veľvyslanca Silina u generálneho tajomníka ÚV KSČ R. Slánského boli prijaté konkrétne kroky na pomoc tretiemu tajomníkovi veľvyslanectva Semenovovi, ktorý vypracoval správu o „anglo-americkej propagande v ČSR a opatreniach proti nej" a 29. januára 1950 ju zaslal Grigorianovi na oddelenie zahraničnej politiky ÚV VKS(b). Obsiahla informácia bola zameraná na boj proti anglo-americkej propagande v oblasti vydávania neperiodickej literatúry, filmu a umenia, v oblasti teórie a vedy, v tlači a rozhlase, škole.[66] Hlavnou úlohou podľa tejto správy bol boj proti buržoáznym vplyvom na českú a slovenskú spoločnosť. V oblasti histórie správa považovala za dôležité „odhalenie masarykovsko-benešovského výkladu českého národného hnutia". Masarykovsko-benešovský výklad histórie má prozápadnú orientáciu a podnecuje nenávisť k ZSSR a Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii.[67]

Na eliminovanie masarykovsko-benešovského výkladu histórie a v širšom kontexte na výklad otázok vedy autor správy navrhol pripraviť preklady prejavov Ždanova, Kalinina, Molotova do češtiny. Ďalej vyzdvihol potrebu popularizovať výsledky mičurinskej vedy v boji proti mendelevsko-morganovskej škole. Popularizáciu „pseudovedeckých" poznatkov mali zabezpečovať teoretické časopisy *Tvorba* a *Nová mysl*. Autor správy konštatuje, že bolo zastavené vydávanie niektorých časopisov, napríklad *Obzory*, *Dnešok*, *Slobodný zítřek* a ďalšie. Ocenil administratívne opatrenia na zabránenie anglo-americkej propagandy zákazom voľného predaja novín *Life*, *Times*, *Chicago Tribune*. Niektoré západné noviny sa dostávali do ČSR, ale nesmeli sa predávať v novinových stánkoch. Správa sa dotýka aj vysielania čs. rozhlasu v cudzích jazykoch, kde hlavná pozornosť sa venuje odhaľovaniu klebiet proti Československu a Sovietskemu zväzu. Záver správy obsahuje konštatovanie, že „*anglo-americká propaganda si uchováva pozície v ČSR. Aj vedúci predstavitelia KSČ málo robia pre odhaľovanie zradcovskej politiky juhoslovanských predstaviteľov*."[68] Správa sa končí výzvou, že „*nastal čas rozhodujúceho boja s buržoázno-benešovskou ideológiou výkladu histórie*

64 Tamže, s. 324.

65 Tamže, s. 325.

66 RGASPI – Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskich isledovanij Moskva, f. 17, opis 137, N.274, s. 2-24.

67 Tamže.

68 Tamže.

s orientáciou ČSR na západné imperialistické štáty a rovnako odhalenie Beneša ako jedného z hlavných vinníkov zradcovskej mníchovskej politiky a nepriateľa komunizmu".[69]

Anglo-americkej propagande na Slovensku je venovaná samostatná časť správy. Konštatuje sa v nej, že na Slovensku, podobne ako v Čechách, je zavedená cenzúra na listy a zásielky z USA a západných krajín, zastavený je slobodný predaj periodickej tlače zo západných krajín a obmedzený vstup turistov. Anglo-americká propaganda najviac preniká cez rozhlas *Hlas Ameriky*, *BBC*, *Vatikán* a *Barcelona*.

Správa venuje pozornosť aj západným kultúrnym inštitúciám v Bratislave. Na prvom mieste Informačnej službe USA v Bratislave, ktorá sa nachádza na generálnom konzuláte s knižnicou a čitárňou (Hviezdoslavovo nám. 9). Informačná služba dostáva americké noviny, knihy a filmy z Prahy. Denne navštevuje knižnicu a čitáreň 50 – 60 osôb. Podľa pisateľa správy sú to príslušníci inteligencie nepriateľsky naladení režimu. Predtým sa premietali aj filmy. Po zásahu bezpečnosti sa počet návštevníkov zmenšil. Ďalšou inštitúciou bol Britský inštitút v Bratislave (Štefánikova ul. 8). Podľa autora správy sa činnosť inštitútu výrazne líši od stanovených úloh, ktoré má plniť. Britská informačná služba dodávala redakciám články a fotografie.[70]

V závere správy boli návrhy, ktoré sa v krátkom čase aj realizovali v Prahe a Bratislave. Obmedzenie činnosti uvedených inštitúcií a napokon ich zatvorenie vychádzalo z predstáv, že „*Anglo-američania premenili svoje inštitúcie na brlohy pre špiónov a diverzantov. Ale československá vláda, nehľadiac na fakty o odhalení, sa neodvážila tieto inštitúcie zatvoriť. Preto treba podnietiť ÚV KSČ a vládu k väčšej aktívnej činnosti v boji s anglo-americkou propagandou a jej organizáciami, pretože ide o boj proti špiónom a diverzantom.*"[71] Autor vo svojich návrhoch pripustil aj takú možnosť obmedzenia ich činnosti, že ak nie je možné celkom tieto inštitúcie zatvoriť, treba „*obmedziť ich činnosť, posilniť kontrolu a ich sledovanie. Zahnať ich z hlavných ulíc Prahy a Bratislavy do malých bočných ulíc.*"[72] „Proti anglo-americkej propagande postaviť našu kontrapropagandu" uvádza na záver autor správy. Mala sa zakladať na zväčšení zásielok kontrapropagandistických materiálov, posilnení dovozu sovietskych kníh, novín, filmov, fotografií a zintenzívnení návštev kultúrnych a vedeckých predstaviteľov do Československa. V pripojenej informácii „O anglo-americkej propagande v Československu" od predstaviteľa Sovietskeho informačného byra (Sovinformbyro) v ČSR, Sorokina, okrem kritiky Britského inštitútu a Britského výboru, kde sa „*zahniezdili nepriatelia ČSR a ZSSR*" sa oceňovali aj „*výsledky, ktoré KSČ a štátno-bezpečnostné orgány urobili na ochranu republiky v roku 1949 a začiatkom roka 1950, keď uväznili stovky ohováračov, škodcov, špiónov, ktorí prenikli na vysoké miesta v štátnom aparáte a ústredné orgány strany*". Menovite autor spomenul anglického špióna Viléma Nového, člena ÚV a hlavného redaktora *Rudého práva* a predsedu zahranično-politickej komisie parlamentu. Sorokin osobitne kritizoval činnosť britskej kultúrnej inštitúcie Britský výbor (British Council). Uviedol tiež, že ľudia, ktorí navštevujú Britský inštitút v Prahe a Bratislave sú nepriatelia ČSR a ZSSR. 50 percent Slovákov, ktorí navštívili Britský inštitút, nelegálne odišlo za hranice.[73]

Sovietska strana starostlivo sledovala vplyv anglo-americkej propagandy vo všetkých kra-

69 Tamže.
70 Tamže.
71 Tamže.
72 Tamže.
73 Tamže, s. 18-36.

jinách svojho bloku a prijímané opatrenia vedúcimi komunistických strán. Správy o vplyve anglo-americkej propagandy iritovali sovietskych propagandistov. V Poľsku iritujúco pôsobilo najmä „poklonkovanie" pred Západom. V Československu, podľa správ z rôznych kanálov, *„rástol počet pracujúcich i členov strany, ktorí sa neutrálne stavajú k režimu a všetky problémy v štáte (zhoršenie a nedostatky zásobovania obyvateľstva) sa pripisujú Sovietskemu zväzu"*.[74]

K zásadnému obratu v zatváraní západných kultúrnych inštitúcií došlo v polovici roka 1950. Uznesenie Predsedníctva ÚV KSČ 22. mája 1950 navrhlo uzavrieť Britskú informačnú kanceláriu, preskúmať a pripraviť opatrenia na likvidáciu Armády spásy a rozpustenie spolkov YMCA a YWCA.[75]

Likvidácia informačného pluralizmu a blokáda informácií pochádzajúcich zo západných zdrojov mala svoje sprievodné znaky v masovom premenovaní ulíc, námestí a závodov. Bývalé ulice T. G. Masaryka, M. R. Štefánika, E. Beneša sa premenovali na ulice a námestia V. I. Lenina, J. V. Stalina, K. Vorošilova, V. Molotova. Nebolo väčšieho mesta v ČSR, ktoré by nemalo ulicu Lenina a Stalina. Pomenovanie dostávali aj veľké hutnícke a strojárske závody po Leninovi a Stalinovi. K veľkým vodcom sa pridružovali aj československí komunistickí predstavitelia – najmä K. Gottwald a V. Široký – podľa ktorých sa tiež premenovali ulice, námestia, závody a rôzne inštitúcie.

Rukoväťou politického pracovníka, propagandistu a pracovníka osvety sa stalo štúdium krátkeho kurzu VKS(b), ktorý zostavil J. V. Stalin v roku 1938. Obsahoval opis sovietskeho modelu socializmu s „veľkým skokom" v industrializácii, kolektivizácii a kultúrnej revolúcii. V Československu v rokoch 1945 – 1949 zaznamenal Stalinov výklad socializmu 9 českých a 3 slovenské vydania s nákladom 425 000 exemplárov. Ideológia vládnucej komunistickej strany a štátu – marxizmus-leninizmus, resp. stalinizmus, sa zakladala na mesianstve, ktoré v 19. storočí sformuloval Karol Marx, Fridrich Engels a v 20. storočí Vladimír I. Lenin a Josif Visarionovič Stalin. Na pestovanie tohto mesianstva sa v masovom meradle začali vydávať diela klasikov marxizmu-leninizmu v niekoľkých desiatkach zväzkov a miliónoch nákladov. Celá edícia diel Lenina, Marxa, Engelsa sa zavŕšila až v polovici 70. rokov. Stalinove spisy sa po odhalení „kultu osobnosti" roku 1956 prestali vydávať. Diela klasikov sa dopĺňali vydávaním spisov K. Gottwalda, V. Širokého, A. Zápotockého a neskôr aj iných.

Riadiacim centrom politiky vytvorenia informačnej blokády pre všetky štáty sovietskeho bloku bolo sovietske politické vedenie. Spojenie ÚV VKS(b) s vedeniami komunistických strán sa realizovalo cez rôzne direktívy, odporučenia, ktoré odovzdávali sovietski diplomatickí predstavitelia čelným predstaviteľom komunistických strán, predsedom KS ľudových demokracií. Pre lídrov KS ľudových demokracií byť v kontakte so sovietskymi predstaviteľmi patrilo medzi výsadné a privilegované postavenie.

Kanály, ktorými Moskva získavala informácie z jednotlivých krajín, boli viaceré. Na prvom mieste bol aparát sovietskych veľvyslanectiev, ktorý si v každej krajine budoval informačnú sieť z politických, kultúrnych, vedeckých, armádnych a iných kruhov. Druhým dôležitým kanálom boli kancelárie Informbyra komunistických strán. Komunistické strany boli zaviazané uznesením Informbyra pravidelne informovať sekretariát Informbyra o priebež-

74 *Moskva i Vostočnaja Jevropa*, c. d., s. 330. Správa sovietskeho korešpondenta TASS Medova zo 17. 5. 1949 pre sovietske orgány.

75 NA Praha, f. ÚV KSČ – 02/1, sv. 19. a.j. 221.

nej činnosti svojej strany. Informácie Informbyra sa dostávali na oddelenie zahraničnej politiky ÚV VKS(b), a potom ako osobitné zväzky (osobyje papky) na stôl vládnucej sedmičke alebo len Stalinovi. Na treťom mieste boli informácie, ktoré posielali sovietski poradcovia v jednotlivých krajinách. Poradcovia pôsobili nielen v bezpečnosti a armáde, ale fakticky vo všetkých rezortoch. Dôležitým zdrojom informácií bola politická a vojenská rozviedka pod názvom Výbor informácií pri Rade ministrov ZSSR, ktorý pod týmto názvom pôsobil v rokoch 1947 – 1951.

Po získaní monopolu moci sa v každej krajine sovietskeho bloku budoval veľký aparát komunistickej strany. V rámci neho vznikli oddelenia propagandy a agitácie, ktoré udržiavali tesné zväzky s podobným oddelením pri ÚV VKS(b), ktoré viedol M. Suslov. „*Výmena informácií a skúseností*" prostredníctvom pracovníkov oddelení propagandy a agitácie patrila tiež k dôležitým zdrojom. Moskva získavala informácie aj prostredníctvom korešpondentov TASS-u a novinárov akreditovaných v jednotlivých krajinách a tiež od sovietskych delegácií a jednotlivcov, ktorí navštívili dotyčnú krajinu. Zatajovať informácie pred sovietskymi predstaviteľmi viedlo už v rokoch 1948 – 1949 ku konfliktným situáciám s tragickými dôsledkami. Dôkazom toho bola sovietsko-juhoslovanská roztržka a tragický osud bulharského podpredsedu vlády T. Kostova, ktorý údajne zatajil informácie ekonomického charakteru pred sovietskymi predstaviteľmi.

V rokoch 1949 – 1951 sa československá štátna bezpečnosť zamerala na sledovanie západných diplomatických veľvyslanectiev a konzulátov, aby dokázala ich „protičeskoslovenskú" činnosť. V týchto intenciách používala aj provokácie, zatýkanie, súdne procesy a iné. Medzi časté spôsoby ako kompromitovať činnosť západných veľvyslanectiev, konzulátov alebo predstaviteľov západných médií patrili obvinenia zo špionážnej činnosti. Za týmto účelom sa bezpečnosť usilovala získať za spolupracovníkov pracovníkov západných inštitúcií.

V súvislosti so špionážnou aférou okolo francúzskeho generálneho konzulátu, ktorú „vyrobila" štátna bezpečnosť (ŠtB) bol 14. apríla 1951 zatvorený generálny konzulát v Bratislave. Československá vláda zatvorila konzulát v Marseille. Zatvoreniu konzulátu predchádzalo sledovanie francúzskeho generálneho konzula v Bratislave M. E. Manacha a vicekonzula M. Michellota od polovice roka 1949 s cieľom získať kompromitujúce materiály o špionážnej činnosti generálneho konzulátu a jeho pracovníkov. Štátnej bezpečnosti sa podarilo získať spolupracovníkov na konzuláte a dešifrovať posielané správy francúzskemu veľvyslancovi do Prahy. V správe o špionážnej a protištátnej činnosti konzulátu v Bratislave z novembra 1950 sa uvádzali tri okruhy nepriateľskej činnosti konzulátu, a to: špionážna činnosť, napomáhanie ilegálnym prechodom čs. občanov za hranice a spolupráca s protištátnou skupinou ONBRA. V januári 1951 ŠtB pozatýkala podozrivých a začal sa pripravovať súdny proces. Realizovala tak ďalšiu časť „Akcie Monaco". Pod týmto krycím názvom prebiehalo vyšetrovanie a súdny proces s pracovníkmi a spolupracovníkmi francúzskeho generálneho konzulátu v Bratislave. Dôležitú úlohu v tejto akcii ŠtB pripísala tajomníkovi konzulátu Jeanovi Fakanovi, francúzskemu občanovi so slovenským pôvodom. ŠtB J. Fakana sledovala a navrhla mu, aby požiadal o azyl. Keď váhal, ŠtB ho uniesla a „spracovala" tak, že na súdnom procese bol hlavným svedkom proti 11 obžalovaným. Zloženie skupiny zostavila ŠtB tak, aby zaradenie osôb čo najviac zvýrazňovalo, že ide o „bývalých ľudí", ktorí chceli zničiť ľudovodemokratický poriadok v republike. Na čelo skupiny boli postavení J. Dlouhý, tajomník konzulátu, V. Velecký, „bývalý veľkostatkár" a ďalší. Súdny proces

sa konal 18. – 20. júna 1951 v Bratislave. Kľúčové boli svedectvá J. Fakana o špionážnej činnosti konzulátu, jeho konzula Manacha a vicekonzula Michellota. Súd sa skončil vynesením dvoch rozsudkov smrti (Dlouhého a Veleckého), štyroch trestov doživotného väzenia a piatich na väzenie od 14 do 25 rokov. Krátko po procese sa v Prahe konala tlačová beseda, na ktorej kultúrny atašé a riaditeľ inštitútu E. Denisa M. Aytak oznámil svoju rezignáciu na funkciu a požiadal o politický azyl v ČSR. Urobil tak údajne na protest proti špionážnej činnosti francúzskeho generálneho konzulátu a inštitútu E. Denisa. Nasledovalo zatvorenie Inštitútu E. Denisa v Prahe a Maison de France (francúzskeho domu) v Bratislave a tiež vypovedanie niekoľkých francúzskych diplomatov z ČSR.[76]

Po zatvorení francúzskeho generálneho konzulátu prestali existovať konzuláty aj ďalších západných krajín v Bratislave. Prednostu kancelárie Slovenskej národnej rady navštívil 10. apríla 1951 britský konzul A. I. Sington a *„predniesol želanie, aby v dennej tlači bola uverejnená správa o zavretí Britského konzulátu v Bratislave dňom 30. 4. 1951". Podľa názoru konzula takéto oznámenie „je v obapolnom záujme"*[77]. Domnievame sa, že aféra okolo francúzskeho konzulátu pôsobila odstrašujúco. Mohla zapôsobiť aj informácia, že *„náhle zmizol zamestnanec francúzskeho konzulátu Jean Fakan"*, ktorý *„v poslednom čase bol sledovaný neznámymi osobami"*.[78] S takýmto zámerom navštívil vicekonzul M. Michellot prednostu SNR a žiadal vysvetlenie o zmiznutí J. Fakana a 7. apríla poslal aj oficiálnu nótu. Bolo nepravdepodobné, aby sa o takej závažnej veci nedozvedeli aj ostatné západné konzuláty a nevyvodili z toho závery.

Po britskom konzulovi navštívil kanceláriu SNR 28. apríla 1951 taliansky generálny konzul Dr. Brigidi. Podľa názoru talianskeho generálneho konzula *„existencia konzulátu nemá veľkého zmyslu, nakoľko konzulát nemá skoro žiadnej práce a existuje len z dôvodov tradičných, ako aj preto, že doteraz ČSR má svoj konzulát v Miláne"*[79]. Ďalej konzul oznámil, že bude preložený do New Yorku v auguste a podľa jeho názoru konzulát zanikne. Návšteva talianskeho generálneho konzula v apríli 1951 pravdepodobne tiež súvisí s aférou okolo francúzskeho konzulátu. Aby predišli možným provokáciám, radšej volili cestu dobrovoľného odchodu.

Protizápadné ťaženie v ČSR v jarných mesiacoch roku 1951 zosilnelo v dôsledku ďalších dvoch udalostí. Prvou bola príprava verejného politického procesu s tzv. americkou rezidentúrou, do ktorej zaradili bývalého majora J. Nechanského, V. Walila, M. Špryslu, K. Lorisa, Z. Vachovú. Rozhodla o tom bezpečnostná komisia ÚV KSČ za prítomnosti Slánského, Noseka, Čepičku, Závodského, Švába a ďalších.[80] O mesiac neskôr, 23. apríla 1951, zatkla štátna bezpečnosť amerického korešpondenta Associated Press Wiliama N. Oatisa. Zatknutie schválil minister národnej bezpečnosti L. Kopřiva. W. N. Oatis sa mal dopustiť trestných činov vyzvedačstva. Príprava procesu s jeho „špionážnym centrom" trvala viac ako dva mesiace. Podľa obžaloby W. Oatis sústreďoval konkrétne správy o odhalení amerických špiónov bezpečnostnými orgánmi ČSR. Zameral sa na fakty o bande Šlinga, Švermovej, Clementisa a spol., snažil sa získať podrobné informácie o mieste väznenia a stráženia Cle-

76 PEŠEK, J.: Štátna bezpečnosť a „Akcia Monaco" v rokoch 1949 – 1951. In: *Historický časopis*, roč. 45, 1997, č. 4, s. 642.

77 SNA, f. ÚV KSS, GT, Bašťovanský, šk. 2139, a.j. 183/3.

78 Tamže, šk. 2139, a.j. 186/1.

79 Tamže, šk. 2139.

80 KAPLAN, K.: *K politickým procesům v Československu 1948 – 1954*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny, 1994, s. 57.

mentisa, o priebehu jeho vyšetrovania, o zatknutí a vyšetrovaní ďalších odhalených zradcov a špiónov, ktorým sa podarilo preniknúť na zodpovedné miesta.[81] Súdny proces sa konal 2. – 4. júla 1951. Vedením procesu poveril minister spravodlivosti štátneho prokurátora J. Urválka, známeho aj z neskorších súdnych procesov svojimi záverečnými prejavmi s militantným propagandistickým obsahom. V tom čase „výroba politických procesov" už bola značne vylepšená aj zásluhou sovietskych poradcov v čs. bezpečnosti, takže pred hlavným pojednávaním sa uskutočnil „proces v kocke", t. j. akási generálka, aby si bola bezpečnosť istá, že obžalovaní prednesú naučené odpovede. Priebeh procesu sa odohrával podľa vopred pripraveného scenára a W. Oatis vyhlásil, že *„cítim sa vinný, že som prevádzal v Československu špionáž"*[82]. Hlavným cieľom politického procesu bolo pred štátnym súdom v Prahe dokázať, že Oatis bol *„rafinovanejším a skúsenejším špiónom než jeho predchodcovia a vybudoval z agentúry Associated Press vysokokvalifikované špionážne stredisko"*[83]. Štátny súd vyniesol 4. júla 1951 (4. júla je štátny sviatok USA) rozsudok. Odsúdil W. N. Oatisa na 10 rokov väzenia a ďalších troch ešte na vyššie tresty, od 16 do 20 rokov väzenia.

Po vynesení rozsudku bezpečnosť nútila Oatisa, aby podpísal vyhlásenie proti USA. 7. septembra 1951 Oatis požiadal prezidenta Gottwalda o milosť a návrat do USA. Bezpečnosť sa usilovala Oatisa presvedčiť, že ak bude s ňou spolupracovať, udelia mu milosť. Využila ho ako svedka v procese s ďalšou skupinou, ktorá údajne s ním spolupracovala. Milosť (t. j. odpustenie zvyšku trestu) udelil až prezident A. Zápotocký 15. mája 1953, potom keď americký prezident D. Eissenhower poslal posolstvo A. Zápotockému pri jeho zvolení za prezidenta Československej republiky.

Proces s W. N. Oatisom nebol výnimočný svojím scenárom, ale politickými a hospodárskymi dôsledkami pre Československo. USA už v marci roku 1948 schválili embargo na obchod s ľudovodemokratickými štátmi. Zostavili zoznam výrobkov, ktoré sa z USA nemohli vyvážať. Ďalej prijali zákon na kontrolu vývozu, čo znamenalo zákaz vydávania vývozných povolení a rušenie už vydaných aj na vopred zaplatený tovar. Týmto spôsobom americká strana po procese s Oatisom spochybnila dodanie valcovacej stolice objednanej a zaplatenej v hodnote 16 miliónov dolárov ČSR už v roku 1947. Na odmietnutie dodať valcovaciu stolicu reagovalo Československo uvalením nútenej správy na majetok firmy IBM vo výške 5 miliónov dolárov. Zo strany USA nasledoval ďalší krok, keď odmietli vrátiť menové zlato ukoristené nacistami roku 1939 a nájdené Spojencami. Navrátenie 18 ton zlata americká strana blokovala. Vyostrovanie hospodárskych a politických vzťahov pokračovalo ďalej: USA zrušili doložky najvyšších výhod v obchode, čo znamenalo zastavenie čs. vývozu do USA (čo predstavovalo 70 percent devízových príjmov ČSR), ale aj dovozu z USA, napríklad farebných kovov. Diskriminačné opatrenia USA v hospodárskej oblasti gradovali v lete 1951 v dôsledku odsúdenia Oatisa. Ich vyvrcholením bol zákaz preletu čs. civilných lietadiel cez územie SRN (bývalé západné okupačné zóny) a zrušenie obchodných výhod v rámci Všeobecnej dohody o clách a obchode (GATT), ktoré USA voči Československu presadili.

Diplomatické rokovania v rokoch 1951 – 1952 medzi čs. ministerstvom zahraničných vecí (V. Širokým) a americkým veľvyslanectvom v Prahe neviedli k pozitívnym výsledkom.

81 MICHÁLEK, S.: *Prípad Oatis*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2005, s. 37.

82 Tamže, s. 40.

83 Tamže, s. 44.

USA podmieňovali zmiernenie hospodárskych reštrikcií, resp. rokovania o nich, prepustením Oatisa. Prípad Oatis, ktorý „vyrobila" štátna bezpečnosť, poslúžil propagandistickým účelom v ťažení proti imperialistickým Spojeným štátom. Spôsobil stámiliónové dolárové straty čs. strane. Riešenie niektorých otázok, napr. návrat menového zlata, sa oddialilo na niekoľko desaťročí. Pritom československá strana mohla analogicky posúdiť situáciu a vyvodiť záver z podobného konfliktu v Maďarsku. Ale nestalo sa tak. Prevážili ideologické a propagandistické zámery diskreditovať USA v očiach československej verejnosti aj za cenu obrovských finančných strát. Aj takú podobu mala studená vojna. Československá štátna bezpečnosť chcela využiť W. N. Oatisa, aby dokázal špionážnu činnosť V. Clementisa. Slovenský historik S. Michálek uvádza, že v amerických archívoch existujú správy využiť Oatisa na dokázanie spolupráce V. Clementisa s americkou stranou. Ale existujúce pramene nedávajú jednoznačnú odpoveď.[84]

Okrem W. N. Oatisa v Československu bol za špionáž odsúdený americký občan John (Jan) Hvasta. Po skončení vojny Hvasta pracoval na pasovom a vízovom oddelení amerického generálneho konzulátu v Bratislave. V októbri 1948 ho štátna bezpečnosť zatkla a obvinila z protištátnej špionáže. Štátny súd v Bratislave Hvastu a dvoch slovenských občanov v júni 1949 odsúdil na trojročné tresty väzenia. Po odvolaní odsúdených im bol trest zvýšený na desať rokov. O prípade väzenia bol informovaný americký prezident a prípad sa dostal na pôdu amerického Kongresu. O osud J. Hvastu, väzneného v Leopoldove, sa zaujímalo americké veľvyslanectvo v Prahe a príbuzenstvo v USA. Po odpykaní pôvodného trojročného trestu rodičia Hvastu žiadali prezidenta ČSR o prezidentskú milosť, čo bolo zamietnuté. Začiatkom januára 1952 J. Hvasta utiekol z leopoldovskej väznice a po roku sa objavil v budove amerického veľvyslanectva v Prahe. Po vyjednávaní s československými úradmi prípad Hvastu sa vyriešil odpustením trestu a vyhostením z ČSR. V prípade J. Hvastu, podobne ako v prípade W. Oatisa, rozhodujúcu úlohu zohrali ekonomické faktory. Americká taktika intervenovania za prepustenie z väzby bola spojená s ekonomickým nátlakom v súvislosti s americkým embargom dovozu a vývozu tovarov a zdĺhavým rokovaním o odpredaji širokopásovej valcovne ČSR. Aj keď prípad J. Hvastu nebol tak široko medializovaný ako prípad Oatisa, aj on zohral určitú úlohu vo vyostrovaní československo-amerických vzťahov na začiatku 50. rokov.[85]

Rušeniu rozhlasového vysielania západných staníc sa venovala veľká pozornosť od začiatku vysielania stanice *Slobodnej Európy*, *Hlasu Ameriky*, *BBC*, *Vatikánu*, *Madridu* a ďalších. Vysielanie spomenutých staníc v českom a slovenskom jazyku bolo jedným z významných spôsobov narúšania komunistického monopolu na informácie. Prirodzene, že každá zo západných staníc sledovala svoje ciele. Spoločným záujmom bolo povzbudzovať potenciálne opozičné sily kritikou komunistického režimu.

Vysielanie rozhlasovej stanice *Slobodná Európa* sa začalo 18. júla 1950 z Mníchova v SRN pod označením *Hlas slobodného Československa*. Následne začali vysielať aj ďalšie rozhlasové stanice. Od začiatku vysielania sa v Československu a ostatných ľudovodemokratických štátoch prijímali opatrenia na rušenie vysielania, alebo oficiálne na rádiovú obranu. Opatrenia sa koordinovali najmä so ZSSR, Poľskom a Maďarskom. Ale počiatočné opatrenia neboli celkom úspešné, preto roku 1952 v súčinnosti so sovietskymi poradcami a v úzkej spo-

84 Tamže, s. 95.

85 Tamže, s. 104-112.

lupráci s Ministerstvom národnej bezpečnosti bolo pri Československom rozhlase zriadené zvláštne oddelenie na rušenie nepriateľskej propagandy a vysielaní zameraných proti ľudovodemokratickému zriadeniu. Rušenie staníc uložil Politický sekretariát ÚV KSČ Ministerstvu národnej bezpečnosti uznesením z 30. januára 1952. Ministerstvo národnej obrany malo podľa rozhodnutia ÚV KSČ požičať deväť rušiacich stredísk a 82 odborníkov na prechodnú dobu. Pracovníkov armády mali neskôr nahradiť stáli zamestnanci z rezortu pošty.[86] V roku 1952 bolo sedem rušiacich vysielačov uvedených do prevádzky (na Slovensku v Bratislave – Kolibe a Košiciach – Heringeši), ďalej riadiaci bod diaľkového rušenia a monitorovacia stanica slúžiaca na kontrolu diaľkového rušenia v ZSSR a niektorých ľudovodemokratických štátoch. Okrem toho boli zriadené ďalšie stanice, ktoré pomáhali v rušení staníc na krátkych vlnách na území ZSSR, Poľska a Maďarska. Systém budovania staníc na rušenie rozhlasového vysielania bol zabezpečovaný pod kódovým označením Akcia R-405 a vyžiadal si stámiliónové náklady na výstavbu a každoročné náklady na prevádzku, ktoré sa pohybovali okolo 25 miliónov korún. Napriek tomu, účinnosť rušenia v prvých rokoch bola nízka. V roku 1952 sa pohybovalo okolo 15 percent vysielania na krátkych vlnách. Celý systém budovania rušičiek rozhlasového vysielania západných staníc sa zakončil roku 1959. V tom istom roku sa dobudoval aj systém spolupráce s ostatnými krajinami sovietskeho bloku.

Návrh na zostavenie rádiovej obrany, vypracovaný kolégiom Ministerstva vnútra a ústrednou správou spojov pre vládu 17. júla 1968 sa nerealizoval, lebo s návrhom nesúhlasili kompetentné orgány ZSSR.

Rušenie vysielania západných rozhlasových staníc v Československu sa skončilo po 36 rokoch, 16. decembra 1988 o 16.00 hodine. Ťažko hodnotiť účinnosť vysielania Slobodnej Európy alebo Hlasu Ameriky, pretože žiadne prieskumy sa u nás nerobili. Ale faktom bolo, že počúvanie západných rozhlasových staníc sa rovnalo nepriateľskej činnosti. V rôznych situačných správach, ktoré zostavovali bezpečnostné orgány o náladách medzi obyvateľstvom, sa často uvádzali konštatovania, že nepriateľské názory majú svoj pôvod vo vysielaní západných rozhlasových staníc.

Blokádou informácií zo západných krajín sledovalo obmedzenie kontaktov s nimi prostredníctvom zastupiteľských úradov v ČSR. V apríli 1951 Ministerstvo zahraničných vecí ČSR poslalo všetkým štátnym inštitúciám zákaz udržiavať bezprostredné styky a prijímať v svojich inštitúciách predstaviteľov kapitalistických štátov. Právo udržiavať styky mali iba Ministerstvo zahraničných vecí, Ministerstvo zahraničného obchodu a Generálny štáb československej armády. Československé úrady a inštitúcie mohli viesť korešpondenciu so zastupiteľskými úradmi kapitalistických štátov v Československu iba prostredníctvom Ministerstva zahraničných vecí.[87] Na minimum sa obmedzili vedecké návštevy v západných krajinách. Tak isto aj turistické návštevy Československa zo západných krajín poklesli na minimum. V roku 1953 sa československí vedci zúčastnili len na troch vedeckých konferenciách v západných krajinách.

V januári 1950 boli vydané nové smernice listovej cenzúry platnej pre celé územie Československa. Nové smernice pripravili predstavitelia Ministerstva národnej obrany, Gene-

86 TOMEK, P.: Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo. In: *Securitas imperii*. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2002, s. 336.

87 Moskva i Vostočnaja Jevropa, c. d., dokument č. 182, s. 523-525.

rálneho riaditeľstva pôšt a Ministerstva vnútra. Obsahovali úpravu tajnej listovej cenzúry, ktorú malo vykonávať len cenzúrne oddelenie Veliteľstva štátnej bezpečnosti v spolupráci s Ústredným riaditeľstvom čs. pošty, podnik Praha a v krajskom meradle cenzúrne oddelenie Krajského veliteľstva ŠtB v spolupráci s krajským poštovým inšpektorátom.[88] Podľa uvedenej dohody mohli listovú cenzúru vykonávať len cenzúrne oddelenia štátnej bezpečnosti. Aby sa zatajilo cenzurovanie listových zásielok štátnou bezpečnosťou, Ústredné riaditeľstvo čs. pošty, podnik Praha mal vydať výnos o tom, že dodržiavanie listového tajomstva zo strany poštových úradov bude zabezpečené a porušovanie sa bude trestať. Poštoví zamestnanci mali hlásiť každý pokus porušenia listového tajomstva zo strany pošty. Pokyny o novom spôsobe listovej cenzúry navrhol zástupca veliteľa ŠtB pplk. O. Závodský a ÚV KSČ ich kuriérom potom poslal krajským veliteľom ŠtB ako prísne tajný obežník a informáciu pre krajských politických tajomníkov komunistickej strany. Tieto nové smernice listovej cenzúry malo na Slovensku zabezpečiť Povereníctvo vnútra.[89] Listová cenzúra prostredníctvom oddelení štátnej bezpečnosti zosilňovala a rozširovala kontrolu obyvateľstva touto represívnou zložkou polície. Jej popieranie, resp. názor, že pošta nerobí cenzúru listov, patrilo k tradičným dobovým spôsobom zatajovania a propagandy.

Cenzúra tlače, kníh, rôznych publikácií a rozhlasu zohrávala významnú úlohu v zavádzaní informačnej bariéry po uchopení monopolu moci komunistickou stranou. Neobmedzovala sa na tradičný dozor nad médiami, ale jej poslanie bolo širšie, a to blokovať informácie, ktoré boli kritikou komunistického režimu, vládnucej strany, spojencov, a najmä Sovietskeho zväzu. Po prevrate vo februári 1948 cenzúrne zásahy vykonávali komunistické orgány a inštitúcie (kultúrno-propagačné oddelenie ÚV KSČ, lektorská rada ÚV KSČ a neskôr vydavateľský odbor ÚV KSČ). Zásahom komunistických orgánov a inštitúcií po prevrate sa likvidovali nekomunistické noviny a časopisy a zvyšovali sa náklady komunistických denníkov a časopisov.

Pred prevratom v januári 1948 bola výška nákladu desiatich časopisov s najvyšším nákladom na Slovensku nasledovná:

Čas denník[90] 58.500
Čas nedeľa 80.500
Demokratický týždenník 24.500
Katolícke noviny 172.500
Šidlo[91] 19.700
Pravda denník 35.300
Národná obroda 9.000
Roľnícka nedeľa – týždenník 28.400
Roľnícky hlas – týždenník 15.000
Šibeničky – 3 x mesačne ..... 18.400[92]

88 SNA, f. ÚV KSS, GT, Bašťovanský, šk. 2130, a.j. 149/9.

89 Tamže.

90 Čas bol tlačovým orgánom Demokratickej strany. Pod ingerenciou DS bol aj *Čas nedeľa, Demokratický týždenník, Šidlo*.

91 *Humoristický časopis*.

92 SNA, f. ÚV KSS, GT, Bašťovanský, šk. 2193, a.j. 503/2, výška nákladov, stav k 24. 1. 1948.

Zo zoznamu 10 novín a časopisov vydávaných v januári 1948 zostala na konci roka 1948 len *Pravda* denník, *Národná obroda* a *Roľnícka nedeľa*. *Katolícke noviny* vychádzali v obmedzenom náklade a so zmeneným obsahom, t. j. lojálnym vzťahom k novému režimu.

V poňatí cenzúry už začiatkom 50. rokov prevládlo sovietske stanovisko, že: „*Cenzúra je zbraňou proti rozkladnému vplyvu buržoáznej ideológie*". Vzory cenzúrnych orgánov sa hľadali v sovietskych skúsenostiach z riadenia ideológie a propagandy a sovietskeho Glovlitu (Glavnoje upravlenije po delom literatury i izdateľstva), cenzúrneho orgánu pri sovietskom ministerstve, ktorý vznikol roku 1922.

Po prevrate došlo z podnetu sekretariátu a oddelenia ÚV KSČ k vyhotoveniu zoznamov kníh a publikácií, ktoré sa odstraňovali z verejných knižníc. Podľa uznesenia Politického sekretariátu ÚV KSČ z verejných, vedeckých, školských a spolkových knižníc sa vyraďovala trockistická a protisovietska literatúra. Celú akciu v jarných mesiacoch roku 1952 zabezpečovalo Ministerstvo školstva, vied a umení, na Slovensku Povereníctvo školstva s Ministerstvom informácií a osvety. Za uskutočnenie celej akcie vyradenia trockistickej a protisovietskej literatúry boli zodpovední krajskí tajomníci komunistickej strany pre agitáciu a propagandu. V obciach za akciu zodpovedal výbor organizácie komunistickej strany.[93] V prvom zozname trockistickej literatúry bolo 412 titulov, predovšetkým ruských trockistov (Bucharin, Pjatnickij, Radek, Trockij, Zinoviev), českých komunistických funkcionárov (J. Bubník, B. Jílek, B. Kalendra), ale aj maďarský komunista Béla Kún. V zozname protisovietskej literatúry bolo 178 titulov (R. Gajda, K. Kautský, K. Kramář, T. G. Masaryk, P. N. Miljukov, J. Slávik a iní, ale meno E. Beneša v zozname nie je).[94] Podľa prepočtov odborníkov sa pri likvidácii kníh súvisiacich s akciou roku 1952 zničilo okolo 27,5 milióna kníh.[95] V roku 1953 v súvislosti s kampaňou proti prejavom antisovietizmu boli z knižníc vyradené aj diela E. Beneša, s uskutočnením Akcie „K" (kláštory) a „R" (rehole), t. j. likvidácie kláštorov a reholí, likvidovali sa aj knižnice týchto náboženských inštitúcií.

Uznesením vlády z 22. apríla 1953 vznikol Úrad štátneho tlačového dozoru. Po roku prešiel úrad tlačového dohľadu (cenzúry) do kompetencie Ministerstva vnútra pod názvom Hlavná správa tlačového dozoru. Povinnosťou šéfredaktorov tlače, rozhlasu, neskôr televízie, nakladateľstiev a iných médií bolo predkladať cenzorným orgánom materiály na schválenie. Bez toho, aby tlač alebo iné médiá prešli cenzúrou, nemohli sa publikovať.

Cenzorný úrad spracovával denné správy HSTD (Hlavnej správy tlačového dozoru), ktoré obsahovali všetky cenzúrne zásady na území republiky. Správa tlačového dozoru bola úzko prepojená na zložky štátnej bezpečnosti, ktorá týmto spôsobom vykonávala dohľad a kontrolu spoločnosti. Politická cenzúra slúžila na presadzovanie zámerov komunistickej strany v blokovaní informácií, ktoré stranícke vedenie považovalo za nepriateľské.

Dôležitým spôsobom obmedzenia informácií a pohybu občanov bolo zavádzanie rôznych prekážok pri cestovaní do zahraničia. Po prevrate vo februári 1948 legálne návštevy kapitalistických krajín československými občanmi a návštevy z kapitalistických štátov sa takmer vylúčili. Štátna hranica so Spolkovou republikou Nemecko a Rakúskom predstavovala železnú oponu, ktorú bolo veľmi ťažko prekročiť legálnym spôsobom cez vyznačené hraničné prechody alebo nelegálne cez tzv. zelenú hranicu. Nedovolené opustenie republi-

93 SNA, f. ÚV KSS, taj. Benau, materiál taj. Benaua.

94 Tamže.

95 KAPLAN, K. – TOMÁŠEK, D.: *O cenzuře v Československu v letech 1945 – 1956*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994, s. 15.

ky bolo po prevrate stíhané podľa zákona na ochranu republiky trestom väzenia a konfiškáciou majetku. Do prevratu bol ilegálny odhod za hranice považovaný za priestupok a trestal sa finančnou pokutou.

Obmedzenia pohybu sa vzťahovali aj na hranice s ľudovodemokratickými štátmi (Maďarskom, Poľskom, NDR) a ZSSR. Po roztržke s Juhosláviou roku 1948 sa fakticky zatvorili hranice medzi ČSR a Juhosláviou. Aj návštevy príbuzných, napr. v Maďarsku alebo Poľsku, sa na začiatku 50. rokov obmedzili na výnimočné prípady, napríklad pohreby. Navštíviť ZSSR bolo možné len za prísne stanovených podmienok v rámci delegácie poľnohospodárskeho družstva, baníckeho kolektívu alebo kultúrnej delegácie. Individuálna cesta bola nemožná. Za príbuznými nemohli vycestovať ani na Zakarpatskú Ukrajinu, kde v rokoch 1946 – 1947 optovali mnohí občania východného Slovenska. Sovietska strana prísne kontrolovala aj nadväzovanie družobných stykov medzi československými a sovietskymi podnikmi alebo inštitúciami. Sovietske vládnuce kruhy veľmi starostlivo sledovali, aby pri nadväzovaní družobných vzťahov zo sovietskej strany neprenikli také informácie, názory, postoje, ktoré by znevažovali alebo dokonca diskreditovali sovietske zriadenie. V československo-sovietskych vzťahoch došlo aj k takej situácii, ktorú opisujú ruské historičky.[96] V roku 1950 družstevníci z okresu Vráble v súvislosti s 33. výročím októbrovej revolúcie v Rusku poslali pozdravný list kolchozníkom „Signál revolúcie" Jaroslavského okruhu Saratovskej oblasti, aby im napísali o svojom živote a práci v kolchoze. Sovietski kolchozníci pripravili odpoveď, ktorá neprišla adresátovi – družstevníkom v okrese Vráble, ale na ÚV VKS(b) v Moskve vedúcemu oddelenia a potom tajomníkovi M. Suslovovi. Kameňom úrazu v odpovedi sovietskych kolchozníkov bola skutočnosť, že hektárové výnosy obilnín v Saratovskej oblasti boli nižšie ako výnosy vrábeľských družstevníkov. Vedúci zahraničnopolitického oddelenia v liste tajomníkovi M. Suslovovi neodoporučil dopisovanie si kolchozníkov so slovenskými družstevníkmi, lebo úrody v sovietskom kolchoze boli „výrazne nižšie ako v československých družstvách", čo mohlo naštrbiť povesť sovietskeho kolchozu.

Strach z „nového imperialistického obkľúčenia", do ktorého sa dostal Sovietsky zväz začiatkom 50. rokov, sa prejavoval rôznymi spôsobmi. Jedným z prejavov bolo zatajovanie reality sovietskeho života, nepripustiť kritiku alebo hovoriť o veľkých nedostatkoch, ktoré viditeľne mali svoj pôvod v sovietskom systéme. Nedôvera voči západným štátom sa niekedy prenášala aj na ľudovodemokratické štáty. Osobitne na tie, kde životná úroveň, stupeň industrializácie a urbanizácie boli vyššie ako v ZSSR.

Na začiatku 50. rokov boli symboly studenej vojny najviditeľnejšie na štátnych hraniciach s ľudovodemokratickými štátmi a ZSSR v podobe prísnej pasovej a colnej kontroly na hraničných prechodoch a prísnych zákazoch prekročiť štátnu hranicu pod hrozbou trestov. Na hraniciach so západnými okupačnými zónami, neskôr Spolkovou republikou Nemecko a Rakúskom sa menil hraničný režim po februári 1948. Krátko po prevrate, zhruba do leta 1948, existovala určitá benevolentnosť v kladení prekážok predstaviteľom bývalých politických strán a verejných činiteľov pri odchode za hranice. Prejavovala sa v neochote zostavovať vyšetrovacie komisie na prešetrenie ilegálnych odchodov bývalých politikov. Vo vedení KSČ existovala určitú dobu po prevrate predstava, že bývalým politikom netreba brániť v odchode za hranice a týmto spôsobom zužovať podmienky domácej politickej opozície.

Od polovice roka 1948 sa situácia menila utváraním novej organizácie ochrany hraníc,

96 *Moskva i Vostočnaja Jevropa*, c. d., s. 421.

vyčleňovaním stále väčšieho počtu príslušníkov Zboru národnej bezpečnosti a vojakov československej armády na stráženie hraníc. Štátna hranica so SRN a Rakúskom sa postupne menila na čiaru, ktorú ilegálne nebolo možné prekročiť. Na hranici sa kládli drôtené prekážky, stavali strážne veže so svetlometmi a napokon niektoré úseky štátnej hranice boli zamínované. Takto strážené hranice boli ťažko zdolateľnou prekážkou. Predstavovali bariéru bipolárne rozdeleného sveta Východ – Západ. Hranica bola „múrom", ktorý vylúčil predchádzajúce pohraničné styky obyvateľov žijúcich na oboch stranách štátnej hranice, súčasne bola informačnou bariérou.

Prvou významnou organizačnou zmenou v ochrane hraníc v roku 1948 bol prechod kompetencie z Povereníctva financií na Povereníctvo vnútra. Stalo sa tak podľa Zákona 275/ 48 Zb. Celý úsek štátnych hraníc územia Slovenska s okolitými štátmi bol rozdelený do dvoch pásiem. Do prvého pásma patrila hranica s Rakúskom. Druhé pásmo zahrňovalo štátne hranice s okolitými štátmi (Maďarsko, Poľsko, ZSSR). V prvom pásme boli jednotky Pohraničnej stráže vojensky organizované. V druhom pásme bola vojenská organizácia len na úrovni práporu a roty. Útvar Pohraničnej stráže v Bratislave bol ustanovený s platnosťou od 1. júla 1948. Okrem veliteľstva mal čaty v Čuňove, Petržalke, Karlovej Vsi, Devínskej Novej Vsi. Ďalší útvar mal čaty vo Vysokej na Morave, Stupave, Záhorskej Novej Vsi a posledný v Gajaroch, Moravskom Svätom Jáne. Útvar v Bratislave mal aj jazdnú čatu s družstvami v Rusovciach, Dúbravke, Moravskom Svätom Jáne.

Na zamedzenie ilegálnych prechodov cez hranice sa v máji 1949 začali v bratislavskom predmestí stavať drôtené prekážky, ktoré sa položili v roku 1950. Okrem útvarov pohraničnej stráže ZNB vznikol už v júni 1947 plavebný oddiel ZNB – Bratislava zložený z hliadky v Bratislave a Komárne. Plavebný oddiel ZNB disponoval 10 motorovými člnmi a dvoma posádkami s počtom 14 a 11 príslušníkov ZNB.[97] V roku 1948 sa sprísňovalo hliadkovanie na Dunaji a Morave. Hraničné pásmo na Dunaji a Morave (až po ústie rieky Dyje) bolo rozdelené na tri úseky a zintenzívnilo sa hliadkovanie. V marci 1950 na porade zástupcov Povereníctva vnútra a armády (Vojenskej oblasti 4) sa rokovalo o výstavbe pozorovacích veží so svetlometmi na hranici s Rakúskom, dokončení kladenia drôtených prekážok a zamínovania neprehľadných a zalesnených úsekov hranice.[98]

Bezpečnostnými opatreniami na štátnej hranici s Rakúskom a SRN sa obmedzili podmienky na ilegálne prechody. So zriadením hraničného a zakázaného pásma podľa Zákona č. 69/1951 Zb. sa sťažil aj život obyvateľov v pohraničných oblastiach. Vstup do hraničného pásma bol povolený len na osobitné povolenia bezpečnostných orgánov. Neskôr časť obyvateľov, ktorých považovali za nespoľahlivých, vysťahovali z hraničného pásma. V júli 1950 vydal Ústredný národný výbor v Bratislave – bezpečnostný referát vyhlášku o zákaze kúpania v Dunaji a Morave od Devína po Zimný prístav v Bratislave. Vo vyhláške sa uvádzalo: „*Kto by preplával do druhej polovice toku Moravy k rakúskemu brehu, bude považovaný za osobu, ktorá sa ilegálne pokúša prekročiť štátne hranice a bude proti nemu bezpečnostnými orgánmi zakročené i použitím zbrane*."[99]

Pre štátne hranice územia Slovenska s Poľskom, Maďarskom a ZSSR vznikli štyri útvary pohraničnej stráže, a to: útvar v Liptovskom Mikuláši na úrovni práporu s 5 rotami a 33

97 SNA, f. ÚV KSS, taj. David, šk. 2245 a.j. 99. Výročná správa ZNB za rok 1949.

98 SNA, f. PV bezp. VB. Taj. 1950, šk. 504.

99 Tamže.

stanicami pohraničnej stráže, útvar v Prešove na úrovni práporu so 4 rotami a 31 stanicami PS, útvar Košice s jedným práporom so 6 rotami a 45 stanicami PS a útvar Lučenec v sile práporu s 5 rotami a 38 stanicami PS.

V roku 1952 bolo na návrh ministra národnej bezpečnosti K. Bacílka rozšírené hraničné pásmo na celé bratislavské predmostie s obcami Čunovo, Rusovce, Ovsište (dnes časť Petržalky). Hraničné pásmo bolo rozšírené aj na Devín s hradom, Dúbravku a Karlovu Ves (dnes časť Bratislavy). Vstup do zakázaného pásma, t. j. územia v šírke 100 – 200 metrov od hranice bol pre obyvateľov vylúčený. Ostnaté drôty, strážne veže, rôzne signalizačné a výstražné prostriedky, zamínovanie a ďalšie prostriedky (vojaci so strážnymi psami) mali vytvoriť situáciu nemožného ilegálneho prechodu cez hranicu.

V roku 1952 strážilo štátne hranice s Rakúskom a SRN 10 brigád Pohraničnej stráže, ktorých početnosť bola odlišná. Najpočetnejšie boli brigády typu A na hranici so SRN (chebská, planská, sušická, volárska, českobudějovická). Brigády typu B sa nachádzali na hranici s Rakúskom, NDR a Maďarskom. V roku 1952 bol plánovaný stav Pohraničnej stráže 19 500 osôb. V skutočnosti bol nižší o 2 000 osôb.

Tabuľka č. 1

Rok	Celkový počet zadržaných	Z toho na úseku bratislavskej brigády	Zadržaní pri úteku z ČSR	Zadržaní pri úteku do ČSR	Nezadržaní
1951	2 224	219	1 543 (170)	681 (29)	603 (56)
1952	1 567	197	1 045 (174)	522 (23)	358 (91)

v zátvorke počty týkajúce sa bratislavskej brigády

Tabuľka č. 2 – Podľa spôsobu zadržania v roku 1952

Hliadkou v teréne	V hraničnom pásme	V zakázanom pásme	S použitím zbrane	Agentúrnou cestou
1 025 (141)	536 (51)	740 (144)	86 (25)	197 (47)

Tabuľka č. 3 – Zadržaní v roku 1952 – podľa národnosti

Spolu	Čechov	Slovákov	Nemcov	Rakúšanov	Poliakov	Maďarov	Juhoslovanov
1 673 (197)	725 (11)	265 (92)	410 (7)	86 (3)	21 (1)	81 (51)	16 (5)

Tabuľka č. 4 – Zadržaní v roku 1952 – podľa veku [100]

15 – 20 rokov	20 – 30 rokov	30 – 40 rokov	40 – 50 rokov	50 – 60 rokov
435 (51)	603 (71)	288 (27)	161 (21)	62 (8)

100 Tabuľky 1 – 4 zostavené podľa Výročnej správy o činnosti Pohraničnej stráže za rok 1952. NA Praha, f. K. Gottwald 100/24, sv. 59. a.j. 921. Výročná správa o činnosti Pohraničnej stráže za rok 1952. Správu poslal minister K. Bacílek.

Z uvedených údajov vyplýva, že počet osôb, ktoré sa usilovali o ilegálny prechod hranice s Rakúskom a SRN mal klesajúcu tendenciu. Klesal aj počet tých, ktorým sa podarilo prejsť cez hranice. Najviac zadržaných osôb bolo hliadkou v teréne. Ale nezanedbateľný bol počet tých, ktorým sa podarilo dostať do zakázaného pásma na 100 – 200 m od hranice. Utekali predovšetkým mladí ľudia s robotníckym pôvodom. Velitelia práporov Pohraničnej stráže zdôvodňovali priechodnosť hraníc s Rakúskom a SRN nedostatkom nižších veliteľov a morálno-politickým stavom vojakov. Za obdobie od 1. januára 1951 do 15. marca 1952 bolo potrestaných 263 vojakov za rôzne priestupky v strážnej službe. Ani prísny výber a preverovanie vojakov Pohraničnej stráže nezabránilo ich zbehnutiu za hranice. Za spomenuté obdobie zbehlo 66 vojakov PS.[101]

V súvislosti s narušovaním hraníc treba uviesť, že išlo o dvojsmerný pohyb, t. j. do ČSR a z ČSR. Z územia NDR do ČSR a potom zrejme do Rakúska alebo SRN utekali občania NDR. Za obdobie od 26. júna 1951 do 25. marca 1952 bolo čs. Pohraničnou strážou zadržaných na hranici s NDR 912 osôb.[102] Trasu prechodu do ČSR cez hranicu s NDR často využívali „agenti chodci" s rôznym poslaním v ČSR.

Prestrelky na hraniciach končili aj smrťou tých, ktorí sa pokúšali o ilegálny prechod štátnej hranice. V októbri 1952 minister národnej bezpečnosti K. Bacílek vydal rozkaz „o pochovávaní agentov a teroristov". Pochovanie sa malo uskutočniť po kremácii bez akejkoľvek účasti verejnosti na väzenskom cintoríne. V prípade pochovania do zeme rozkaz ministra ukladal utajiť meno pochovaného a hrob zrovnať so zemou.[103]

Pokusy o ilegálny prechod štátnych hraníc mali mnohoraké podoby. Kurióznym prípadom bol únos vlaku na trati z Prahy do Ašu. Rýchlik z Prahy do Chebu, ktorý ďalej pokračoval ako osobný vlak, 11. septembra 1951 o 15.04 hod. ilegálne prešiel hranicu do SRN.[104] Vo vlaku sa nachádzalo 79 osôb, ktorí sa ocitli v SRN. Československé úrady sa usilovali o návrat občanov a požiadali americké okupačné úrady o pomoc. Americké úrady poskytli pomoc únoscom vlaku odvolávajúc sa na zmluvy o ľudských právach.[105] V roku 1952 sa pripravoval súdny proces proti 38 osobám, ktorý podľa správy o priebehu vyšetrovania ilegálneho odchodu vlaku do zahraničia, predložil Politickému sekretariátu ÚV KSČ minister národnej bezpečnosti K. Bacílek. Podľa správy únoscovia spolupracovali so západnými spravodajskými službami.

V rokoch 1948 – 1989 na hranici so SRN a Rakúskom zahynulo 350 utečencov, 654 príslušníkov ZNB a PS a 100 civilistov prišlo o život v dôsledku zásahu vojakov. Bližší rozbor príčin smrti ukazuje, že len 10 príslušníkov ZNB a PS zomrelo v dôsledku priameho dotyku s narušiteľmi. hraníc. U ostatných bola príčinou smrti sebevražda (236), dopravné nehody (165), utopenie (60), náhodné výstrely (44). Príčinou smrti utečencov bolo zastrelenie, zabitie elektrickým prúdom, utopenie.[106]

Na začiatku 50. rokov často dochádzalo k narušovaniu vzdušného priestoru Československa americkými lietadlami z územia SRN. Lietadlá vnikali do hĺbky 1 – 8 km, niektoré aj do hĺbky 20 km. Podľa hlásenia Veliteľstva protileteckej obrany štátneho územia bolo za obdo-

101 NA Praha, f. ÚV KSČ, 02/5, sv. 27. a.j. 98, b. 14a.
102 Tamže.
103 NA Praha, f. ÚV KSČ, 02/5, sv. 43. a.j. 126, b. 9b.
104 NA Praha, f. ÚV KSČ, 02/5, sv. 27. a.j. 98, b. 14a.
105 NA Praha, f. ÚV KSČ, 02/5, sv. 7. a.j. 59, b. 1.
106 JÍLKOVI, Alena a Tomáš a kol.: Železná opona 1948 – 1989. Praha 2006, s. 154-155.

bie od 20. júna do 10. júla 1951 územie ČSR narušené 12-krát v oblasti Vimperka, Sušíc, Klatov, Planej, Nýrska. Od 21. – do 31. júla 1951 americké lietadlá 8-krát narušili priestor ČSR. V čase od 10. októbra do 20. októbra 1951 vzdušný priestor bol narušený 11-krát.[107] Americké prúdové lietadlá prenikali aj do väčšej hĺbky. Zmyslom narúšania čs. vzdušného priestoru, ktoré sa vystupňovalo roku 1951, bolo otestovať protileteckú obranu Československa a, prirodzene, aj vnášať nepokoj a destabilitu. Rôzne tajné operácie USA proti krajinám sovietskeho bloku vychádzali z predpokladu, že existuje vnútorný ilegálny odboj proti komunizmu, ktorý treba podporiť. Narušovanie hraníc bolo súčasťou týchto plánov s demonštráciou sily.

Vzdušný priestor Československa narušovali aj balóny vypustené z územia SRN s letákmi s protikomunistickým obsahom. Veliteľstvo protilietadlovej obrany štátneho územia (VPLOŠÚ) hlásilo, že balóny spozorovali 15. – 16. augusta 1951 medzi Chebom a Domažlicami a v priestore Mariánskych Lázní, Prahy, Pardubíc a Ostravy. Balóny sa podľa hlásenia VPLOŠÚ pohybovali od západu na východ rýchlosťou 30 – 40 km za hodinu a mali dopadnúť na najhustejšie obývané oblasti štátu.[108] Vypúšťanie balónov zo západného Nemecka zosilnelo od leta 1953 v súvislosti s podporou tzv. ľudovej opozície, ktorá mala podľa Slobodnej Európy existovať a silnieť ako reakcia proti komunistickému režimu po menovej reforme v júni 1953 a rozpade roľníckych družstiev. Takto situáciu v Československu okrem Slobodnej Európy hodnotila aj americká organizácia, ktorá sa sama považovala za súkromnú, a ktorá zabezpečovala vypúšťanie balónov zo SRN.

107 VÚA Praha, f. MNO, VPLOSÚ, 1951, sign. 26. inv.č. 333.
108 VÚA Praha, f. MNO, VPLOŠÚ, 1953, sign. 26. inv.č. 333.

Americké lietadlo nad vojnou zničeným Berlínom počas sovietskej blokády dopravuje potraviny obyvateľom Západného Berlína (1949)

Československá delegácia pred odchodom na zasadanie VZ OSN v New Yorku roku 1949, zľava V. Clementis, V. Široký, T. Herkeľ-Florin na letisku v Prahe. Vedľa V. Clementisa je Lída, jeho manželka.

Fotografia V. Clementisa z januára 1947

V. Žingor (4. zľava) medzi partizánskymi veliteľmi a generálmi čs. armády, P. A. Veličko (2. sprava), K. Šmidke (5. sprava). V. Žingor bol roku 1950 v inscenovanom procese obvinený a odsúdený na trest smrti.

Ústredný národný výbor v Bratislave
Bezpečnostný referát.

Číslo: 10|747|1950-Br.

VYHLÁŠKA

Ústredný národný výbor - bezpečnostný referát v Bratislave podľa §-u 2 odst. 2 zák. č. 190|1939 Sl. z. v znení nariadenia čís. 26|1945 Sb. nar. SNR ustanovuje:

1.

S okamžitou platnosťou zakazuje sa akékoľvek kúpanie a plávanie osôb v riekach Dunaj a Morava a to v celej dĺžke toku od Devína až po Zimný prístav v Bratislave.

2.

Kúpanie a plávanie v riekach Dunaji a Morave povoľuje sa len na miestach k tomu účelu vyhradených a to:

I. V rieke Morave povoľuje sa kúpanie a plávanie v Devíne v toku Moravy, počínajúc 100 m od múru hradu Devín v dĺžke 500 m proti toku.

II. V rieke Dunaj povoľuje sa kúpanie a plávanie len v rameni Dunaja v Bratislave—Karlová Ves pri Lafranconi (klub KSTL vodáci).

3.

Kúpanie a plávanie na vyhradených miestach rieky Moravy a Dunaja podľa bodu 2. tejto vyhlášky povoľuje sa len za podmienok, že budú dodržané všetky miestne bezpečnostné predpisy a že kúpajúcimi osobami bude dodržaný zákaz preplávania rieky Moravy na druhú polovicu jej toku, alebo preplávanie rieky na druhý breh územia Rakúska.

Preplávanie do druhej polovice toku rieky k rakúskemu brehu, bude považované za pokus ilegálne prekročiť štátnu hranicu.

4.

Kúpať sa v označených miestach Moravy môžu len tie osoby, ktoré sa vykážu povolením k vstupu do hraničného pásma.

5.

Osoby, ktoré porušia ustanovenia tejto vyhlášky, alebo obmedzenia stanovené v bode 1. 2. 3. a 4. vyhlášky, budú potrestané podľa §-u 2 odst. 2 zák. čís. 190|1939 Sl. z. peňažitým trestom od 10 do 5.000·— Kčs, prípadne zátvorom od 12 hodín do 14 dní.

Okrem toho môžu byť trestne stíhané podľa zákona čís. 231|1948 Sb. na ochranu ľudovodemokratickej republiky.

Bratislava, dňa 29. júna 1950.

Predseda ÚNV:
L. Kurták v. r.

Vyhláška UNV v Bratislave zakazujúca kúpanie v rieke Morava a Dunaj

Hlavný sovietsky vojenský poradca v ČSĽA generálplukovník N.N. Gusev. Funkciu zastával v rokoch 1950 – 1956.

Dobové heslo „Armáda vždy s lidem" vyjadrovalo vnútornú funkciu armády aj na zdôvodnenie jej zásahov proti vnútornému nepriateľovi (1951).

Vojaci Československej ľudovej armády, pechota (1949)

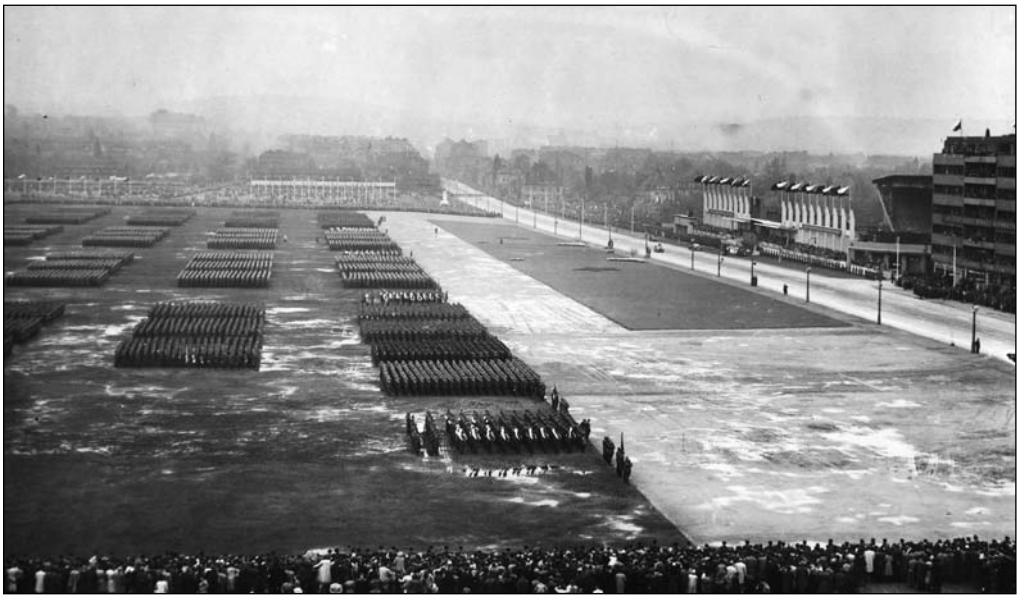

Vojenská prehliadka 6. mája 1951 v Prahe patrila k najväčším v 50. rokoch. Mala symbolizovať pripravenosť na vojenský konflikt.

Minister národnej obrany armádny generál A. Čepička a hlavný veliteľ ČSĽA prezident K. Gottwald na vojenskej prehliadke v máji 1952

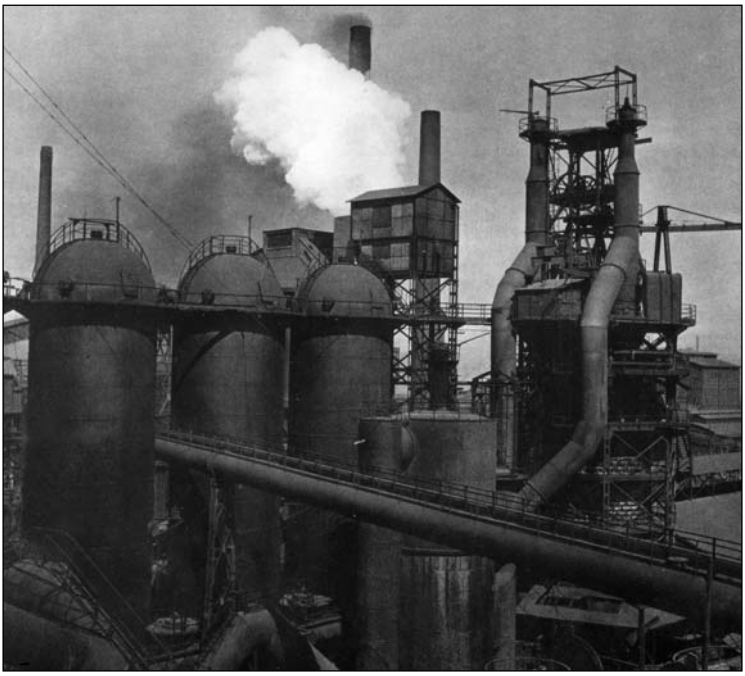

Ostravské vysoké pece boli na začiatku 50. rokov hlavným dodávateľom železa a ocele pre ťažké strojárstvo a zbrojný priemysel.

Mierová manifestácia za mierové návrhy Sovietskeho zväzu a proti politike západonemeckej vlády (1952)

Pohraničná stráž na Dunaji pri Bratislave

III.

REŽIM STUDENEJ VOJNY A JEHO FUNGOVANIE

1.
Po prevrate

Prvoradou úlohou komunistickej moci bezprostredne po februári 1948 bolo upevniť si mocenskú pozíciu. Výkonnú moc prevzali komunisti vytvorením vlády obrodeného Národného frontu, v ktorej nekomunisti z „obrodených" politických strán obsadili päť z dvadsiatich štyroch ministerských kresiel. Komunisti ovládli aj Zbor povereníkov, keď jeho predseda G. Husák najprv odvolal povereníkov za Demokratickú stranu a potom vymenoval nový Zbor povereníkov. Upevňovanie komunistickej moci v orgánoch výkonnej moci prebiehalo na nižších článkoch vylučovaním nekomunistov v rámci čistiek, ktoré uskutočňovali Akčné výbory obrodeného Národného frontu. Čistkami prešli národné výbory, ktoré sa spustili v roku 1948 odvolaním z funkcií členov Demokratickej strany, čo malo za následok vznik provizórneho stavu NV zotrvávajúci do konca roka 1949. Z celkového počtu 3 341 obcí na Slovensku boli národné výbory len v 1 136 obciach, v 697 miestne správne komisie, v 1 375 obciach dočasné správne komisie a v 133 boli určení správni komisári. V roku 1950 nasledovali ďalšie zmeny v zložení národných výborov zvyšovaním počtov robotníkov a roľníkov. Správnym rozdelením územia Slovenska na kraje k 1. januáru 1949 vzniklo šesť krajov. Niektoré právomoci Zboru povereníkov prešli v rámci centralizácie a vytvorenia jednotného správneho rozdelenia a kompetencií, podobne ako v českých krajinách, na krajské národné výbory.

Ústavou 9. mája sa postavenie Slovenska fakticky nemenilo, pretože ústava vychádzala z postavenia slovenských národných orgánov na základe troch pražských dohôd pred rokom 1948. Menšie úpravy v rokoch 1954 a 1956 zásadne neovplyvnili asymetrický model štátoprávneho usporiadania. V roku 1956 sa Politické byro ÚV KSČ vyjadrilo k postaveniu Slovenska, k zásadám v minulosti a formulovalo líniu na najbližšie roky nasledovne: „*Vychádzať z Košického vládneho programu. Neuplatňovať ani dôslednú koncepciu socialistického federalizmu alebo autonómie, ale na základe doterajších princípov účelne rozšíriť právomoc slovenských národných orgánov*."[1] Inak povedané, v postavení slovenských národných orgánov urobiť zmeny podľa momentálnych potrieb vedenia KSČ. Táto zásada sa uplatnila roku 1960, keď sa výkonná a zákonodarná moc, ktorú vykonávalo Predsedníctvo SNR, zlúčili a Zbor povereníkov bol zrušený. Vo vedení KSČ po roku 1948 existenciu slovenských národných orgánov a ich právomoc považovali za otázku, ktorá zbytočne pražskému centru komplikuje rozhodovanie.

Upevňovanie svojej moci presadili komunisti aj na pôde parlamentu – Národného zhromaždenia a Slovenskej národnej rady. Nátlakom a manipuláciou dosiahli, že 10. marca 1948 za programové vyhlásenie Gottwaldovej vlády hlasovalo 230 poslancov Národného zhromaždenia, pričom 124 poslancov pochádzalo z nekomunistických strán. Podobne sa skončilo aj hlasovanie v Slovenskej národnej rade, keď zo 100 členov SNR hlasovalo za programové vyhlásenie Zboru povereníkov 64 poslancov SNR, ale Komunistická strana Slovenska

1 SNA, f. ÚV KSS, K. Bacílek, šk. 2282, Uznesenie 121. schôdze Politického byra ÚV KSČ zo 4. 6. 1956.

mala len 31 poslancov. Hlasovanie za programové vyhlásenie československého a slovenského parlamentu uľahčilo komunistom ovládnuť a podriadiť si zákonodarne zbory pomocou hlasov poslancov z nekomunistických strán.

Druhou etapou upevnenia moci komunistov boli voľby do Národného zhromaždenia, ktoré sa konali 30. mája 1948. Vedenie KSČ najprv prerokovalo zásadu, že politické strany obrodeného Národného frontu pôjdu samostatne do volieb. Začiatkom apríla 1948 vedenie KSČ zmenilo pôvodný zámer a rozhodlo o jednotnej kandidátke vo voľbách. Nový spôsob volieb zdôvodnilo obavami z katolíckeho kléru na Slovensku, ktorý by mohol spôsobiť neúspech komunistov vo voľbách. Aby sa ospravedlnil prevrat pred medzinárodnou verejnosťou, vedenie KSČ chcelo presvedčiť dosiahnutými výsledkami vo voľbách aj pomocou jednotnej kandidátky. Na Slovensku bola zostavená z kandidátov KSS, Strany slovenskej obrody a Strany slobody a komunistov zo spoločenských organizácií. Nesúhlas s jednotnou kandidátkou mohol volič vyjadriť prázdnym lístkom.

Volič nemal možnosť vyjadriť nesúhlas s jednotlivými politickými nominantmi, ale hlasovať iba en bloc. Voľby, z ktorých sa vytratila súťaživosť politických strán, prestali plniť kontrolnú funkciu a stali sa formálnou záležitosťou až do zániku komunistického režimu v roku 1989.

Prvé voľby s jednotnou kandidátkou sa skončili jednoznačným víťazstvom kandidátov Národného frontu. Percentuálny počet prázdnych lístkov sa na Slovensku pohyboval od 9,3 percenta v kraji Košice po 25,2 percenta v Žilinskom kraji, pričom celoslovenský priemer predstavoval 15,1 percenta. V Žilinskom kraji, v okrese Dolný Kubín, prázdne lístky dosahovali až 90,1 percenta, v okrese Námestovo až 74,7 percenta. Vysoké percentá boli aj v ďalších okresoch, napríklad okres Trstená získal 39,6 percenta, Spišská Nová Ves 43,7 percenta a inde.[2] Vo voľbách sa prejavili veľké regionálne rozdiely. V južných okresoch Slovenska, kde volebné právo mali len Slováci, za jednotnú kandidátku hlasovalo 95 – 100 percent voličov. Vysoké percento za jednotnú kandidátku dosiahli aj niektoré obce s ukrajinským obyvateľstvom na východnom Slovensku, ktoré vyhlásili výzvu o čestný názov „vlastenecká obec", t. j. taká, kde nebol ani jeden prázdny hlas vo voľbách. Tým, že voľby boli sfalšované a ovplyvnené aj spomenutou výzvou, nesplnili ani funkciu plebiscitu o pofebruárovej politike komunistov. Novozvolený parlament nevykonával kontrolnú funkciu výkonnej moci. Vláda a ministri neskladali účty za svoju činnosť parlamentu, ale len komunistickému vedeniu a jeho aparátu. Z činnosti parlamentu sa vytratili interpelácie a kritika ministrov. Parlamentné výbory prestali pracovať. Poslanci Národného zhromaždenia a Slovenskej národnej rady boli agitátormi vládnej politiky. Bezvýznamnosť poslaneckého mandátu dokresľovala skutočnosť, že po rôznych obvineniach z protištátnej činnosti boli poslanci zatýkaní skôr, ako ich imunitný výbor zbavil poslaneckého mandátu a súhlasil s trestným stíhaním.

V novovytvorenom československom parlamente po voľbách 30. mája 1948 mala KSČ z 300 poslancov 182 poslancov, KSS 54 poslancov, Československá socialistická strana 23, Československá lidová strana 23, Strana slovenskej obrody 12, Strana slobody 4 a 2 poslanci boli nestraníci. Spolu mali komunisti 78,6 percenta mandátov v Národnom zhromaždení. V Slovenskej národnej rade, v 100-člennom poslaneckom zbore, mala KSS 79 poslancov,

2 SNA, f. ÚV KSS, K. Moško, šk. 2332. Výsledky volieb boli falšované, čo neskôr priznalo aj vedenie KSČ. Výsledky zverejnené Povereníctvom vnútra boli tiež sfalšované. S touto poznámkou sú uverejnené v zborníku *Prvé voľby v strednej a juhovýchodnej Európe*. Bratislava : SAV, 1998, s. 179.

Strana slovenskej obrody 17 a Strana slobody 4 poslancov.[3] Proporcionálny stav mandátov komunistických a nekomunistických poslancov sa fakticky nemenil až do roku 1990. Štvorpätinová prevaha komunistických poslancov v československom a slovenskom parlamente nedávala nekomunistickým poslancom možnosť presadiť alebo zablokovať zákon, či opatrenie, ktoré navrhli poslanci za KSČ.

Poslednou oporou nekomunistických strán po prevrate mohol byť prezident republiky E. Beneš, ktorý, napriek úmyslom odstúpiť v čase vládnej krízy v dňoch 20. – 24. februára 1948, zotrval vo funkcii ešte krátko potom. Abdikovať sa rozhodol 4. mája 1948. Tento úmysel oznámil predsedovi vlády K. Gottwaldovi počas jeho návštevy v Sezimovom Ústí, súčasne oznámil svoje dôvody na odstúpenie. Výhrady mal k trom aktuálnym otázkam, ktoré komunistická vláda navrhovala: 1. k Ústave 9. mája, v ktorej formulácie o vôli ľudu považoval prezident za nejasne formulované, a môžu sa zmeniť na „vôľu ulice", čím prezident myslel nátlak, ktorý naňho komunisti vyvinuli organizovaním státisícových manifestácií vo februári 1948, aby vládnu krízu riešil podľa návrhov Gottwalda; 2. k pripravovaným voľbám 30. mája 1948 s jednotnou kandidátskou listinou, ktorú navrhli komunisti – voľby organizované týmto spôsobom považoval za nedemokratické; 3. k pripravovanému zákonu na ochranu republiky, po schválení bol známy ako zákon č. 231, ktorý prezident považoval za zúžený, lebo rozsah občianskych práv v zmysle zákona mohol určovať minister vnútra a jeho ministerstvo. Zákonom vznikol rozpor s ústavou, lebo rozsah občianskych práv obmedzili rôzne vyhlášky a ustanovenia. Okrem toho, občianske práva neboli garantované správnym súdom ani ústavným súdom. Výhrady prezidenta Beneša k novému režimu sa ukázali ako opodstatnené a nasledujúci vývoj ukázal zneužívanie moci komunistami v mene ľudu, nedemokratický prístup, zmanipulovanie volieb a porušovanie občianskych a ľudských práv komunistickou mocou. Na naliehanie Gottwalda prezident podpísal abdikačný list až po prijatí Ústavy 9. mája a parlamentných voľbách. Prezident Beneš dodržal sľub vyslovený už predtým pred ministrom zahraničných vecí V. Clementisom, že proti komunistom a ZSSR nepôjde.

Zvolenie Gottwalda za prezidenta republiky 14. júna 1948 ohlásilo vyzváňanie zvonov v kostoloch a slávnostná omša *Te Deum* v chráme Sv. Víta na Hradčanoch v Prahe. Tieto udalosti pobúrili tak katolíkov, ako aj niektorých komunistických funkcionárov (J. Ďuriša a A. Novotného), ktorí aj po jeho smrti sa negatívne stavali voči slúženiu svätej omše pri jeho zvolení. Domnievali sa, že účasť cirkvi na oslavách zvolenia za prezidenta zorganizoval Gottwaldov zať a neskorší minister obrany A. Čepička, ktorý roku 1948 zodpovedal v obrodenom Národnom fronte za cirkevnú politiku. Ale vzťahy s katolíckou cirkvou sa omšou, ktorú slúžil arcibiskup Beran, neuvoľnili a nezlepšili, ale naopak, ešte viac vyostrili.[4] Zvolenie Gottwalda vyjadril popredný komunistický funkcionár V. Kopecký slovami, že „*Hrad je náš Kremeľ, odtiaľ vychádza najvyššia moc*."[5] Neskôr svoje vyjadrenie korigoval. Prvá Gottwaldova cesta v prezidentskej funkcii smerovala do ZSSR v septembri 1948. Na Kryme sa stretol so Stalinom. Po tejto návšteve sa Gottwald obával ďalších ciest do ZSSR a stretnutí s ním. Pred svojou smrťou navštívil Moskvu ešte raz, spolu s delegáciou, ktorá sa zúčastnila XIX. zjazdu sovietskych komunistov, ale tam sa osobne so Stalinom už nestretol.

3 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2126, a.j. 117/1.

4 KAPLAN, K. – KOSATÍK, P.: *Gottwaldovi muži*. Praha : Litomyšl 2004, s. 48.

5 Tamže.

Prvý prejav nesúhlasu s voľbou Gottwalda sa prejavil na Všesokolskom vzlete, keď sa časť manifestantov počas pochodu pred tribúnou odvrátila od hlavy štátu. Vedenie KSČ to považovalo za provokáciu, čo následne viedlo k represiám v Sokole. V októbri 1948 sa konal pohreb bývalého prezidenta Beneša. V predvečer pohrebu nastal konflikt medzi členmi Sokola a bezpečnosťou. Na druhý deň 9. októbra 1948 Predsedníctvo ÚV KSČ schválilo politiku ostrého kurzu „proti reakcii". V novembri 1948 bol ostrý kurz na zasadaní ÚV KSČ vyhlásený za dlhodobý cieľ. Tento kurz potvrdil IX. zjazd KSČ v máji 1949.

Nosným pilierom monopolu moci bola komunistická strana. Po prevrate, ktorého bola strojcom, plnila odlišnú úlohu v porovnaní s predchádzajúcim obdobím, keď sa spolupodieľala na moci s ostatnými politickými stranami Národného frontu. Monopolné postavenie sa prejavovalo viacerými spôsobmi: politická línia vedenia KSČ sa prenášala až do miestnych podmienok, línia KSČ sa realizovala vo všetkých oblastiach spoločnosti, tvorba politických rozhodnutí sa spájala s výkonnou mocou a kontrolou plnenia straníckych uznesení. Konkrétnu situáciu v Komunistickej strane Slovenska približuje situačná správa Poverenictva vnútra – odbor štátnej bezpečnosti za obdobie letných mesiacov roku 1948. V správe sa uvádza, že činnosť organizácií KSS po voľbách 30. mája značne ochabla. V Trenčianskom okrese boli mnohí funkcionári KSS na dedinách súčasne funkcionármi verejnej správy, a nedarilo sa im zabezpečiť výkup obilia podľa plánu, pretože kontingenty boli nadnesené a z tohto dôvodu sa funkcionárom javilo, že sú nespravodlivo rozpísané. Zrejme to bol jeden z dôvodov rozporu a nezhôd, ktoré sa preniesli na funkcionárov okresu. Vzájomne sa napádali slovami: „*Ty si sluha okresného výboru a budeš robiť, čo ti rozkážeme*."[6] Rozpory v radoch členstva a funkcionárov na miestnej i okresnej a oblastnej úrovni existovali na celom Slovensku. Podľa autora správy sa v radoch členstva vytvorila „*akási nedôvera voči strane*", ktorú si vysvetľuje dvojnásobným rastom členov, a tým, že sa do strany dostali „*i mnohí nezodpovední ľudia, s ktorými sa nevedia zmieriť starší členovia*".[7] V polovici júla 1948 sa miestni funkcionári sťažovali na ÚV KSS na oblastného tajomníka v Michalovciach, že „*odstavil z politického života starého skúseného súdruha a nevybavoval odôvodnené intervencie súdruhov, nehľadel na ich potreby, a keď sa jednalo o žatevné práce, nezodpovedne sa vyhol práci a odišiel do Karlových Varov na dovolenku*".[8] V Trebišovskom okrese problémy súviseli s tým, že „*okresným predsedom KSS je V. S., školský inšpektor a poslanec SNR, ktorý bol za bývalého režimu veliteľom Hlinkovej gardy. V roku 1945 vstúpil do komunistickej strany a do februára 1948 nebol aktívnym členom, preto nemá dôveru starších členov. Tajomníkom strany je neobľúbený funkcionár pre jeho diktátorské chovanie voči členom.*"[9] Riešenie maďarskej otázky malo svoj odraz v názoroch okresných funkcionárov. V okrese Nové Zámky „*časť funkcionárov zastáva slovenské nacionálne stanovisko voči Maďarom v duchu Košického vládneho programu a dvaja tajomníci a niekoľko ďalších sa zasadzujú za rozšírenie práv maďarskej menšiny*"[10]. Ale sociálne problémy boli značne vyhrotené, hlavne medzi roľníkmi. Na dožinkovej slávnosti v Želiezovciach okresný predseda Jednotného zväzu slovenských roľníkov J. H. povedal: „*Keď sa tak na vás dívam, vidím pred sebou smutné tváre. Viem, čo vás bolí. Niet textilu, ani obuvi a nízke sú ceny obilia. Je úplne nemožná disparita cien obilia, pretože za je-*

6 SNA, f. PV, bezp. v. dôv. III. dôv. 1948, šk. 503. Komunistická strana Slovenska (situačná správa z 9. 9. 1948), s. 10.
7 Tamže, s. 12.
8 Tamže, s. 14.
9 Tamže, s. 15.
10 Tamže, s. 19.

den metrák obilia nedostane sa viac ako jedna košeľa. Roľníci splnia svoje povinnosti, ale vláda im musí vyjsť v ústrety."[11] Za tento prejav okresného predsedu jednotného zväzu roľníkov vylúčili z KSS, čo dokumentuje skutočnosť, že kritizovať politiku KSČ bolo v polovici roka 1948 už neprípustné. Tento prípad ukazuje, že komunistická strana stratila spätnú väzbu dopadov ekonomickej politiky. Pritom situácia v otázke cien roľníckych výrobkov a cien priemyselných výrobkov sa v nasledujúcom období ešte viac vyostrovala.

Po prevrate na Slovensku, okrem Komunistickej strany Slovenska, ktorá bola po zlúčení v septembri 1948 s Komunistickou stranou Československa jej územnou organizáciou, nevyvíjala politickú činnosť žiadna iná politická strana. Strana slovenskej obrody, ktorá vznikla „obrodou" Demokratickej strany po prevrate, existovala len v podobe ústredného sekretariátu v Bratislave, kde bol generálny tajomník, 8 tajomníkov, 2 sekretárky a šofér. Ústredný sekretariát platil 10 krajských tajomníkov, ktorí nevyvíjali žiadnu činnosť. Aktívni boli len poslanci v Národnom zhromaždení (12 poslancov), v Slovenskej národnej rade (17 poslancov), štátny tajomník ministerstva obrany J. Ševčík a dvaja povereníci, a to Milan Polák a J. Lukačovič a podpredseda Zboru povereníkov J. Mjartan, I. Štefánik a predseda Najvyššieho správneho súdu (neskôr zrušeného). Ich poslanecké a ministerské aktivity pozostávali z podpory a presadzovania politickej línie komunistickej strany. Úsilie funkcionárov SSO – udržať si poslanecké mandáty a štátne funkcie, bolo zdrojom veľkých rozporov. Podľa informačnej správy, zostavenej Povereníctvom vnútra – štátnou bezpečnosťou, boli v SSO dva smery: jeden prezentoval J. Ševčík, ktorý sa usiloval o konštruktívne zapojenie do budovateľskej práce, druhý smer prezentoval M. Polák a ľudia „lettrichovského zázemia" s poslancami Žiakom, Brežným, Kulíškom a Škodáčkom. SSO vydávala týždenník *Ľud*, na ktorý dostávali mesačnú dotáciu okolo 300 000 korún a jeho šéfredaktor a poslanec SNR R. Kaliský bol podľa správy „protikomunisticky naladený".[12]

Ešte v horšej situácii sa nachádzala Strana slobody. Z jej radov pochádzal minister unifikácie Vavro Šrobár. Mala troch poslancov v Národnom zhromaždení a štyroch poslancov v SNR. Okrem ústredného sekretariátu, ktorý pozostával z 12 osôb, strana nemala nižšie organizácie. Ústredný sekretariát budoval sieť dôverníkov, ale činnosť nevyvíjali. Poslanec SNR za túto stranu M. Sidor údajne vstúpil do KSS. Rozklad strany bol evidentný, nakoľko jeho vedenie, pozostávajúce zo 16 členov, bolo rozdelené do troch skupín: prvú skupinu prezentoval generálny tajomník L. Čada, ktorý sa usiloval prispôsobiť novým pomerom, druhú zastupoval poslanec NZ V. Pokojný, ktorý „*sa nevie odpútať od náboženskej koncepcie*" a tretí smer s „ľudáckymi prvkami" prezentovali J. Struhár, M. Mikula a F. Miko. Strana slobody mala finančné ťažkosti a týždenník *Sloboda* mal mesačné straty okolo 20 000 korún. Podľa správy štátnej bezpečnosti Strana slobody politicky a finančne upadala a keby „*KSS nepovažovala likvidáciu strany za provokáciu, neváhali by ju zlikvidovať*".[13]

Obrodený Národný front, vytvorený po prevrate, bol okrem KSČ a KSS zastúpený Československou stranou socialistickou a Lidovou stranou v Čechách a Slovenskou stranou obrody a Stranou slobody na Slovensku. Sociálna demokracia po zlúčení s KSČ prestala existovať. Nekomunistické politické strany na Slovensku nemali svoju členskú základňu a boli fasádou v politickom systéme, ktorú komunisti zachovali v záujme zdania demokracie.

11 Tamže, s. 19.

12 SNA, f. PV, bezp. v. dôv. III. dôv. 1948, šk. 503. Strana slovenskej obrody (situačná správa z 9. 9. 1948).

13 Tamže, situačná správa o Strane slobody z 9. 9. 1948.

Existenciu nekomunistických strán zachovali aj z medzinárodných dôvodov, aby argumentom o ministroch a poslancoch nekomunistických strán ukázali „*demokratickú tvár režimu*". V rokoch 1954 – 1955, keď sa nekomunistické strany aktivizovali a dožadovali budovania členskej základne, boli na Slovensku funkcionármi vedenia KSS obvinení z finančných machinácií, a týmto spôsobom aj umŕtvili ich aktivitu.

Veľké rozhodovacie právomoci po prevrate mali rôzne komisie komunistickej strany. Bezpečnostná komisia pri ÚV KSČ a ÚV KSS rozhodovala o všetkých personálnych návrhoch v bezpečnostnom aparáte. Na Slovensku bezpečnostná komisia ÚV KSS fakticky „usmerňovala" Povereníctvo vnútra a Zbor národnej bezpečnosti. V novembri 1948 poverenik vnútra D. Okáli navrhol ÚV KSS, aby bezpečnostná komisia pozostávala z generálneho tajomníka ÚV KSS Štefana Bašťovanského, vedúceho kádrového oddelenia Valaška, poslanca Národného zhromaždenia Šalgoviča alebo Holdoša a zástupcov Povereníctva vnútra. Bezpečnostná komisia pôsobila do polovice roka 1950, keď vzniklo Ministerstvo národnej bezpečnosti. S pôsobením komisií sa súčasne budovali kádrové oddelenia v rámci ÚV KSS a štátnych orgánov. Kádrové oddelenie ÚV KSS v rokoch 1948 – 1949 schvaľovalo návrhy nielen na prijatie do straníckeho aparátu, ale tiež na významné miesta v hospodárskom a štátnom aparáte. Prostredníctvom svojich referentov v pravidelných intervaloch vyhodnocovalo kádrové návrhy pri obsadzovaní rôznych postov riadiacich pracovníkov, zasahovalo do zloženia jednotlivých povereníctiev a kontrolovalo plnenie vládneho uznesenia o prechode úradníkov z úradov do výroby. Až neskôr, so vznikom nomenklatúr, sa určilo, ktorý orgán komunistickej strany schvaľuje funkcionárov a vedúcich pracovníkov v štátnej a hospodárskej správe. Na úrovni krajov sa vytvorili krajské kádrové komisie a v závodoch sa budovala sieť kádrovníkov. Činnosťou kádrových oddelení na rôznych úrovniach vznikal systém rozhodovania o personálnych otázkach, v ktorom orgány komunistickej strany mali jednoznačnú rozhodovaciu moc. Preferovaním kádrov s členstvom v komunistickej strane si strana zabezpečovala plnenie svojich politických zámerov.

Po roku 1950, keď sa zostrilo medzinárodné napätie vplyvom studenej vojny, vzrástla nedôvera v radoch komunistickej strany. Kádrové otázky prešli na jednotlivé oddelenia straníckeho aparátu – od ústredných až po okresné, a vytvoril sa mechanizmus nomenklatúrnych kádrov, t. j. schvaľovania funkcionárov konkrétnym straníckym orgánom. Nedôvera medzi funkcionármi komunistickej strany dosiahla takú mieru, že kádrové oddelenia ÚV KSS žiadali Ministerstvo národnej bezpečnosti, aby sa vyjadrovalo ku konkrétnym návrhom z hľadiska štátnobezpečnostného. Ministerstvu národnej bezpečnosti sa hromadili stovky žiadostí s uvedením „závad" a nestačili ich všetky posudzovať. Preto minister národnej bezpečnosti L. Kopřiva v liste generálnemu tajomníkovi ÚV KSS Š. Bašťovanskému z 28. marca 1951 označil takúto prax za nevhodnú z hľadiska „štátnobezpečnostných poznatkov" a odporúčal, aby tajomník ÚV KSS K. Moško (Moškovič) žiadal Ministerstvo národnej bezpečnosti „*o oznámenie bezpečnostných poznatkov o osobách len v krajne výnimočných prípadoch*". Ďalej v liste oznamoval, že vráti 154 žiadostí, ktoré eviduje Ministerstvo národnej bezpečnosti, od oddelení sekretariátu ÚV KSS.[14]

Pri kádrovaní osôb sa zaužívala prax, že ÚV KSČ a ÚV KSS si pravidelne vyžadovali správu od Ministerstva národnej bezpečnosti o osobách, ktoré navrhovali do funkcií, s požiadavkou „*zda se v evidenci státní bezpečnosti nenacházejí nějaké poznatky o soudruzích, o níž*

14 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2137.

je pro kompetentní stranické orgány shromažďován kádrový materiál"[15]. Neskôr nový minister Karel Bacílek oboznámil tajomníka ÚV KSS P. Davida, že oddelenie straníckych orgánov ÚV KSČ v Prahe a osobne tajomník ÚV KSČ B. Köhler si pravidelne vyžaduje správu od Ministerstva národnej bezpečnosti na spracovanie kádrových návrhov. So žiadosťou, aby „*orgány ÚV KSS, podobne ako oddelenie straníckych orgánov ÚV KSČ, si pred predložením kádrového návrhu vyžiadali poznatky štátnej bezpečnosti*", sa obrátil 29. septembra 1952 K. Bacílek aj na námestníka predsedu vlády a ministra zahraničných vecí V. Širokého, ktorý označil uvedený „*postup za správny*" a požadoval „*postupovať v zmysle uvedeného námetu*".[16] P. David v ďalšom liste K. Bacílkovi potvrdil, že uvedený postup bude dodržiavať. Súčasne žiadal ministra národnej bezpečnosti, aby mu oznámil, „*či v tejto veci mám priamo jednať s krajskými veliteľmi ŠtB, alebo Ty ich informuješ sám*". O tom, aké správy dodávala štátna bezpečnosť ÚV KSS P. Davidovi, dokumentuje informácia ŠtB z 3. februára 1953 o E. Frišovi, ktorého sledovala aj po odvolaní 5. januára 1951 z funkcie šéfredaktora *Pravdy*. Predsedníctvo ÚV KSS odvolanie zdôvodnilo nasledovne: „*E. F. nevedel zabezpečiť sústavný boj proti buržoáznonacionalistickým vplyvom kozmopolitizmu a v dôsledku jeho pôsobenia vznikla v redakcii Pravdy atmosféra, ktorá nie je základňou rastu redaktorských kádrov, najmä však nových robotníckych redaktorov*."[17] Po odvolaní z funkcie šéfredaktora pracoval E. Friš v redakcii *Pravdy* ako radový redaktor, ale neskôr bol pozbavený aj tejto funkcie, „*nakoľko už dlhší čas nepracuje v podniku* (*Pravde* – pozn. autora*), ale iba doma ako prekladateľ Stalinových spisov, nebolo možno zistiť jeho stiky (!) mimo zamestnania... Mimo toho bolo zistené, že v neskorých nočných hodinách je uňho stále počuť nejaké klopkanie – ako morze značka – o ktorom môže podrobnejšiu správu podať S. K.*" Ďalej nasledujú výpisy zo zväzku ŠtB o ňom, ako aj o dvoch skupinách vo vedení KSS (židovskej – Široký, Moško, Bašťovanský, Šefránek, Friš, a skupiny Husák a spol.) o tom, že E. Friš „*je úplne nervovo otrasený od toho času, kedy ŠtB zatkla Müllera, tajomníka L. Holdoša*". Vo zväzku nechýbajú ani informácie o jeho súkromnom živote, prirodzene, s negatívnymi javmi. Celý obsah krajskej správy štátnej bezpečnosti v Bratislave z 3. februára 1953 o E. Frišovi je súhrnom negatívnych informácií zo založeného zväzku.[18] Sledovanie osôb bezpečnosťou aj po odvolaní z funkcie, bolo bežnou praxou štátnej bezpečnosti so zámerom zneistiť sledovaného.

Atmosféra strachu, ktorá sa šírila medzi komunistickými funkcionármi po prevrate, zosilnela v roku 1950 v súvislosti so zostrením medzinárodnej situácie a studenou vojnou. V roku 1949 vzniklo oddelenie štátnej bezpečnosti na sledovanie komunistických funkcionárov na Slovensku. Okrem sledovania tzv. buržoáznych nacionalistov pozornosť štátnej bezpečnosti a, najmä, tajomníka P. Davida, bola zacielená na minulosť funkcionárov počas tzv. slovenského štátu v súvislosti so zatajeným členstvom v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (HSĽS). Členstvo v HSĽS bolo príčinou konca politickej kariéry a neskôr aj samovraždy generálneho tajomníka ÚV KSS, tajomníka ÚV KSČ a člena predsedníctva oboch komunistických orgánov (ÚV KSČ a ÚV KSS) Štefana Bašťovanského. Z funkcie bol odvolaný 5. januára 1952 z dôvodu, že koncom roka 1938 „z *vlastného rozhodnutia*" *podal prihlášku do HSĽS a toto zatajil*". V liste K. Gottwaldovi z 3. decembra 1951 uviedol, že do

15 SNA, f. ÚV KSS, P. David, šk. 2219, List ministra národnej bezpečnosti K. Bacílka adresovaný taj. ÚV KSS P. Davidovi z 23. 9. 1952. List je písaný česky.

16 SNA, f. ÚV KSS, P. David, šk. 2219, List V. Širokého P. Davidovi z 29. 9. 1952.

17 NA Praha, f. 02/5, sv. 13. a.j. 77. b.24.

18 Tamže.

HSĽS vstúpil na základe smernice komunistickej strany, podľa ktorej komunisti mali preniknúť do fašistických organizácií a rozkladať ich, ale žiadnu činnosť v HSĽS nevykonával. Š. Bašťovanský v liste s veľkou pokorou priznal, že manželka pochádza z malomeštiackej rodiny a on nesie veľkú zodpovednosť „*za ťažké chyby v organizačnej a kádrovej politike na Slovensku*“[19]. Tvrdá sebakritika Š. Bašťovanského je z obdobia, keď v Prahe už dva mesiace vypočúvali generálneho tajomníka ÚV KSČ R. Slánského. Napokon kampaň proti členom tzv. sprisahaneckého centra na čele s R. Slánským nevydržal a v deň vynesenia rozsudku 27. novembra 1952 spáchal samovraždu. Pátranie po členoch HSĽS a gardistoch vo vysokých funkciách pokračovalo počas celého obdobia 50. rokov. P. Davidovi sa podarilo odhaliť a následne odvolať člena kontrolnej komisie ÚV KSČ a poslanca NZ M. Šmidu, spochybniť a zneistiť kariéru tajomníka ÚV KSS A. Michaličku, ako aj predsedu SNR R. Strechaja, odvolať tajomníka ÚV KSS M. Gosiorovského. Na rozdiel od Š. Bašťovanského a M. Šmidu obvinenie Michaličku a Strechaja „neopustilo“ kanceláriu prvého tajomníka ÚV KSČ A. Novotného. Kompromitovanie komunistických funkcionárov Slovenska „hriechmi“ z čias slovenského štátu malo rôzne dopady. Ich kriminalizovanie na tzv. buržoáznych nacionalistov sa skončilo na popravisku a vo väzniciach. Iní stratili politické funkcie a utiahli sa do úzadia. Okruh funkcionárov ÚV KSS, ktorí zatajili členstvo v HSĽS, bol pomerne široký. Okrem už uvedených, sa v archívnych materiáloch fondu ÚV KSS spomínajú aj V. Daubner, O. Pavlík (účasť na kurze HG), Kaboš – krajský tajomník v Bratislave, ktorý prezradil šifry na spojenie s Moskvou.

V strachu pred odhalením niektorých skutočností z obdobia odboja počas druhej svetovej vojny žili aj dvaja najmocnejší funkcionári KSS – Viliam Široký a Július Ďuriš. V auguste roku 1951 poslalo Krajské veliteľstvo štátnej bezpečnosti v Brne správu adresovanú Ministerstvu národnej bezpečnosti – veliteľstvu štátnej bezpečnosti, v ktorej sa uvádzalo, že pri vyťažovaní spisov Gestapa sa zistilo, že bývalý kriminálny rada brnianskeho Gestapa, Otto Kozlovski, v čase okupácie vypočúval V. Širokého a J. Ďuriša. O ich výpoveď prejavila záujem centrála Gestapa v Berlíne a Široký a Ďuriš boli vypočúvaní desať dní v Brne. Nakoľko v protokole spísanom s Kozlovským 29. januára 1947 sa nachádzali závažné fakty, informoval o nich hlavný strážmajster J. Horák v správe pre štátnu bezpečnosť. V nej uviedol, že centrála Gestapa prejavila o nich veľký záujem a do Brna ich prišiel z Berlína vypočúvať pracovník spravodajského oddelenia. Ďalej Kozlovski v roku 1947 uviedol, že má obavy o svoj život, keď sa dozvedel, že Široký a Ďuriš zastávajú vysoké politické funkcie v povojnovom Československu, a pokúsil sa o samovraždu. Bol hospitalizovaný a krátko potom popravený bez toho, aby bol riadne vypočutý. Podľa hlavného strážmajstra J. Horáka sa protokolárna výpoveď O. Kozlovského nezhoduje s tým, čo uviedol počas rozhovoru. V správe o obsahu protokolov plk. ŠtB Prchalu z 28. januára 1953, ktoré spísala Ústredňa štátnej bezpečnosti v Bratislave s J. Ďurišom a V. Širokým v roku 1941, sa uvádza, že obaja vypovedali o všetkých znalostiach a vedomostiach o práci ilegálneho vedenia KSS, ktoré mali, čím sa uľahčila práca policajných orgánov bývalého slovenského štátu v boji proti ilegálnej KSS.[20]

Informácia o takejto správe, adresovanej Ministerstvu národnej bezpečnosti z roku 1951, sa mohla skôr alebo neskôr dostať aj podpredsedovi vlády V. Širokému a Ďurišovi. Podľa

19 SNA, f. ÚV KSS, P. David, šk. 2264.

20 NA Praha, f. ÚV KSČ, K. Gottwald 100/24, sv. 104. a.j. 1217.

iného prameňa o protokoly mala záujem Moskva, ale Široký ich získal od Viktoryho (pomocník súdu v čase vojny a neskôr poverenik spravodlivosti), ktorému ich vydal správca súdneho archívu.[21] Časť materiálov, ako uviedol plk. Prchal, z výpovedí chýbala. Napokon Moskva získala protokoly o výpovediach Širokého a Ďuriša na Gestape v júli 1941. Sovietsky veľvyslanec v Prahe A. Lavrentiev poslal 19. marca 1952 informáciu najvyšším sovietskym predstaviteľom (Stalin, Molotov, Malenkov, Berija, Mikojan, Kaganovič, Bulganin, Chruščov, Višinskij) o tom, že sovietsky konzulát v Bratislave dostal od tajomníka ÚV KSČ Davida protokoly o výpovediach Širokého a Ďuriša, z ktorých vyplývalo, že Široký prezradil šifry spojenia Komunistickej strany Slovenska. V správe sa uvádzalo, že David pri odovzdávaní protokolov vyslovil obavy, aby neboli zničené ako neželateľné dôkazy.[22] Veľvyslanec žiadal vedenie o pokyn, ako postupovať v prípade, že David odovzdá dokumenty aj Gottwaldovi. Odpoveďou sovietskeho politbyra bola direktíva pre veľvyslanca „*nerobiť rozruch okolo veci, Moskva študuje dokumenty a počkať na ďalšie pokyny. Odkázať Davidovi* (cez Berezina, zrejme pracovníka sovietskeho konzulátu v Bratislave – pozn. autora), *aby pokračoval v príprave článku* (pre prípad odvolania oboch z funkcií – pozn. autora).“[23] Informácia pre sovietsku stranu o minulosti V. Širokého z roku 1952 nebola posledná. Bývalý sovietsky veľvyslanec v Prahe A. M. Silin vo februári 1953 poslal list V. Molotovovi a G. Malenkovovi, že Široký vo väzení bez nátlaku vypovedal a gestapu prezradil informácie o komunistickej strane. Odporúčal, aby informácii venovali pozornosť a overili ju.[24]

V tejto súvislosti možno položiť otázku, prečo sovietske politbyro nevyvodilo žiadne závery, ktoré by viedli k ich odvolaniu z funkcií. Odpoveďou môže byť konštatovanie, že oboch Sovieti považovali za dostatočne poslušných, prostredníctvom ktorých (V. Široký bol ministrom zahraničných vecí po odvolaní V. Clementisa v marci 1950) presadzovali svoje zámery v Československu. J. Ďuriš bol po odvolaní z funkcie ministra poľnohospodárstva predsedom Zboru poverenikov a roku 1953 sa opäť vrátil na ministerský post, najskôr ako minister lesov a potom financií, pričom počas celého obdobia bol členom Predsedníctva ÚV KSČ. Previnením Ďuriša v čase odboja sa zaoberalo politbyro ÚV KSČ 23. mája 1955 a uznieslo sa, že „*sa neprevinil a bude preto naďalej poverovaný funkciami*“.[25] V. Široký, podľa informácie novinárky V. Hložkovej, ťažko niesol, že tzv. „*druhá garnitúra politických osobností na Slovensku* (Husák, Šmidke, Šoltés) *by najradšej vystriedala tzv. prvú garnitúru* (t. j. Širokého). Sťažoval sa, že v Bratislave neuznávajú jeho ťažkú pozíciu „*Slováka v Prahe*“, a že „*nebol navrhnutý na post prezidenta*“[26]. „*Slováci v Prahe*“ – V. Široký a J. Ďuriš – nemali takmer žiadne politické zázemie, napriek tomu, že obaja zastávali významné politické funkcie na Slovensku (Široký – predseda KSS, Ďuriš – predseda Zboru poverenikov). Obaja patrili k iniciátorom ťaženia proti tzv. buržoáznemu nacionalizmu. Ich radika-

21 NA Praha, f. ÚV KSČ, K. Gottwald 100/24, sv. 110. a.j. 1432. Takáto informácia pochádza z výpovedí Dr. Fenclovej, ktorú ŠtB vypočúvala a v materiáli je uvedená ako výpis zo zväzku menovanej pod číslom 132 98/2013-51.

22 Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov, tom 2., c.d., s. 703. Uznesenie Politbyra CK VKS(b) o pokynoch veľvyslancovi ZSSR v ČSR A. I. Lavrentievovi o dokumentoch týkajúcich sa Širokého a Ďuriša z 22. 3. 1952.

23 Tamže, s. 703.

24 Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope, tom 2. Moskva 2002, s. 726-727.

25 PEŠEK, J. a kol.: Aktéri jednej éry na Slovensku. Prešov 2003, s. 96.

26 NA Praha, f. ÚV KSČ, K. Gottwald 100/24, sv. 110. a.j. 1432. Takto vypovedala o Širokom novinárka V. Hložková, ktorú Široký informoval o zasadaniach vlády a politických udalostiach. R. 1948 bola zatknutá a jej výpovede proti Husákovi a ďalším zhromažďovala ŠtB.

lizmus možno súvisel práve s výpoveďami na gestape roku 1941, keď prezradili mnohé fakty o odboji na Slovensku. Fakt, že o týchto skutočnostiach vedelo sovietske vedenie a tiež Gottwald, Zápotocký, Bacílek, Barák z ŠtB, plk. Prchal a niektorí bývalí pracovníci bezpečnosti slovenského štátu, a roku 1955 o Ďurišovi aj celé politbyro ÚV KSČ, stavalo oboch do zložitej situácie. Bolo možné politicky ich vydierať a pripraviť kedykoľvek o kariéru. Podľa môjho názoru aj v tom treba hľadať príčiny ich radikalizmu, či už počas prevratu vo februári 1948, alebo potom v období „*socialistickej výstavby*". O získanie protokolov s výpoveďami Širokého a Ďuriša sa po smrti K. Gottwalda usiloval A. Novotný, ktorý ich chcel získať z trezoru Gottwalda, aby kompromitoval Širokého v súvislosti s jeho ambíciami kandidovať na post prezidenta republiky a pri menovaní za predsedu vlády.

Oficiálna komunistická propaganda rozširovala názory o jednote vedenia komunistickej strany. Nepripustila, aby niekto z členov vedenia mal iné názory ako tie, ktoré sa oficiálne hlásali. Dôležitým zdrojom, ktorý odhaľuje nielen protikladné názory, ale dokonca nepriateľstvo medzi funkcionármi vedenia komunistickej strany, boli ich rozhovory so sovietskymi diplomatmi a pracovníkmi veľvyslanectva v Prahe a konzulátu v Bratislave. Rozhovory boli príležitosťou, aby svojich skutočných alebo potenciálnych oponentov vykreslili v tých najčiernejších farbách. Funkcionári KSČ a KSS často hovorili nepravdivé a zavádzajúce fakty o svojich oponentoch a protivníkoch a o situácii vo vlastnej krajine. Vyhlásiť o niekom, že je nepriateľom Sovietskeho zväzu a Stalina, sa rovnalo nielen politickej smrti, ale často aj strastiam, ktoré sa končili tragicky. Na priblíženie týchto skutočností uvedieme niekoľko faktov. J. Ďuriš v rozhovore so sovietskym veľvyslancom M. A. Silinom 30. septembra 1950 o buržoáznom nacionalizme povedal, že „*... okrem odhalených lídrov buržoázneho nacionalizmu Husáka a Novomeského v KSS je mnoho ľudí nakazených buržoáznym nacionalizmom – otázka buržoázneho nacionalizmu je na Slovensku dôležitá, pretože sa netýka len strany, ale aj slovenského národa, slovenskej inteligencie... Clementis bol vždy cudzí a ďaleko od strany, nikdy nebol straníkom... seba vždy staval nad stranu, nad Stalina*"[27].

Iný „expert" na buržoázny nacionalizmus, O. Klokoč, uviedol, že „*buržoázny nacionalizmus sa prejavil tým, že sa* (po skončení vojny) *zatvárali maďarské školy a omše v kostoloch boli len v slovenskom jazyku... viedol sa skrytý boj za oddelenie Slovenska od Čiech... Šmidkeho neprávom kritizovali. Mýlil sa, ale jeho jedinou chybou bolo, že usiloval pripojiť Slovensko k ZSSR. Husák je nepriateľom ZSSR a ČSR.*" R. Strechaj o Husákovi hovoril ako o „*nepriateľovi bratstva národov ZSSR a ČSR*".[28] V rozhovore so sovietskym diplomatom Krekonenom 24. apríla 1951 J. Ďuriš kritizoval V. Širokého, že bránil vedúcim pracovníkom ÚV KSČ, aby zasahovali a ovplyvňovali rozhodovanie o Slovensku. Pritom takéto tvrdenie sa nezakladalo na pravde. Podľa Ďuriša len on považoval za správne, že „*otázky Slovenska sa môžu správne riešiť len v celoštátnom meradle a s pomocou Prahy*".[29] V. Široký v máji 1951 pred generálnym konzulom ZSSR v Bratislave kritizoval Ďuriša, ktorý „*sa zmenil a z revolucionára Ďuriša ostalo málo. Viac oddychuje, ako sa venuje práci na ministerstve. Podstatné je to, že sa začal degenerovať ako politický činiteľ.*"[30] V rozhovore tajomníka sovietskeho veľvyslanectva Krekonena 23. septembra 1951 J. Ďuriš obvinil R. Slánského, že spôsobil jeho odvola-

27 Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope, tom 2. Moskva 2002, s. 391.

28 Tamže, s. 393-394.

29 Tamže, s. 476-479.

30 RGASPI, f. 17. opis 137. No 610. Záznam rozhovoru generálneho konzula Razygrojeva s predsedom KSS V. Širokým 14. 5. 1951.

nie z funkcie ministra poľnohospodárstva. „*Ďuriš vie aj o nedostatkoch Gottwalda a chcel by vystúpiť na Predsedníctve ÚV KSČ. Ďurišovi je známe, že Gottwald je autorom teórie o československej ceste k socializmu. Na základe tejto teórie sa stali chyby vo vzťahu ku kulakovi... Gottwald je zodpovedný za slabú prácu masových organizácií.*“[31] Obvinenie Gottwalda bolo nebezpečné, pretože už v apríli 1948 bol vypracovaný dokument „O niektorých chybách KSČ“ a zaslaný Suslovovi. Pokojná cesta k socializmu bola v dokumente Oddelenia zahraničnej politiky ÚV VKS(b) považovaná za protimarxistickú. „*Vedenie KSČ sa pridržiava antimarxistických orientácií týkajúcich sa pokojnej cesty k socializmu bez obetí a triedneho boja*“, uvádzalo sa v dokumente.[32] V súvislosti s procesom s L. Rajkom v Maďarsku vedúci predstaviteľ KSS K. Šmidke v rozhovore so sovietskym konzulom N. G. Novikovom uviedol, že medzi slovenskými komunistami musia byť osoby spojené s maďarskými zradcami. A menoval aj konkrétne mená.[33] Vzájomné obvinenia funkcionárov KSČ a KSS sa množili najmä po odvolaní R. Slánského z funkcie generálneho tajomníka ÚV KSČ. V nich nechýbali obvinenia zo sionizmu a zodpovednosti za všetky nedostatky v spoločnosti. V tomto smere sa najviac angažovali A. Novotný, V. Kopecký, J. Ďuriš a iní. Obvinenia a žaloby na československých funkcionárov KSČ prichádzali aj zo zahraničia. Maďarský líder M. Rákosi sa usiloval internacionalizovať proces s L. Rajkom a sovietskym predstaviteľom posielal záznamy československých „imperialistických špiónov“.[34]

Funkcionári ÚV KSČ a ÚV KSS v politickej činnosti súperili o to, kto zaujme prioritné miesto v styku so sovietskymi predstaviteľmi a získa možnosť a príležitosť oslabiť alebo dokonca znemožniť svojich protivníkov a oponentov. Treba súčasne povedať, že súperenie a politický boj politikov a funkcionárov je prirodzenou súčasťou tohto „remesla“. Existuje v každom režime, v každej dobe, aj v demokratických spoločnostiach. Výnimočnosť politického boja koncom 40. a začiatkom 50. rokov, počas tzv. zakladateľského obdobia socializmu, u nás spočívala v tom, že politický boj nekončil politickou porážkou súpera, napríklad vo voľbách, jeho odstúpením z funkcie a odchodom z politiky, ale kriminalizovaním nedostatkov – často obvinením z údajného antisovietizmu, ktoré úplne postačovalo na vykonštruovaný politický proces s tragickými koncami. K takému vyústeniu politických zápasov medzi funkcionármi KSČ a KSS významne prispela studená vojna s psychózou podozrievavosti, nedôvery, vyostrovania situácií pod rúškom triedneho boja aj medzi politikmi, ktorí sa predtým poznali ako spolubojovníci aj desaťročia. Nie poraziť protivníka, ale fyzicky zničiť, tak končili súperenia.

Medzi funkcionármi sa zmenili vzťahy aj v inom smere. Priateľstvo a súdržnosť sa vytratili. Namiesto nich zavládla formálnosť navonok, prezentovaná zvýrazňovaním oslovenia „súdruh a súdružka“, ktoré stratili svoj pôvodný zmysel. Najmarkantnejšie sa tieto zmeny prejavili v prípadoch, keď niektorý funkcionár upadol do podozrenia „z nepriateľskej činnosti“. V takom prípade sa odtiahli od neho všetci, ktorí ho poznali, aby aj oni neupadli do podozrenia. Tieto skutočnosti možno dokumentovať nasledujúcimi faktami: v roku 1946 námestník ministra zahraničných vecí V. Clementis poslal listy z Parížskej mierovej konferencie Gottwaldovi a Širokému s informáciami o priebehu mierovej konferencie. Dva listy

31 Tamže.

32 Vostočnaja Jevropa v dokumetoch rossijskich archivov, tom I., s. 839.

33 Moskva i Vostočnaja Jevropa, c. d., s. 531.

34 Tamže, s. 536.

Clementisa adresované Gottwaldovi začínajú oslovením „Milý Klemo". List z 24. septembra 1946 adresovaný V. Širokému z Paríža, začína oslovením „*Milý Vilo*" a končí s poznámkou „kópiu listu posielam Klemovi".[35] V uznesení Predsedníctva ÚV KSČ z 13. marca 1950 sa uvádzalo, že v súvislosti s odvolaním z funkcie ministra zahraničných vecí V. Clementis zašle predsedníctvu písomne „*sebakritiku svojej činnosti za vojny v emigrácii, ako aj svojej činnosti ako štátny tajomník a minister zahraničia*".[36] V listoch V. Clementisa adresovaných Predsedníctvu ÚV KSČ vysvetlil a odmietol obvinenia vznesené proti nemu. Komisia predsedníctva zložená z V. Kopeckého, G. Bareša a B. Köhlera Clementisovi odpovedala, že musí „*začať so sebakritickým rozborom vlastných chýb, boľševickým vyporiadaním a nie advokátskou obhajobou a zľahčovaním*".[37] V. Clementis sa obrátil aj na Gottwalda a v liste vysvetľoval svoje znepokojenie nad rečami, ktoré šíril v apríli 1950 vedúci tajomník Banskobystrického kraja O. Klokoč, že „*Clementis je zradca – čo sa ostatne dalo čakať od jedného londynéra*". V liste vysvetlil, že všetky chyby a nedostatky, ktoré sa mu vytýkajú, sa nezakladajú na pravde a pokračoval: „*Prosím Ťa vážený súdruh Gottwald, aby si pochopil moje znepokojenie nad skutočnosťou, že som nesprávne kritizovaný vo veciach, ktoré sú ľahko overiteľné a vyvrátiteľné... Aké predstavy a pochyby môžu potom vzniknúť v prípadoch, kde tomu tak nie je*."[38] Bezmocnosť vyvrátiť podozrenia zo zrady a špionáže počas vyšetrovacej väzby od januára 1951 do 27. novembra 1952 viedli Clementisa napokon k rezignácii – priznal a podpísal, čo navrhli vyšetrovatelia. R. Slánský z bezmocnosti dokázať svoju nevinu sa pokúsil o samovraždu. V mechanizme „výroby" politických procesov obhajoba nebola možná, pretože rozsudky sa stanovili vopred.

Komunistická strana prevzala po prevrate mnohé funkcie štátneho a hospodárskeho riadenia štátu a tieto orgány aj v mnohom nahradzovala. Priame stranícke riadenie malo svojich zástancov a presadzovateľov vo vedení KSČ. Už v roku 1947sa KSČ budovala ako masová politická strana s cieľom zvíťaziť vo voľbách na jar 1948 a prevziať monopol moci. Realizáciou masového náboru počet členov KSS vzrástol dvojnásobne: z 210 222 členov v decembri 1947 na 407 150 členov koncom júla 1948. Po previerkach koncom roka 1948 sa počet znížil a v januári 1949 KSS mala 267 560 členov a kandidátov. V roku 1949 KSS mala svoje organizácie v 94 percentách obcí na Slovensku. Napriek tomu bola organizovanosť občanov v radoch komunistickej strany na Slovensku v porovnaní s českými krajinami o polovicu nižšia. Masovosť strany a existencia závodných a miestnych organizácií umožňovala vedeniu KSČ presadzovať vplyv na obyvateľov a vytvárať opory režimu. V strane sa vytváral systém mocenských skupín zložených z predsedníctiev v okresoch, krajoch a ústredí, ktoré rozhodovali o najhlavnejších otázkach. Na presadenie zámerov predsedníctiev sa budoval inštruktorský zbor a početný aparát. Od decembra 1948 do začiatku marca 1950 sa zvýšil počet politických pracovníkov okresných výborov o 192 percent, zo 137 na 401 pracovníkov. Počet krajských politických pracovníkov za uvedené obdobie vzrástol z 31 na 172, takže aparát okresných a krajských výborov vzrástol o 454 percent.[39] Veľký stranícky aparát vytváraný krátko po prevrate umožňoval zasahovať a ovplyvňovať fakticky všetky spoločenské oblasti. Nereálne postavené úlohy v budovaní ťažkého priemyslu, kolektivizácii

35 NA Praha, f. ÚV KSČ, K. Gottwald 100/24, sv. 91. a.j. 1089, Parížska mierová konferencia.

36 NA Praha, f. ÚV KSČ – 02/1, sv. 17. a.j. 212.

37 NA Praha, f. ÚV KSČ – 02/1, sv. 19. a.j. 224.

38 NA Praha, f. ÚV KSČ – 02/1, sv. 19. a.j. 221.

39 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2121. Správa o stave straníckeho aparátu na Slovensku zo 14. 3. 1950.

a iných oblastiach ešte viac posilnili diktátorské metódy v rozhodovaní a uplatňovaní nezákonnosti v masovom meradle. Vrcholom manipulácie más bolo organizovanie súhlasných petícií s rozsudkami v politických procesoch v rokoch 1950 – 1954, alebo dokonca petícií žiadajúcich najprísnejšie tresty. V takýchto pomeroch, keď chýbali mechanizmy na zabránenie masovému porušovaniu existujúcich zákonov, dovolávať sa spravodlivosti a obhajoby bolo nereálne. Totalitné prvky monopolu moci komunistickej strany prenikli do všetkých sfér spoločenského života.

2.
Ekonomika studenej vojny

Zmeny v ekonomickej štruktúre a súvisiacich vzťahoch v rokoch 1948 – 1953 boli svojím rozsahom, obsahom a tempom najväčšie za celé 20. storočie. Zmeny sa neuskutočnili cestou postupného prirodzeného vývoja, ale politicko-mocenskými a administratívnymi opatreniami. Dotýkali sa celého československého štátu a, osobitne, Slovenska, ktoré v priebehu krátkeho obdobia zaznamenalo takú dynamiku zmien, na ktorú predtým bolo potrebné dlhé obdobie desiatok rokov alebo storočia.

Zásadné zmeny v ekonomickej štruktúre a ekonomických vzťahoch vyplynuli jednak zo samotnej podstaty komunistického režimu a tiež z konkrétnej situácie bipolárneho rozdelenia Európy a sveta na konci 40. a začiatku 50. rokov minulého storočia. Vyznačiť hranicu medzi imanentnými faktormi politického systému a režimu po prevrate vo februári 1948, a činiteľmi, ktoré spôsobila konkrétna situácia studenej vojny, je zložité, lebo sú vo vzájomnej interakcii. V zásade možno povedať, že vlastnícke zmeny vyplývali z podstaty komunistického systému. Ale tempo vlastníckych zmien spôsobených kolektivizáciou poľnohospodárstva v značnej miere bolo podmienené budovaním ťažkého priemyslu (odčerpávaním pracovných síl a iných zdrojov). Militarizácia ekonomiky v dôsledku studenej vojny urýchľovala štrukturálne zmeny v priemysle a celom hospodárstve pre neúmerné náklady na zbrojný priemysel a armádu. Internacionálne záväzky Československa v rámci Rady vzájomnej hospodárskej pomoci (RVHP) boli tiež významným faktorom v štrukturálnych zmenách, najmä budovania „strojárskej veľmoci" z Československa. Rýchla zmena ekonomických štruktúr bola determinovaná zaradením Československa medzi krajiny sovietskeho mocensko-politického a vojenského bloku. Sovietsky zväz sa usiloval na konci 40. rokov minulého storočia o to, aby sa v krajinách jeho bloku vytváral jemu podobný hospodársky systém – v plánovaní, zväčša podľa päťročných plánov – direktívneho, centralistického riadenia a organizácie pri uplatnení monopolu rozhodovania komunistickou stranou.

Začleňovanie Československa medzi krajiny sovietskeho bloku prinášalo ekonomické problémy spočívajúce v nedostatku surovín, koordinácii a kooperácii výroby v rámci vytvárajúcej sa integrácie členských štátov RVHP. Problémy sa znásobovali paralelne s tým, ako Československo stále viac preberalo na seba úlohy „strojárskej veľmoci". Bez výnimočných direktívnych metód, vlastných skôr vojnovému hospodárstvu, s veľkými nákladmi a stratami, sa nedali zvládať plánované úlohy.

Po druhej svetovej vojne existovali predstavy, že Československo prevezme úlohu po zničení Nemecka v industrializácii niektorých krajín juhovýchodnej Európy. Začiatkom 50. rokov v atmosfére nebezpečenstva vojny sa uvedená predstava zmenila do podoby, že sa Československo stane „strojárskou veľmocou". Priorita strojárstva, hlavne ťažkého, so širokým spektrom vyrábaných komodít, ktoré boli charakteristické pre veľké a ekonomicky rozvinuté štáty, nebola výsledkom reálneho zhodnotenia zdrojov a prirodzeného vývoja v Československu, ale vznikla pôsobením mocenskopolitických tlakov. Takto vytvorená štruktúra dlhodobo ovplyvnila ekonomickú podobu Československa a Slovenska v ňom.

Industrializáciu Slovenska po roku 1948 výrazne poznačili faktory studenej vojny. Militarizáciou ekonomiky sa vytvorila zásadne odlišná ekonomická štruktúra, ďaleko vzdialená od pôvodných predstáv industrializácie Slovenska. Tvárnosť ekonomickej štruktúry ovplyvnila internacionalizácia, resp. integrácia v rámci RVHP, a najmä orientácia na trh ZSSR a ľudovodemokratické štáty. A napokon aj budovanie „strojárskej veľmoci" z Československa prisúdilo Slovensku výrobu polotovarov pre finálnu výrobu v českých podnikoch.

Na hlbšie zvýraznenie vyššie uvedených skutočností o vplyve studenej vojny na ekonomickú štruktúru treba aspoň stručne spomenúť niektoré fakty o priemyselnej úrovni Slovenska v minulosti. Predstavy o pozdvihnutí Slovenska jeho spriemyselnením spadajú do druhej polovice 19. storočia. Slovensko v rámci Uhorska dosiahlo určité výsledky v budovaní hút, papierenského, textilného a potravinárskeho priemyslu. Po vzniku Československa v roku 1918 zostalo na Slovensku 26,9 percenta hút, ale len 4,1 percenta strojárskeho priemyslu. Väčšina hút na Slovensku zanikla následkom českej konkurencie Kladna a Vítkovíc vybudovaných na báze modernej technológie. Ešte aj po druhej svetovej vojne vysoká pec v Tisovci vyrábala okolo 40 000 ton železa ročne. V medzivojnovom období zanikli huty v Krompachoch a železiarne v Podbrezovej vykazovali stratu 20 – 30 miliónov Kčs ročne. Z Uhorska na Slovensku zostalo 53,5 percenta výroby papiera, 33,7 percenta textilného a 15,8 percenta potravinárskeho priemyslu. Zo strategických dôvodov sa pred druhou svetovou vojnou na Považí budovali zbrojovky v Považskej Bystrici a Dubnici, ktoré nemecká armáda na konci vojny pred ústupom zničila alebo silne poškodila.

Do nastolenia komunistického monopolu moci v roku 1948 sa potreba industrializácie zdôvodňovala predovšetkým sociálnymi aspektmi. Po roku 1948 sa význam industrializácie Slovenska pripísal hlavne spôsobu riešenia slovenskej otázky v Československu, aby sa spriemyselnením postupne vyrovnalo úrovni českých krajín. Oproti predchádzajúcim úvahám, ako o nich píšeme ďalej, hospodársko-sociálny význam industrializácie sa začal sledovať ukazovateľom výroby a spotreby na jedného obyvateľa. Tento ukazovateľ industrializácie slúžil na propagandistické účely, zdôrazňovaním *„úspechov socializmu"*. Pritom napríklad, množstvo vyťaženej rudy alebo uhlia, bez ukazovateľa množstva spotreby železa, ocele, energie na jednotku hrubého domáceho produktu nevyjadrovalo celkom postup modernizácie, pretože údaj neukazoval efektívnosť výroby.

Po skončení druhej svetovej vojny industrializáciu Slovenska navrhli v októbri 1945 zástupcovia socialistických strán (sociálnej demokracie, Národnosocialistickej strany, komunistickej strany a odborov). Odporúčali, aby bola pri ministerstve priemyslu zriadená odborná komisia, ktorá by posudzovala otázky rekonštrukcie a industrializácie Slovenska. Členovia socialistických strán navrhli, aby industrializácia Slovenska pokračovala v tých odboroch, pre ktoré malo Slovensko prírodné zdroje, a to: budovať priemyselné podniky na spracovanie dreva mechanickou a chemickou cestou, budovať vodné energetické priehrady, rozvíjať ťažbu a spracovanie rúd.[40]

V rokoch 1945 – 1948 sa z českého pohraničia na Slovensko premiestňoval priemysel, hlavne ľahký, pričom vzniklo okolo 26 000 nových pracovných miest. Súčasne sa začala výstavba 40 menších závodov a rozširovanie už existujúcich. Zintenzívnili sa stavebné práce na rekonštrukcii vojnou zničených objektov. Napriek zvýšeniu zamestnanosti v priemysle a stavebníctve, rezervy pracovných síl na Slovensku sa nevyčerpali. Ich počet sa odhadoval

40 NA Praha, f. KSČ-ÚV, Generálny sekretariát, 100/1, sv. 47. a.j. 369.

na 90 – 100-tisíc osôb. Nízku úroveň spriemyselnenia dokumentuje skutočnosť, že na Slovensku existovali takmer dve desiatky okresov, kde podiel činných osôb v priemysle nedosahoval po roku 1945 ani jedno percento (Bardejov 0,7 %, Giraltovce 0,1 %, Dunajská Streda 0,9 %, Spišská Stará Ves 0,0 (!!!), Vráble 0,1 %, Vranov nad Topľou 0,2 %, Veľké Kapušany 0,1 %, Snina 0,4 %, Parkan (Štúrovo) 0,9 %, Michalovce 0,8 %, Krupina 0,5 %, Kráľovský Chlmec 0,4 %, Humenné 0,6 %, Stropkov 0,1 %[41]).

Počas trvania Rakúsko-Uhorska a medzivojnovej Československej republiky sa práve zo spomínaných okresov (a Kysúc, Oravy) grupovala hlavná masa sociálnej imigrácie za prácou do Ameriky, Kanady a inde. Sociálna imigrácia v medzivojnovom období prinášala ročne stratu 2,4 miliardy korún. Imigrujúca osoba predstavovala vývoz kapitálu asi za 120 000 korún.[42]

Zákon o prvom päťročnom pláne, schválený 27. októbra 1948 na roky 1949 – 1953, položil hlavný dôraz v industrializácii Slovenska na: budovanie energetickej základne, predovšetkým využitím vodných síl; budovaním nových priemyselných závodov, modernizáciou poľnohospodárstva mechanizáciou, racionalizáciou a novými výrobnými formami; rozvoj dopravy, rast stavebnej výroby a kultúrny rozvoj.[43] V rokoch 1950 a 1951 nastali také výrazné zmeny v päťročnom pláne, že sa úplne stratili pôvodné zámery obsiahnuté v zákone o päťročnici. Schvaľovanie hospodárskych plánov formou zákona na jednej strane zaväzovalo subjekty vo výrobe a rozdeľovaní, ale na druhej strane zákon nemohol zabrániť zmene podmienok, a tým aj zásadným úpravám. Jedno z možných úskalí dlhodobého hospodárskeho plánu vyjadril na Ústrednej plánovacej komisii v januári 1948 Dr. Hejka, keď povedal: „*plánované hospodárstvo samo o sebe nemôže viesť k trvale stabilizovaným pomerom. Konjunkturálne cykly budú trvať aj v plánovanom hospodárstve. Môžeme zmierniť výkyvy vytvorením inštitúcie, ktorá by sledovala vývoj konjunkturálnych cyklov.*“[44] Ale zmeny v päťročnici neboli spôsobené konjunkturálnymi cyklami, ale zásadnými zmenami hospodárskej štruktúry. Na ich pochopenie uvedieme najprv pôvodné zámery päťročnice, ktorej hlavným obsahom bola výstavba a prestavba československého hospodárstva, a to zvýšením priemyselnej výroby o 100 % a jeho zamestnancov v priemysle o 100-tisíc. Tieto ciele sa mali dosiahnuť investíciami vo výške 29,8 mlrd. Kčs (z 134,4 miliárd celého štátu, čo predstavovalo 22,2 % z celkovej sumy). V pôvodnom materiáli Štátneho plánovacieho a štatistického úradu v Bratislave zo septembra 1948 sa uvádzalo, že v podiele na celoštátnych investíciách bolo na Slovensku na prvom mieste spracovanie dreva (63,0 % celoštátnych investícií), nasledovala výroba celulózy a papiera (45,3 %), keramického priemyslu (36,6 %), priemyslu na spracovanie kože a gumy (36,0 %), chemického priemyslu (23,0 %) a textilného priemyslu 22,0 %). Až po týchto odvetviach ľahkého priemyslu nasledoval podľa percentuálneho podielu na celoštátnych investíciách strojársky priemysel (21,7 %), energetika (21,6 %). Investície do banského a hutníckeho priemyslu (5,8 %) boli na konci poradia.[45]

Výškou investícií na Slovensku bol na prvom mieste strojársky priemysel (dobovo nazý-

41 NA Praha, f. KSČ-ÚV, Generálny sekretariát, 100/1, sv. 47. a.j. 369.

42 SNA, f. ÚV KSS, taj. J. Púll, šk. 2458. Údaj je z expertízy O kovopriemysle na Slovensku a jeho perspektívach, vypracovanej z podnetu povereníka priemyslu Takáča v roku 1951. V expertíze sa okrem sociálnych hľadísk potreba industrializácie zdôvodňovala aj politickými hľadiskami, aby sa posilnil charakter čs. štátu.

43 První československý pětiletý plán. Praha 1949, s. 124.

44 SNA, f. Štátny plánovací a štatistický úrad (ďalej ŠPŠÚ), šk. 84.

45 SNA, f. PV sekr./O, 1948, šk. 8, Päťročný plán na Slovensku, materiál ŠPŠÚ zo 6. 9. 1948.

vaný kovopriemysel) so sumou 7,4 miliárd Kčs z objemu 35,6 miliárd Kčs celoštátnych investícií. Najviac investícií malo smerovať na vybudovanie a zmodernizovanie ťažkého strojárstva v nasledujúcich závodoch: ČKD Martin (1,096 mlrd.), Škoda Dubnica (1,063 mlrd.), ČKD stavebné stroje (0,898 mlrd.), Závody na výrobu guličkových ložísk v Kysuckom Novom Meste (0,386 mlrd.), ČKD Košice (0,372 mlrd.), Závod na výrobu kotlov Tlmače (0,378 mlrd.), Kablo (0,234 mlrd.), Tesla (0,138), závod v Krompachoch, Sigma – čerpadlá, Dynamo, závod v Prakovciach, závod na obuvnícke a chemické stroje Baťa v Baťovanoch (Partizánske) a Svite, ako aj ďalšie. Na druhom mieste bola energetika so sumou 5,0 mlrd. (223,1 mlrd. celoštátnych investícií). V rámci päťročnice sa mali dokončiť rozostavané vodné elektrárne na Orave, Dobšinej a postaviť nové na Váhu v Nosiciach, Kraľovanoch, Hornej Strede, parné elektrárne v Martine, Novákoch, Ružomberku a v Bratislave.

Využitiu vodnej energie sa v päťročnom pláne pripisoval veľký význam. Okrem malých hydroelektrární, postavených ešte za Rakúsko-Uhorska, v medzivojnovom období výstavba hydrocentrál už nepokračovala. Postavila sa len elektráreň v Ladcoch s výkonom 15 000 KW pre potreby zbrojovky v Dubnici a Považskej Bystrici. Podľa expertízy urobenej roku 1948 na pokyn Štátneho plánovacieho a štatistického úradu bolo možné na Váhu a jeho prítokoch postaviť 68 vodných elektrární, na rieke Nitra 22, Hrone 22, Poprade a Hornáde po 20, a Bodrogu 9 s výkonom 2,4 mil. KW a ročnou výrobou 7,0 mlrd. KWh. Veľký počet nových vodných elektrární bolo možné postaviť na prítokoch spomínaných riek s menším výkonom pre komunálne potreby.[46]

Na treťom mieste, s objemom investícií 2,9 mlrd. (z 12,7 mlrd. celoštátnych investícií), bol chemický priemysel. V päťročnom pláne sa počítalo s výrobou pohonných hmôt a mazacích olejov premiestnením výroby z Čiech. Na východnom Slovensku sa mal postaviť závod na destiláciu dreva. Ďalej závod na výrobu kyseliny sírovej, karbidu, hnojív, umelého hodvábu a mydla. V poradí na ďalšom mieste patrila výška investícií drevárskemu priemyslu, kde až 60 percent investícií, t. j. 2,2 mlrd. z 3,8 mlrd. bolo určené pre Slovensko. Na rozvoj textilného priemyslu pripadlo 1,8 mlrd. z 8,1 celoštátnych, t. j. 22 percent. Polovica investícií bola určená na dobudovanie existujúcich a výstavbu nových závodov v Banskej Štiavnici, Revúcej a ďalších.

Rozvoj odvetvia celulózy a papiera s investíciami 1,6 mlrd. z 3,6 mlrd. celoštátnych investícií bol založený na využití dreva a jeho priemyselného spracovania na výrobu papiera, lepeniek a iných. Počítalo sa s výstavbou nového závodu v Huncovciach, okr. Vranov nad Topľou, a Budči pri Zvolene. V kožiarskom a gumárenskom priemysle predstavovala výška investícií 1,1 mlrd., t. j. 35 percent z celoštátnych. Boli určené na výstavbu závodu Matador v Púchove, Baťovanoch (Partizánskom), Svite a modernizáciu kuželužne. Päťročnica počítala aj s investíciami do rozvoja remesiel. Zo sumy 2,3 mlrd. bolo 0,5 mlrd., t.j. 23,9 percenta, určené pre Slovensko. Počet zamestnancov v remeslách sa mal zvýšiť celoštátne i na Slovensku (o 6 604 osôb).[47] Ako uvádzame na inom mieste, živnostenský sektor zameraný na remeselnú výrobu bol v rokoch 1949 – 1952 fakticky zlikvidovaný.

Hutníctvo na Slovensku sa malo uberať modernizáciou existujúcich kapacít v Tisovci a Podbrezovej, s investíciou 0,45 mlrd. Kčs. Výroba ocele sa mala zvýšiť o 25 percent, valcované výrobky o 75 percent a ťahané materiály o 75 percent. S výstavbou nových hutníc-

46 SNA, f. ŠPŠÚ, šk. 84.

47 SNA, f. PV sekr./O, 1948, šk. 8, Päťročný plán na Slovensku, tiež f. ŠPŠÚ, šk. 39.

kych závodov sa v päťročnici nepočítalo. O výstavbe hutníckeho kombinátu pri Košiciach a hlinikárne, ako aj niklovej huty, sa rozhodlo v roku 1950 a 1951 v dôsledku studenej vojny.

Poľnohospodárstvo, s investíciami 9,6 mlrd. z 26,8 celoštátnych, malo prednostne rozvíjať živočíšnu výrobu a malo byť saturované poľnohospodárskou technikou tak, aby hlavný prírastok pracovných síl pre priemysel, stavebníctvo a dopravu bolo možné čerpať z poľnohospodárstva. Podľa dobových prepočtov z roku 1948 138 000 pracovných síl bolo potrebné doplniť do hospodárskych odvetví a terciálnej sféry. Okrem sféry poľnohospodárstva s ďalšími pracovnými silami sa dalo rátať na základe populačného prírastku a reemigrácie. Za hlavné kritériá dislokácie výstavby nových závodov sa pri zostavovaní päťročnice považovali: zdroje pracovných síl, branné hľadisko s preferovaním hornatých oblastí a zdroje surovín. Štátny plánovací a štatistický úrad (podpredseda Ing. Truchlík) pripravil roku 1948 expertízny návrh na nové hlavné mesto Slovenska. Malo vzniknúť v priebehu 10 – 15 rokov v priestore Sliač – Kováčová – Zvolen. Malo ležať pri jazere vybudovaním hydrocentrály pri Zvolene a plavebným spojením Hrona s Dunajom. Podľa autora expertízy argumenty za Bratislavu a jej záchranu, ako slovenského mesta, pominuli. Za hlavný argument proti Bratislave v tomto poňatí autor považoval skutočnosť, že stredné a východné Slovensko sa tak ocitli na periférii. Súčasne za jej zachovanie uviedol, že excentrickú polohu možno vyrovnať investíciami do dopravy ako do nového hlavného mesta.[48]

Investície v päťročnom pláne[49]

Odvetvie	Suma v Kčs Československo	Suma v Kčs Slovensko	Percentuálny podiel Slovenska
priemysel	131,9	31,9	23,7
poľnohospodárstvo	26,8	9,6	35,8
stavebníctvo	4,6	1,6	34,8
doprava	52,9	13,9	26,3
obchod a cestovný ruch	5,0	0,8 obchod 0,9 cestovný ruch	34,0
bytová výstavba	39,3	13,7	34,9
sociálna starostlivosť	8,1	1,6	19,9
zdravotná starostlivosť	10,3	3,4	33,1
kultúrna starostlivosť	10,2	4,2	41,2
verejné investície	47,1	13,7	29,1

V pôvodnom návrhu z roku 1948 bol pomer medzi rozvojom ťažkého a ľahkého priemyslu v prospech ľahkého, v percentuálnom vyjadrení 53 : 47. Po zmenách v rokoch 1950

48 SNA, f. ŠPŠÚ, šk. 84.

49 SNA, f. PV sekr./O, 1948, šk. 8, tiež f. ŠPŠÚ, šk. 39.

a 1951 sa tento pomer zmenil v prospech ťažkého priemyslu v pomere 64 : 34. V priebehu päťročnice sa menili aj ďalšie ukazovatele: investície a štruktúra poľnohospodárstva, doprava, obchod a cestovný ruch, bytová výstavba, kultúrna, ako aj zdravotná starostlivosť. Investície, pôvodne plánované do priemyslu, boli presmerované na výstavbu nových neplánovaných závodov a na ťažbu a úpravu rúd. Do plánov na Slovensku bola zaradená výstavba hutníckeho kombinátu s nákladom 22 mlrd. Kčs, hlinikárne 1,5 mlrd., niklovej huty 637 mil. Kčs, rozšírenie lodenice v Komárne s nákladom 623 mil. a ďalšie. Nové investície do ťažby rúd a úpravy, a nových „veľkých stavieb socializmu" sa svojím objemom približovali sume investícií do celého priemyslu na Slovensku počas päťročnice.

Zásadný vplyv na budovanie priemyselnej štruktúry v Československu a na Slovensku mala RVHP, ktorá vznikla roku 1949. Bola inštitúciou studenej vojny, ktorá od svojho vzniku presadzovala mocensko-politické záujmy ZSSR v ekonomickej oblasti. Československo patrilo medzi zakladajúce členské štáty. Od založenia RVHP sa usilovalo medzi členskými krajinami presadiť ako hlavný smer činnosti koordináciu výroby a výstavbu spoločnej surovinovej základne. Prevažne agrárne štáty zastúpené v RVHP nemali záujem o takto nasmerované aktivity. Už na sofijskom zasadnutí roku 1950 presadzovali koncepciu obchodnej výmeny ako hlavnej a výhodnej pre priemyselne menej rozvinuté štáty. Rozdiely v názoroch na činnosť RVHP medzi Československom na jednej strane a ostatnými členskými štátmi sa dotýkali troch dôležitých oblastí: predaja deficitných výrobkov, kde čs. strana zastávala názor, že členským štátom sa prebytky ponúknu po uspokojení vnútornej potreby a po uhradení potrebných dovozov z kapitalistických štátov. Ostatné členské štáty zastávali názor, že každý štát je povinný ponúknuť deficitné výrobky po uspokojení vlastných potrieb a až potom ich ponúknuť na vývoz do kapitalistických štátov. Vývoz do kapitalistických štátov čs. strana zdôvodňovala potrebami devíz na nákup surovín a zariadení pre vlastnú ekonomiku. Ostatné štáty považovali vývoz do kapitalistických štátov za oprávnený len vtedy, keď protihodnotou je deficitný tovar v štátoch RVHP. Treťou oblasťou bol rozdielny výklad obchodných stykov RVHP. Československo bolo toho názoru, že obchod sa uskutočňuje na základe vyrovnanosti platieb obidvoch partnerov a pri zachovaní medzinárodných obchodných princípov. Ostatné štáty si obchod v rámci RVHP predstavovali tak, že sa bude uskutočňovať podľa ich potreby bez ohľadu na možnosti protidodávok a vyrovnanosti vývozu a dovozu.[50]

Odlišné názory Československa na činnosť RVHP boli predmetom ostrej kritiky zo strany ZSSR a niektorých členských štátov. Okrem uvedených názorov Československo bolo kritizované, že neochotne pristupuje k investíciám do ťažby a úpravy rúd bez ohľadu na výrobné náklady.

Činnosť RVHP v rokoch 1949 – 1950 bola zameraná na dva hlavné smery:

1. pozornosť bola venovaná tým odvetviam, produkcia ktorých bola nevyhnutná pre zbrojnú výrobu, t. j. ťažbe železných rúd a farebných kovov a ostatných surovín potrebných na výrobu, a tiež na samotnú výrobu železa a ocele;

2. na dovoz a vývoz strojárskych výrobkov, hlavne obrábacích strojov v rámci RVHP a na obmedzovanie dovozu strojov a surovín z kapitalistických štátov. Snahou orgánov RVHP (Rady a Byra) bolo dosiahnuť v krátkom čase, napríklad do roku 1956, v Československu úplnú nezávislosť od dovozu z kapitalistických krajín.

50 KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949 – 1956*. Praha : ÚSD, 1995, s. 111.

Na základe odporúčaní zasadania RVHP v novembri 1950 členské štáty prijali zásadu o vývoze strojárskeho tovaru. V ČSR išlo o 48 položiek, vývoz ktorých sledovalo Byro RVHP.

Vyvrcholením predstáv o nezávislosti od kapitalistických štátov boli Stalinove názory obsiahnuté v jeho práci *Ekonomické problémy socializmu v ZSSR* z roku 1952 o samostatnom „socialistickom svetovom trhu". Až po smrti Stalina slabla táto konštrukcia aj v praktickej politike. Nástupca Stalina, N. S. Chruščov, sa vyjadril, že jeho práce obsahujú mnoho nesprávnych názorov. Orientácia na sebestačnosť bola vyvolaná aj embargom vyspelých krajín na vývoz moderných technológií a farebných kovov do štátov sovietskeho bloku. Štátny department USA krátko po československom prevrate roku 1948 navrhol zásady obmedzení vo vzájomných stykoch v oblasti obchodu nielen s USA, ale aj medzinárodnej izolácie prostredníctvom Svetovej banky. Roku 1951 USA dosiahli zrušenie colných výhod pre Československo v rámci organizácie GATT. Obchod s USA sa pre nevyriešené sporné otázky okolo znárodneného majetku v Československu a iné príčiny (prípad W. Oatis, o ktorom píšeme na inom mieste) zredukoval na minimum. USA odmietli dodať Československu širokopásovú valcovňu, za ktorú zaplatilo v roku 1947. Prerušením obchodu s USA utrpelo straty v devízovej oblasti, pretože 70 percent devíz pochádzalo z obchodu s USA. Straty sa dotýkali nielen vývozu, ale aj dovozu niektorých surovín (kaučuku, farebných kovov, bavlny), ktoré boli veľmi dôležité pre čs. priemysel, a ktoré USA považovali za strategický materiál.

Dodávky strojov a zariadení z Československa do ľudovodemokratických štátov vytvárali veľký tlak na hutnícky a strojársky priemysel. Objem čs. obchodu v rámci RVHP za deväť mesiacov roku v 1950 stúpol v porovnaní s rokom 1949 len o 10 percent, ale vývoz dôležitých strojárskych výrobkov vzrástol o 57 percent. Vývoz niektorých strojov bol zvlášť veľký, napríklad vývoz energetických zariadení vzrástol o 196 percent, rýpadiel o 448 percent, lokomotív o 294 percent, naftových trúbok o 14 percent, ušľachtilej ocele o 45 percent.[51] Pre výrobu v Československu sa v rámci RVHP odkrýval rozsiahly trh, ale s ním vznikali problémy dvojakého charakteru: ľudovodemokratické štáty požadovali od Československa stále viac také výrobky, na výrobu ktorých nemalo dostatočnú surovinovú a výrobnú kapacitu a vývoz do týchto štátov nebol vyvážený, pretože samé nemali dostatok surovín a ani tovary, ktorými by vyrovnali obchodnú bilanciu.

Československo utrpelo hospodárske straty, ktoré odborníci odhadli na 1,4 mlrd. Kčs[52], následkom prerušenia hospodárskych stykov s Juhosláviou. Išlo predovšetkým o zrušenie hospodárskej investičnej dohody, podpísanej na päťročné obdobie v roku 1947, a všetky objednávky v hodnote 150 mil. dolárov boli už vo výrobe a boli viazané na protidodávky farebných kovov a potravín.

Prechod Československa do ekonomickej sústavy sovietskeho bloku vyvolával ťažkosti a krízové situácie v zahraničnom obchode a vo výrobe. Na závažné problémy jednostrannej orientácie Československa upozorňovali poprední odborníci politických predstaviteľov. V marci 1949 generálny riaditeľ ťažkého priemyslu František Fabinger vypracoval na podnet L. Frejku (hospodársky poradca prezidenta) expertízu pre Gottwalda a Slánského o ekonomickej spolupráci so ZSSR a neskôr spolu s Rudingerom (vedúcim oddelenia plá-

51 Tamže, s. 109.

52 Tamže, s. 53.

novania ťažkého priemyslu) ďalšie expertízy „O doterajších skúsenostiach vedeckotechnickej spolupráce so ZSSR a ľudovodemokratickými krajinami" z mája 1949, o „Deľbe výrobných programov", adresované J. Goldmannovi (stálemu zástupcovi ČSR v RVHP) z mája 1949, ako aj „Československé stanovisko k otázke koordinácie výrobných plánov", zostavené Fabingerom a Rudingerom v júli 1949.[53] V častiach expertízy o ekonomickej spolupráci so ZSSR a ľudovodemokratickými štátmi Fabinger vysvetľoval, že malá krajina, chudobná na suroviny, je odkázaná na ich dovoz. Jediná možnosť, ako tento dovoz uhradiť, je vývoz hotových výrobkov, pretože ľudovodemokratické štáty nie sú vo všetkých surovinách sebestačné a samé rozvíjajú priemysel, ktorý kladie zvýšené nároky na suroviny. Preto Fabinger navrhol, že je potrebné účelným spôsobom deliť výrobný program medzi jednotlivé krajiny, zamedziť vzniku nových výrob a stanoviť kapacitu nových rovnakých výrob, aby sa krajiny (Rumunsko, Bulharsko) zamerali v prvom rade na ťažbu surovín, prípadne výrobu polotovarov. Z československého hľadiska by členský štát mal mať právo odmietnuť zriadenie výroby rovnakého výrobku v inej krajine a poskytnúť technickú pomoc, ak „*ohrozuje jeho výrobné záujmy alebo zásobovanie surovinami... Netreba všade budovať základný priemysel a priemysel výrobných prostriedkov, ale postačuje ak proporcie tohto priemyslu sú vyhovujúce pre celok a rozmiestnenie, aby čo najlepšie zodpovedalo hospodársko-zemepisným predpokladom.*"[54] V liste J. Goldmannovi Fabinger charakterizoval postavenie strojárskeho priemyslu nasledovne: „*zvláštna sila československého kovopriemyslu* (strojárskeho priemyslu – pozn. autora) *je v tom, že lepšie ako väčšina svetovej konkurencie je pripravený dodávať kompletné celky* (stavieb tovární na kľúč). *Pokiaľ má kovopriemysel v Československu prinášať západné devízy* (a zdá sa, že toto je čím ďalej, tým viac jeho povinnosťou) *nebude môcť ohroziť túto svoju pozíciu deľbou výrobných programov, ktoré by mu v budúcnosti znemožnili jeho tradičný vývoz.*"[55] Československo by sa „*vzdalo rozšírenia nového ťažkého strojárstva, celkov doposiaľ málo alebo vôbec vyrábaných, napríklad vŕtacie zariadenia pre naftový priemysel, niektorých chemických výrob a pod.); požiadavka je, aby sme zaviedli novú výrobu, hlavne neľahkú, že ju iný partner nezvládne. Pri konkrétnom rokovaní dať prednosť sériovej výrobe pred programom nesériovej výroby.*"[56]

V expertíze Fabingera a Rudingera o skúsenostiach zo spolupráce s ľudovodemokratickými štátmi a ZSSR sa uvádzalo, že pri „*technickej pomoci ľudovodemokratickým štátom ide o požadovanú jednostrannú československú pomoc pri industrializácii uvedených krajín. Rokujú s nami ako s bohatým členom rodiny, ktorý má povinnosť bez rečí zrieknuť sa v ich prospech ničím nezaslúženého bohatstva.*"[57] Z uvedeného prameňa sa dozvedáme o nátlakových praktikách Sovietov na československých predstaviteľov, aby zvýšili výrobu určitých strojárskych komodít. Konkrétne išlo o bágre pre ZSSR, ktoré predniesol Ing. Bozulev. V materiáli sa uvádzalo: „*Sovieti chodia po našich závodoch, využívajú lásku nášho pracujúceho ľudu k ZSSR a narušujú a sabotujú naše plány... máme ich radi, ale sme predovšetkým obchodníci. Stáva sa často, že Rusi kladú pri rokovaniach požiadavky, ktoré my z obchodného hľadiska nemôžeme splniť, oni však poznajú kapacity našich závodov a potom nám dokazujú, že vedia aké máme možnosti im dodávať.*" Rudinger zastával názor, že „*pri obchodných roko-*

53 NA Praha, f. KSČ – ÚV, J. Frank 100/2, sv. 6. a.j. 92.
54 Tamže.
55 Tamže.
56 Tamže.
57 Tamže.

vaniach nemusia vidieť do našej kuchyne, ako my nevidíme do ich". A na adresu Bozuleva, ktorý bol v závode na výrobu bágrov, povedal, že „*ho mali vyviesť zo závodu, lebo čo by povedal, keby naši plánovači chodili po sovietskych závodoch a rokovali s pracovníkmi vo výrobe o požiadavkách*".[58] Obchod so ZSSR zhodnotil slovami: „*ZSSR na nás vyžaduje vyvážať ťažké kusy* (strojárstva – pozn. autora), *ale náš záujem je vyvážať také výrobky, na ktorých je veľa kvalifikovanej práce.*"[59]

Prirodzene, že v atmosfére studenej vojny s psychológiou podozrievavosti a hľadania nepriateľov ZSSR, názory Fabingera, Rudingera, Goldmanna a ďalších nemohli zostať bez potrestania. Predsedníctvo ÚV KSČ uložilo Komisii straníckej kontroly prešetriť prácu Generálneho riaditeľstva československého ťažkého strojárstva. V záverečnej správe o prieskume v ťažkom strojárstve z 9. januára 1951 sa uvádza, že Fabinger a Rudinger „*uplatňovali politiku závislosti na kapitalistických štátoch, aby náš priemysel bol doplnkovou výrobou priemyslu západných štátov, zásadu nevyrábať všetko. Výrobné plány boli zostavované bez znalosti kapacity závodov a výrobných možností... Kádre na generálnom riaditeľstve pochádzajú z buržoáznych rodín.*"[60] Komisia straníckej kontroly pri ÚV KSČ pre štátne úrady a hospodárstvo navrhla „*odvolať z vedúcich funkcií Fabingera a Rudingera a ďalších 51 vedúcich pracovníkov na Generálnom riaditeľstve československého ťažkého strojárstva, znížiť počet pracovníkov na generálnom riaditeľstve z 1 000 na 700 a zamestnať najschopnejších a strane oddaných pracovníkov*".[61]

V súvislosti s čistkou na generálnom riaditeľstve treba osobitne zdôrazniť, že praktiky Sovietov so zisťovaním výrobných kapacít, ktoré si každý závod a štát chráni, sa napokon stali jedným z argumentov na veľké a plošné odvolávanie z funkcií. Kontrola sa znásobovala aj sovietskymi poradcami, ktorí sa nachádzali vo všetkých dôležitých závodoch, na ministerstvách a generálnych riaditeľstvách.

Pre vývoj čs. ekonomiky, a v rámci nej aj slovenskej, mala v prvej polovici 50. rokov zásadný význam československo-sovietska obchodná zmluva o tovarovej výmene na roky 1951 – 1955, podpísaná 3. novembra 1950. Zmluva obsahovala v prílohe 71 položiek tovarov, tzv. spisok 71, ktoré malo Československo dodať v stanovených termínoch a množstve do ZSSR. V zozname sa nachádzali aj výrobky strojárstva, ktoré predtým čs. priemysel vôbec nevyrábal alebo vyrábal len menšie *druhy*, napríklad *druhy* lodí, bagrov, turbín, zariadenie pre naftový priemysel, valcovacie stolice a iné. Išlo o komodity náročné na množstvo železa, ocele, farebných kovov a domáca surovinová a hutnícka základňa nebola dostačujúca. Okrem dodávok pre Sovietsky zväz aj ľudovodemokratické štáty požadovali od Československa podobný sortiment výrobkov.

Nereálnosť dodávok do ZSSR sa ukázala už v prvých rokoch plnenia dlhodobej obchodnej dohody Československa so Sovietskym zväzom z novembra 1950. Škodove závody v Komárne, kde sa vyrábali riečne lode a remorkéry pre ZSSR, zápasili s veľkými problémami plnenia dodávok. Nesplnili plán na rok 1952 a v roku 1953 mali vyrobiť 10 osobných riečnych lodí a 11 riečnych remorkérov. Lodenice žiadali koncom roka 1952 Ministerstvo všeobecného strojárstva o zníženie počtu vyrobených lodí a remorkérov. Situáciou v Ško-

58 Tamže.
59 Tamže.
60 Tamže, sv. 7. a.j. 97.
61 Tamže.

dových závodoch v Komárne sa zaoberalo Predsedníctvo Krajského výboru KSS v Nitre, Predsedníctvo ÚV KSS a Politický sekretariát ÚV KSČ. Všetky stranícke orgány kritizovali miestnych a okresných funkcionárov, že lodeniciam nevenujú dostatočnú pozornosť. Podľa Rezolúcie Predsedníctva ÚV KSS o práci komunistov v Škodových závodoch v Komárne bolo príčinou neplnenia plánov údajne aj to, že nevyužívajú rady veľkého počtu sovietskych pracovníkov (poradcov).[62] Politický sekretariát ÚV KSČ rokoval v októbri 1953 o plnení dodávok stanovených dlhodobou zmluvou so ZSSR a konštatoval, že čs. strana nemohla splniť sovietske požiadavky v nasledujúcich komoditách: riečne remorkéry, riečne osobné lode, lodné dízelmotory, naftové trúbky, žeriavy, hydrolisy a ďalšie tovary, ktoré boli v zozname 71. Neplnenie dodávok čs. strana zdôvodnila tým, že niektoré typy strojov sa len skúšali a vyrobili sa iba prototypy, a u iných kapacitnými a materiálovými dôvodmi. Takéto dôvody neplnenia dohôd sovietska strana nechcela brať do úvahy. Ale kapacitné dôvody boli napokon príčinou zníženia plánu výroby riečnych remorkérov na roky 1954 – 1955 zo 63 na 30 kusov.[63]

Napriek objektívnym príčinám, neplnenie plánov sa pripisovalo nepriateľskej a záškodníckej činnosti. Časté represie proti vedúcim pracovníkom na ministerstvách a v závodoch ťažkého strojárstva vyvolali atmosféru strachu. Za sabotáž a záškodnícku činnosť vo výstavbe ťažkého priemyslu a narušenie ekonomických vzťahov so ZSSR boli v roku 1952 odsúdení na trest smrti a dlhodobé väzenie autori pôvodného päťročného plánu (L. Frejka, R. Margolins, J. Frank, E. Löbl), a roku 1954 skupina ekonómov, ktorá pripravovala československo-sovietsku obchodnú zmluvu v roku 1950.

Už v tom roku sa zmenil plán prvej päťročnice. Najväčším investičným zámerom, ktorý pôvodne nebol v pláne päťročnice, bola výstavba hutníckeho kombinátu na Slovensku (HUKO) s investičným nákladom 22 mlrd. Kčs. Plán výstavby vznikol v rámci zvýšených úloh päťročnice a smerníc o urýchlení industrializácie Slovenska. Prezídium hospodárskej rady pri ÚV KSČ (PHR ÚV KSČ) uložilo 14. júna 1950 Štátnemu plánovaciemu úradu (SÚP) a Ministerstvu priemyslu predložiť koncept výstavby HUKO. Návrhy SÚP a Ministerstva ťažkého priemyslu (vzniklo z Ministerstva priemyslu) schválilo PHR ÚV KSČ 23. marca 1951 s tým, že nový závod bude umiestnený v priestore Veľkej Idy pri Košiciach a krátko potom schválilo aj návrh ťažkej kovárne pri hutníckom kombináte. Proces sa zavŕšil 9. apríla 1951 schválením návrhu v Predsedníctve ÚV KSČ (P ÚV KSČ). Časť prevádzky HUKO mala byť uvedená v roku 1953. S výstavbou ťažkej kovárne sa mala urýchliť výstavba koksárne, oceliarne, energetického bloku a dusikárne na spracovanie koksárenského plynu. Až dve tretiny železnej rudy mala pokryť ťažba a úprava slovenských rúd a jednu tretinu dovoz zo Sovietskeho zväzu. Z domácich zdrojov mali byť pokryté potreby vápenca ťažbou v Gombaseku alebo Turnej. Dovoz uhlia z Ostravska a Poľska mal zabezpečiť potrebu koksovne a energetického bloku. Produkty HUKO – železo, oceľ, valcovaný materiál – mali saturovať potreby výlučne slovenských strojárskych závodov. V pôvodných plánoch sa nevylučovala ani eventualita rozšírenia výroby železa na dvojnásobnú kapacitu. Výstavbu zabezpečoval osobitný stavebný závod Československých stavebných závodov, za riaditeľa ktorého bol vymenovaný Ing. Koči z Brna.[64]

62 SNA, f. ÚV KSS, taj. J. Púll, šk. 2457.

63 NA Praha, f. KSČ – ÚV, 02/5, sv. 66. a.j. 180, b.1. Materiál Ministerstva zahraničného obchodu pre Politický sekretariát ÚV KSČ zo 16. 10. 1953.

64 SNA, f. Štátny plánovací a štatistický úrad (ŠPŠÚ), šk. 79. Správa o výstavbe hutného kombinátu na východnom Slo-

Už počas schvaľovacieho procesu výstavby hutníckeho kombinátu s počtom okolo 11 000 zamestnancov vznikli viaceré problémy, ktoré sa neskôr ukázali ako zásadné a takého rozsahu, že výstavba bola zastavená. V prvom rade treba uviesť chybné výpočty zabezpečenia železnej rudy z domácich zdrojov. Geologický prieskum v oblasti Slovenského rudohoria síce objavil zásoby železných rúd, ale v nepostačujúcej miere na pokrytie dvoch tretín predpokladaného množstva na výrobu. Navyše, rudy chudobné na železo bolo potrebné upravovať a postaviť hrudkáreň. Úvahy o dovoze, ktoré sa objavili v súvislosti s výstavbou, zo Švédska a Bulharska, sa ukázali ako nereálne. Priebežné problémy počas stavebných prác vznikli v súvislosti s tým, že nebol vymenovaný generálny riaditeľ závodu, ktorý by koordinoval všetky práce, a generálny projektant zabezpečujúci projekty všetkých častí závodu. Pri výstavbe sa počítalo so stálou konzultáciou sovietskych odborníkov a technickou pomocou.[65]

V novembri 1951 Politický sekretariát ÚV KSČ prijal rozhodnutie o zmene plánu výstavby HUKO odsunutím výstavby o jeden rok.[66] Stalo sa tak na základe návrhov sovietskych expertov, podľa ktorých nová moderná technológia mala umožniť v roku 1955 dosiahnutie vyššej produkcie. Ale hlavným problémom pozastavenia výstavby v roku 1951 boli prepočty domácej ťažby a dovozu železnej rudy. Dovoz zo Švédska neprichádzal do úvahy z viacerých dôvodov. Bulharsko budovalo svoju vlastnú hutnícku základňu, preto vývoz železnej rudy tiež nebol možný. Dopravné problémy znižovali možnosti dovozu aj zo Sovietskeho zväzu.

V polovici roka 1952 sa pre koncepčnú nepripravenosť vo výstavbe HUKO prejavili vážne problémy s veľkými národohospodárskymi stratami. Podľa situačnej správy zo 6. júna 1952 chýbal pri výstavbe úvodný projekt, t. j. komplexný plán hutníckeho kombinátu. Z tohto dôvodu vznikli domnienky, že „*v generálnom pláne kombinátu došlo k ďalším vážnym zmenám*“[67]. Nevyjasnenosť o definitívnej podobe hutníckeho kombinátu, ktorá sa prejavila okrem iného aj projekčnou nepripravenosťou, najmä ťažkej kovárne, viedla k nehospodárnosti a stratám. V auguste 1952 urobila súdna komisia previerku čerpania finančných prostriedkov. Dospela k záveru, že v dôsledku nepripravenosti a nehospodárnosti vznikla celková národohospodárska škoda vo výške 295 mil. Kčs. Záver súdnej revíznej komisie obsahoval aj konkrétne mená osôb zodpovedných za vzniknutú škodu, počnúc ministrom a námestníkmi Ministerstva ťažkého priemyslu, riaditeľa stavby a jeho podriadených. V správe súdnej revíznej komisie sa uvádzalo, že improvizácia stavieb bez definitívnej projekcie, napríklad kovárne, sa uskutočňovala so súhlasom predsedu vlády Antonína Zápotockého.[68]

Začiatkom roka 1953 Politický sekretariát ÚV KSČ opäť posudzoval situáciu vo výstavbe HUKO. V správe predloženej plánovacím úradom (SÚP) sa analyzovali možnosti zdrojov železnej rudy pre nový závod ako nedostačujúce. Príčiny údajne spočívali v zanedbaní geologického prieskumu. Správa obsahovala niektoré odporúčania pre stranícky orgán do budúcnosti, a to: odsunúť výstavbu HUKO na neurčitý čas, resp. na čas, keď bude ujasnený perspektívny výhľad hutníckeho priemyslu a ujasnené reálne surovinové zdroje; staveb-

vensku (bez dátumu).

65 SNA, f. ÚV KSS, GT, šk. 2130. a.j. 148/5. Správa o výstavbe hutného kombinátu z 22. 6. 1951.

66 NA Praha, f. 02/5, sv. 10. a.j. 67. bod 2.

67 SNA, f. ÚV KSS, taj. Prill, šk. 2457. Situačná správa o výstavbe hutného kombinátu k 6. 6. 1952.

68 Tamže, opis záveru súdnej revíznej komisie z 3. 9. 1952.

né práce na výstavbe vysokej pece v Novej huti Klementa Gottwalda v Kunčiciach sú urobené na 80 percent. V Kunčiciach sú nevyužité aj kapacity valcovne. Výstavba vysokej pece a oceliarne v HUKO by vyžadovala dopravu surovej ocele z Košíc do Kunčíc. Z uvedených príčin sa v správe pre politický sekretariát odporúčalo odsunúť výstavbu HUKO na neurčitý čas. Aby nedošlo k znehodnoteniu stavieb, na zabezpečovacie práce sa mala vyčleniť čiastka 153,8 mil. Kčs. Pracovníci z hutného kombinátu boli presunutí na stavbu Chemkostav, Hronostav, Trať družby a priehradu Dobšiná.[69]

Nekoncepčnosť a nepripravenosť výstavby HUKO boli len jednou stránkou veľkých národohospodárskych strát na začiatku 50. rokov. Druhou stránkou boli časté zmeny výrobných programov v existujúcich alebo novopostavených závodoch. Vzniknuté straty pre časté zmeny výrobných programov boli vysoké a je ťažké ich vyčísliť. Vážnosť problému si pritom uvedomovali vedúci funkcionári plánovacieho úradu na Slovensku, povereníctva priemyslu a oblastnej správy ťažkého priemyslu. V zázname z rokovania kompetentných funkcionárov, zodpovedných za ťažký priemysel zo 14. októbra 1950 sa uvádzalo, že novovzniknutými požiadavkami na ťažké strojárstvo sa opäť revidovali výrobné programy závodov, ktoré sa nachádzajú vo výstavbe a roku 1951 budú uvedené do prevádzky. Rokovanie osobitne upozornilo na to, že „*sústavné zmeny vo výrobných programoch prinášajú veľké hospodárske straty a pri nedostatku kádrov predlžujú podstatné uvedenie novovybudovaných závodov do prevádzky. Okrem toho, nevyjasnením výrobných programov je neustále zdražovaná výstavba závodov*."[70] V zázname z porady je uvedený zoznam desiatich závodov ťažkého strojárstva, v ktorých sa zmenil výrobný program. V podstate išlo o všetky nové závody ťažkého strojárstva.[71]

Záver z rokovania porady bol jednoznačne formulovaný. Uvádzalo sa v ňom: „*znova zdôrazňujeme, že je treba, aby otázka výrobných programov bola urýchlene rozhodnutá, a to tak, aby najmenej do konca päťročnice nenastali zmeny vo výrobných programoch, aby sme mohli urýchlene na novo určené programy v plnom rozsahu nabehnúť. Je to nutné i z toho dôvodu, že v podstate všetky novobudované závody spúšťame najneskoršie v druhej polovici roku 1951*..."[72]

Ďalší vývoj neviedol k ustáleniu výrobných programov, skôr naopak. Samotné pomenovanie problémov v úzkych grémiách odborníkov a funkcionárov zodpovedných za ťažký priemysel na Slovensku nestačilo na nápravu. Silný centralizmus v riadení hospodárstva, najmä od roku 1951, spôsoboval, že existujúce problémy priemyslu na Slovensku nebolo možné riešiť na úrovni slovenských orgánov. Vývoj v rokoch 1952 – 1953 dospel do takého štádia, že časté zmeny vo výrobných programoch vytvárali chaos a veľké národohospodárske straty.

Najväčšie úpravy päťročného plánu oficiálne schválilo zasadanie ÚV KSČ v dňoch 21. – 24. februára 1951. Zmeny sa dotýkali štruktúry hospodárstva a objemu výroby, hlavne ťažkého strojárstva, v posledných troch rokoch päťročnice. Výrazne zvýšenému plánu výroby

69 Na Praha, f. 02/5, sv. 50. a.j. 135. Správa o výstavbe HUKO v Košiciach z 3. 1. 1953.

70 SNA, f. ÚV KSS, taj. Púll, šk. 2457, a.j. 430. Záznam o jednaní o výrobných programoch pre závody ťažkého strojárstva na Slovensku zo 14. 10. 1950.

71 Výrobné programy sa menili v nasledujúcich závodoch: Kriváň, Závod J. V. Stalina, Martin; VSS Košice, Nový závod; Škodove závody Piesok; Škodove závody v Brezne a Závadke; Levická kotliareň; Vagónka Poprad; Vihorlat Snina, Vihorlat; Škodove závody Bánovce, Závod Omnia Kubra.

72 Tamže.

ťažkého priemyslu sa podriaďovali ostatné hospodárske odvetvia. Zdôvodnenie zmien ministrom a predsedom plánovacieho úradu J. Dolanským, ktorý cieľ úprav slovne formuloval takto: „*upevniť nezávislosť nášho hospodárstva od kapitalistického západu, zabezpečiť ho pred dôsledkami kríz a diskriminácie politiky kapitalistických štátov*", zastieralo pravé príčiny zmien. [73]. O veľkých úpravách štruktúry a od nich odvodených vlastníckych vzťahov v poľnohospodárstve v skutočnosti sa rozhodlo na porade generálnych tajomníkov komunistických strán a ministrov obrany ľudovodemokratických štátov a ZSSR v Moskve v dňoch 8. – 12. januára 1951. Na nej uložil J. Stalin a sovietski maršali generálnym tajomníkom a ministrom obrany konkrétne úlohy budovania zbrojného priemyslu a armád na najbližšie tri roky. Od úloh stanovených v Moskve sa odvíjali úpravy ťažkého priemyslu, zvyšovania počtu armády, zabezpečovania surovín a pracovných síl. Vzrast priemyselnej výroby sa mal zvýšiť z pôvodných 15 – 16 percent v prvých dvoch rokoch päťročnice na 22 – 23 percent ročne v nasledujúcich troch rokoch. Tempo rastu ťažkého priemyslu sa oproti úrovni z roku 1948 malo zvýšiť namiesto 1,7-krát o 2,3-krát. Na Slovensku sa mala priemyselná výroba zvýšiť z pôvodných 83 percent na 168 percent, teda dvojnásobne na konci päťročnice. Výstavbou hutníckeho kombinátu pri Košiciach a závodu v Kunčiciach sa malo Československo vo výrobe ocele dostať na šieste miesto vo svete. Surovinová základňa hutníckeho priemyslu sa mala zabezpečiť zvýšením domácej ťažby. V optimistickej vízii sa malo Československo v ťažbe železných rúd dostať na popredné miesto v Európe. Ťažba farebných kovov mala vzrásť o 2,2-krát oproti pôvodnému plánu. Poľnohospodárska výroba aj s menším počtom pracovníkov a nižšou vybavenosťou mechanizácie sa mala na Slovensku oproti pôvodným zámerom zvýšiť z pôvodných 27,3 na 64,5 percenta na konci päťročnice. Vzájomný pomer ťažkého a ľahkého priemyslu v roku 1948 predstavoval 47 : 53, roku 1950 už bol pomer 51 : 49 v prospech ťažkého priemyslu a podľa zvýšených úloh na konci päťročnice mal byť pomer 64 : 34 v prospech ťažkého a ťažobného priemyslu. Vzrast zamestnanosti v priemysle na Slovensku sa mal zvýšiť z 90 000 na 340 000, pričom hlavný zdroj pracovných síl mal pochádzať z poľnohospodárstva.[74]

Moskovská porada v januári 1951 dala podnet aj na ďalšie zmeny (oproti päťročnému plánu) v budovaní hutníckeho priemyslu. Zbrojná výroba, najmä výroba vojenských lietadiel, podnietila výstavbu hlinikárne. Jej výstavbu schválilo Predsedníctvo ÚV KSČ v máji 1951. Krátko predtým uzavreli Československo a Maďarsko dlhodobú dohodu o spolupráci pri rozvoji hlinikárenského priemyslu. Maďarsko sa zaviazalo dodávať bauxit a Československo malo dodávky kompenzovať vývozom zariadení pre bane, energetiku a chemické závody. Pôvodne mala byť hlinikáreň umiestnená na dvoch miestach, a to v Žiari nad Hronom a Modrom Kameni. Na základe sovietskej expertízy bolo rozhodnuté postaviť závod v Žiari nad Hronom s investíciou 1,5 mlrd. Kčs a ročnou výrobou 3 500 ton hliníka. Výstavba hlinikárne si vynútila nové kapacity výroby elektrickej energie. Na báze handlovského a nováckeho hnedého uhlia bola postavená tepelná elektráreň v Zemianskych Kostoľanoch na Hornej Nitre. Z potrieb zbrojnej výroby sa začala aj výstavba niklovej huty v Seredi s investičným nákladom 637 mil. Kčs. Investičné náklady na výstavbu troch hutníckych závodov (HUKO, hlinikáreň, niklová huta), pôvodne neplánovaných v prvej päťroč-

73 Zasadanie Ústredného výboru Komunistickej strany Československa v dňoch 21. – 24. februára 1951. Bratislava 1951, s. 72-73.

74 Zasadanie Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska v dňoch 18. – 20. apríla 1951. Bratislava 1951, s. 61-72.

nici, spolu s ďalšími investíciami do strojárskeho priemyslu, ťažby a úpravy rúd farebných kovov fakticky vyčerpali pôvodne plánované investičné prostriedky pre celý priemysel na obdobie päťročnice v rokoch 1949 – 1953. Pritom straty z pozastavenia výstavby HUKO, neujasnených výrobných programov a v dôsledku toho častých zmien predstavovali miliardy. Koncepčná neujasnenosť, plytvanie, nehospodárnosť a nezodpovednosť politických orgánov za svoje rozhodnutia – to sú charakteristické stránky ekonomiky studenej vojny v rokoch 1950 – 1953.

3.
Prípravy na vojnu

Od Berlínskej krízy v rokoch 1948 – 1949 v studenej vojne prevažovali vojenské hľadiská. Vojenskej sile sa na oboch stranách bipolárneho rozdelenia sveta – medzi USA a ZSSR – pripisoval dôležitý význam nástroja politiky. Ak ZSSR nepožadoval vo svojej sfére vplyvu po druhej svetovej vojne, aby jednotlivé krajiny budovali veľké armády a vytvárali zbrojárske komplexy, situácia na prelome 40. a 50. rokov sa menila. Vytvorením sovietskeho bloku z ľudovodemokratických štátov Európy sa rodila protiváha politicko-vojenskej integrácie západných krajín na čele s USA. Hospodárska pomoc USA v rámci Marshallovho plánu západným štátom, vznik Severoatlantickej aliancie, rozdelenie Nemecka na dva samostatné štáty a vojna v Kórei spôsobili rozpad a zánik spojenectva štátov Veľkej trojky z čias druhej svetovej vojny. Medzi blokom západných štátov a sovietskym blokom sa rozpútali preteky v zbrojení. Jedna i druhá strana sa vzájomne obviňovali. Novým javom oproti minulosti bolo budovanie arzenálu atómových bômb v USA a ZSSR, po vyskúšaní atómovej bomby v auguste 1949. Skutočnosť, že USA sa neodhodlali použiť atómové bomby v kórejskej vojne, viedla na sovietskej strane k názoru získať prevahu v konvenčných zbraniach. Tejto úlohe mali ZSSR napomôcť aj jeho koaliční spojenci z ľudovodemokratických krajín. Heslom ZSSR už od začiatku 50. rokov bolo „dobehnúť a predbehnúť" USA vo vojenskej oblasti.

Budovanie veľkej armády ZSSR s konvenčnými zbraňami v prvej polovici 50. rokov vyplývalo aj z platnej sovietskej vojenskej doktríny, sformulovanej ešte v čase druhej svetovej vojny. Zakladala sa na názore o rozhodujúcich faktoroch vo vojne, a to: pevnosti tylu, morálneho ducha armády, počtu a kvality divízií, výzbroje armády a organizačných schopnostiach. K nim sa pridružovala apriórna téza o „*prednostiach socializmu pred zahnívajúcim kapitalizmom odsúdeným na zánik*". Ale hlavné investície ZSSR od konca 40. rokov smerovali do výroby atómovej bomby, raketovej techniky, rádiolokačnej techniky, vojenského námorníctva a výstavby vojensko-morských základní. Vzdušné sily a námorníctvo sa chápali ako podporné pre pozemné sily. Až roku 1954 sovietska armáda získala do výzbroje atómové bomby. Dovtedy boli uložené v špeciálnych skladoch. V tom istom roku sa uskutočnili prvé vojenské manévre s návrhom na protiatómovú ochranu vojsk. ZSSR roku 1954 dosiahol skôr teoretickú ako praktickú možnosť použiť 250 atómových bômb proti USA. Napriek tomu, že USA v tom čase mali jednoznačnú prevahu v množstve atómových bômb a lietadlách strategického významu, ich použitie proti ZSSR podľa ruských prameňov „*nepostúpilo ďalej z kancelárií vojenských veliteľov*".[75] Rozhodovanie o použití atómových bômb neprináležalo vojenským veliteľom, ale bolo na americkej i sovietskej strane v právomoci najvyššieho politického predstaviteľa (v USA prezidenta a v ZSSR prvého tajomníka komunistickej strany). V období studenej vojny sa znížilo rozhodovanie vojenských veliteľov o použitých zbraniach z obáv, aby pri eskalácii napätia nevyvolali svetovú vojnu. Americký

75 BYSTROVA, J. V.: Vojenno-ekonomičeskaja politika SSSR. Ot „demilitarizacii" k gonke vooruženij. In: *Stalinskoje desjatiletije cholodnoj vojny*. Moskva 1999, s. 180.

prezident H. Truman sa vyjadril, že rozhodnutie o použití atómovej bomby bude výhradným právom prezidenta. Nechcel, aby „*voľáky poondiaty podplukovník rozhodoval, kedy je ten správny čas nejakú zhodiť*“[76].

Od začiatku 50. rokov prudko rástli vojenské výdavky či výdavky na obranu. V minulosti sa tieto termíny používali rozmanitým spôsobom. V súčasnosti existujú tri definície vojenských výdavkov, ktoré sa odlišujú od seba podľa zahrnutých položiek. Definície navrhli: Severoatlantická aliancia (NATO), Medzinárodný menový fond (IMF) a Organizácia spojených národov (OSN). Definície sa zhodujú v sledovaní nasledujúcich položiek: platy vojakov a ich sociálne zabezpečenie, výdavky na nákup zbraní, budovanie infraštruktúr, vrátane bytov, náklady na výcvik a údržbu, vojenský výskum a vojenská pomoc iným štátom.[77] Najvyššími položkami vojenských výdavkov býva spravidla nákup vojenskej techniky a materiálov, investičná výstavba a infraštruktúra a platy vojakov so sociálnym zabezpečením. Najčastejším spôsobom merania vojenských výdavkov v súčasnosti je percentuálny podiel na hrubom národnom produkte. Ale v sledovaných rokoch sa údaje o percentuálnom vývoji hrubého domáceho produktu u nás neuvádzali. Preto schodnou cestou merania je ukazovateľ výdavkov na obranu v percentuálnom podiele z celkového štátneho rozpočtu. Aj tu existuje závažné nebezpečenstvo skreslenia, pretože československý štát oficiálne zverejňoval údaje na obranu spolu za armádu, bezpečnosť a ostatné ozbrojené zložky. Pritom rozpočet armády (Ministerstvo národnej obrany) pozostával z dvoch častí: rozpočtu MNO, ktorý sa oficiálne zverejňoval v štatistických ročenkách, a časti v podobe mimoriadnych finančných položiek alebo aj inak pomenovaných. Táto druhá časť rozpočtu sa prideľovala od roku 1948 (do roku 1989) v rôznych, prísne utajovaných, položkách.[78] Z propagandistických dôvodov nezverejňovali socialistické krajiny skutočné výdavky na obranu. Mimoriadne finančné položky na obranu v Československu predstavovali v rokoch 1948 – 1953 zhruba 120 mlrd. Kčs a rozpočet MNO okolo 85 mlrd. Kčs.[79]

Začlenenie Československa do sovietskeho bloku po prevrate vo februári 1948 zásadne ovplyvnilo vojenské výdavky. Modifikovali sa predchádzajúce návrhy programu na vyzbrojenie z roku 1947. Dôležitá zmena nastala tým, že vo výzbroji sa prestalo počítať s nemeckým koristným materiálom a výzbroj československej armády mala byť unifikovaná so sovietskou armádou. Unifikácia sa dotýkala nákupu zbraní a munície zo ZSSR a munície vyrábanej v Československu. Zbrojná výroba na Slovensku pozostávala v roku 1948 z produkcie závodov Považských strojární v Považskej Bystrici, Myjave, Starej Turej a Škodových závodov v Dubnici nad Váhom. Všetky štyri závody boli zamerané na výrobu pechotnej a delostreleckej munície a delostreleckých zapaľovačov.[80] V roku 1949 sa ďalej upresňovali spôsoby unifikácie výzbroje so ZSSR v tom smere, že okrem sovietskych dodávok vojenského materiálu sa počítalo aj s domácou výrobou podľa vlastných licencií a tiež podľa sovietskych licencií a dokumentácie. K najväčším a najnákladnejším patrila výroba prúdového lietadla S-103 (MiG-15) a tanku T-34/85 od roku 1951.

Rozhodujúci zlom v budovaní zbrojného priemyslu na základe mobilizácie materiálnych

76 GADDIS, J. K.: Studená vojna. Bratislava 2006, s. 41.

77 KRČ, M. a kol.: *Vojenské výdaje v letech studené války a po její skončení*. Praha 2000, s. 15-19.

78 LÁNÍK, J.: Financování čs. armády v letech 1. pětiletky. In: *Historie a vojenství*, roč. 52, 2003, č. 3-4, s. 760.

79 Tamže.

80 ŠTAIGL, J.: Zbrojná výroba na Slovensku po druhej svetovej vojne (1945 – 1953). In: *Vojenská história*, roč. 6, 2002, č. 2, s. 76-77.

a ľudských zdrojov nastal po porade generálnych tajomníkov komunistických strán a ministrov obrany piatich ľudovodemokratických štátov a ZSSR v Moskve 8. – 12. januára 1951. Porada za prítomnosti J. Stalina a sovietskych maršalov uložila jednotlivým krajinám vybudovať silné a moderné armády v priebehu rokov 1951 – 1953. Výsledky moskovskej porady prerokovalo zasadanie ÚV KSČ vo februári 1951. Závery z neho sa premietli do úloh zbrojného priemyslu nasledovne: 1. vyzbrojiť čs. armádu novými zbraňami, prevažne podľa sovietskych licencií; 2. organizovaním rozsiahlej zbrojnej výroby vytvoriť do konca roka 1953 taký stav, ktorý umožní rýchly prechod na vojnový chod; 3. poskytnúť pomoc ľudovodemokratickým štátom pri vyzbrojovaní ich armád.[81] Úlohy februárového zasadania ÚV KSČ orientovali spoločnosť na urýchlenú výstavbu, súčasťou ktorej bolo zvýšenie rozvoja ťažkého priemyslu. Oproti roku 1948 sa výroba ťažkého priemyslu mala zvýšiť 2,3-krát v roku 1953, namiesto pôvodne plánovaných 1,7-krát. Aby sa dosiahol vytýčený cieľ, predpokladalo sa zvýšenie hutníckej výroby, výroby ťažkého strojárstva, zabezpečenie dostatku surovín, predovšetkým z domácich zdrojov a odstránie závislosti dovozu z kapitalistických štátov, predovšetkým farebných kovov.

Vo februári 1951 pripravila skupina branného hospodárstva v Štátnom plánovacom úrade materiál o maximálnych možnostiach čs. zbrojnej výroby v rokoch 1951 – 1953, ako aj hodnotenie výrobných a vývozných možností. Oba materiály posudzovali a upresňovali na ministerstve obrany a generálnom štábe. Zaoberalo sa nimi aj februárové zasadanie ÚV KSČ. Po posúdeniach a sprecizovaní požiadaviek ministerstva obrany a výpočtoch generálnych riaditeľstiev odvetví ťažkého priemyslu, presného strojárstva a chémie, pripravila skupina branného hospodárstva pri Štátnom plánovacom úrade (BH ŠPÚ) koncom marca 1951 „Projekt plánu maximálnej zbrojnej výroby". V apríli 1951 schválila tento projekt Najvyššia rada obrany štátu (NROŠ). Plán predpokladal okrem využitia existujúcej výrobnej kapacity zbrojnej výroby jej ďalšie rozšírenie v strojárskych závodoch a budovanie nových, aby zbrojná výroba pokryla požiadavky MNO a vývoz. Maximálne stupňovanie zbrojnej výroby neznamenalo prechod z mierového na vojnové hospodárstvo, ale predpokladalo urobiť také opatrenia, ktoré značne ovplyvnia mierové hospodárstvo.[82]

Ďalšia časť dokumentu obsahovala podmienky, za akých sa plán maximálnej zbrojnej výroby môže naplniť. Za rozhodujúce boli označené nasledujúce: zmeny v organizácii a riadení branného hospodárstva, rýchla pomoc sovietskych poradcov pri príprave výroby zbraní a munície, ako aj pri samotnej výrobe, zabezpečenie dovozu špeciálnych obrábacích strojov a zariadení zo ZSSR, dodržiavanie dohodnutých termínov dodania technickej dokumentácie zo ZSSR, premiestnenie niektorej výroby civilných sektorov, a tým vytvorenie väčšieho priestoru pre zbrojnú výrobu.

Projekt maximálnej zbrojnej výroby predpokladal, že pri jeho napĺňaní hrozia riziká z nedostatočných výrobných kapacít a najmä rozdiely medzi množstvom dovtedy vyrábaných výbušnín a trhavín na jednej a množstvom nábojov a striel požadovaných MNO na strane druhej. Túto disproporciu bolo možné riešiť jednak dovozom zo ZSSR a ľudovodemokratických štátov a tiež rozšírením existujúcej výroby v závode Synthésia Semtín, ako aj výstavbou nových závodov na Slovensku.

Podmienky, za akých sa mal plniť plán maximálnej zbrojnej výroby, boli veľmi náročné

81 Tamže, s. 80.

82 VÚA Praha, f. MNO, nám. min. (MNO NM), šk. 521, sign. 54/1.

a studenou vojnou sa v jednotlivých rokoch prvej päťročnice ešte viac zhoršovali. Náročná zbrojná výroba si vyžadovala nové výrobné kapacity so zabezpečením kvalifikovaných pracovných síl, dostatok domácich zdrojov surovín a možnosť dovozu, najmä farebných kovov mimo kapitalistických štátov, dovoz špeciálnych obrábacích strojov nielen zo ZSSR, ale aj napr. z Nemecka a Švajčiarska. Zbrojná výroba vytláčala zo strojárskych závodov civilnú výrobu, takže v spoločnosti vznikali ďalšie veľké disproporcie v nedostatku na trhu, nielen spotrebného tovaru, ale aj traktorov a mechanizácie pre poľnohospodárstvo a ďalšie odvetvia. Rozširovanie a budovanie nových závodov zbrojnej výroby bolo investične veľmi náročné, čo sa spätne prejavilo v nedostatku investícií pre iné odvetvia.

Na začiatku 50. rokov sa pripisoval plánovaniu a kontrole v rámci celého výrobného procesu väčší význam, aký mali v skutočnosti. V hodnotení významu prevažovali viac ideologické, ako odborné pohľady. Boli odvodené z Leninových názorov o plánovaní, evidencii a kontrole, ktoré vyslovil v 20. rokoch minulého storočia, a v iných súvislostiach. Aplikovali sa tiež sovietske skúsenosti z plánovania päťročnice.

Plánovanie zbrojnej výroby, zabezpečovanie materiálnych a ľudských zdrojov, kontrola výroby a kvality, spôsoby preberania vojenskej techniky od výrobcu, vytváranie osobitných orgánov na prechod od mierovej na vojnovú výrobu sa stalo náplňou inštitúcie, ktorá svojou uzavretosťou s prísne utajeným charakterom zaujímala osobitné miesto v hospodárskej štruktúre. Otázkam zbrojného programu sa pripísal mimoriadny význam a jeho plnenie patrilo medzi hlavné a prvoradé úlohy odvetví a závodov, ktoré sa na ňom podieľali. Plánovacím orgánom pre zbrojný priemysel od roku 1950 bola skupina BH ŠPÚ. Tento úrad mal okrem plánovania širšie kompetencie. V čase brannej pohotovosti mal prevziať úlohy plánovania pre potreby obrany štátu. Preto už v čase mieru sa v jednotlivých odboroch ŠPÚ vytvárali referáty branného hospodárstva, ktoré mali byť v čase mobilizácie alebo vojny riadiacimi zložkami. V rokoch 1950 – 1951 mala skupina BH ŠPÚ okolo 50 pracovníkov a pozostávala okrem dôstojníkov armády aj z civilných pracovníkov ŠPÚ. Riadiacim pracovníkom bol plukovník, neskôr (od roku 1954) generálmajor Václav Dvořák. Časté zmeny požiadaviek MNO a GŠ na jednotlivé druhy zbraní, munície a výbušnín nútili skupinu BH meniť plány a nanovo ukladať závodom výrobné úlohy. Okrem toho, stále vyššie požiadavky na vyrobené množstvo zbraní a munície, diktované prípravou na vojnu, sa nedali zvládnuť predchádzajúcimi metódami riadenia. Od skupiny BH podniky požadovali, aby zabezpečovala obstarávanie surovín a materiálu pre závody so zbrojnou výrobou. S takýmto obsahom napísal list vedúci oddelenia skupiny na generálne riaditeľstvo čs. zlievarní (hutí), aby bol o situácii informovaný generálny tajomník ÚV KSČ R. Slánský. V liste uvádzal, že mu nie je jasná náplň skupiny BH, „*lebo od neho sa žiada obstarávanie materiálu pre všetky závody, ktoré dodávajú nejaký výrobok pre MNO*“. Aby zabezpečil dodávky materiálov do závodov, jeho oddelenie sa stalo „urgenčnou kanceláriou“.[83]

Po krátkom ročnom fungovaní skupiny BH, nastala v septembri 1951 opäť organizačná zmena v plánovaní zbrojnej výroby. Namiesto skupiny BH vznikla Vojensko-hospodárska správa s dvojnásobným počtom pracovníkov (okolo 120). Vojensko-hospodárska správa bola členená na odbory, medzi najdôležitejšie patrili: odbor zbrojného priemyslu, hmotného zásobovania branných síl, odbor pre zvláštne investície, pre mobilizačný plán a vojenskú hospodársku správu. Úlohou nového plánovacieho orgánu bolo vypracovať bežné a per-

83 NA Praha, f. KSČ-ÚV, J. Frank 100/2, sv. 56. a.j. 625.

spektívne plány zbrojnej výroby, uskutočňovať kontrolu ich plnenia, plánovať investície, náklady na hmotné zásobovanie a náklady na konštrukčné a vývojové práce. Predseda ŠPÚ, ktorému podliehalo riadenie Vojenskej hospodárskej správy, predkladal plány zbrojnej výroby, mimoriadnych finančných investícií MNO a hmotného zabezpečenia ozbrojených síl (MNO, MNB, MV) ÚV KSČ, vláde a prezidentovi podľa zvláštneho poriadku.[84] V skutočnosti bola prax taká, že správy Vojenskej hospodárskej správy predkladal minister obrany A. Čepička Politickému sekretariátu ÚV KSČ a prezidentovi Gottwaldovi. Archívne záznamy z rokovaní vlády z roku 1951 a nasledujúcich, nepotvrdzujú, že by vláda často rokovala o plnení zbrojného programu.

Aby Vojensko-hospodárska správa rozvinula svoje poslanie a zohľadňovala sovietske požiadavky na zbrojenie, bol vypracovaný návrh na pozvanie dvoch sovietskych poradcov na plánovanie zbrojnej výroby a vypracovanie mobilizačného hospodárskeho plánu. Prítomnosť sovietskych poradcov vo Vojensko-hospodárskej správe ŠPÚ prakticky znamenala sovietsku kontrolu a súčasne aj zásahy do ovplyvňovania a rozhodovania úradu, ktorý mal ročne ingerenciu nad jednou štvrtinou – pätinou štátneho rozpočtu Československa. Roku 1950 predstavovali finančné prostriedky na obranu 19,4 percenta a v roku 1951 až 27,6 percenta z celkového objemu štátneho rozpočtu.[85]

Zriaďovanie zástupcov vojenskej správy (ZVS) v priemyselných podnikoch so zbrojnou výrobou sa uskutočňovalo podľa smerníc, ktoré Politickému sekretariátu ÚV KSČ predložil na schválenie minister národnej obrany A. Čepička v auguste 1952. Zástupcu vojenskej správy ustanovovalo Ministerstvo národnej obrany, aby „*sledoval a uskutočňoval kontrolu v závodoch, aby výrobky a materiál zodpovedali normám a boli v súlade s hospodárskou dohodou medzi MNO a príslušným závodom. Výrobky a vojenský materiál nemohli opustiť závod bez kontroly ZVS. Riaditeľ priemyselného podniku bol povinný plniť všetky návrhy a požiadavky ZVS ohľadom kvality výrobkov*."[86] Zriaďovanie ZVS v závodoch so zbrojnou výrobou koncom roka 1952 malo za cieľ znížiť množstvo nekvalitných výrobkov pre armádu, ktoré opúšťali závody. Napriek veľkým právomociam, ktorými ZVS disponovali, nemohli ani oni výraznejšie ovplyvniť kvalitu a znížiť výrobu neúmerne veľkého množstva nekvalitných zbraní (napríklad tankov), s ktorými si armáda nevedela rady. Príčiny nekvalitných výrobkov spočívali v celom výrobnom procese a použitých surovinách. Prenesenie hlavnej zodpovednosti za nekvalitnú výrobu na ZVS za prevzatie alebo neprevzatie hotového výrobku od závodu a jeho odoslanie vojenskej správe nemohlo nahrádzať vnútornú technickú kontrolu existujúcu v každom závode. Závody neochotne prijímali ZVS, obyčajne vojenského dôstojníka, ktorý na výkon svojej funkcie žiadal, aby mohol disponovať personálom na kontrolu kvality vyrábaných súčiastok, materiálu a hotových výrobkov. Okrem toho si dôstojník armády spravidla nárokoval na získanie bytu od závodu, ktorých bol nedostatok.

Vytváranie oddelení pre zvláštne úlohy (OZÚ) na ministerstvách a ústredných úradoch ukladalo uznesenie Politického sekretariátu ÚV KSČ zo 17. októbra 1952. Návrh vypracovala VHS ŠPÚ so zdôvodnením potreby v plnom rozsahu začať prípravné práce na vojnový hospodársky plán a plán mobilizácie čs. hospodárstva v čase vojny. Návrh predtým schválila vláda a zmocnila Ministerstvo národnej obrany, aby s príslušnými ministerstvami ur-

84 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 02/5, sv. 8, a.j.62.

85 LÁNÍK, J.: Financování čs. armády, c.d., s. 760.

86 VÚA Praha, f. MNO, sekr. min, 1952, šk. 5. sig. /2.

čili konkrétne úlohy. Uznesenie vlády zo 4. decembra 1951 v smerniciach ministerstvám a ústredným orgánom ukladalo vybudovať oddelenia pre zvláštne úlohy ešte pred výmenou osôb mimoriadnej služby a pridelenie konkrétnych úloh v prípade vojny. Veľké priemyselné podniky s projekčnými kanceláriami boli zodpovedné za vypracovanie projektov úpravy závodov a preskupenie výrobných liniek a strojového parku na vojnovú výrobu.[87] Pri zriaďovaní oddelení pre zvláštne úlohy vznikli problémy s výberom spoľahlivých osôb. Preverovanie a návrhy pracovníkov OZÚ sa uskutočňovali prostredníctvom orgánov Ministerstva národnej bezpečnosti.

Pre prípad vojny sa plánovala nielen výroba zbrojnej techniky a munície, ale plánovali sa aj finančné prostriedky na vojnu podľa požiadaviek Generálneho štábu čs. armády. Správu o zabezpečení peňažného krytia mobilizácie a prvých troch mesiacov vojny predložil minister MNO A. Čepička 7. mája 1953 na schválenie Politickému sekretariátu. Sekretariát uložil ministrovi financií, aby na mobilizáciu a prvé tri mesiace zvýšil pôvodne plánovanú čiastku v roku 1952 z 55 mlrd. na 71 mlrd. Kčs. MNO malo mať zabezpečené finančné prostriedky podľa nasledujúceho harmonogramu: 9,3 mlrd. Kčs na prvý deň mobilizácie, 3,4 mlrd. k 25. dňu prvého mesiaca vojny, 3,4 mlrd. k 25. dňu druhého mesiaca vojny a sumu 54,6 mlrd. Kčs na prvé tri mesiace vojny. Čiastka 71 mlrd. Kčs mala pokryť náklady vojenskej správy na výzbroj a výstroj, pohonné hmoty a proviant. Okrem toho mal minister financií pre MNO (spravodajskú službu) zabezpečiť valuty a MNO odovzdať zoznam pobočiek štátnej banky, kde mali byť finančné čiastky uložené.[88] Našťastie tento plán krytia finančnými prostriedkami na prvé tri mesiace vedenia vojny neopustil tajné trezory MNO a Štátnej banky československej.

V polovici roka 1951 minister J. Dolanský predniesol návrh na reorganizáciu riadenia čs. hospodárstva. Vládny návrh zdôvodnil zastaranosťou organizácie riadenia hospodárstva a prežitých metód jeho riadenia. Viacstupňový systém riadenia (ministerstvo – generálne riaditeľstvo – oblastné riaditeľstvo – podnik – závod) sa zdal zložitý a ťažkopádny. Na Slovensku medzi riadiace články patrili do reorganizácie aj niektoré povereníctva, ktorým podliehali oblastné riaditeľstvá ťažkého priemyslu. Reorganizáciou riadenia nastali zmeny vo viacerých smeroch. Z ministerstva ťažkého priemyslu vzniklo päť ministerstiev. Okrem Ministerstva všeobecného strojárstva, kde bola sústredená strojárska časť zbrojného priemyslu, vzniklo Ministerstvo uhoľných baní a energetiky, Ministerstvo hutného priemyslu a rudných baní, Ministerstvo ťažkého priemyslu, Ministerstvo chemického priemyslu. Zvýšil sa počet ministerstiev ľahkého priemyslu a vzniklo Ministerstvo výkupu. V rámci reorganizácie boli zrušené generálne a oblastné riaditeľstvá a namiesto nich vznikli hlavné správy.[89] V riadení bola na Slovensku prijatá zásada o zrušení oblastných riaditeľstiev, a ťažký priemysel riadili pražské ministerstvá. Povereníctvo priemyslu sa premenilo na Povereníctvo ľahkého priemyslu a do jeho kompetencie patrilo riadenie miestneho hospodárstva. Slovenský štatistický úrad (SŠÚ) sledoval na Slovensku plnenie výrobných a hospodárskych plánov v dvoch skupinách – miestneho hospodárstva, ktoré riadilo Povereníctvo priemyslu, a v skupine riadenej celoštátnymi ministerstvami, pod ktorú patrila zbrojná výroba v slovenských závodoch. Partnerom v rokovaniach s predsedom ŠPÚ nebol povere-

87 Tamže, sign. 92/2.

88 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 02/5, sv. 57, a.j. 155, b.1b.

89 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 02/5, sv. 4, a.j. 45.

ník priemyslu, ale predseda Zboru povereníkov. Návrhy ústredným ministerstvám v Prahe predkladal po prerokovaní predseda Zboru povereníkov. Ale ani Zbor povereníkov nemohol „rozhodovať" bez sovietskeho poradcu. Úrad predsedníctva Zboru povereníkov sa na jeseň 1951 obrátil na ústredné orgány v Prahe, aby sovietske orgány požiadali o vyslanie sovietskeho poradcu na plánovanie a organizačné zabezpečenie plánu všetkých hospodárskych úsekov.[90]

Plánovanie zbrojnej výroby VHS od jesene roku 1951 tiež nemalo dlhé trvanie. Už začiatkom januára 1953 sa hľadal nový organizačný model. Ministri J. Dolanský a A. Čepička predložili Politickému sekretariátu ÚV KSČ návrh na vytvorenie „výboru Z", t. j. vládneho výboru na kontrolu a plnenie plánov zbrojnej výroby. V zdôvodnení sa uvádzalo, že nesplnenie plánov vo výrobe kanónov, húfnic, tankov, lietadiel, samohybných diel a iných v roku 1952, a predpoklad, že plány sa nesplnia ani v roku 1953, vedie k potrebe lepšej koordinácie ministerstiev, kooperácii a koordinácii výroby novým riadiacim orgánom. Nový vládny orgán mal pozostávať z ministra – predsedu ŠPÚ, ministra národnej obrany, ministra všeobecného strojárstva, ministra ľahkého strojárstva, ministra štátnej kontroly a tajomníka ÚV KSČ. Z návrhu na zriadenie vládneho výboru pri predsedníctve vlády nebolo celkom zrejmé, akú úlohu bude plniť VHS. Aj keď nový vládny výbor mal nahradiť oddelenia pre zvláštne úlohy (OZÚ), dotýkal sa aj právomoci VHS. K vytvoreniu oddelenia pri predsedníctve vlády mal pripomienky náčelník VHS plk. V. Dvořák, že sa poruší zodpovednosť jedného orgánu za zbrojnú výrobu. Jeho pripomienka bola označená za rezortnú a oprávnenosť návrhu sa zdôrazňovala sovietskymi skúsenosťami a konkrétnou účasťou sovietskych poradcov na vypracovaní.[91]

Časté zmeny v organizácii riadenia zbrojnej výroby a celého československého hospodárstva na začiatku 50. rokov svedčili o celkovej nestabilite hospodárskych štruktúr. Mimoriadne úlohy zbrojného trojročného plánu sa nedali zvládnuť predchádzajúcimi metódami riadenia a organizácie. Zmeny v organizácii riadenia s rozširovaním kompetencií BH, VHS a vojenského výboru pri predsedníctve vlády boli podmienené organizačnými prípravami na prechod na vojnové hospodárstvo a vojnu. Prípravy na vojnu nabrali konkrétne podoby nielen v množstve vyrábanej vojenskej techniky, zväčšovaním počtu armády, ale aj vytváraním riadiacich štruktúr v ŠPÚ, ktoré mali byť pripravené prevziať riadenie vojnového hospodárstva. Robili sa prípravy pre prípad vypuknutia vojny, ale opatrenia zostali v prípravnej fáze a našťastie nemuseli vstúpiť do platnosti.

Projekt plánu maximálnej zbrojnej výroby obsahoval plán výroby výbušnín a trhavín na roky 1951 – 1952 len pre závod Synthésia Semtín a roku 1953 aj v novovybudovaných závodoch na Slovensku. Domáca výroba čiernych prachov a pentritu mala byť plne pokrytá, ale požiadavky vzťahujúce sa na výrobu tritolu a hexogénu, ako aj bezdymových prachov nemohli pokryť z dôvodov nedostatku surovín. Pretože dovoz z kapitalistických štátov pokrýval v roku 1951 len 60 percent potreby a v ďalších rokoch sa situácia v dovoze ešte viac zhoršovala. Rozširovanie výroby výbušnín v Semtíne bolo obmedzené zo strategických dôvodov, lebo závod bol známy vo svete svojím vývozom a boli obavy, že v prípade vojnového konfliktu by bol vyradený. Výstavba nových závodov mala byť zo strategických dôvodov umiestnená v troch lokalitách na Slovensku. Projekty nových závodov prerokova-

90 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 02/5, sv. 14, a.j. 79.

91 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 02/5, sv. 63, a.j. 168, b.2b.

li v Generálnom štábe čs. armády a stanovisko zaujali aj sovietski poradcovia.[92] V septembri 1951 posúdil situáciu a možnosti čs. chemického priemyslu vyrábať výbušniny sovietsky expert Ing. Omelčenko. Poznatky o možnostiach výroby hexogénu, tritolu, kyselín a laborácie odovzdal v správe pre ministra národnej obrany A. Čepičku. Kritizoval v nej projektovú metódu výroby hexogénu (výbušnín) podľa nemeckého vzoru závodu v Babingene, ktorého časť dostalo Československo v rámci reparácií, ale najdôležitejšiu časť závodu (na regeneráciu anhydridu kyseliny octovej) odviezli v rámci reparácií Angličania. Nemecká metóda výroby podľa Omelčenka bola pre Československo nevhodná, zastaraná a drahá. Odporúčal inú metódu (nitráciu kyseliny dusičnej s použitím urotropinu a kyseliny dusičnej), pre ktorú malo Československo suroviny a je o polovicu lacnejšia (výrobné náklady 53 000 Kčs na tonu, namiesto 106 000 na tonu). Na záver navrhol Ing. Omelčenko, aby čs. vláda požiadala sovietsku stranu o vyslanie komplexnej brigády špecialistov, ktorí „*preskúmajú rozsah potrieb výroby hexogénu a reálne možnosti štátu, navrhnú vhodné miesta výstavby nových závodov, organizáciu výroby ostatných výbušnín a laboráciu*“[93].

Požiadavky na objem výroby výbušnín vojenská správa niekoľkokrát menila, preto sa menili aj plány výstavby nových závodov. Umiestnenie závodu pri Starej Ľubovni, Brezne a Liptovskom Hrádku, považovali sovietski experti, ktorí prišli do Československa, za nevhodné a technológiu za zastaranú. Z celého veľkého projektu výstavby nových závodov sa realizovala len výstavba závodu na výrobu hexogénu v závode Chemko Strážske. O jeho výstavbe rozhodol Politický sekretariát ÚV KSČ v októbri 1951 s kapacitou výroby 3 000 ton ročne. Ministerstvo národnej obrany požadovalo listom z 18. júna 1952 od chemického priemyslu výrobu 5 100 ton. Napokon, podľa technického projektu, vypracovaného sovietskym Gosprojektom, mal nový závod vyrábať 6 000 ton hexogénu.[94] Okrem výstavby nového závodu v Chemko Strážskom a čiastočnej modernizácie závodu Synthésia v Semtíne sa ostatné plány výstavby závodov na výrobu výbušnín a trhavín v prvej polovici 50. rokov nerealizovali z dôvodov investičnej náročnosti, stavebných kapacít a nedostatku kvalifikovaných pracovných síl. Len nové stavby na výrobu výbušnín a trhavín na Slovensku si vyžiadali v roku 1952 investície vo výške viac ako 3 mlrd. Kčs, čo si vynútilo odsun iných investičných úloh.[95] Nedostatok domácej výroby výbušnín a trhavín MNO nahradilo dovozom z ľudovodemokratických štátov a ZSSR. V roku 1953 Československo plánovalo doviezť z Poľska spolu 2 060 ton výbušnín (nitroglycerínu tritol, pentrit, hexogén).[96]

Za zložitých podmienok sa rozbiehala výroba delostreleckého materiálu, delostreleckej munície a tankov na Slovensku. Zložitosť spočívala v tom, že zbrojárske závody, lokalizované na Považí, koncom vojny ustupujúci Nemci zničili alebo vážne poškodili. Oprava po vojne bola zdĺhavá aj preto, že plány výrobného zamerania v bývalých zbrojovkách sa často menili nielen pre civilný sektor, ale aj pre vojenskú správu. V apríli 1950 sa uskutočnil prieskum stavu a perspektívy výrobných programov v závodoch ťažkého strojárstva na Slo-

92 LÁNÍK, J.: Plány výroby výbušnin v Československu na počátku 50. let 20. století. In: *Historie a vojenství*, roč. 53, 2004, č. 4, s. 94.

93 VÚA Praha, f. MNO, sekr. min, 1951, šk. 112. sign. 31/2-44, Stavba výbušninářských závodů, návrh z 29. 9. 1951.

94 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 02/5, sv. 32, a.j. 105, b.2, Návrh na vybudovanie závodu na výrobu hexogénu Chemko I Strážske.

95 VÚA Praha, f. MNO-NM, šk. 521, sign. 54/1. s.19.

96 NA Praha, f. SÚP – Vojensko-hospodárska správa, Plány materiálneho zabezpečenia ozbrojených síl na rok 1953, vývoz a dovoz zbrojných výrobkov a výrobkov vojenskej techniky, bez dátumu.

vensku za účasti zástupcu povereníctva priemyslu, Zboru povereníkov, ÚV KSS a Oblastnej správy ťažkého priemyslu. Mapovanie situácie o výrobnom zameraní ukázalo, že je potrebné stabilizovať výrobu na určité komodity, nemeniť ich najmenej až do konca roka 1953, t. j. do konca prvej päťročnice. Tento záver vyplýval zo skutočnosti, že viaceré nové výroby sa mali začať roku 1951 a ďalšie zmeny by spôsobili veľké hospodárske straty a pri nedostatku kvalifikovaných pracovných síl v závodoch ťažkého strojárstva to znamenalo oddaľovanie prevádzky v nových závodoch.[97] Súčasťou prieskumu v rámci celého Slovenska bol aj prieskum výrobného programu závodu v Dubnici nad Váhom. Podobným vývojom, ako prešiel závod v Dubnici, prešli aj iné zbrojárske závody na Slovensku. Škodove závody v Dubnici nad Váhom zničili Nemci pred ústupom frontu. Roku 1948 bola časť závodu opravená a počítalo sa s výrobou ťažkých obrábacích strojov. Zbrojná výroba mala byť zastúpená len jednou štvrtinou výroby, ktorá pozostávala z opráv zbrojnej techniky. V roku 1949 na porade o výrobnom programe MNO predložilo požiadavku na výrobu húfnic. V roku 1950 MNO žiadalo odsunutie výroby ťažkých obrábacích strojov z Dubnice a predložilo štyri návrhy na množstvo vyrábaných húfnic. Súčasne vo februári 1950 oblastná správa ťažkého priemyslu oznámila, že Dubnica bude mať zbrojnú výrobu na plnú kapacitu len v roku 1953. V závere čiastkovej správy o prieskume výrobného programu v tomto závode z 24. – 25. apríla 1950 sa uvádzalo, že hlavným nedostatkom závodu je skutočnosť, že nepozná výrobný program na dlhšie obdobie. Z tohto dôvodu nemôže plánovať rozširovanie výroby. Ďalej, že v závode treba ujasniť zriadenie hutníckej výroby (výroby šedej liatiny, výrobu oceľovej zlievarne a energetického zdroja). S uvedenými otázkami súčasne riešiť nevyužité stroje v závodoch.[98]

Ďalšia správa o prieskume situácie v závode v Dubnici zo začiatku júna 1950 pochádzala od dôstojníkov MNO. Približuje problémy, s ktorými závod zápasil s laboráciou munície, výrobou súčiastok – najmä zapaľovačov do mín a inou výrobou. V správe sa uvádzalo, že zo 68 kusov vyrobených hlavní kalibru 152 mm, bolo 16 chybných. Prieskum závodu – oddelenia M-III – kanónka ukázal, že v závode sa buduje zlievareň šedej liatiny, hoci pri výrobe nových diel, s výrobou ktorých sa počítalo od roku 1951, bola potrebná zlievareň ocele. V roku 1951 mala Dubnica vyrábať päť druhov delostreleckých zbraní s počtom 360 kusov štvrťročne.[99] Závod v roku 1950 zamestnával okolo 900 pracovníkov a okolo 90 robotníkov z Plzne, ktorí boli – podľa správy – finančne zvýhodnení oproti domácim, čo neprispieva k dobrej pracovnej atmosfére.

Projekt plánu maximálnej zbrojnej výroby na roky 1951 – 1953 v záujme plnenia výrobných úloh obsahoval nasledujúce opatrenia: odsunúť civilnú výrobu zo Škodových závodov v Dubnici a Kubre pri Trenčíne; urýchlene postaviť oceliareň v Dubnici; dodať 400 obrábacích strojov pre Dubnicu a 270 obrábacích strojov pre Kubru; dovozom zo ZSSR dodať elektrické pece; doviezť stroje na vŕtanie hlavní a ťahanie drážok hlavní diel; odsunúť opravy diel a vojenskej techniky z Dubnice do iných závodov, vybudovať sklady v Dubnici na muníciu; zabezpečiť pomoc sovietskych expertov na tepelné spracovanie hlavní a na výrobu a montáž delostreleckého materiálu.[100]

97 SNA, f. ÚV KSS, taj. Púll, šk. 2457, č. 430.

98 SNA, f. ÚV KSS, taj. Púll, šk. 2458.

99 VÚA Praha, f. MNO-NM, šk. 521, sign. 54/1, Správa o československé zbrojní výrobě, část Dubnica.

100 VÚA Praha, f. MNO-NM, šk. 521, Projekt plánu maximálnej zbrojnej výroby, s. 4.

Plánované množstvo a druhy výrobkov v Dubnici a Kubre[101]

Druh výrobku	Počet 1951	Počet 1952	Počet 1953
57mm protilietadlový kanón vz. 43, sov.	–	525	600
85mm tankový kanón pre T-34	200	1 000	1 000
85mm protitankový kanón, čs.	–	520	550
122mm húfnica, sov.	–	370	400
122mm kanón, sov.	–	50	64
85mm protilietadlový kanón, sov.	–	175	200
57mm protilietadlový kanón, čs.	–	50	200
raketomet 130	210	200	200
raketomet 210	–	82	100
mínomet 82	489	500	500
mínomet 120	60	60	60
mínomet 160	–	150	200

Plán výroby delostreleckej munície v zbrojárskych závodoch v Trnave a Krompachoch na roky 1951 – 1953[102]

Druh výrobku	Počet (kusov) 1951	Počet (kusov) 1952	Počet (kusov) 1953
nárazový a protipancierový náboj do 55mm protilietadlového kanóna	–	310 000	160 000
časovací náboj do 57mm protilietadlového kanóna	–	14 000	290 000
nárazový a protipancierový náboj do 85mm tankového a protitankového kanóna	203 000	660 000	1 000 000
časovací a protipancierový náboj do 85mm protilietadlového kanóna	–	250 000	275 000

101 Tabuľka zostavená podľa projektu plánu maximálnej zbrojnej výroby. VÚA Praha, f. MNO, nám. min., šk. 521, s. 5. Delostrelecký materiál sa vyrábal podľa sovietskej a československej licencie.

102 Podľa projektu plánu maximálnej zbrojnej výroby. VÚA Praha, f. MNO, nám. min., šk. 521, a) v spolupráci závodov Trnava – Adamov b) Adamov – Krompachy.

Výroba tankov bola popri delostreleckej technike druhým najväčším a najnáročnejším odborom na Slovensku. O jej umiestnení do závodu v Martine rozhodla porada ministrov zainteresovaných rezortov v októbri 1950, a vo februári 1951 bola schválená tzv. dvojprúdová koncepcia, ktorá spočívala v rozdelení výroby medzi závodmi v Martine, Hriňovej a Vígľaši (M II). Výroba mala predstavovať uzavreté a od seba nezávislé celky.[103] Okrem závodov na Slovensku sa mala výroba tanku T-34/85 zabezpečovať aj v podniku ČKD-Sokolovo, závode Libeň a v Škodových závodoch v Plzni. Podmienkou výroby v Martine, Libni a Plzni bol odsun civilnej výroby z uvedených závodov. Civilná výroba v závode J. V. Stalina v Martine mala byť zameraná na výrobu ťažkých lodných a stacionárnych dieselových motorov do 2 000 HP a lyžicových bagrov. Výroba dieselových motorov predstavovala dôležité komponenty na stavbu lodí v Komárne. Spolu s výrobou lyžicových bagrov tvorili významnú časť čs. exportu podľa položky 71 do ZSSR. Projekt plánu maximálnej zbrojnej výroby predpokladal výrobu 175 tankov v roku 1951 a v nasledujúcich dvoch rokoch (1952 – 1953) 1 000 tankov T-34/85 ročne. Plán výroby tankov v roku 1951 bol v závodoch ČKD Sokolovo splnený na 33,7 percenta a v závode J. V. Stalina Martin na 3 percenta. Namiesto 175 kusov tankov T-34/85 bolo vyrobených len 25 kusov. S dvomi tankmi urobila armáda skúšky na 2 000 km, aby overili ich kvalitu. Skúška odhalila chyby, ktoré podľa sovietskej licencie boli neprípustné.[104] Neplnenie plánu výroby tankov a ich veľká poruchovosť boli predmetom rokovaní straníckych a štátnych československých orgánov s množstvom návrhov, ako situáciu zlepšiť. V novembri 1952 Ministerstvo štátnej kontroly v liste prezidentovi Gottwaldovi „O vážnych nedostatkoch v organizácii výroby tankov pre ozbrojené sily" kritizovalo prostredníctvom ministra Harusa, že výroba tankov T-34/85 v roku 1951 bola splnená len na 35,7 percenta, a neplní sa ani v roku 1952 podľa plánu. Okrem toho, 166 tankov prevzatých roku 1952 armádou nezodpovedalo technickým parametrom. Príčina neplnenia plánu a technických nedostatkov už vyrobených tankov bola podľa ministra štátnej kontroly „*v nedostatkoch straníckej a štátnej zodpovednosti vedúcich pracovníkov ministerstiev, ŠPÚ a podnikov*".[105] Ďalej minister štátnej kontroly kritizoval, že nebola využitá sovietska dokumentácia vinou pracovníkov MNO, a generálny riaditeľ ťažkého strojárstva nedal jasné pokyny a smernice pre závody. Tiež kritizoval ŠPÚ, že zle preskúmal kapacitu a možnosti závodov, a že časté zmeny výrobných programov spôsobil plánovací úrad. Napokon kritika smerovala na všetkých štyroch zainteresovaných ministrov zainteresovaných na výrobe tankov (Jonáša, Klimenta, Maurera, Bíleka), ktorí neplnili uznesenia Politického sekretariátu ÚV KSČ z roku 1951 a 1952 o štátnej disciplíne pri plnení dodávok zbrojného priemyslu. V správe nechýbalo ani pripomenutie nedostatočnej bdelosti a záškodníckej činnosti triedneho nepriateľa, ako príčiny neplnenia plánu.[106] Subjektívne príčiny v riadiacej činnosti ministerstiev a plánovacieho úradu, ktoré uviedol minister štátnej kontroly Harus, predstavovali v reťazci dôvodov neplnenia plánov zbrojnej výroby len jeden článok a pravdepodobne nie najhlavnejší. V správe, ktorú predložil minister všeobecného strojárstva J. Jonáš Politickému sekretariátu ÚV KSČ 9. februára 1952, sú uvedené širšie súvislosti nesplnenia plá-

103 ŠTAIGL, J.: Zbrojná výroba na Slovensku po druhej svetovej vojne (1945 – 1953). In: *Vojenská história*, roč. 6, 2002, č. 2, s. 81.

104 VÚA Praha, f. MNO, sekr. min., šk. 5,89/1, Správa o stavu výroby tanků na závodě ČKD Sokolovo Praha a J. V. Stalina v Martine.

105 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 100/24, sv. 59, a.j. 915.

106 Tamže.

nu zbrojnej výroby v roku 1951. Medzi také dôvody minister uviedol: úlohy zbrojnej výroby na rok 1951 boli ujasnené až v marci 1951, keď bol schválený Projekt plánu maximálnej zbrojnej výroby; plán výroby nebol vyvážený materiálnym a surovinovým zabezpečením; zbrojná výroba sa nerozvíjala v tradičných, materských závodoch, ale v nových alebo na renovovaných plochách s málo kvalifikovanými pracovníkmi; napätosť celého národohospodárskeho plánu zbrojnej výroby so zdôrazňovaním a uprednostňovaním viacerých priorít spôsobovala, že prednostný program vytláčal z dodávok materiálu iné výroby dôležité pre zbrojný program. Podľa správy ministra J. Jonáša viaceré problémy zbrojnej výroby z roku 1951 sa preniesli aj do roku 1952. Za najhlavnejšie sa v nej považovala skutočnosť, že výroba nebola zabezpečená dostatkom surovín a materiálov, najmä kvalitných ocelí, že pretrvávali nedostatky vo výrobných kapacitách, v príprave a organizácii výroby. Aby sa ešte viac posilnila stranícka kontrola plnenia plánov, mali krajské výbory komunistickej strany určiť jedného člena, ktorý bude osobitne kontrolovať prácu straníckych organizácií v zbrojných závodoch a poskytovať politickú podporu zabezpečenia výroby.[107]

Pri kontrole plnenia plánu výroby tankov za prvý polrok 1952 sa v správe, ktorú predložil minister obrany A. Čepička Politickému sekretariátu 30. júna 1952, uvádzalo, že plán bol plnený len na 21,5 percenta. To znamenalo, že v druhom polroku 1952 závody mali vyrobiť 844 kusov tankov T-34/85 a 100 kusov samohybných diel, v priemere 157 kusov mesačne. Takýto nárast výroby v druhom polroku bol nereálny, a tým aj plán na rok 1952. Okrem toho ďalej pretrvávali nedostatky tankov odovzdaných armáde. V prípade 81 tankov, dodaných armáde v rokoch 1951 a 1952, sa zistilo 280 porúch, z toho 240 vinou výroby.[108]

Technické nedostatky výroby tankov posúdila aj skupina sovietskych expertov a poradcov. Vojenský poradca veliteľa tankových a mechanizovaných vojsk inžinier plukovník Tarasenko v správe z 8. júna 1952 zhrnul príčiny nekvalitnej výroby tankov T-34/85 do niekoľkých bodov. Na prvom mieste uviedol nekvalitný preklad sovietskej licencie do češtiny. Podnik ČKD sa k otázke prekladu postavil „*formálne, spoliehajúc na skúsenosti svojich závodov a ich zariadenia*". V dôsledku nepresných prekladov licencií závody nedodržali technologické postupy, a preto „vládla ľubovôľa a fušerina". Za ďalšiu príčinu sovietsky expert označil zlú „organizáciu systému zásobovania" legovanou oceľou. Tým sa stávalo, že závod pre nedostatok legovanej ocele nemohol vyrábať aj niekoľko mesiacov. Organizačné nedostatky sa prejavovali v koordinácii subdodávateľov, na čom malo vinu Ministerstvo všeobecného strojárstva. Na výrobe nekvalitných tankov má podiel aj armáda tým, že od výroby prevzala chybné tanky, ktoré používala ako cvičné, s podmienkou, že ďalšie už budú bez chýb a v zhode s licenciou. V skutočnosti sa situácia nezmenila a 81 dodaných tankov armáde malo ešte väčšie chyby a 44 avizovaných tiež nezodpovedalo licencii.[109]

Vojenský poradca pre exploatáciu tankov a samohybných diel, veliteľ tankových a mechanizovaných vojsk, plukovník inžinier Treplin v hlásení hlavnému vojenskému poradcovi tankových a mechanizovaných vojsk generálovi Pavelkinovi uviedol, že od začiatku čs. výroby tankov T-34/85 zaznamenali na 81 tankoch 298 chýb, z toho 240 výrobných chýb a 58 chýb pre zlú obsluhu tanku. Výrobné chyby spočívali v nasledovnom: objavili sa trhliny na pancieri, vznikli poruchy v chode stroja, chyby v rýchlostnej skrini, trecích mecha-

107 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 02/5, sv. 16, a.j. 82.b.2.
108 VÚA Praha, f. MNO, sekr. min., šk. 5, 89/1.
109 Tamže

nizmoch, palivovom čerpadle, meracích prístrojoch, elektrickom vybavení, výzbroji a optike. Vzniknuté chyby odstraňovala špeciálna brigáda zo Škodových závodov a zo závodu ČKD.[110] Od začiatku roka 1952 sa množstvo chýb spôsobených výrobou podarilo znižovať. Sovietsky poradca v hlásení uviedol, že niektoré tanky čs. výroby najazdili viac ako 150 hodín a žiadne chyby alebo poruchy sa nevyskytli. Znižovanie výrobných chýb a plnenie plánu vyrobeného množstva tankov sledovali mnohé prieskumy situácie priamo v závodoch. Obyčajne končili odporúčaniami pre stranícke a štátne orgány. Priznávať objektívne príčiny veľkej poruchovosti vyrobených tankov z dôvodov nekvalitných materiálov a obrábacích strojov, nedostatku kvalifikovaných robotníkov a iných sa v konkrétnej dobe na začiatku 50. rokov považovalo za demobilizujúci postup. A v duchu Stalinovho hesla „kádre rozhodujú o všetkom", sa hlavné príčiny hľadali v nízkej úrovni masovopolitickej práce, neschopnosti riaditeľa závodu, záškodníckej činnosti triedneho nepriateľa a podobne. K zlepšeniu situácie mohla prispieť aj stabilizácia výrobných programov v závodoch, pretože časté zmeny spôsobovali veľké straty.

Neplnenie plánu výroby tankov v závode J. V. Stalina v Martine bolo dôvodom návštevy zástupcu generálneho tajomníka ÚV KSČ J. Franka v auguste 1951.[111] Ten v správe z porady o politických pomeroch v meste a okrese Martin upozornil na zvlášť nepriaznivú politickú situáciu v celom okrese a meste Martin. Príčinou existujúcej situácie bol údajne záporný postoj obyvateľstva k výstavbe závodu J. V. Stalina. J. Frank upriamil kritiku na nedostatočnú prácu okresného výboru komunistickej strany, ktorý nedôsledne bojoval proti zvyškom malomeštiactva, buržoázneho nacionalizmu a náboženskému zaťaženiu obyvateľstva. Podľa J. Franka Matica slovenská nemá konkrétne poslanie a treba zrušiť jej aparát a sídlo premiestniť do Bratislavy. Ďalej kritizoval Slovenské národné múzeum v Martine, ktoré len pred troma mesiacmi uzavrelo pre verejnosť výstavu o M. R. Štefánikovi.[112] Pozornosť, akú mesto Martin venovalo ešte začiatkom 50. rokov národnému životu a jeho postavám z minulosti, sa rozchádzala s novou „tradíciou", vyjadrenou dobovým heslom „Závod J. V. Stalina – nový život Martina".

Po odsúdení 14 významných funkcionárov v súdnom procese s vedením protištátneho sprisahaneckého centra na čele s R. Slánským v novembri 1952 boli mnohé nedostatky a chyby pripísané „záškodníckej činnosti" tejto skupiny.[113] Zo záškodníckej činnosti sa stal inštrument pre radikálnych predstaviteľov komunistickej strany na zakrytie vlastnej zodpovednosti, odsúvania a zahmlievania pri riešení vecných a naliehavých ekonomických otázok.

Z pechotných zbraní čs. zbrojný priemysel vyrábal: ľahký guľomet 7,62 mm, ťažký guľomet Gorjunov 7,62 mm, samopal 7,62 mm, pištoľ 7,62 mm, guľomet Dektjarev 7,62 mm, guľomet NS 23 KM, Pancierovka 27, tarasnica 21. Na Slovensku sa v závode v Považskej Bystrici vyrábala samonabíjacia puška 7,62 mm. Závod mal v roku 1952 vyrobiť 40 000 kusov

110 Tamže.

111 J. Frank bol v procese s R. Slánským koncom novembra 1952 odsúdený za protištátnu činnosť na trest smrti a 3. decembra 1952 bol popravený spolu s ďalšími jedenástimi poprednými komunistickými funkcionármi. Odsúdený bol v zinscenovanom procese za chyby, ktoré neurobil.

112 SNA, f. ÚV KSS, taj. Púll, šk. 2457, Výpis zo správy z porady o politických pomeroch v Martine, 31. 8. 1951.

113 BACÍLEK, K.: *Poučenie z procesu s vedením protištátneho špionážneho a sprisahaneckého centra na čele s Rudolfom Slánským*. Bratislava 1953, s. 43.

a roku 1953 až 120 000.[114] Okrem výroby pušky, ktorá sa neobišla bez technických ťažkostí, závod v Považskej Bystrici vyrábal nášľapné a protitankové míny.

Na základe sovietskych licencií sa v Československu vyrábali lietadlá (S-102 bolo označenie pre MiG-15, B-33 pre IL-10 a TU-2). Prvé lietadlá mali byť vyrobené v roku 1951 (4 kusy) z materiálu dovezeného zo ZSSR. Výroba S-102 z domácich materiálov sa začala v roku 1952. Plán na rok 1952 ukladal vyrobiť 110 prúdových stíhačiek S-102 a roku 1953 až 1 550 kusov.[115] Výroba lietadiel bola sústredená v českých závodoch.

Problémy s plnením plánov v rokoch 1951 – 1952 viedli stranícke a štátne orgány k prijímaniu rôznych opatrení, hlavne v plánovaní. Vojensko-hospodárska správa v Pláne materiálneho zabezpečenia ozbrojených síl na rok 1953 uvádzala nielen koordináciu výroby, ale aj kompletizáciu výroby súčiastok.[116] V podrobnom plánovaní malo byť východisko z neplnenia stanovených plánov. Názory o podrobnom plánovaní koordinácie a kompletizácie v zbrojnej výrobe pochádzali od sovietskych poradcov, ktorých počet sa v rokoch 1950 až 1953 každým rokom zvyšoval. V polovici roka 1952 sovietski poradcovia podliehajúci Ministerstvu všeobecného strojárstva, kde patrila zbrojná výroba, tvorili niekoľko skupín: letecká skupina s počtom 20 odborníkov na technológiu, montáž a skúšky pilotov; tanková skupina na montáž tankov a valcovanie ocele; delostrelecká skupina s počtom 10 odborníkov v Dubnici na technológiu výroby diel, skupina 4 odborníkov na výrobu guľometov podľa sovietskej licencie vo Vsetíne, sovietski experti na výrobu protilietadlového kanóna a samonabíjacej pušky v Považskej Bystrici, experti na optiku v Přerove a stavbu lodí v Komárne. Priamo vo výrobe patriacej pod Ministerstvo všeobecného strojárstva bolo roku 1952 128 sovietskych expertov a poradcov.[117] Hlavným sovietskym vojenským poradcom v Československu bol od júla 1950 generálplukovník N. I. Gusev, ktorý bol súčasne vojenským pridelencom ZSSR v Prahe. Každá požiadavka na nových sovietskych poradcov, adresovaná obyčajne J. V. Stalinovi, alebo požiadavky na vojenský materiál, boli postúpené genplk. Gusevovi, ktorý súčasne tlmočil odpovede sovietskych vládnych orgánov. V júli 1950, krátko po príchode Guseva, prišlo 22 sovietskych poradcov. Zaradení boli na veliteľstvo tankových vojsk, ženijných vojsk, leteckých divízií, na odboroch MNO a na veliteľstvách divízií a armád.[118] Vo februári 1952 prezident republiky K. Gottwald a predseda vlády A. Zápotocký sa obrátili so žiadosťou na Stalina, aby sovietska vláda poslala poradcu – stáleho predstaviteľa Koordinačného výboru, ktorý by zabezpečoval stály styk so sovietskou vládou o otázkach zbrojnej výroby, vojenskej techniky a výmenu skúseností.[119] Prítomnosť sovietskych vojenských poradcov, hlavne od polovice roka 1950, na odboroch, oddeleniach a správach MNO, veliteľstvách divízií, armád a v niektorých plukoch, v zbrojnej výrobe, konštrukčných kanceláriách, ŠPÚ a inde, bola dôležitým článkom v rozhodovaní. Bez súhlasu sovietskeho poradcu sa nemohlo prijať žiadne významnejšie rozhodnutie v armáde. Sovietski poradcovia a experti predstavovali dôležitý článok rozhodovacieho systému pri výstavbe armády a v zbrojnom priemysle. Podľa pokynov ministra národnej obra-

114 VÚA Praha, f. MNO, nám. min., šk. 521, sign. 54/1.

115 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 02/5, sv. 3, a.j. 23, Souhrn opatření k výrobě proudových letadel S-102.

116 NA Praha, f. SÚP, Plán materiálneho zabezpečenia ozbrojených síl na rok 1953, bez čísla.

117 VÚA Praha, f. MNO, nám. min., šk. 558, sign. 39/2.

118 VÚA Praha, f. MNO – NGŠ, 1952, šk. 271.

119 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 100/24, sv. 104, a.j. 1217; fond 100/24 a fond 02/5 v NA v Prahe disponujú množstvom žiadostí v českom a ruskom jazyku adresovaných J. V. Stalinovi o vyslanie sovietskych poradcov.

ny A. Čepičku zo 14. augusta 1951 adresovaných veliteľstvám vyšších vojenských jednotiek, veliteľom škôl, kde pôsobili poradcovia, ako aj náčelníkom stavebnej a ubytovacej správy, mali poradcovia v porovnaní s postavením československých generálov a dôstojníkov privilegované postavenie. Prejavilo sa to v peňažnom odmeňovaní, prideľovaní bytov, stravovaní a prednostnom zásobovaní priemyselným tovarom.[120] Poradcovia sa zúčastňovali aj zasadaní užšieho poradného kolégia ministra národnej obrany. Ani minister nemohol rozhodnúť o dôležitých otázkach bez súhlasu hlavného vojenského poradcu N. I. Guseva. Mať dobré kontakty so sovietskym poradcom znamenalo pre čs. dôstojníkov disponovať väčšou mocou a rýchlejšie postupovať vo vojenskej kariére.

Plnenie úloh zbrojnej výroby v rokoch 1951 – 1953 bolo dôležité z dvoch hľadísk: prezbrojenia Československej ľudovej armády zbraňami vyrobenými v československých zbrojovkách podľa domácej alebo sovietskej licencie, a z hľadiska plnenia vývozu zbraní a munície do ľudovodemokratických a iných štátov, ktoré za zbrane (pechotné) a muníciu platili devízami. Prezbrojovanie československej armády sa uskutočňovalo od roku 1950. Z výzbroje boli vyradené koristné nemecké zbrane. Vyzbrojovanie novou modernou technikou bolo súhlasné so sovietskou armádou. Nerovnaké typy výzbroje boli zavedené len so súhlasom sovietskych vojenských predstaviteľov. V rokoch 1953 – 1954 mala byť prezbrojená československá armáda ručnými zbraňami, vyrobenými podľa sovietskej alebo československej licencie. Podľa predstáv vedenia čs. armády v rokoch 1953 – 1954 malo byť dokončené prezbrojenie tankmi a samohybnými delami a vyradené bojové vozidlá nemeckého a západného pôvodu. Nedostatok obrnených transportérov sa mal odstrániť až roku 1955. Výroba lietadiel podľa sovietskych licencií mala úplne nahradiť staré lietadlá pochádzajúce z čias vojny.[121] Už predtým, v roku 1951, náčelník generálneho štábu schválil zásady prezbrojovania.

V prvom rade sa prezbrojovali vojenské učilištia a akadémie, aby sa budúci velitelia oboznámili s novou výzbrojou. Potom nasledovalo prezbrojovanie jednotiek prvého sledu, za nimi jednotiek podriadených priamo ministerstvu obrany a nakoniec jednotiek druhého sledu, záložných výcvikových útvarov a mobilizačných záloh.[122] Koncom decembra roku 1953 minister obrany A. Čepička v správe o plnení plánu zbrojnej výroby za 11 mesiacov v roku 1953 konštatoval neplnenie plánu zbrojnej výroby v niektorých dôležitých materiáloch, čím sa odsúvalo plánované vyzbrojovanie a prezbrojovanie armády. Za hlavné nedostatky označil minister neplnenie plánu výroby 122mm kanónu vz. 31/37, 122mm húfnice, samohybného dela SD-100, tankov T-34/85, mínometov, raketometov, samonabíjacej pušky vz. 52 a iných.[123] K tomu treba dodať, že v polovici roka 1953 ŠPÚ – Vojenská hospodárska správa upravila zníženie plánu zbrojnej výroby na rok 1953. Návrh zníženia výroby 122mm kanónu, 122mm húfnice, lietadlového kanónu lietadla S-102, munície zdôvodnil v správe pre Politický sekretariát ÚV KSČ predseda ŠPÚ Dolanský a minister Púčik nedostatkom surovín, hlavne dovozom farebných kovov.[124]

Prezbrojovanie československej armády konvenčnými zbraňami, budovaním mohutného delostrelectva, veľkých tankových a mechanizovaných vojsk a moderného letectva v rokoch 1951 – 1955 bolo ohrozené z viacerých príčin. Československý zbrojný priemysel pri ne-

120 VÚA Praha, f. MNO, 1951, šk. 3, sign. 13/1.
121 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 100/24, sv. 58, a.j. 915.
122 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 02/5, sv. 14, a.j. 79,b.1.
123 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 02/5, sv. 72, a.j. 191,b.t.
124 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 02/5, sv. 59, a.j. 159,b.4.

dostatku surovín, hlavne farebných kovov, nezvládal stále sa prispôsobovať meniacim nárokom vojenskej správy. K tomu sa pridružovali aj ďalšie deficity, a to nedostatok kvalifikovaných pracovných síl. Export zbraní do ľudovodemokratických štátov (Poľsko, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko) predstavoval v roku 1953 hodnotu 9,5 mlrd. Kčs a 965 mil. Kčs vývozu do kapitalistických štátov prostredníctvom podnikov KOVO a MOTOKOV. Šlo o export loveckých zbraní a pištolí 7,62 mm.[125]

Náročné plány zbrojnej výroby začiatkom 50. rokov minulého storočia sprevádzalo zanedbávanie bezpečnostných predpisov a dodržiavania noriem. V zbrojárskych závodoch, hlavne na výrobu výbušnín, dochádzalo k nešťastiam s tragickými dôsledkami. Prirodzene, že politicko-hospodárske a vojenské orgány prísne strážili únik informácií o nešťastiach. Preto aj ich rozsah nie je možné zdokumentovať. Uvediem aspoň tie, o ktorých sa zachovali informácie. V objekte 402 závodu K. J. Vorošilova v Dubnici nastal 3. apríla 1952 výbuch, následkom ktorého zomrelo 10 osôb a stav ďalších 11 osôb bol podľa správy beznádejný a 5 osôb sa zranilo ľahšie. Podľa správy zaslanej prezidentovi Gottwaldovi bolo príčinou nešťastia zlyhanie ľudského faktoru. Súčasne sa v nej uvádzalo, že panikári „*sú nepriateľmi nášho ľudovodemokratického zriadenia*“[126]. V inej správe zaslanej prezidentovi republiky sa o nešťastiach v takýchto závodoch chemického priemyslu uvádzalo, že v roku 1952 došlo k 7 výbuchom s veľkými miliónovými škodami a stratami na životoch. Výbuchom v závode Synthésia – Semtín 19. januára 1952 vznikla škoda za 22 miliónov Kčs. V závode J. Dimitrova v Bratislave 6. decembra 1952 prišlo následkom výbuchu o život 6 pracovníkov. Správa uvádzala aj ďalšie výbuchy s tragickými dôsledkami pripisovaných „*záškodníckej práci skupiny, ktorá pozná naše slabé miesta*“[127].

Napriek mimoriadnemu vypätiu odvetví podieľajúcich sa na zbrojnej výrobe a mobilizácii materiálnych a ľudských zdrojov sa nepodarilo Projekt plánu maximálnej zbrojnej výroby na roky 1951 – 1953 naplniť tak, aby spĺňal požiadavky vojenskej správy. Nasvedčuje tomu správa o možnostiach krytia požiadaviek MNO na zbrojnú výrobu v prvom roku vojny, ktorú pripravila VHS, a minister obrany A. Čepička ju predložil 10. marca 1953 Politickému sekretariátu ÚV KSČ. Podľa správy bol čs. zbrojný priemysel v prvom roku vojny, za ktorý označili rok 1954, schopný kryť požiadavky MNO: vo výrobe všetkých druhov kanónov, húfnic, mínometov, raketometov, pechotných zbraní, ženijnej munície (mín) a lietadiel. Požiadavky na výrobu tankov T-34/85 v počte 3 483 ks bol schopný splniť na 63 %, samohybných diel v počte 1 770 ks na 45 %, delostreleckej munície kalibru 57 až 122 mm na 20 %, leteckých bômb na 26 %.[128] Predpokladané nesplnenie výroby tankov, samohybných diel, delostreleckej munície a leteckých bômb sa v správe odôvodňovalo nedostatkom obrábacích strojov a zariadení (lisov, pecí) a nedostatkom farebných kovov (kobaltu, niklu, cínu, molydbénu, ferochrómu). Nedostatok delostreleckej munície sa v správe považoval za vážny v prípade vojny. Medzičasom, keď sa správa posudzovala, a rokom predpokladanej vojny 1954 sa zmiernilo medzinárodné napätie, vystriedalo nebezpečenstvo horúcej studenej vojny krátke 2 – 3-ročné obdobie zmierňovania napätia medzi bipolárne rozdelenou Európou a svetom. S ním aj príprava na vojnu, ako bezprostredná úloha, ustupovala do úzadia.

125 NA Praha, f. SÚP, Správa materiálneho zabezpečenia ozbrojených síl na rok 1953.
126 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 100/24, sv. 58, a.j. 915/2.
127 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 100/24, sv. 59, a.j. 915.
128 NA Praha, f. KSČ-ÚV, 02/5, sv. 56, a.j. 152, b.3.

4.
Urýchľovanie sociálnych premien

Stupňovanie medzinárodného napätia od prelomu 40. a 50. rokov sa premietlo aj do vnútorného vývoja. Odrazom bolo urýchľovanie sociálnych premien v postavení živnostníctva, jednotlivých vrstiev roľníctva, robotníkov a inteligencie. Zmeny sa uskutočnili rýchlym tempom pomocou administratívnych metód, a nie postupným, prirodzeným vývojom.

Krátko po mocenskom prevrate vo februári 1948 vedúci predstavitelia komunistickej strany štátu ubezpečovali verejnosť, že nepripravujú radikálne zásahy do existujúcej sociálnej štruktúry spoločnosti. Známe sa stali výroky o podpore malých a stredných roľníkov v ich súkromnom hospodárení, aby viac prispievali na zásobovanie trhu potravinami a odstraňovali sa zvyšky viazaného – prídelového hospodárstva, ako pozostatku z čias vojny. Názory, ktoré sa šírili medzi roľníkmi, že s komunistickou mocou prídu aj „kolchozy" podľa sovietskeho vzoru, sa na oficiálnych miestach označovali za nepriateľskú propagandu. Podobne popierali názory o zániku živnostníctva ako sociálnej vrstvy s oporami v remeslách a službách.

Od jesene 1948 sa vývoj v Československu uberal cestou uplatňovania „triednych princípov" vo vzťahu k roľníkom a živnostníkom. Zásady tejto politiky schválilo Predsedníctvo ÚV KSČ v októbri a v dňoch 17. – 18. novembra 1948 na zasadaní ÚV KSČ. Nová politická línia spočívala v dlhodobom postupe „obmedzovania a zatláčania kapitalistických síl". Dôsledky tejto politiky sa prejavili od januára 1949 prijatím celého radu opatrení v zásobovaní obyvateľstva v rámci prídelového systému, v daňovej politike a ďalších. V rámci nich boli roľníci s vlastníctvom pôdy nad 15 ha vyňatí z prídelového systému, podobne aj živnostníci, a základné životné potreby (potraviny, šatstvo, obuv) nakupovali za dvojnásobne vyššie ceny. Roľníkom štát odňal (oficiálne odkúpil) mechanizačné prostriedky (traktory, mláťačky a iné) a zakázal najímať cudzie pracovné sily. Uvedenými opatreniami v priebehu niekoľkých rokov sa likvidovala vrstva roľníkov, v dobovom komunistickom slovníku označovaná za dedinských boháčov alebo kulakov. Voči nim štát uplatnil viaceré represívne spôsoby, ich hospodárstva upadali a bezplatne ich preberali štátne majetky alebo jednotné roľnícke družstvá.

Politika komunistického režimu s triednymi zásadami sa dotkla aj malých a stredných roľníkov. Rozpisy povinných dodávok štátu od roku 1949 sa zvyšovali, čo do množstva a druhov. Pri absencii mechanizácie boli výrobné náklady vysoké vo vzťahu k výkupným cenám za rastlinnú a živočíšnu produkciu, takže niekedy nepokryli ani náklady. Takéto hospodárenie viedlo k pauperizácii malých a stredných roľníkov. Východiskom z nej bola rezignácia na hospodárenie a odchod za prácou v stavebníctve alebo priemysle. Týmto spôsobom, najmä potom, keď sa vystupňoval tlak na vstupovanie do jednotných roľníckych družstiev, sa vytvárala početná vrstva kovoroľníkov a stavoroľníkov. Pracovali na stavbách a v priemysle, pričom žili na vidieku a vlastnili neveľkú výmeru pôdy, ktorú obrábali manželky a rodinní príslušníci.

Za neplnenie dodávok štátu malých a stredných roľníkov vyradili z prídelového systému.

V júli 1950 prijatý Súdny zákon č. 86/1950 Zb. a Správny trestný zákon umožňovali súdom, krajským a okresným národným výborom ukladať za nesplnenie dávok tresty väzenia, finančné pokuty a zaradenie do pracovného tábora. Masové trestanie roľníkov podľa oboch zákonov dokumentuje nasledujúci údaj: od júla 1950 do konca prvého štvrťroka 1951 bolo potrestaných 48 485 roľníkov v celom štáte.[129] Kriminalizovanie aj drobných hospodárskych priestupkov bolo súčasne formou nátlaku, aby malí a strední roľníci „dobrovoľne vstupovali do jednotných roľníckych družstiev". V celom zákonodarstve dominovali trestné zákony so širokou škálou trestov pred zákonmi na ochranu občana pred svojvôľou úradov. Trestanie sa vzťahovalo na všetky vrstvy spoločnosti. Ukladanie hlavných trestov – väzenia a vedľajších trestov – zaradenia do pracovného tábora, konfiškácie majetku, peňažných pokút znásobovali represívny charakter súdov a správnych orgánov. Štatistiky o zaradení do pracovných táborov zo začiatku 50. rokov prezrádzajú, že najviac zaradených pochádzalo z radov pracujúcich roľníkov a robotníkov. Z vrstiev, ktoré komunistický režim označoval za svoje hlavné opory, len v roku 1952 národné výbory (komisie a referenti) potrestali 175 464 občanov na Slovensku, z toho 43 087 robotníkov, 71 240 malých a stredných roľníkov, 7 778 dedinských boháčov, 7 874 úradníkov, 9 782 súkromných obchodníkov a živnostníkov a 35 703 bližšie neurčených. Národné výbory uložili 271 mil. korún pokút, 601 osôb navrhli zaradiť do pracovných táborov a uložili trest 651 rokov odňatia slobody.[130]

Pôvodné predstavy o racionalizácii poľnohospodárskej výroby pomocou mechanizácie, plánovanej v päťročnom pláne, sa nenaplnili. Z veľkorysého päťročného plánu, ktorý vychádzal z predpokladu, že československé poľnohospodárstvo dostane 30 000 traktorov a na konci roka 1953 bude disponovať 45 000 traktormi, a že na 1 traktor pripadne 175 ha poľnohospodárskej a 125 ornej pôdy[131], spolu s dodávkami ďalších poľnohospodárskych strojov, sa úpravami päťročnice v prospech ťažkého strojárstva a zbrojnej výroby zmenili pôvodné predstavy na torzo vo výrobe poľnohospodárskej techniky. Skutočnosť, že priemysel nebol schopný saturovať poľnohospodárstvo potrebnou mechanizáciou, sa spätne prejavila v niekoľkých smeroch: znižovanie počtu zamestnaných v poľnohospodárstve neprebiehalo prirodzeným spôsobom, ale administratívnymi nátlakmi rýchlej kolektivizácie. Novovzniknuté jednotné roľnícke družstvá boli hospodársky slabé a napriek štátnej podpore ich podiel na tržnej produkcii bol nízky. Z týchto príčin sa hromadili problémy so zásobovaním základnými životnými potrebami aj v rámci prídelového systému, platného do júna 1953. Odčerpávaním finančných zdrojov z poľnohospodárstva na rýchlu výstavbu ťažkého priemyslu, zbrojnú výrobu a armádu neekvivalentnými cenami sa otupoval záujem o poľnohospodárstvo a vznikli problémy vo výžive a životnej úrovni.

Na vrub studenej vojny možno pripísať aj drastické opatrenia proti roľníkom v rokoch 1951 – 1953. Za také možno považovať návrhy komunistického radikála, vysokého komunistického funkcionára J. Ďuriša z marca 1950, o vysťahovaní dedinských boháčov z rodnej obce do českého pohraničia. Model vysťahovať kulakov (na Sibír) pochádzal zo Sovietskeho zväzu z 30. rokov a povojnového obdobia. Z návrhu J. Ďuriša sa zrodili konkrétne smernice vypracované ministrom národnej bezpečnosti L. Kopřivom, ministrom vnútra V. Noskom a ministrom spravodlivosti Š. Raisom o usporiadaní niektorých pomerov rodin-

129 JECH, K.: *Soumrak selského stavu 1945 – 1960*. Praha 2001, s. 177.

130 SNA, f. PV – adm. odbory, šk. 1025.

131 První československý pětiletý plán, c.d., s. 81.

ných príslušníkov odsúdených dedinských boháčov z 20. októbra 1951.[132] Podľa smerníc rodinným príslušníkom odsúdených dedinských boháčov určil súd alebo národný výbor miesto pobytu mimo doterajšieho bydliska. Radikálne spôsoby a tvrdé represívne metódy voči bohatým roľníkom a ich deťom pramenili z „urýchlenia socialistickej výstavby" v roku 1951. Silný propagandistický tlak, že hlavným vinníkom zásobovacích ťažkostí je dedinský boháč, ktorý sabotuje dodávky na trh, mal zakryť veľké ťažkosti v zásobovaní, a verejnosť mala uveriť oficiálnej propagande. Akcia „K" (kulak), pre ktorú od novembra 1951 zaviedla štátna bezpečnosť zoznamy na krajskej a ústrednej úrovni, sa uskutočnila v rokoch 1951 – 1953. Na vysťahovanie bolo vytipovaných 335 rodín zo Slovenska.[133] Pre tých, ktorí sa nedostali do evidencie na vysťahovanie, sa direktívne zvýšili povinné dodávky o 10 percent a dane o 30 percent. Represívne opatrenia voči tejto sociálnej vrstve roľníctva viedli k jej zániku. Kulak bol v dobovej terminológii synonymom nepriateľa socializmu. Stranícki a štátni funkcionári považovali za kulakov aj niektorých malých a stredných roľníkov, ktorí odmietali vstúpiť do družstiev a z rôznych dôvodov neplnili povinné dodávky štátu. Z roľníkov, ktorí vstúpili do jednotných roľníckych družstiev, sa nestali družstevníci, ktorí rozhodujú o hospodárení, ale štátni – námezdní robotníci. Štát rozhodoval o mechanizácii, osevných plánoch, plánoch živočíšnej výroby, o investičnej výstavbe a ďalších dôležitých faktoroch spoločného hospodárenia. Život družstevníkov sa v porovnaní s predchádzajúcim statusom súkromných roľníkov zmenil často k horšiemu životnému postaveniu, pretože družstvá vyplácali na pracovné jednotky veľmi nízke finančné odmeny, ktoré postačovali len na veľmi skromné živobytie.

Paralelne s Akciou „K" (kulaci) prebiehala Akcia „B" – vysťahovanie „nepriateľských živlov" z veľkých miest na vidiek a ich zaradenie na fyzickú prácu v kameňolomoch a štátnych majetkoch. Od novembra 1948 do polovice roku 1949 vysťahovali z Bratislavy 150 vlastníkov bytov na vidiek. Vysťahovanie pokračovalo od júla 1952 do septembra 1953. Zhruba za jeden rok sa len z Bratislavy vysťahovalo 650 vlastníkov bytov s rodinami na vidiek.[134] Vysťahovanie sa uskutočnilo aj z Košíc, Žiliny a Banskej Bystrice. Šlo o akciu medzinárodnú, pretože vysťahovanie sa uskutočnilo aj z Prahy, Budapešti, Bukurešti, Krakova a iných veľkých miest ľudovodemokratických štátov. Vysídľovanie „nepriateľských a nežiaducich osôb" z pohraničného územia na slovensko-rakúskej hranici (okolo 400 rodín) bolo len malou časťou v porovnaní s presídľovaním na rumunsko-juhoslovanskej a maďarsko-juhoslovanskej hranici, ktoré súviselo s vyostrením vzťahov s Juhosláviou, ako dôsledok sovietsko-juhoslovanského konfliktu. „Triedny charakter" malo iba vysídľovanie z veľkých miest. Dotklo sa hlavne úradníctva spätého s vojnovými režimami, ale tiež inteligencie slobodných povolaní (lekárov, lekárnikov, notárov, právnikov). Označenie za nepriateľa a vysťahovanie na vidiek znamenalo aj znemožnenie vykonávať svoje povolanie. Týmto spôsobom komunistické režimy vo všetkých ľudovodemokratických štátoch likvidovali časť inteligencie, ktorá neprešla do ich služieb. Pre režim sa stali nežiaducimi osobami aj rodinní príslušníci odsúdených vo veľkých politických procesoch v rokoch 1948 – 1954. Aj oni boli vysťahovaní na vidiek, napríklad rodiny odsúdených v procese s R. Slánským.

Vytváranie novej sociálnej štruktúry bez živnostníkov a v dlhšej perspektíve aj bez súk-

132 SNA, f. ÚV KSS, P. David, šk. 2223.

133 JECH, K.: Vystěhování selských rodin ze Slovenska do českých zemí v Akci K (kulaci) 1951 – 1953. In: *V tieni totality*. Bratislava 1996, s. 70-71.

134 SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, šk. 847.

romných roľníkov, bolo dôležitou súčasťou a základom, na ktorom sa vytváral komunistický politický systém. Povojnové ťažkosti so zásobovaním obyvateľstva základnými životnými potrebami sprevádzali časté poruchy aj v rámci prídelového lístkového systému a vyvolávali nespokojnosť obyvateľov. Dôsledkom nedostatku tovarov bežnej spotreby bol nárast čierneho obchodu a tieňovej ekonomiky. Do rámca zužovania priestoru čierneho obchodu a tieňovej ekonomiky patrili represívne postihy štátu. Tento cieľ sledovala po roku 1945 Hospodársko-kontrolná služba (ďalej HKS) pri Povereníctve výživy, kde predstavovala samostatný odbor. Zápasy medzi KSS a Demokratickou stranou sa preniesli aj do sporov o ovládnutie Povereníctva výživy a HKS. V roku 1947 bol nariadením SNR č. 45/1947 Zb. zriadený Úrad hospodársko-kontrolnej služby (ďalej Ú HKS) s expozitúrami vo väčšine okresov Slovenska, ktorý podliehal Predsedníctvu Zboru povereníkov. Zámerom nariadenia SNR bolo rozšíriť kontrolu aj na sektor priemyslu a vytvoriť nadrezortný kontrolný orgán. Pôsobnosť Ú HKS bola vymedzená na kontrolu a postihy za cenové, zásobovacie a mzdové priestupky. Okrem toho Ú HKS vykonával aj povinnosti odborného zástupcu v trestnom konaní pred policajným trestným súdom. Mal možnosť použiť opravné prostriedky proti neprimeranému alebo nespravodlivému rozhodnutiu súdu. Po prevrate vo februári 1948 bola funkcia odborného zástupcu zrušená a stíhanie priestupkov pred osobitným policajným súdom prešlo do kompetencie okresných národných výborov. Zmena kompetencií Ú HKS po prevrate nebola formálna. Orgány Ú HKS a policajných súdov sa zamerali na to, aby dokazovali nefunkčnosť existujúceho systému s drobným živnostenským podnikaním. Zo štatistiky údajov o počte potrestaných živnostníkov v rokoch 1948 – 1950 vyplývalo, že sa cieľavedome vytváral obraz o drobnom podnikateľovi ako nepriateľovi nového režimu. Nové zameranie činnosti Ú HKS bolo zacielené na „*postupné obmedzovanie a zatláčanie kapitalistických živlov v meste a na dedine*". Kontrola podnikateľských činností živnostníkov bola zameraná „*proti zvyškom súkromného veľkopodnikateľského veľkoobchodného sektoru, ktorý zvýšenou mierou dával svoje utajené zásoby mimo legálnej distribúcie na trh za ceny neprístupné drobnému spotrebiteľovi*".[135] Keďže veľkopodnikatelia a veľkoobchodníci prestali po druhej etape znárodnenia po februári 1948 existovať, ostrie represií bolo zacielené na drobných živnostníkov, s cieľom oslabiť ich existenčne do takej miery, aby rezignovali na súkromné podnikanie. K tomu treba dodať, že štát po prevrate značne obmedzil dodávky veľkoobchodu pre živnostníkov. Koncom roka 1948 predstavovali dodávky do distribučnej siete socialistického štátneho sektora takmer tri štvrtiny (73,7 %) z celkového objemu.[136] Radikálne krátenie dodávok materiálov pre živnostníkov z distribučnej siete bolo len jednou z príčin zániku živnostníkov. Ďalšou príčinou boli trestné postihy zo strany Ú HKS a národných výborov, ktoré vytvárali neistotu v podnikaní.

Ú HKS vyhotovoval v rokoch 1948 – 1949 *Bulletin hospodárskej kontrolnej služby* s týždenným prehľadom o počtoch priestupkov a prípadoch,, ktoré expozitúry Ú HKS predkladali Osobitnému policajnému trestnému súdu alebo Policajnému trestnému súdu. Z bulletinu sa možno dozvedieť aj údaje o skutkovej podstate priestupku a trestu. Tresty za zatajenie tovaru alebo distribúciu na čiernom trhu mali tri stupne, obyčajne boli spojené: zhabanie tovaru, peňažná pokuta a zaradenie do pracovného tábora. Súčasťou informač-

135 SNA, f. PV / sekr. 1950, šk. 209. Správa o pôsobnosti organizácií a činnosti Ú HKS od jej vzniku do 10. 10. 1950.

136 ZELENÁK, P.: Živnostenská otázka na Slovensku po februári 1948. In: *Od diktatúry k diktatúre* / Ed. Barnovský, M. – Bratislava 1995, s. 73.

ných bulletinov Ú HKS bola rubrika odsúdených šmelinárov alebo okienko šmelinárov. Roku 1948 uložili osobitné policajné trestné súdy pokuty vo výške 117 mil. Kčs. Okrem toho zhabali tony obilia, múky, mäsa, soli, cukru, desiatky tisíc metrov textilu a vína – liehovín. Zo zoznamu zhabaných vecí vyplýva, že išlo o tovary základných životných potrieb, ktorých bol nedostatok. Kontrolóri Ú HKS trestali ľudí, ktorí v povojnovom období ťažili z tejto situácie. Čierny trh, šmelinárstvo, čierna výroba a ďalšie javy sú charakteristické pre vojnovú ekonomiku. Každý štát sa ich usiluje, čo najrýchlejšie prekonať mierovou výrobou. V Československu trval stav viazaného – prídelového systému až do roku 1953, dlhšie ako v SRN, ktorá zrušila prídelový systém so zavedením nemeckej marky roku 1949. Predaj za ceny na čiernom trhu prinášal riziko stíhania, ale zisk nebol zanedbateľný, pretože ceny boli 2 – 5-krát vyššie ako úradné ceny v prídelovom systéme. Niektoré údaje uvádzame v tabuľke.

V rokoch 1946 – 1949 orgány HKS podali nasledujúci počet trestných oznámení:

Rok	Počet	Spolu za roky 1946 – 1947 1948 – 1949
1946	29 038	77 321
1947	48 283	
1948	38 163	78 299
1949	40 136	

V rokoch 1946 – 1947 a 1948 – 1949 bol približne rovnaký počet trestných oznámení (zhruba o tisíc viac v rokoch 1948 – 1949). Ale miera trestných postihov bola odlišná v rokoch 1946 – 1947 od nasledujúcich dvoch. V rokoch 1946 – 1947 bolo z celkového počtu 77 321 len 3 342 trestných oznámení odovzdaných osobitnému trestnému policajnému súdu. V roku 1948 bolo z 38 163 trestných oznámení 3 352 odovzdaných trestnému súdu, t. j. viac, ako za predchádzajúce dva roky. Trend zvyšovania trestných oznámení a potrestaní osobitným policajným trestným súdom pokračoval v roku 1949, keď zo 40 136 oznámení bolo 3 656 postúpených trestným súdom.[137] Počty trestných oznámení za mesiace január – apríl 1950 boli nasledovné: január – 2 202, február – 2 133, marec – 2 528, apríl – 2 077.[138]

Osud živnostníkov odsúdených na zánik bol spečatený už v apríli 1949. Prezident republiky a predseda KSČ K. Gottwald formuloval na Predsedníctve ÚV KSČ 4. apríla 1949 vzťah k živnostníkom nasledovne: „*K obchodným živnostiam musíme držať tvrdý kurz a suchou cestou ich zlikvidovať prevzatím, výkupom, umŕtvovaním, aby sme v najbližšom období mali distribučnú sieť v rukách. Pokiaľ ide o remeslá, bude to postupne. Obslužné živnosti nám zatiaľ neprekážajú.*“[139]

Likvidácia živnostníkov v rokoch 1949 – 1952 mala za následok zánik tejto strednej sociálnej vrstvy. Koncom roka 1948 bolo na Slovensku 68 267 živnostenských podnikate-

137 SNA, f. PV, sekr. ÚHKS, šk. 70.
138 SNA, f. PV, sekr./taj. 1950, šk. 202.
139 KAPLAN, K. – KOSATÍK, P.: Gottwaldovi muži, c.d., s. 56.

ľov zamestnávajúcich 150 019 osôb. Najväčšiu skupinu tvorili živnostníci – remeselníci pri 40 708 závodoch, zamestnávajúcich 101 813 osôb. Päťročný plán na roky 1949 – 1953 pôvodne počítal s podporou živnostenského podnikania. Ale úpravami päťročnice v rokoch 1950 a 1951 sa od podpory ustúpilo a nasledovala ich likvidácia. Ideologicky sa zánik živnostníkov zdôvodňoval vyjadrením V. I. Lenina, že malovýroba plodí kapitalizmus a je nebezpečenstvom pre socializmus.

Likvidácia živnostníkov sa uskutočnila za spoluúčasti funkcionárov Ústredného akčného výboru slovenských živnostníkov, ktorí podporili politiku komunistickej strany. Postup likvidácie sa odvíjal od hlavného zámeru politiky KSČ v obmedzovaní a likvidácii súkromného podnikania. Tento zámer sledovali opatrenia smerujúce k likvidácii samosprávnych prvkov v odborných spoločenstvách živnostníkov, k centralizácii riadenia a podriadeniu živnostenských zväzov štátnym orgánom.

Zánik vrstvy živnostníkov na začiatku 50. rokov mal vážne ekonomické dôsledky. Po čiastočnom zmiernení medzinárodného napätia hovoril o vážnych dôsledkoch prezident republiky A. Zápotocký 3. septembra 1953 v referáte na zasadaní ÚV KSČ v súvislosti s určitými zmenami politickej línie. A. Zápotocký priznal, že otázka služieb a opráv zohráva dôležitú úlohu v zásobovaní obyvateľstva. Pretože mnohé ťažkosti boli zavinené „*neuváženým rušením niektorých malých, ale veľmi potrebných remeselných živností. Komunálne podniky a takzvané miestne podnikanie nenahradilo vzniknuté medzery*."[140] A. Zápotocký patril medzi tých vysokých komunistických funkcionárov, ktorí sa po prevrate roku 1948 zasadzovali za administratívne likvidovanie malých živnostenských podnikov. V septembri 1953, keď vrcholila kríza v jednotných roľníckych družstvách a menová reforma svojimi dôsledkami vystrašila vládnucu garnitúru, A. Zápotocký priznal aj nedostatky v predchádzajúcich rokoch. Ale zostalo všetko po starom, chyby sa priznali, ale neboli odstránené. A tak okrem veľkej nehospodárnosti vo využívaní materiálnych a ľudských zdrojov a vykazovania vyspelosti podľa výroby hlavných produktov (železa, ocele, cementu, elektriny) na 1 obyvateľa, dochádzalo k zaostávaniu v rozsahu a kvalite poskytovaných remeselných a obslužných služieb. Toto zaostávanie za vyspelými krajinami sa nepodarilo odstrániť až do pádu komunistického režimu.

Likvidácia živnostníkov ako sprievodný jav komunistického režimu v tzv. zakladateľskom období (1948 – 1953) súvisela s formovaním novej sociálno-triednej štruktúry spoločnosti, ktorá vznikala vo všetkých ľudovodemokratických krajinách. Vznikajúca štruktúra mala byť napodobnením sovietskeho modelu spoločnosti vytvoreného v 30. rokoch 20. storočia a pozostávajúca z troch kategórií členov – robotníckej triedy, družstevného roľníctva a vrstvy inteligencie. V novej spoločnosti nebolo miesto ani pre drobné súkromné vlastníctvo. Z tohto pohľadu zánik živnostníctva vyplýval z komunistického programu a jeho ideológie. Vyostrovanie medzinárodného napätia a v dôsledku toho úprav hospodárskych plánov prvej päťročnice v prospech prednostného rozvoja ťažkého priemyslu a zbrojnej výroby urýchlilo riešenie postavenia živnostníkov. Silný nápor na pracovné sily, hlavne v rokoch 1950 – 1952, spečatil aj živnostenské podnikanie. Jeho dôležitou predohrou bolo trestanie živnostníkov za čierny trh v takom rozsahu, aby jeho likvidácia bola súčasne aj likvidáciou tejto strednej vrstvy.

140 ZÁPOTOCKÝ, A.: *Výbor z díla 2*. Praha : Svoboda, 1984, s. 400-401.

Úradné ceny vybraných tovarov podľa prídelového systému a ceny na čiernom a voľnom trhu na Slovensku v októbri 1950[141]

Druh tovaru v kg	Úradná cena v Kčs	Cena na čiernom trhu	Cena v Kčs na voľnom trhu, ktorý vznikol r. 1949
hovädzie mäso	39,50	83	100 – 140
teľacie mäso	47	98	120 – 200
bravčové mäso	49,50	107	160 – 200
pražská saláma	68	201	250
turistická saláma	76	213	220
párky	61	136	200
bravčová masť	60	200	220
margarín	38	82	180
maslo	80,50	196	330
cukor	15	99	140
ryža	13	147	300
káva zrnková, pražená	159	662	800
čaj	284	1 181	1 600
vlnená látka na oblek –1m	530	1 988	1 678
pánska košeľa – 1 kus	260	559	677
dámske pančuchy – 1 pár	130	412	465
mydlo na pranie	40	92	100
mzdy a úkony			
murári – 1 hod.	17	38	–
robotníci pri hospodárstve so stravou – 1 deň	87	174	–
robotníci – 1 deň	108	187	–
povozník – 1 deň	395	953	–

Podľa sčítania obyvateľstva k 1. marcu 1950 malo Slovensko 3 447 388 obyvateľov. V priemysle pracovalo 13,86 percenta obyvateľov, v živnostiach 4,48 percenta a v stavebníctve 7,72 percenta. Najviac pracovných síl zamestnávalo poľnohospodárstvo, ku ktorému sa hlásilo 41,83 percenta obyvateľov, vo verejných službách pracovalo 8,02 percenta, v doprave 7,34percenta, v obchode a peňažníctve 5,08 percenta a obyvateľstvo bez povolania (mládež, dôchodcovia) predstavovalo 10,52 percenta. Oproti roku 1930 vzrástol počet zamestnaných

141 Tabuľka zostavená podľa prameňa SNA, f. ŠPŠÚ, šk. 79.

v priemysle a výrobných živnostiach o 95 000, z toho polovicu tvorili ženy. Počet zamestnaných žien vzrástol aj vo verejnej službe, obchode a peňažníctve. Zamestnanosť mužov vzrástla hlavne v stavebníctve (o 60 000) a doprave (37 000). Najväčší pokles zamestnaných oproti roku 1930 bol v poľnohospodárstve (o 92 000). Na úseku osobných a domácich služieb poklesol počet o 42 267 osôb. Štatistika z roku 1950 uvádzala príslušnosť k tejto skupine (služobníctva) ešte u 29 195 osôb.[142]

Štatistické údaje o príslušnosti k povolaniam ukazujú, že Slovensko disponovalo na začiatku 50. rokov potenciálnymi zdrojmi pracovných síl v poľnohospodárstve, žien v domácnosti a z prirodzeného populačného prírastku. Odčerpávanie pracovných síl z poľnohospodárstva prichádzalo do úvahy za predpokladu, že úbytok bude saturovaný mechanizáciou a racionalizáciou rastlinnej a živočíšnej výroby.

Mobilizácia a príprava pracovných síl pre strojárstvo, bane a huty bola počas päťročnice politickou úlohou, ktorej venovali stranícke a štátne orgány značnú pozornosť. V štatistickom spravodajstve zo sčítania ľudu k 1. marcu 1950, určenom pre funkcionárov ÚV KSS a štátnu správu, sú potenciálne rezervy v slovenskom poľnohospodárstve evidentné pri rozčlenení osôb v poľnohospodárstve na „činné, pomáhajúce a ostatní" – pozri nasledujúcu tabuľku.[143]

Kraj	Činní v poľnohospodárstve	Pomáhajúci	Ostatní	Spolu
Bratislavský	92 676	81 272	108 124	282 072
Nitriansky	106 479	96 962	121 421	324 862
Banskobystrický	65 928	69 455	70 215	205 598
Žilinský	58 452	56 419	74 392	189 263
Košický	48 515	48 081	62 385	158 981
Prešovský	67 151	104 763	109 289	281 203
SLOVENSKO	439 201	456 952	545 826	1 441 979

Tabuľka ukazuje, že v rámci Slovenska v poľnohospodárstve predstavovala skupina „pomáhajúci a ostatní" zhruba 2/3 celkového počtu. Počet činných (439 201) zodpovedá počtu poľnohospodárskych podnikov na Slovensku. Prvý päťročný plán na roky 1949 – 1953, v pôvodnom, nie upravenom, znení v rokoch 1950 a 1951, počítal so zvýšením zamestnanosti o 90 000 osôb v priemysle. Skutočný vývoj v zamestnanosti a mobilita pracovných síl boli zložitejšie a viacsmerné. Najväčší úbytok bol v poľnohospodárstve v rokoch 1949 – 1952, keď do priemyslu, stavebníctva a dopravy odišlo 269 000 pracovníkov. Úbytok z poľnohospodárstva pokračoval až do polovice 60. rokov. V slovenskom poľnohospodárstve roku 1965 pracovalo o 466 000 menej osôb, ako v roku 1948.[144]

142 SNA, f. ÚV KSS – GT, šk. 2176, a.j. 395/2, Štatistické spravodajstvo, sčítanie ľudu k 1. 3. 1950.

143 Tamže. Slovenský plánovací úrad v sérii 901. Výsledky neboli definitívne spracované a SPÚ pripúšťal plusovú alebo mínusovú odchýlku dvoch percent a viac podľa veľkosti čísel.

144 *Slovensko v podmienkach socialistickej výstavby*. Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1981, s. 113.

Napriek existujúcim potenciálnym zdrojom pociťoval priemysel na Slovensku už roku 1949 nedostatok pracovných síl, a to v takom rozsahu, že sa v decembri 1949 vytvorili komisie na ich nábor. V súvislosti s nedostatkom pracovných síl treba uviesť dve skutočnosti: voľné pracovné sily boli odčerpávané nielen pre slovenský strojársky priemysel, ale aj pre české pohraničie, české huty a bane na Ostravsku, ktoré ponúkali lepšie zárobkové možnosti ako na Slovensku; na Slovensku sa pociťoval od konca 40. rokov nedostatok kvalifikovaných robotníkov, technikov a inžinierskych kádrov v závodoch ťažkého a presného strojárstva.

Z hľadiska vplyvu studenej vojny na mobilitu pracovných síl malo prvoradý význam saturovanie strojárskych podnikov novými pracovníkmi spätými so zbrojnou výrobou. V závodoch ťažkého a presného strojárstva počítal päťročný plán s prírastkom 34 064 pracovníkov, čo znamenalo, že v týchto dvoch odvetviach sa do konca roku 1953 zvýši počet z 38 136 na 72 200 pracovníkov. Pritom bol prednostný vývoj ťažkého priemyslu zohľadnený aj prudkým rastom pracovných síl o 26 580 osôb.[145]

Na výstavbu strojárskych závodov, bytových a sociálnych zariadení bolo v roku 1949 potrebných 2 800 a v roku 1950 až 11 000 nových pracovníkov. Šlo o výstavbu Švermových závodov v Podbrezovej, Brezne, Hronci, Piesku, Kablo Bratislava, Topoľčany, Závadka, Kriváň Košice, MEZ Krompachy, Škoda Bánovce, Komárno, Kotláreň Levice, Kovo Snina, Škoda Dubnica, Kriváň Martin, Zbrojovka Kysucké Nové Mesto, Považské strojárne Považská Bystrica. Veľkosť stavebných prác na nových závodoch dokumentuje investičný náklad 1 245 292 mlrd. Kčs.[146]

Podmienkou začatia výroby v nových podnikoch bol dostatok kvalifikovaných pracovných síl. V polovici roka 1949 v strojárskych závodoch pracovalo na Slovensku 31 672 robotníkov, z toho takmer polovica (16 109) boli nekvalifikovaní alebo pomocní robotníci, 9 970 bolo zaučených a len 5 593 vyučených, čiže ani polovica kvalifikovaných.

Do konca roka 1953 sa mal v strojárstve zvýšiť nárast robotníkov o 100 percent (z 31 672 na 60 200). Veľkosť úlohy ešte viac vynikne, ak uvedieme, že počet sa mal zvýšiť o 7 700 vyučených, 12 930 zaučených a 7 891 pomocných robotníkov. Spolu za všetky skupiny (vyučení, zaučení, pomocní) bolo potrebných 28 528 robotníkov.[147] Vyškoliť v priebehu štyroch rokov okolo 20 000 kvalifikovaných robotníkov pre ťažké a presné strojárstvo na Slovensku, bolo vzhľadom na kapacitné možnosti škôl a školiacich zariadení veľkou úlohou, ktorou sa mali doplniť nedostatočné pracovné sily pre zbrojnú výrobu a ostatné kusové výroby. Kvalifikácia a skúsenosť boli zárukou kvality výroby a zníženia počtu nepodarkov,

Na zaúčanie robotníkov pre strojársky priemysel slúžilo školiace stredisko v Trnave s ročnou kapacitou okolo 1 200 zaučených robotníkov. Vyškoliť potrebný počet na celú päťročnicu by si pri takomto tempe vyžadovalo jedno desaťročie. Preto strojárske závody zvažovali možnosť zaúčania vo vlastných závodoch. Prekážkou zaškoľovania vo vlastnom závode boli zvýšené finančné náklady, s ktorými rozpočty nerátali. Vysielanie robotníkov na zaškolenie do českých strojárskych závodov sa tiež komplikovalo finančnými nákladmi. Ani výchova kvalifikovaných robotníkov prostredníctvom učňovských stredísk v Galante, Kriváň – ČKD

145 SNA, f. ÚV KSS, taj. Púll, šk 2461 a.j. 569. Mobilizácia a príprava pracovných síl pre kovopriemysel na Slovensku počas päťročného plánu.

146 Tamže.

147 SNA, f. ÚV KSS, taj. Púll, šk 2461. Mobilizácia a príprava pracovných síl pre kovopriemysel na Slovensku počas päťročného plánu.

v Martine a inde, nebola bez problémov. Učňovské strediská neboli finančne ani inak pripravené na zvládnutie výchovy takého počtu kvalifikovaných robotníkov.

Okrem nedostatku kvalifikovaných robotníkov zápasili existujúce a novostavané strojárske závody s nedostatkom technicko-administratívnych pracovníkov. Situácia bola katastrofálna v tom, že v závodoch s 2 500 – 3 000 zamestnancami pôsobili priamo vo výrobe v priemere 2 – 3 inžinieri. V strojárskych závodoch chýbali technicky vybavené kancelárie s konštruktérmi na prípravu výroby. V Martine bolo na prípravu výroby potrebných 100 konštruktérov, ale v roku 1950 ich mal závod len 18.[148] Rovnako kritický bol nedostatok inžinierov-technikov. Za obdobie celej päťročnice bolo potrebných 3 500 nových technických síl. Priemyselné školy a vysoké školy technického smeru boli schopné vyškoliť ani nie polovicu (1 500) nových technických síl za predpokladu, že absolventi strojníckeho, hutníckeho a elektrotechnického smeru na vysokých školách budú po skončení pracovať v strojárstve.[149]

V roku 1951 bola nasledovná potreba absolventov vysokých škôl a ich predpokladané krytie:[150]

Odbor	Potreba	Krytie
stavebné inžinierstvo	470	58
strojné inžinierstvo	216	52
elektro inžinierstvo	86	45
banské inžinierstvo	45	–
poľnohospodárske inžinierstvo	386	38
lekárstvo	385	196
zverolekárstvo	126	–

Podobná situácia existovala aj pri saturovaní strojárstva absolventmi stredných odborných dvojročných škôl. V roku 1951 bol dopyt na 5 431 absolventov, ale školy ich mohli uspokojiť iba počtom 2 078. Ešte vyššia bola požiadavka na počet absolventov stredných odborných škôl do priemyselnej výroby, a to 8 200 absolventov. Školy príslušných odborov (elektrotechnický, strojársky, chemický, stavebný a banícky) mohli však vyškoliť len 2 348 absolventov.[151]

V rokoch 1950 – 1953 potreboval kovopriemysel na Slovensku okolo 2 000 administratívnych úradníkov (účtovníkov, plánovačov, kalkulantov a iných). Potrebu týchto pracovníkov mali kryť jednak stredné obchodné školy po zmene učebných osnov a tiež doškoľovacie ústavy a školy práce.

Pomoc českých inžinierov a technikov strojárskym a hutníckym závodom na Slovensku

148 SNA, f. ÚV KSS, taj. Púll, šk 2461 a.j. 569.
149 Tamže.
150 SNA, f. ÚV KSS, taj. Púll, šk 2460 a.j. 552.
151 Tamže.

bola schodnou a rýchlou cestou zaúčania, ale tiež s určitými problémami. Českí odborníci boli spravidla zaradení do rovnakých platových tried, v akých boli v domácich českých podnikoch. Zaradenie bolo obyčajne vyššie o jednu alebo aj viac tried, aké bolo bežné na Slovensku. Platové zvýhodnenia formou rôznych príplatkov vytváralo určitú rivalitu na pracoviskách, vyplývajúcu z podstaty ľudskej psychiky a správania. Kvalifikovanosť robotníkov v českých strojárskych závodoch sa približovala k 70 % (68 %), kým na Slovensku bolo v roku 1951 cieľom plánovacích inštitúcií dosiahnuť 58 %. Ešte väčšie rozdiely boli v energetike, kde bol pomer 79,4 % odborných robotníkov v Čechách a 56,5 % na Slovensku. V presnom strojárstve bol pomer 55 : 34,3 %, v ľahkom strojárstve 47,8 : 34,3 %, v chémii 48,3 : 37,7 %, v drevárstve 49,3 : 36,8 %.[152] Prirodzene, že väčšia kvalifikovanosť robotníkov v českom strojárstve mala historické korene a slovenské priblíženie si vyžadovalo niekoľko desaťročí. Začiatkom 50. rokov spôsobovala rozdielna úroveň na Slovensku značné problémy v kooperácii výroby s českými závodmi, napríklad pri výrobe tankov T-34.

Po úpravách päťročného plánu v roku 1951 nebolo postačujúce krytie požiadaviek ťažkého strojárstva, baníctva a hút na pracovné sily prostredníctvom náborov a kampaní organizovaných orgánmi štátnej správy. Preto sa zrodil nápad o presune pracovných síl z odvetví ľahkého priemyslu, obchodu, komunálnych podnikov a administratívy do sektorov ťažkého priemyslu. Do konca roka 1951 sa mali uvoľniť mužské pracovné sily z priemyslu výživy (6 500 osôb), obchodu (4 000 osôb), komunálnych podnikov (3 000 osôb) a administratívy (15 000 – 20 000 osôb).[153] Na sledovanie náboru a mobility pracovných síl sa vytvorilo Poveríctvo pracovných síl, ktoré riadilo nábor a presuny.

Novým javom v mobilite pracovných síl bola od konca 40. rokov minulého storočia veľká fluktuácia a absencia v zamestnaní. Časté striedanie zamestnania spôsobili viaceré faktory. Medzi najčastejšie patrili možnosti poskytnutia ubytovania, nespokojnosť s odmeňovaním, dochádzanie do práce a iné. O tom, že nešlo o zanedbateľný problém, svedčia nasledujúce údaje o mobilite pracovných síl v dôležitých závodoch ťažkého strojárstva na Slovensku za obdobie januára 1951. V priebehu tohto jedného mesiaca nastúpilo v 15 závodoch ťažkého strojárstva 4 784 nových zamestnancov a odišlo 1 637. Najväčší pohyb bol v závode BEZ Bratislava, kde nastúpilo 42 nových, ale odišlo 131 pracovníkov, v závode K. J. Vorošilova Dubnica nastúpilo 236 a odišlo 55, v Mostárni Brezno nastúpilo 212 a odišlo 160, v Závode J. V. Stalina v Martine nastúpilo 290 a odišlo 41, v Omnii Kubra nastúpilo 27 a odišlo 34.[154]

Vysoká fluktuácia bola v baniach, najmä u brigádnikov. V januári 1951 nastúpilo do zamestnania v baniach a hutách 1 308 pracovníkov a odišlo 758 pracovníkov. Najväčší pohyb bol v handlovských a nováckych uhoľných baniach. Za mesiac (9. február – 16. marec 1951) v handlovských baniach nastúpilo 752 a odišlo 611 brigádnikov. V nováckych uhoľných baniach (od začiatku roku 1951 do 16. marca 1951) prišlo 187 a odišlo 137 pracovníkov.[155] Vysokú absenciu vykazovali aj handlovské a novácke uhoľné bane. Podieľali sa na nej brigádnici a pohybovala sa od 20 – 30 percent mesačne.[156] Absencia a fluktuácia sa znižovali až od polovice 50. rokov v súvislosti s bytovou výstavbou v mestách s ťažkým stro-

152 Tamže.
153 SNA, f. ÚV KSS, taj. Púll, šk. 2461.
154 SNA, f. ÚV KSS, taj. Púll, šk 2461 a.j. 571.
155 Tamže.
156 SNA, f. ÚV KSS, taj. Púll, šk 2459.

járskym priemyslom a úpravami miezd po menovej reforme v júni 1953 a ďalšími sociálnymi opatreniami.

So zvyšovaním výroby ťažkého priemyslu v rokoch 1950 – 1952 sa zvyšovali aj nároky na nerastné suroviny a energiu. Československo bolo na nerastné suroviny chudobné. Pre svoj rozvoj dovážalo železnú rudu, farebné kovy, naftu, bavlnu, kaučuk a ďalšie suroviny. České krajiny, okrem ťažby čierneho uhlia na Ostravsku a dvoch ďalších lokalít, nedisponovali väčším bohatstvom nerastných surovín potrebných pre hutníctvo a strojárstvo. Podobne aj Slovensko, okrem ťažby hnedého uhlia na Hornej Nitre, pri Modrom Kameni a ťažby rúd farebných kovov v Slovenskom rudohorí, neťažilo iné nerasty.

Využívaniu domácich surovín sa pripísal dôležitý význam po uvalení embarga západných štátov na vývoz farebných kovov, bavlny, kaučuku a ďalších „strategických" surovín do Československa a ľudovodemokratických štátov. Náhrada za dovoz sa mala zabezpečiť ťažbou z vlastných zdrojov. Na to bol potrebný geologický prieskum, lebo podľa dobového názoru neboli 2/3 územia Československa geologicky preskúmané. Geologický prieskum v roku 1950 ukázal na možné zásoby železných rúd v stredných Čechách a Slovenskom rudohorí (Rudňany, Mlynky), farebných kovov v oblasti Sloviniek. Prieskum sledoval odkrytie zásob nafty, uhlia, pyritov, farebných kovov a stavebných materiálov. Stranícke a štátne orgány mu venovali mimoriadnu pozornosť po roku 1950 častým prerokovávaním tejto otázky. V rámci Ústredného geologického ústavu vznikol oblastný Slovenský geologický ústav v Bratislave. Na pomoc boli prizvaní sovietski odborníci – poradcovia. Napriek tomu sa nedarilo odkryť významnejšie náleziská surovín pre hutnícku a strojársku výrobu. Sovietski poradcovia (Larčenko, Iljin, Morozov) videli príčiny predovšetkým v subjektívnych faktoroch (nedostatky vo výchove geológov, organizácii prieskumu, plánovaní a nedostatočnom spojení s výrobou).[157] Hlavný sovietsky predstaviteľ v RVHP A. Mikojan odmietal argumenty československých predstaviteľov o nedostatku surovín potrebných na výrobu tovarov s veľkou spotrebou kovov a iných materiálov, napríklad na stavbu lodí v Komárne, s tvrdením, že Československo má dostatok surovín (železnej rudy, rúd farebných kovov), ale ich plne nevyužíva. Tento názor si osvojil aj J. V. Stalin, ktorý v prítomnosti A. Čepičku a sovietskeho politbyra 23. júla 1951 v Moskve na svojej dači uviedol: „*Miestne zdroje surovín v ľudovodemokratických štátoch nie sú zďaleka využité. Známe zdroje nie sú plne využívané a včas nie sú vykonané opatrenia k odhaleniu nových zdrojov. Tak ako poznám geologické pomery v ČSR, je v nej ďaleko viac nafty, uhlia a iných surovín, ako je dnes známe a sa ťaží. Je ešte mnoho nafty na južnej Morave a Slovensku. Rovnako rudné bohatstvo napríklad v Krušnohorí nie je plne zužitkované. Som presvedčený, že v ČSR sú takmer všetky farebné kovy a prísady nutné k výrobe ušľachtilej ocele a k legovaniu (napríklad molybdénu). Je však potrebné, aby sa vláda dôslednejšie zaoberala otázkou plného využitia miestnych zdrojov a urobila dôrazné a včasné opatrenia k náprave. Ďalej je nutné zabrániť plytvaniu drahocennými surovinami (nahradiť zariadenia z farebných kovov vo verejných zariadeniach). Ak sa bude takto nakladať s farebnými kovmi, tak nikdy aj pri zvýšení vlastnej ťažby nebude možné kryť potreby výroby.*"[158]

157 NA Praha, f. KSČ – ÚV, 02/5, sv. 27. a.j. 98.

158 NA Praha, f. Komisia na prešetrenie politických procesov v období 1949 – 1954 I, sv. 2, a.j. 12. Správa Dr. A. Čepičku o jednání na předsednictvu ÚV KSSZ v Moskve 23. 7. 1951 adresovaná A. Novotnému v apríli 1956. A. Čepička referoval Stalinovi a ďalším o výsluchoch po zatknutí Slánského, Gemindera a iných. Touto úlohou v Moskve bol poverený K. Gottwaldom. Kritika ČSR vznikla v súvislosti s informáciou Malenkova, že suroviny dovážané zo ZSSR do ČSR by mali pokryť potreby. Čepička hovoril o zvýšení výroby v roku 1951. Najmä zbrojnej, kde zvýšené

Prirodzene, že A. Čepička informoval prezidenta K. Gottwalda o sovietskych názoroch na surovinovú základňu.

Slovensko sa v rokoch 1951 – 1952 podieľalo 71 percentami na ťažbe železných rúd a produkcia železa z domácich surovín predstavovala 20 – 22 percenta. Ťažba rúd farebných kovov sa od roku 1949 do roku 1953 zdvojnásobila (z 207 523 ton na 464 178 ton), ale nedosiahla predpokladané množstvo. Slovenské železné rudy a rudy farebných kovov boli chudobné na obsah kovov. Preto na ich využitie bola potrebná výstavba upravovní – hrudkární s veľkými investičnými nákladmi. Nedarilo sa plne naplniť ani plány ťažby hnedého uhlia v Handlovej a Novákoch. Aby sa funkcionári zodpovední za ťažbu vyhli kritike a odvolaniu z funkcií, skresľovali a nadhodnocovali množstvo vyťaženého uhlia. V roku 1953 existovali úvahy, že na východnom Slovensku treba geologický výskum zamerať na využitie nerastného bohatstva a s jeho využitím urýchliť rozvoj Prešovského kraja. Od roku 1953 sa prieskum zintenzívnil na objavenie ložísk uhlia, aby sa zlepšila celková bilancia ťažby uhlia v republike. V polovici roka 1954 oznámilo riaditeľstvo uhoľného prieskumu v Turčianskych Tepliciach štátnym orgánom objavenie ložiska lignitu (sloj 32 m) a polosideritov (železnej rudy) v okolí obce Vyšné Nemecké a Sejkov, severne od Sobraniec. Správa riaditeľstva bola podkladom uznesenia vlády z júna 1954 o spustení ťažby uhlia a železnej rudy na východnom Slovensku. Ďalší geologický prieskum v roku 1955 spochybňoval pôvodné závery o zásobe 42,6 mil. ton lignitu a 16,4 mil. ton polosideritu. Výskum pokračoval aj v rokoch 1956 – 1958 a pôvodné závery sa dostali do bilančných správ pre druhú päťročnicu a plánov RVHP. Až vo februári 1959 bola zrušená klasifikácia ložísk z roku 1954 a ložiská boli označené za nerentabilné na ťažbu. Na prieskum a banské stavby v Sejkove a Vyšnom Nemeckom vynaložil štát okolo 70 mil. Kčs. Okrem toho vznikli morálne škody, pretože o predpokladanej ťažbe sa urobila veľká propagácia.[159] Celý prípad skončil vyšetrovaním trestného činu sabotáže pracovníkov geologického prieskumu, ktoré sa ešte koncom roka 1959 neskončilo. Tento príklad zavádzania bol výnimočný v tom, že vládne (vláda, Ministerstvo palív) a stranícke (Byro ÚV KSS) orgány uverili tomu, čomu chceli uveriť, že Slovensko a celá ČSR disponuje veľkým nerastným bohatstvom, ale ho plne nevyužíva. Geológovia, ktorí robili prieskumy, nadhodnotili zásoby ložísk, aby unikli obvineniam zo sabotáže a podobne. Konštatovanie o straníckom prístupe k riešeniu úlohy „*v prípade neúspechov alebo chýb nezatajovať tieto pred stranou*“, malo iný obsah v roku 1954 ako neskôr, hoci nemožno celkom vylúčiť ani zámer novotnovského vedenia dať v rokoch 1958 – 1959 aj iný rozmer tomuto prípadu.

Začiatkom roku 1953 analyzovali v Predsedníctve ÚV KSS príčiny neplnenia plánov výroby v ťažkom priemysle, ktoré sa od roku 1950 niekoľkokrát zvyšovali. Na predsedníctve sa prvýkrát hovorilo „o nedostatkoch a disproporciách“ v národnom hospodárstve a úlohách na ich odstránenie. Za disproporcie bolo označené: zaostávanie geologického prieskumu, nedostatočná palivová základňa, nízke využitie (výstavba) vodných elektrární, poma-

úlohy nie sú pokryté surovinami. Stalin kritizoval čs. vládu, že nerobí opatrenia na odstránenie ťažkostí vo výrobe a zásobovaní. V tejto súvislosti sa sarkasticky vyjadril na adresu predsedu čs. vlády A. Zápotockého, že keď sa píšu romány, neostáva mnoho času na to, čo sa má robiť. (A. Zápotocký bol autorom niekoľkých románov z prostredia robotníckeho hnutia na Kladne. A túto skutočnosť kritizoval Stalin.) Okrem toho Zápotockému Stalin vytkol, že bol a zostane odborárom.

159 SNA, f. ÚV KSS, K. Bacílek, šk. 2314. Stanovisko byra ÚV KSS k problémom prieskumu na východnom Slovensku zo 17. 8. 1959, Stanovisko a dôvodová správa k problémom, ktoré sa vyskytli pri prevádzaní geologického prieskumu železnej rudy a lignitu na východnom Slovensku.

lá štandardizácia a typizácia v strojárskej výrobe a výrobné zameranie závodov ťažkého strojárstva, nedostatok pracovných síl a nivelizácia v odmeňovaní.[160] Analýza existujúcich problémov z februára 1953 neviedla k odstráneniu alebo zmierneniu, ale ešte k väčšiemu vyhroteniu, ku ktorému výrazne prispela menová reforma začiatkom júna a tiež vznikajúca ekonomická kríza v celom hospodárstve, ktorej sa v dobovom slovníku hovorilo „disproporcie medzi rozvojom ťažkého a ľahkého priemyslu, priemyslom a poľnohospodárstvom". Koncom decembra 1953 Predsedníctvo ÚV KSS prerokovalo Správu o rozvoji strojárstva na Slovensku. Správa kriticky hodnotila predchádzajúci vývoj, keď uvádzala, že od roku 1945 vzniklo na Slovensku 31 nových závodov a 13 rozšírilo výrobu. Napriek tomu strojárstvo neplnilo hlavnú funkciu ďalšej industrializácie a technického rozvoja ďalších odvetví národného hospodárstva. Vytvorila sa situácia, že vystavané haly neboli vybavené strojovým zariadením, pretože nebol vyriešený výrobný program. V postavených halách (Vígľaš, Hriňová, Tlmače, Hronec, Kysucké Nové Mesto) sa nevyrábalo. Problémy vznikli aj v tom, že v závodoch (Tlmače, Kysucké Nové Mesto, Košice, Vígľaš, Komárno) neboli postavené zlievarne, kovárne, nástrojárne. Za potrebami zaostala výstavba skladových priestorov, administratívnych budov a ciest. V mnohých strojárskych závodoch bola nedostatočná technická úroveň zapríčinená nedostatkom technikov, ktorí by zvládali technológiu výroby, organizáciu a ekonomiku, napokon aj veľká fluktuácia pracovných síl spôsobená zanedbaním výstavby bytov, zdravotnej starostlivosti a ďalších faktorov. Ďalšia časť Správy o rozvoji strojárenstva na Slovensku obsahuje zoznam 13 závodov, v ktorých treba v priebehu roka 1954 riešiť naliehavé úlohy výrobného zamerania, kompletizáciu a finalizáciu výroby.[161] Keďže uvedené závody boli riadené Ministerstvom strojárstva z Prahy, sa Rezolúciou o strojárstve, schválenou predsedníctvom, požadovalo zostaviť záväzný katalóg so stanovením výrobného zamerania, kompletizovať závody a riešiť ďalšie problémy uvedené v správe. Predsedníctvo ÚV KSS uložilo K. Bacílkovi, aby správu predložil Politickému sekretariátu ÚV KSČ. Reakciou sekretariátu ÚV KSČ na rezolúciu bolo obvinenie jej autorov J. Bránika (predsedu Slovenského plánovacieho úradu) a J. Púlla (predsedu Zboru poverenikov) zo slovenského buržoázneho nacionalizmu. Najväčší obrat v súvislosti s rezolúciou o strojárstve urobil prvý tajomník ÚV KSS K. Bacílek, ktorý najprv s ňou súhlasil a po procese s G. Husákom v apríli 1954 vyhlásil, že slovenský buržoázny nacionalizmus sa prejavuje aj v hospodárstve.

A tak namiesto riešenia vecných problémov, ktoré vznikli aj z objektívnych príčin v tom smere, že také tempo rozvoja ťažkého strojárstva v rokoch 1950 – 1953, aké diktovali plány pri nedostatku kvalifikovaných pracovných síl, výrobných kapacít, potrebných surovín – hlavne špeciálnych druhov ocele pre zbrojnú výrobu a ďalších materiálov, a pri nedostatočnej výstavbe bytov a iných sociálnych zariadení, nebolo možné naplniť. Rôzne improvizácie a časté zmeny vo výrobe prinášali veľké materiálne a finančné straty. Neschopnosť orgánov komunistickej strany v Bratislave a v Prahe navrhnúť riešenie plánovacím a výkonným (ministerstvám) inštitúciám, malo za následok, že krízové javy sa ešte viac vyhrocovali a materiálne straty zväčšovali.

Optimistické pohľady na ekonomicko-sociálny vývoj v rokoch 1949 – 1953 sa rýchlo menili, najmä od začiatku roka 1950, keď sa zmenili pôvodné plány päťročnice. So zvyšovaním výrobných plánov ťažkého strojárstva sa urýchľovali aj sociálne premeny. Vládnuca garni-

160 SNA, f. ÚV KSS, Zasadanie Predsedníctva ÚV KSS 7. – 8. 1. 1953, a.j. 830.

161 SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, 31. 12. 1953, a.j. 852, Správa o rozvoji strojárenstva na Slovensku.

túra stalinských komunistických funkcionárov nebola schopná na začiatku 50. rokov koncepčne riešiť otázky ekonomicko-sociálneho rozvoja. Spôsoby, ktoré presadila, sa zakladali na ideologických šablónach o zostrovaní triedneho boja vo vnútornom vývoji, ako hlavného procesu, od ktorého sa odvíjajú ostatné. Kritická sebareflexia vlády komunistickej strany nebola možná pre ideologické videnie sveta. Studená vojna politikou konfrontácie takému videniu napomáhala a ho zdôvodňovala. Urýchľovanie sociálnych premien administratívnymi spôsobmi sa odvíjalo od nebezpečenstva vojnovej konfrontácie medzi dvoma protikladnými blokmi. Komunistický systém a režim sa od svojho vzniku usiloval likvidovať nielen skutočných, ale aj potenciálnych nepriateľov. Za nepriateľov považoval vrstvu bohatých roľníkov a živnostníkov a všetky ostatné vrstvy späté so súkromným vlastníctvom a súkromným podnikaním.

5.
Začiatok ekonomickej a sociálnej krízy

Vysoké tempo priemyselnej výroby v rokoch 1950 – 1953, a najmä budovanie ťažkého strojárstva a hutníctva, bolo spojené s vysokými investičnými nákladmi, ktoré spolu so zvyšovaním vojenských výdavkov vyčerpali ekonomiku Československa. Aby sa predišlo krachu, vedenie komunistickej strany a štátu pripravovalo od polovice roka 1952 menovú reformu. Československá vláda sa v auguste 1952 obrátila na Stalina so žiadosťou, aby sovietska vláda vyslala odborníkov na prípravu menovej reformy a zrušenie lístkového prídelového systému. Následne prišla do Československa skupina šiestich špecialistov na čele s námestníkom ministra financií ZSSR I. D. Zlobinom, ktorý predtým pripravoval menovú reformu v Rumunsku a Bulharsku. V novembri 1952 prezident republiky K. Gottwald a predseda vlády A. Zápotocký požiadali Stalina, aby v Sovietskom zväze vytlačili nové bankovky a vyrazili nové čs. mince. Menovú reformu uskutočňovalo nové vedenie štátu v polovici roka 1953.

V marci 1953 nastali v Československu zmeny vo vedení KSČ a štátu. Po smrti K. Gottwalda, 14. marca 1953, sa stal prezidentom republiky A. Zápotocký, ktorý bol súčasne hlavným veliteľom armády. Za predsedu vlády bol vymenovaný V. Široký. Funkcia predsedu KSČ bola zrušená a riadením sekretariátu ÚV KSČ bol poverený A. Novotný, ktorého zvolili v septembri 1953 za prvého tajomníka ÚV KSČ. Na Slovensku bol za prvého tajomníka ÚV KSS vymenovaný K. Bacílek, od roku 1952 bol ministrom národnej bezpečnosti. Ministrom národnej obrany zostal až do roku 1956 A. Čepička, napriek tomu, že jeho pozície po Gottwaldovej smrti (bol zaťom K. Gottwalda) slabli. Oslabenie pozícií súviselo so znižovaním významu armády, zmierňovaním napätia medzi USA a ZSSR. Okrem toho sa pozície A. Čepičku zmenšili potom, keď sa po X. zjazde KSČ dostal do nemilosti N. S. Chruščova.

Menová reforma, pripravovaná od augusta 1952, sa uskutočnila v dňoch 1. – 4. júna 1953. Zároveň bol zrušený lístkový prídelový systém ako pozostatok vojnového hospodárstva. V čase menovej reformy boli v pohotovosti všetky ozbrojené zložky: armáda, polícia a jednotky Ľudovej milície. Armáda zabezpečila v súčinnosti s orgánmi ministerstva dopravy rozvoz peňazí do 19 krajských a potom aj okresných skladov a strážila ich. Ministerstvo národnej obrany vyčlenilo dopravné prostriedky – osobné a nákladné autá, motocykle a autobusy – a spolu s ďalšími ozbrojenými zložkami strážili krajské a okresné výbory komunistickej strany v celom štáte. Okrem toho vyslalo Ministerstvo národnej obrany do všetkých krajov dôstojníkov generálneho štábu, ktorí boli v kontakte s krajskými tajomníkmi komunistickej strany a sledovali priebeh menovej reformy. Vedenie KSČ a štátu vydalo z obáv pred nepokojmi množstvo pokynov orgánom KSČ a štátnej správy, aby *„intenzívne sledovali reakčné živly“* a ozbrojeným zložkám rozkazy potlačiť prípadné nepokoje.

Menovou reformou si mohla každá rodina vymeniť na jedného člena maximálne 300 nových korún v pomere 5 : 1, zvyšok peňazí menili v hotovosti v pomere 50 : 1. Peniaze ulo-

žené v sporiteľniach sa vymieňali diferencovane podľa výšky vkladu v pomere 5 – 10 – 25 – 50 : 1. Počas menovej reformy sa vo viacerých mestách Československa prejavili nepokoje. Na ich potlačenie v Plzni bolo nasadených 1 900 vojakov čs. armády a ďalšie ozbrojené sily. Vojaci boli nasadení aj v Ostrave na stráženie Krajského výboru KSČ. Na Slovensku došlo v šiestich prípadoch k nepokojom menšieho rozsahu ako v Čechách, a vo viacerých závodoch robotníci prerušili prácu na znak nespokojnosti, ale armáda nemusela zasahovať. Hoci pominuli vlády Stalina a Gottwalda, metódy tvrdých represií pokračovali, čomu nasvedčovali po potlačení nepokojov súdne procesy, v ktorých účastníkov tvrdo potrestali.

V samotnej armáde bol priebeh menovej reformy pokojný. Po výmene peňazí bola priemerná mesačná mzda pracovníka v štátnom sektore na Slovensku 1 021 Kčs a príjem družstevníka okolo 400 Kčs. Plat nadporučíka, veliteľa čaty bol 1 687 Kčs (v starej mene 7 350 Kčs) a plat kapitána 1 800 Kčs (predtým 8 400 Kčs).[162] Platy nižších dôstojníkov armády boli aj po menovej reforme vyššie o 600 – 800 Kčs ako platy iných štátnych zamestnancov a o 1 000 – 1 200 Kčs vyššie ako plat družstevníka. Zvyšovanie príjmov všetkých obyvateľov štátu v rokoch 1953 – 1954 sa uskutočnilo znižovaním cien základných životných potrieb, pretože ceny potravín boli bezprostredne po menovej reforme vyššie ako ceny na voľnom trhu v čase prídelového systému.

Obyvateľstvo na Slovensku predložilo na výmenu v hotovosti 11,5 mlrd. korún, za ktoré dostalo 422 103 milióna nových korún a 2 miliardy korún boli uložené v sporiteľniach. V priemere vymenil slovenský občan 3 329 starých za 121 nových korún, teda zhruba o dve tretiny menej ako bola horná hranica 300 Kčs na jednu osobu. K tomu treba dodať, že z 3,4 milióna obyvateľov Slovenska takmer stotisíc občanov mohlo meniť svoje peniaze iba v pomere 50 : 1.[163] Bol to výsledok triednej politiky voči tzv. vykorisťovateľským silám, ako sa dobovo označovali bývalí podnikatelia, živnostníci a majetnejší roľníci. Menová reforma vytvorila kuriózne situácie, keď peniaze občana, ktorý šetril celý život a uschovával ich doma, sa znehodnotili tak, že mu ostala iba nepatrná suma, alebo u roľníkov, ktorí odpredali dobytok štátu pred 15. májom a dostali vyplatené v novej mene 50 – 60 Kčs za kravu.

Menovú reformu vydával komunistický režim za ozdravné opatrenie, ktorým sa mali likvidovať nezaslúžené zisky povojnových šmelinárov. V skutočnosti zasiahla menová reforma hlavne pracujúce vrstvy – robotníkov a roľníkov. V dôsledku vyčerpania štátnych zdrojov vznikla ekonomická kríza so sociálnymi nepokojmi, hlavne kvalifikovaných robotníkov vo veľkých mestách. Proti politike KSČ otvorene vystúpili tí, ktorých režim považoval za svoju oporu. Menová reforma hlboko zasiahla aj do života členov jednotlivých roľníckych družstiev, najmä tých, ktorí po nátlaku vstúpili do JRD v roku 1952 a jar roku 1953 sa stala prvým rokom ich spoločného hospodárenia. Výmena peňazí ich zastihla v čase pred žatvou a predajom obilia, z ktorého mala pochádzať väčšia časť príjmov. Družstevníci sa dostali do zložitej existenčnej situácie, ktorú riešili hromadným vystupovaním z družstiev. Najmä v Prešovskom kraji sa po menovej reforme zastavila kolektivizácia poľnohospodárstva. Plány na založenie nových JRD, zostavené na začiatku roka 1953, sa nerealizovali.

V rokoch 1953 – 1955 sa znížil na Slovensku počet JRD o 268, z toho najviac v Prešovskom kraji, kde zostalo zachovaných len 27. V ostatných krajoch sa nerozpadli celé družstvá, ale premenili sa na menšinové tým, že z družstva vystúpili stáli členovia. V takýchto

162 BÍLEK, J.: Československá armáda a menová reforma. In: *Historie a vojenství*, roč. 44, 1995, č. 1, s. 88.
163 SNA, f. Poveréníctvo financií 1953, a.j. 144, S/PSP-16.

družstvách nemal kto zobrať úrodu v lete a na jeseň 1953. Len brigádnickou pomocou armády a škôl sa darilo zachrániť aspoň časť úrody obilia a okopanín. V roku 1951 pomáhalo poľnohospodárstvu (JRD a ŠM) 14 000 vojakov pri žatve. O rok neskôr pri žatve pomáhalo 18 000 vojakov a v jesenných prácach pri zbere zemiakov a repy pracovalo 37 000 vojakov.[164] Nedisponujeme údajmi za rok 1953, ale v súvislosti so vzniknutou situáciou rozpadu družstiev možno predpokladať, že pomoc armády formou brigády bola trojnásobne vyššia oproti roku 1952. V Prešovskom kraji vznikla rozpadom družstiev kritická situácia, ktorú sa Predsedníctvo ÚV KSS rozhodlo riešiť mimoriadnou finančnou pomocou vo výške 10 milión korún na nákup osív a hnojív a na ošatenie rodín družstevníkov, ktorí vystúpili z JRD.[165]

Keď Sovietsky zväz ohlásil v druhej polovici roka 1953 „nový kurz" politiky „zameraný na maximálne uspokojovanie potrieb ľudu", čs. vedenie sa k nemu prihlásilo. „Nový kurz" spočíval v spomalení investičných nákladov do ťažkého priemyslu, vojenských výdavkov a podpory odvetví, ktoré mali bezprostredný vplyv na životnú úroveň, vrátane poľnohospodárstva. Pre čs. vedenie bolo najťažšie zdôvodniť nesplnenie päťročnice, pokles životnej úrovne, veľké nadnormatívne zásoby v hodnote niekoľkých miliárd tovarov nízkej kvality ležiacich na skladoch, ktoré boli vyrobené, aby sa splnil ukazovateľ hrubej výroby. Veľkým prekvapením boli nepokoje vo veľkých priemyselných centrách počas menovej reformy a veľký rozsah vystupovania z JRD. Za účelom prekonzultovania krátkodobých ozdravných opatrení navštívil Moskvu prezident republiky A. Zápotocký. Základom pre rokovanie boli tézy Politického sekretariátu ÚV KSČ z 2. augusta 1953 o úlohách strany a vlády v najbližšom období. Predseda vlády V. Široký poslal prostredníctvom sovietskeho veľvyslanca v Prahe A. Bogomolova tézy sovietskemu vedeniu, aby ich posúdilo a vyjadrilo svoje pripomienky. V sovietskej odpovedi sa uvádzalo, že majú za cieľ odstrániť nedostatky a stanoviť ďalšie úlohy pre KSČ. Sovietska odpoveď bola fakticky tvrdou kritikou politiky KSČ v minulom období. Na prvom mieste sovietska strana vyčítala, že KSČ nedoceňovala materiálne postavenie robotníckej triedy, čo dokumentovala tým, že priemerná mzda robotníkov sa v rokoch 1950 – 1953 znížila o 13 percent a životná úroveň poklesla o 20 percent.[166]

Za nedostatočné považovala sovietska strana opatrenia navrhnuté v tézach na zlepšenie postavenia robotníckej triedy. Navrhla znížiť vojenské výdavky v nasledujúcom roku a ďalšie opatrenia, ktoré by zvýšili životnú úroveň. Odporučila znížiť export mäsa, cukru a iných komodít a viac zásobovať vnútorný trh. Ďalej zvýšiť výrobu ľahkého priemyslu a znížiť nadnormatívne zásoby tovarov.

Druhý veľký okruh pripomienok sa dotýkal poľnohospodárstva. Sovietska strana konštatovala, že v dôsledku nízkych investícií trpí československé poľnohospodárstvo nedostatkom strojového vybavenia. KSČ bola kritizovaná za to, že nevenuje dostatočnú pozornosť roľníkom a družstevníkom. Vytýkala zlé postavenie družstevníkov v porovnaní so súkromnými roľníkmi. Konštatovala, že vystupovaniu z družstiev nemožno brániť, lebo bolo zapríčinené vážnymi nedostatkami. Celkové hodnotenie poľnohospodárskej politiky KSČ vy-

164 PEŠEK, J.: *Armáda dělnické moci v Československu 1948 – 1960*. Praha 1988, s. 127.
165 SNA, f. ÚV KSS, šk. 850, Zasadanie Predsedníctva ÚV KSS 12. 11. 1953.
166 Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope, c.d., s. 794-795.

znievalo veľmi pesimisticky v tom, že „*československí súdruhovia nemajú presnú predstavu o postavení* (roľníkov a družstevníkov – pozn. autora) *a najbližších úlohách na dedine*“[167].

Sovietska strana odporúčala, aby sa v roku 1954 konali komunálne voľby, keďže zloženie národných výborov nevychádzalo z volieb, ale z menovania. Ďalšie sovietske pripomienky sa vzťahovali na kritiku vnútrostraníckej situácie v KSČ s návrhom na ideové a organizačné upevnenie. V rámci toho mala KSČ viesť boj proti sociáldemokratizmu, masarykizmu a buržoáznemu nacionalizmu.[168] Sovietske odporúčania na vnútorné upevnenie KSČ označil prvý tajomník ÚV KSČ A. Novotný na decembrovom zasadaní ÚV KSČ v roku 1953 za prvoradé úlohy, lebo oslabenie ideologickej a ideovo-výchovnej práce medzi komunistami a pracujúcimi viedlo podľa neho k prejavom nespokojnosti počas menovej reformy a živelnému pohybu družstevníkov. Vplyv nepriateľských ideológií spôsobil nespokojnosť v odmeňovaní robotníkov, ako hlavný prejav pôsobenia sociáldemokratizmu. Na podmienky Slovenska rozviedol boj proti nepriateľským ideológiám na zasadaní ÚV KSS v decembri 1953 jej prvý tajomník K. Bacílek. Vyzdvihol hlavne boj proti buržoáznemu nacionalizmu, čo bolo aktuálne v čase prípravy veľkého súdneho procesu so slovenskými buržoáznymi nacionalistami s Dr. G. Husákom a spol. Nutnosť boja proti buržoáznemu nacionalizmu Bacílek zdôvodňoval existujúcimi nedostatkami vo všetkých sférach, vrátane hospodárskej oblasti.

Sovietska kritika KSČ obsiahnutá v „Pripomienkach k tézam Politického sekretariátu ÚV KSČ o súčasnej ekonomickej a politickej situácii v Československu a úlohách strany a vlády v najbližšom období“[169] mala za následok, že pôvodné tézy boli niekoľkokrát upravované a napokon sa stali základom referátu A. Zápotockého na zasadaní ÚV KSČ o úlohách v súčasnej situácii zo 4. septembra 1953, a potom sa premietli do vládneho vyhlásenia z 15. septembra 1953. Vládnym vyhlásením sa zmierňovalo tempo výroby v ťažkom priemysle, vrátane zbrojnej výroby a zníženia počtov armády. Od 1. novembra sa znížil početný stav čs. armády o 22 000 vojakov. Na vládne vyhlásenie nadväzovalo „Nariadenie ministra financií a poľnohospodárstva o finančnej pomoci družstvám a súkromným roľníkom“.

Veľká pozornosť postaveniu robotníkov v sovietskych odporúčaniach vyplývala z toho, že sovietske kolektívne vedenie bolo zaskočené a prekvapené demonštráciami a nepokojmi počas menovej reformy v Československu. Po vypuknutí nepokojov robotníkov v Berlíne a zásahu sovietskej armády sa sovietski predstavitelia obávali, aby nespokojnosť nenabrala ešte väčších rozmerov a nedestabilizovala situáciu v celom sovietskom bloku. Paradoxom sovietskej kritiky na adresu československých predstaviteľov bola skutočnosť, že sovietska strana kritizovala násilnú kolektivizáciu a vôbec roľnícku politiku KSČ, ktorá bola výsledkom napodobnenia sovietskych metód. Podobne aj v ďalších otázkach týkajúcich sa prednostného rozvoja ťažkého priemyslu na úkor odvetví, ktoré bezprostredne súvisia so životnou úrovňou, veľkých vojenských výdavkov na zbrojenie a armádu a ďalších. V podstate sovietska strana kritizovala všetko to, čo v rokoch 1950 – 1953 považovala za hlavné princípy socialistickej výstavby ľudovodemokratických krajín. Hľadanie vlastnej koncepcie rozvoja bez kopírovania sovietskeho modelu nebolo prípustné ani po Stalinovej smrti. Z týchto príčin sa „nový kurz“ v politike KSČ nestal medzníkom destalinizácie s kritickým pohľadom

167 Tamže, s. 497.
168 Tamže, s. 798.
169 Tamže, s. 794-800.

na minulosť a budúcnosť Československa. Bolo tomu tak aj preto, že najvyšší predstavitelia komunistickej strany – A. Novotný, prezident republiky A. Zápotocký, predseda vlády V. Široký – boli spätí s nezákonnosťami v minulosti a kritika minulosti by určite viedla aj ku kritike ich politickej zodpovednosti za represie. Z obáv pred stratou mocenských pozícií odsunulo československé vedenie proces rehabilitácií o niekoľko rokov neskôr, fakticky na začiatok 60. rokov.

Tvrdú sovietsku kritiku čs. vedenia zo začiatku augusta 1953 treba vidieť v súvislostiach prvej etapy destalinizácie v ZSSR. Hnacím motorom etapy sto dní od smrti Stalina do zatknutia L. Beriju v auguste 1953 bola dvojica sovietskych politikov – L. Berija a G. Malenkov. „Nový kurz" v sovietskej zahraničnej politike sa prejavil paradoxne nátlakom na ortodoxných stalinistov, aby odstúpili z funkcií. Na sovietsky nátlak bol v Maďarsku odvolaný M. Rákosi a predsedom vlády sa stal I. Nagy. Pod sovietskym tlakom kritiky bola otrasená pozícia stalinistu W. Ulbrichta v NDR. Kurz „urýchlenej výstavby socializmu" v NDR nastolený Stalinom v roku 1952 viedol po neúspešnom pokuse o zjednotenie Nemecka túto krajinu do hlbokej ekonomicko-sociálnej krízy. Nespokojnosť občanov NDR sa prejavovala masovými útekmi do SRN, v dôsledku čoho vznikol nedostatok pracovných síl v priemysle a poľnohospodárstve, a destabilizácia ekonomicko-sociálnych pomerov. Na existujúcu situáciu nemalo sovietske vedenie jednotný názor. Staro-nový minister zahraničných vecí V. Molotov navrhoval len určité korektúry „urýchlenej výstavby" so zlepšením životnej úrovne. G. Malenkov a L. Berija zastávali radikálne odlišné stanovisko spočívajúce v tom, že existencia NDR nie je trvalo udržateľná a zo sovietskeho hľadiska ani účelná. Východiskom riešenia tejto situácie bolo zjednotenie Nemecka na „buržoázno-demokratickom základe" a vytvorenie Nemecka ako mierumilovného a neutrálneho štátu. L. Berija predložil sovietskej vláde návrh na ozdravenie situácie v NDR, pretože kurz budovania socializmu považoval za nesprávny. Plány na zjednotenie Nemecka pochovali nepokoje v Berlíne 16. – 17. júna 1953. Tie vznikli v dôsledku zvýšenia noriem pre robotníkov o 10 percent. Dotýkalo sa to hlavne stavebných robotníkov v Berlíne a potom ďalších, približne v troch stovkách východonemeckých miest. Na zvládnutie nepokojov zasiahli jednotky sovietskej armády umiestnené v NDR. Po potlačení nepokojov (nie povstania) sa opäť upevnila pozícia W. Ulbrichta. Stalo sa tak aj preto, že v ZSSR už slabla pozícia L. Beriju. Do popredia sa dostával N. Chruščov, ktorý vyvinul iniciatívu na odvolanie Beriju, pod zámienkou, že pripravuje sprisahanie. Pre svoje plány získal aj Malenkova, čím vzniklo nové zloženie mocenskej špičky pozostávajúcej z Chruščova, Molotova a Malenkova. Po zatknutí Beriju sa stal prvým mužom N. Chruščov a mocenské centrum v ZSSR sa presunulo zo štátnych orgánov (vlády) na stranícke orgány. Berija zohral v období od marca do polovice augusta pozitívnu úlohu v destalinizácii. Chruščov, ktorý bezprostredne po Stalinovej smrti nepatril medzi užšie mocenské centrum, hoci stál na čele straníckeho aparátu, sa obával Beriju najmä potom, keď predložil materiály o nesprávnej národnostnej politike na Ukrajine, v Bielorusku a pobaltských republikách. Obavy Chruščova spočívali v tom, aby sa na verejnosť nedostali informácie o jeho podiele na zločinoch na Ukrajine z pozície prvého tajomníka komunistickej strany. Aby tomu zabránil, inicioval odvolanie Beriju z dôvodov prípravy sprisahania.[170]

170 Berija prirodzene žiadne sprisahanie nepripravoval. Po zatknutí vysokými armádnymi funkcionármi na predsedníctve komunistickej strany v auguste 1953 bol väznený a v decembri popravený. Postava L. Beriju bola v soviet-

V Československu, podobne ako v ZSSR, sa začal po Stalinovej smrti zápas o moc vo vedení strany a štátu. Boj o moc vo vedení bol súčasne o tom, či mocenským centrom budú štátne alebo stranícke orgány. Súperenie bolo personifikované medzi prezidentom republiky A. Zápotockým a prvým tajomníkom ÚV KSČ A. Novotným. Výhrady A. Novotného začali po verejných prejavoch A. Zápotockého pri otvorení Kličavskej priehrady a Stěžeroch v auguste 1953, kde prezident uviedol, že JRD nemožno bezhlavo zakladať, ale najprv treba existujúce ekonomiky upevniť a potom zakladať nové, a družstevníkom nemožno brániť odchodu z JRD. Prejavy prezidenta vyvolali búrku nevôle Novotného a aparátu komunistickej strany, ktorý sa hlavnou mierou podieľal na násilných metódach zakladania JRD. Názory A. Zápotockého o prvoradej úlohe konsolidovať JRD plne korešpondovali so sovietskym stanoviskom vyjadreným k tézam o najbližších úlohách strany a vlády. A. Zápotocký, ktorý sa postavil na čelo „nového kurzu" vyjadroval postoj, aby boli centrom moci štátne orgány (vláda, ministerstvá) a komunistická strana aby pôsobila hlavne v ideovej oblasti a masovopolitickej práci. Rozdielne názory medzi Zápotockým a Novotným sa dotýkali len dvoch oblastí: tempa kolektivizácie a kompetencií straníckych a štátnych orgánov. V ostatných ekonomických a politických otázkach sa zhodovali.

Sovietsku neadresnú kritiku o vplyve sociáldemokratizmu obsiahnutú v pripomienkach k tézam Politického sekretariátu ÚV KSČ A. Novotný personifikoval s A. Zápotockým, sociálnodemokratickým funkcionárom pred vznikom KSČ. Po prejave Zápotockého 14. marca 1954, pri prvom výročí smrti Stalina a Gottwalda, A. Novotný prešiel do protiútoku. Nesúhlas Novotného vyvolala skutočnosť, že Zápotocký v rokoch 1953 – 1954 hľadal paralelu politiky podobnej so sovietskou novou ekonomickou politikou (NEP) z roku 1921, v ktorej V. I. Lenin navrhol viaceré opatrenia na oživenie výroby a trhu. Lenin nepovažoval v NEP-e kolektivizáciu poľnohospodárstva za bezprostrednú úlohu. Mocenský spor riešila Moskva, ktorá pozvala 6. – 8. apríla 1954 čs. delegáciu v zložení Zápotocký, Novotný, Dolanský, Čepička. Delegáciu informovala o „zločinoch" L. Beriju. Podporila A. Novotného a kritizovala Zápotockého, čím rozhodla, že prvým mužom v štáte bude prvý tajomník ÚV KSČ a mocenským centrom stranícke orgány. Novotného podporil N. S. Chruščov, ktorý sa stal prvým tajomníkom ÚV KSSZ a svojich súperov – Beriju (zatkli a popravili), a Malenkova odstavil na vedľajšiu koľaj a napokon aj z funkcie.

Kritiku A. Zápotockého neskôr prívrženci A. Novotného interpretovali ako „určitú kolísavosť". V roku 1961 tajomník ÚV KSČ J. Hendrych uviedol v prejave pri výročí založenia KSČ, že názory Zápotockého obsahovali *„niektoré aspekty, uplatnenie ktorých by v politike strany a pri rozvoji krajiny nevyhnutne viedlo k závažným chybám a ťažkostiam... boli tendencie podceňovať prednostný rozvoj ťažkého priemyslu. Bol to určitý ústup pred ťažkosťami, ktoré sme mali riešiť po menovej reforme v lete 1953. A celkovo šlo vôbec o určité kolísanie v základných otázkach diktatúry proletariátu a podceňovanie úlohy strany."*[171]

---

skych dejinách rozporná. Jeho podiel na zločinoch možno posudzovať len v kontexte ostatných členov vedenia. Bol zástancom tvrdých represívnych metód a vykonávateľom zločinov Stalina. Niesol spoluvinu za mnohé zločiny, napr. vraždy poľských dôstojníkov v Katyni a Ostaškove, za vysídlenie národov na Sibír v čase vojny, popravy odporcov Stalina a iné. Súčasne po Stalinovej smrti prepustil 1,25 milióna politických väzňov, revidoval prípad „lekárov", mingreľský prípad represií v Gruzínsku, inicioval prehodnotenie národnostnej politiky vrátane obsadzovania kľúčových funkcií Rusmi v neruských zväzových republikách. K tomu treba prirátať aj návrh na riešenie nemeckej otázky, ktoré sa nemohlo vyvíjať podľa jeho predstáv. Viaceré návrhy Beriju v roku 1955 prevzal do svojho arzenálu N. Chruščov a interpretoval destalinizáciu podľa svojich subjektívnych predstáv.

171 Na čele s KSČ za nové víťazstvá socializmu a komunizmu. Bratislava 1961, s. 32; Referát J. Hendrycha. Za života A.

Nepokoje v lete 1953 v súvislosti s menovou reformou a vystupovanie roľníkov z družstiev sa predĺžili aj na jeseň 1953. V roku 1954 nastal útlm rozpadu JRD aj z toho dôvodu, že vládne opatrenia čiastočne otupili nespokojnosť a tiež z dôvodu, že zdĺhavými administratívnymi opatreniami sa návrat k súkromnému hospodáreniu stával nemožným. Na otvorené prejavy nespokojnosti v čase menovej reformy a pohyby v JRD reagovala rozhlasová stanica Slobodná Európa, ktorá vo vysielaní pre Československo prešla od frontálnej kritiky komunistického režimu k podpore demokratických požiadaviek. Nepokoje hodnotila ako dielo neorganizovanej „ľudovej opozície schopnej politickej akcie", a propagácii požiadaviek ľudovej opozície podriadila svoju činnosť. Z predstáv o existujúcej ľudovej opozícii vznikla operácia „Prospero", ktorá spočívala v rozhlasovej podpore opozície v Československu na vlnách rozhlasovej stanice Slobodná Európa, ktorú financovali USA. Rozhlasová kampaň prebiehala od júla 1953. Na podporu opozície vznikla aj operácia pod názvom „Veto". Spočívala vo vypustení 12 miliónov neriadených balónov z územia SRN nad územie Československa.[172] Balóny vypúšťali letáky rôznych formátov s protikomunistickým obsahom s cieľom podporiť opozičné sily. Akciu z územia SRN organizoval Výbor križiackeho ťaženia za slobodu, neskôr Výbor pre Slobodnú Európu. Výbor sa považoval za americkú súkromnú organizáciu, ktorá posiela „posolstvo a tlačové správy, o ktoré by československý ľud mal záujem".

Rozširovanie letákov nad celým územím Československa zosilnelo pred komunálnymi voľbami v júni 1954. V správe krajskej správy Štátnej bezpečnosti v Bratislave sa uvádzalo, že 14. júna 1954 bolo v Bratislavskom kraji zachytených 170 balónov s 2 502 letákmi rôznych druhov. Medzi nimi bol aj leták s názvom *Kandidátka ľudovej opozície*.[173] Kandidátka obsahovala desať demokratických požiadaviek, o naplnenie ktorých mala ľudová opozícia bojovať. Išlo o nasledovné požiadavky: odbory odborárom, viac peňazí, menej rečí, 40-hodinový pracovný týždeň, právo roľníkov vystupovať z JRD, zrušiť povinné dodávky roľníkov štátu, menšie podniky do rúk súkromníkov, stavať byty pre rodiny, viac slobôd robotníkom, viac právomoci samosprávam (národným výborom), zlepšiť zásobovanie tovarmi bežnej potreby. Štátna bezpečnosť a všetky ozbrojené zložky mali nariadené hlásiť výskyt balónov a letákov a zabezpečiť, aby čo najmenej letákov ostalo medzi obyvateľstvom. Zatajovanie sa považovalo za trestnú činnosť. Československá vláda protestovala nótami proti narúšaniu čs. vzdušného priestoru. V protestnej nóte z mája 1954 sa uvádzalo, že balóny sú *„pokusom amerických úradov a amerických podvratných organizácií o vmešovanie do vnútorných záležitostí a porušovania čs. vzdušného priestoru"*. Odmietala tvrdenie americkej strany, že balónová akcia je dielom súkromnej organizácie. Zodpovednosť vlády USA nemôže podľa čs. stanoviska zmenšiť okolnosť, že na uskutočnenie provokácie boli využité súkromné osoby a organizácie. Išlo o pokus zasahovať do vnútorných vecí Československa a ovplyvniť voľby do národných výborov.[174] Neriadené balóny pohybujúce sa silou vetra od západu na východ ohrozili životy a zdravie občanov a boli vážnou prekážkou civilnej leteckej dopravy. Po havárii čs. dopravného lietadla severovýchodne od Popradu 18. januára 1956 sa čs. vláda ob-

Zápotockého (zomrel roku 1957) nebola kritika jeho údajného sociáldemokratizmu verejná.

172 BLAIRE, M.: *Promarněná příležitost Československa a rok 1956*. Praha 2001, s. 220.

173 SNA, f. ÚV KSS, taj. David, šk. 2245, a.j. 105.

174 NA Praha, f. ÚV KSČ, 02/5, sv. 85, a.j. 217.

rátila na medzinárodnú organizáciu civilného letectva, aby sa zasadila o zákaz vypúšťania balónov ohrozujúcich civilnú dopravu.

Na protest čs. vlády z 5. mája 1954 odpovedala americká strana nótou 24. mája 1954. Nóta vyjadrovala oficiálne americké stanovisko a uvádzalo sa v nej, že akcia vypúšťania balónov bola podniknutá *„súkromnou organizáciou, a ani vláda USA, a ani úrady v Západnom Nemecku nemali na nej účasť. USA pevne stoja na stanovisku, že ľudia musia mať možnosť voľného styku, ak majú národy žiť v mieri a slobode. Voľba balónikov, ako prostriedku nadviazaní stykov, nasvedčuje tomu, že čs. vláda naďalej pripravuje ľud o možnosť slobodného styku s ostatnými národmi, o slobodnú výmenu myšlienok a slobodné prijímanie necenzurovaných správ. Letáky zanesené do Československa vyjadrujú záujem americkej verejnosti na zlepšení blaha čs. ľudu. Naproti tomu čs. vláda tvrdí, že letáky boli podvratné a poburujúce. Preto sa zdá, že v očiach terajšieho režimu v Československu je rozprava o konkrétnych krokoch na zlepšenie údelu jednoduchého človeka svojou povahou podvratná.“*[175] Aká bola účinnosť operácií na podporu ľudovej opozície? Odpovedať na túto otázku predpokladá vedieť, aká bola sledovanosť rozhlasového vysielania Slobodnej Európy. Možno povedať, že rušenie vysielania komunistickému režimu nepriateľských staníc zo zahraničia dosahovalo až 75 – 80 percent z celkového vysielania na stredných a krátkych vlnách Slobodnej Európy. Ani vypustenie miliónov letákov adresovaných ľudovej opozícii sa nestalo podnetom konkrétnej akcie. Propaganda v Československu využila skutočnosť, že viacerí občania v dotyku s balónmi boli zranení, a vyzývala k opatrnosti a nedôvere k celej akcii. Mylná bola aj analýza o ľudovej opozícii. Nepokoje vznikli ako reakcia na znehodnotenie úspor občanov a násilné metódy kolektivizácie, ale neprerástli do otvorenej akcie s politickými požiadavkami. Vo vedení spoločnosti boli stále živé spomienky na tvrdé represie, ktoré postihli všetky sociálne vrstvy po prevrate v roku 1948. Taktiež si pamätali na skutočnosť, ako tvrdo reagoval režim na nepokoje v Plzni, keď po ich potlačení pripravil niekoľko súdnych politických procesov. Súčasne treba podčiarknuť, že ozdravné opatrenia v rokoch 1953 – 1954 zabránili dlhodobým nepokojom. Z hľadiska dlhodobejšej perspektívy boli ozdravné opatrenia určitými korekciami predchádzajúcej ekonomicko-sociálnej politiky. Zmiernenie medzinárodného napätia ukončením vojny v Kórei a obnovením rokovaní medzi Západom a Východom na Berlínskej konferencii v januári 1954 a potom na konferencii v Ženeve, sa krátkodobo prejavilo aj v zmiernení vnútorného napätia v Československu.

175 NA Praha, f. ÚV KSČ, 02/5, sv. 85, a.j. 217, Nóta veľvyslanectva USA čs. vláde z 24. 5. 1954.

Predseda vlády A. Zápotocký (zľava), minister zahraničných vecí V. Široký a prezident K. Gottwald na pražskom letisku 11. marca 1953 po návrate z pohrebu J. V. Stalina v Moskve

V. Široký pri skladaní sľubu predsedu vlády pred prezidentom A. Zápotockým v marci 1953. V pozadí v uniforme minister národnej bezpečnosti armádny generál K. Bacílek

Pomoc armády jednotným roľníckym družstvám pri obrábaní pôdy (1951)

Pomoc vojakov baniam Ostravsko-karvinského revíru (1952)

Tank T- 34 vyrábaný od roku 1952 v závode J.V. Stalina v Martine

Hufnica 122 mm vyrábaná v Dubnici

Slávnostný pochod vojenskej jednotky pri návšteve prezidenta republiky A. Zápotockého v Bratislave 20. júna 1953. V strede V. Široký, vpravo A. Zápotocký, vľavo K. Bacílek

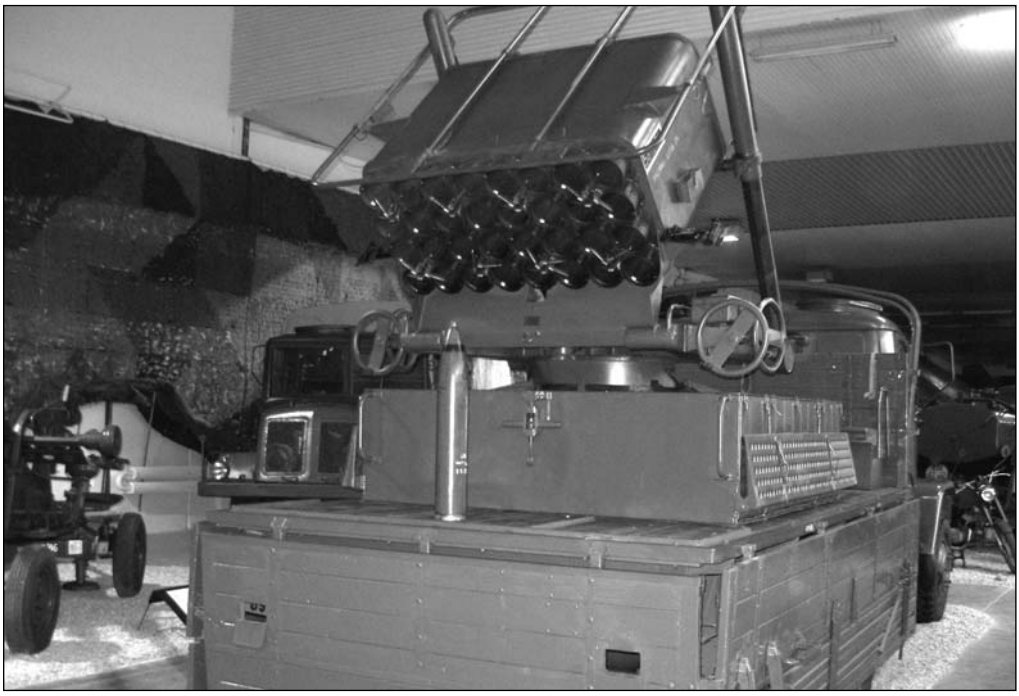

Raketomet 130, vz.51 na podvozku Praga V3S vyrábaný v Dubnici

RAST JADROVÉHO POTENCIÁLU MOCNOSTÍ V ROKOCH 1945 – 1968 (POČET NÁLOŽÍ)						
rok	USA	ZSSR	Veľká Británia	Francúzsko	Čína	Spolu
1945	6	0	0	0	0	6
1949	235	1	0	0	0	236
1953	1 436	120	1	0	0	1 557
1964	31 308	5 221	310	4	1	36 844
1968	29 452	9 399	280	36	35	39 202

Jadrový potenciál mocností v rokoch 1945 – 1968

Československá generalita počas vojenského cvičenia v roku 1955. Zľava genpor. J. Zeman, náčelník HPS, hlavný sovietsky poradca ČSĽA genplk. N.N. Gusev, prezident republiky a hlavný veliteľ ČSĽA A. Zápotocký, minister národnej obrany arm. gen. A. Čepička, náčelník GŠ gen. Kratochvil

ZÁVER

V priebehu druhej svetovej vojny štáty protihitlerovskej koalície (ZSSR, USA, Veľká Británia) sa len zriedkavo a nepriamo vyjadrovali o svojich záujmových sférach v budúcnosti. Skutočné ciele skrývali pred svojimi partnermi. Preto sa o nich možno dozvedieť len v rôznych súvislostiach s formovaním predstáv o povojnovom usporiadaní Európy. Sovietsky záujem o strednú a juhovýchodnú Európu možno bližšie identifikovať s jeho postojmi k plánom vytvorenia veľkých federatívnych štátov v geografickom priestore medzi ním a Nemeckom. Plány federatívnych štátov sa zrodili vo Veľkej Británii, ako reakcia na nestabilnosť pomerov v strednej Európe v medzivojnovom období, z dôvodov zložitých národnostných pomerov a sporov o hranice štátov vytvorených po prvej svetovej vojne. J. V. Stalin spočiatku súhlasil s návrhmi na vytvorenie federácií, ale roku 1943 ich už kategoricky odmietal, pretože federácia v strednej a juhovýchodnej Európe by bola prekážkou prenikania ZSSR do tejto oblasti. Vytváraniu sfér vplyvu mala zabrániť dohoda o „sebaobmedzení" (self – deying ordinance) medzi Veľkou Britániou a ZSSR, ktorá bránila uzatvárať týmto štátom spojenecké zmluvy s malými štátmi s platnosťou aj na povojnové obdobie, a týmto spôsobom vytvárať sféry vplyvu. Z tejto zásady sa vymykala československo-sovietska zmluva z 12. decembra 1943, s uzavretím ktorej Veľká Británia súhlasila. USA sa odmietavo stavali k deleniu sfér vplyvu a kritizovali britskú koloniálnu politiku. Záujem USA o strednú Európu nebol zreteľný a výraznejšie sa prejavil až v povojnovom období, keď ZSSR porušoval zásady jaltských dohôd o koaličných vládach v štátoch strednej a juhovýchodnej Európy.

V súčasnosti nemožno potvrdiť, že by prenikanie ZSSR do strednej a juhovýchodnej Európy postupovalo podľa vopred pripraveného plánu, z ktorého vyplynul komunistický systém v tej podobe, ako ho poznáme z jeho neskoršej existencie. Zahraničná politika J. V. Stalina mala improvizovaný charakter s dvoma konštantami v čase vojny a v rokoch 1945 – 1948, a to: vytvorenia bezpečnostného pásu z ľudovodemokratických štátov, ktorý by chránil západné hranice ZSSR. Spojenecké zmluvy týchto štátov so ZSSR a navzájom medzi sebou dávali bezpečnostné záruky ochrany západných hraníc. Podpory komunistických strán, vrátane KSČ, sa zmenili na priame zasahovanie po založení Informbyra v septembri 1947. Zasahovanie zosilnelo najmä potom, keď komunistické strany ľudových demokracií sa stali vládnymi stranami.

Verbálne ohlásenie vzniku železnej opony a studenej vojny W. Churchillom bolo v marci 1946 skôr predvídavou prognózou vývoja v najbližších rokoch a bipolárneho rozdelenia Európy po prevrate v Československu, Berlínskej krízy 1948 – 1949 a založení Severoatlantickej aliancie v apríli 1949. Za medzníky studenej vojny nepochybne možno považovať vyhlásenie Trumanovej doktríny, Marshallov plán na americkej strane a založenie Informbyra, prevzatie monopolu moci komunistickými stranami v štátoch ľudovej demokracie, vznik Rady vzájomnej hospodárskej pomoci na strane druhej. Boli poznačené vzďaľovaním sa veľmocí a ich spojencov od seba a bipolárnym rozdelením Európy do dvoch politicko-hospodárskych a vojenských blokov.

Povojnové zmeny mocenských elít sa uskutočnili v niekoľkých etapách. Vyradenie predstaviteľov vojnovej Slovenskej republiky z politického života sa uskutočnilo po skončení

vojny potrestaním za zradu a kolaboráciu retribučnými súdmi a ukončilo sa v prvej polovici roka 1948. Koalícia vlády komunistov s občianskymi stranami v rokoch 1945 – 1948 sa skončila prevratom komunistov vo februári 1948. Komunisti prevrat pripravovali od volieb v roku 1946 vo viacerých alternatívach. Kriminalizovaním predstaviteľov Demokratickej strany po voľbách sa vedenie komunistickej strany usilovalo skompromitovať vedúcich predstaviteľov DS a vyradiť ich z politického života, čoho prejavom bola po prevrate tzv. očista, ktorú uskutočňovali akčné výbory obrodeného Národného frontu. Odpor proti novému režimu slabol aj vďaka emigrácii vedúcich predstaviteľov občianskych strán. Na Slovensku najvýraznejším prejavom odporu bola činnosť Bielej légie v rokoch 1948 – 1952. Prevratom vo februári 1948 utrpela autorita Komunistickej strany Československa, jej lídri boli v očiach západnej demokratickej spoločnosti považovaní za nespoľahlivého koaličného partnera, za predĺženú ruku Moskvy. Prevrat v Československu sa dostal na pôdu OSN prostredníctvom čs. veľvyslanca Jána Papánka. Svetová verejnosť sa tak dozvedela o sovietskom zasahovaní do záležitosti Československa. Po prevrate nasledovala vlna politickej emigrácie, čím sa zúžili podmienky protikomunistického odporu na Slovensku.

Nepriateľ v radoch komunistickej strany sa „objavuje" v súvislosti so sovietsko-juhoslovanským konfliktom roku 1948. Konflikt sa stupňoval do hrozivých rozmerov a svoju úlohu v ňom zohrali aj spojenci ZSSR. Z ťaženia proti „titoizmu" bola odvodená kampaň proti tzv. slovenským buržoáznym nacionalistom, ktorá sa zmenila na vnútropolitický boj medzi dvoma nevyhranenými skupinami vo vedení Komunistickej strany Slovenska. V tomto zápase „duch studenej vojny" do popredia posunul radikálnych funkcionárov vo vedení. Rozhodujúca bola sovietska podpora skupiny vo vedení KSS, ktorá obvinila konkrétnych funkcionárov zo slovenského nacionalizmu a ťaženie proti nemu bolo súčasťou široko založenej sovietskej kampane proti „titoizmu". K radikálom, ktorí vo vedení KSS rozpútali pohon na slovenských buržoáznych nacionalistov, patrili V. Široký a J. Ďuriš. Prejavmi radikalizmu odpútavali aj pozornosť od svojich „hriechov" z roku 1941, keď pred brnianskym gestapom vypovedali o ilegálnej činnosti komunistickej strany na Slovensku, pričom tieto skutočnosti boli známe určitému okruhu funkcionárov KSČ a sovietskym predstaviteľom. Predseda KSČ K. Gottwald spočiatku odolával vonkajším tlakom (M. Rákosiho z Maďarska a sovietskych poradcov) a nechcel pripustiť obvinenia proti V. Clementisovi a iným s argumentom, že vysokých funkcionárov pozná dlhý čas. Začiatkom roka 1950 Gottwald podľahol tlaku sovietskych poradcov, ktorí spolu s čs. štátnou bezpečnosťou získali voľné pole pôsobenia vo „výrobe" veľkých politických procesov s vysokými funkcionármi komunistickej strany. Politický proces s G. Husákom sa konal v roku 1954, keď ťaženie proti „titovcom" už stratilo na medzinárodnej aktuálnosti a do popredia vystúpili politické zápasy vo vedení KSČ a KSS.

Nemecká otázka už na začiatku studenej vojny patrila v Európe k tým, ktoré boli zdrojom nezhôd, konfliktov a hrozili počas prvej Berlínskej krízy v rokoch 1948 – 1949 prerásť do vojny. Vznik dvoch nemeckých štátov s odlišným politickým systémom a vzťahom USA a ZSSR k nim sa citlivo dotýkal aj Československa. Pomoc SRN v rámci Marshallovho plánu bola v ZSSR a krajinách jeho bloku interpretovaná ako pomoc pri znovuvyzbrojovaní a ohrození bezpečnosti strednej Európy. ZSSR a s ním aj štáty jeho bloku nerobili rozdiely medzi hospodárskou a politicko-vojenskou integráciou SRN do západoeurópskych integračných štruktúr pri zdôvodňovaní vojnového nebezpečenstva. Konferencia o nemeckej otázke v Prahe za účasti ZSSR a štátov jeho bloku roku 1950 ukázala, že v SRN šlo skôr

v tom čase o odzbrojovanie, ako o vyzbrojovanie, a počet policajných síl vydávaných za armádu sa nemenil. Na konferencii vznikla dokonca situácia, že sovietsky minister zahraničných vecí musel „krotiť" niektorých predstaviteľov z ľudovodemokratických štátov pri formulovaní záverečného vyhlásenia. Aktivity odsunutých Nemcov z Československa do SRN, najmä po vzniku Sudetonemeckého landsmanšaftu, považovala čs. vláda za nepriateľské a heslá „práva na vlasť" za pokus o revanš. Návrhy Beriju a Malenkova na zjednotenie Nemecka z roku 1953 pochovali nepokoje vo Východnom Berlíne.

Studená vojna už na konci 40. rokov spôsobila zmeny v dislokácii čs. armády. Dve tretiny jednotiek a veliteľstiev boli dislokované na hranici so SRN a na Slovensku zostali nepočetné tylové jednotky. Prípravy na vojnu sa vystupňovali počas kórejskej vojny. Vojenskej sile sa začal pripisovať dôležitý význam pre politické rozhodovanie. Na oboch stranách bipolárneho rozdelenia sa rozkrútili veľké preteky v budovaní veľkých armád a zbrojných programov. Československo sa angažovalo v kórejskej vojne na strane komunistickej severnej Kórey viacerými spôsobmi, a to: vládnou pomocou v poskytnutí materiálnej pomoci formou dodávok obuvi, vojenského súkna, zdravotníckeho materiálu, vyslaním vojenskej poľnej nemocnice financovanej zo zbierok medzi občanmi. Nemocnica ostala v Kórei aj po podpísaní prímeria, ale sa zmenila na civilnú. Po skončení vojny sa Československo angažovalo v repatriačnej a dozornej komisii, ktoré dohliadali na dodržiavanie prímeria. V komisiách sa vystriedalo za obdobie 40 rokov okolo 600 dôstojníkov a generálov.

Neznámou kapitolou studenej vojny bola porada generálnych tajomníkov komunistických strán a ministrov obrany piatich ľudovodemokratických štátov v januári 1951 v Moskve za prítomnosti Stalina a sovietskych maršalov. Porada hodnotila priebeh kórejskej vojny a pomer síl v nej. V tejto súvislosti sa Stalin vyjadril, že Spojené štáty uviazli v kórejskej vojne a západné štáty nie sú ešte dostatočne vyzbrojené, a tak vzniklo 2 – 3-ročné obdobie výhodné pre svetové revolučné hnutie. Toto konštatovanie sa často vydáva za potvrdenie sovietskeho expanzionizmu na Západ. V súčasnosti nie je známe, žeby tieto plány boli podopreté aj konkrétnymi operatívnymi plánmi. Na záver porada schválila úlohu v budovaní armád na obdobie mieru a prípad vojny, úlohy zbrojného priemyslu a mobilizácie ľudských a materiálnych zdrojov v prípravách na vojnu. Na kontrolu plnenia záväzkov prijatých moskovskou poradou v januári 1951 vznikol Koordinačný výbor, ktorý bol najdôležitejším koordinačným orgánom pred vznikom Varšavskej zmluvy, prostredníctvom ktorého ZSSR ukladal ľudovodemokratickým štátom (Bulharsku, Maďarsku, Poľsku, ČSR, Rumunsku) konkrétne úlohy. Po smrti Stalina sovietski činitelia činnosť výboru kritizovali, že nárokmi na zbrojnú výrobu a budovanie armád sa ľudovodemokratické štáty ekonomicky vyčerpali.

Československá ľudová armáda na začiatku 50. rokov bola podľa veku mladá s nízkym percentom dôstojníkov so stredoškolským vzdelaním (len 30 percent), kým v medzivojnovom období maturita bola podmienkou získania dôstojníckej hodnosti. Vysokoškolské vzdelanie malo okolo 5 percent dôstojníkov. Tento stav sa v priebehu 50. rokov menil organizovaním vojenského školstva. Viac ako vzdelanie sa vyžadoval triedny pôvod a politická podpora komunistickej strany. Rozhodujúci vplyv na vedenie armády mali sovietski poradcovia, ktorých počet od nástupu ministra obrany A. Čepičku prudko rástol. Aj ich vplyvom v armáde sa zahniezdil antisemitizmus, ktorý vrcholil odsúdením na trest smrti gen. B. Reicina v procese s R. Slánským. Po nástupe ministra obrany A. Čepičku rýchlo postupovala sovietizácia čs. armády.

Blokáda informácií formou cenzúry, vyraďovania kníh nežiaducich autorov, obmedzova-

nie cestovania a vycestovania, zatváranie západných kultúrnych inštitúcií v Prahe a Bratislave, ťaženia proti západným veľvyslanectvám a zatvorenie západných konzulátov v Bratislave, opevnenie zelenej hranice a zamínovanie na úseku s Rakúskom a SRN bola pre bežného človeka a každodenný život najzreteľnejším a najviditeľnejším prejavom studenej vojny. K tomu sa pridružovalo rušenie západných rozhlasových staníc, Slobodnej Európy, Hlasu Ameriky, BBC a iných. Československo a všetky ľudovodemokratické štáty a ZSSR od roku 1950 vynaložili veľké finančné prostriedky na výstavbu rušičiek a ich prevádzku. Československo ročne vynakladalo okolo 20 miliónov korún na ich prevádzku (v rozpočte pod tajnou položkou R – 405). Tento stav trval do roku 1988, keď boli zrušené. Do uvedenej blokády významne zasiahla aj propaganda. „*Proti anglo-americkej propagande postaviť našu kontrapropagandu*", tak znela úloha roku 1950 v ťažení proti západným vplyvom. Skončil sa predaj západnej tlače v novinových stánkoch, prestali sa vydávať preklady literatúry západných autorov, nepremietali sa západné filmy, ale boli nahradené sovietskymi, ako aj literatúrou propagujúcou úspechy budovania socializmu v ZSSR, pseudovedeckými poznatkami genetiky a inými vednými disciplínami a literatúrou sovietskeho socialistického realizmu. Po súdnom procese s československými a francúzskymi občanmi v súvislosti s aférou okolo francúzskeho konzulátu bol zatvorený nielen francúzsky, ale aj britský a taliansky konzulát.

Politický systém a nový komunistický režim v Československu sa najprv upevnil schválením programového vyhlásenia vlády, schválený aj poslancami nekomunistických strán v marci 1948. Parlamentnými voľbami podľa jednotnej kandidátky obrodeného Národného frontu a zvolením K. Gottwalda za prezidenta republiky komunistická strana ovládla rozhodujúce nástroje zákonnej a výkonnej moci. Nasledovalo ovládnutie kádrovej práce a obsadzovanie dôležitých postov výlučne komunistami. Rôzne komisie a predsedníctva orgánov komunistickej strany rozhodovali o výkonnej moci nielen v centre, ale aj regiónoch. Studená vojna menila aj vzťahy medzi funkcionármi. Obavy, strach zo zatknutia alebo inej formy represie poznačili aj správanie funkcionárov KSČ. Predchádzajúce priateľské vzťahy boli zamenené chladným „súdružským" oslovovaním.

V ekonomickej štruktúre a ekonomických vzťahoch došlo v rokoch 1948 – 1953 k takým zmenám, ktoré svojím tempom nemali obdobu v predchádzajúcich desaťročiach 20. storočia. Zmeny sa uskutočnili politicko-mocenskými a administratívnymi opatreniami, nie prirodzeným vývojom. Industrializáciu Slovenska, ktorá sa vydávala za hlavný prostriedok riešenia slovenskej otázky v Československu, ovplyvnila studená vojna vo viacerých smeroch. Pôvodné plány spriemyselnenia Slovenska založené na využití domácich surovín a pracovných síl sa zmenili v rokoch 1950 až 1951 v takej miere, že z päťročného plánu schváleného v októbri 1948 zostalo len veľmi málo. Najväčšie štrukturálne zmeny industrializácie Slovenska vtlačila zbrojná výroba. Na Slovensku sa obnovila zbrojná výroba v rekonštruovaných závodoch, zničených na konci vojny, a budovali sa nové závody na výrobu a montáž tankov, delostreleckej techniky a munície. Z potrieb zbrojnej výroby sa začala roku 1951 realizovať investične náročná výstavba Hutníckeho kombinátu (HUKO) pri Košiciach, hlinikárne v Žiari nad Hronom a niklovej huty v Seredi. Výstavba HUKO bola po dvoch rokoch zastavená z viacerých príčin, okrem nedostatku investičných prostriedkov aj preto, že domáca surovinová základňa železnej rudy bola nepostačujúca a dovoz zo zahraničia v rozsahu potrieb bol nemožný. Druhým faktorom, ktorý ovplyvnil industrializáciu, jej štrukturálnu podobu, bola výstavba alebo rozširovanie existujúcich závodov, pre-

dovšetkým strojárskeho zamerania, výrobky ktorých boli určené na export do ZSSR v rámci plnenia sovietsko-československej obchodnej dohody z roku 1950. Príloha tejto dohody obsahovala zoznam 70 výrobkov určených na export v rokoch 1951 – 1955. Problematická v plnení dohody bola skutočnosť, že šlo o komodity veľmi náročné na spotrebu kovov a materiálu (riečnych lodí a remorkérov) a strojov veľkých rozmerov (bágrov, rýpadiel a iných), ktoré predtým čs. priemysel nevyrábal. Na Slovensku lodenice Komárno neplnili úlohy zamerané na stavbu riečnych lodí, remorkérov a neplnil sa ani plán výroby iných výrobkov ťažkého strojárstva, čo bolo predmetom častého rokovania Politického sekretariátu ÚV KSC, ale aj krajských orgánov komunistickej strany. Tretí dôležitý činiteľ, priamo pôsobiaci na budovanie štruktúry priemyslu, súvisel s úlohou, ktorú Československu prisúdila Rada vzájomnej hospodárskej pomoci (RVHP) pri vývoze strojov a zariadení do ľudovodemokratických štátov. Úlohu „strojárskej veľmoci", mohla úspešne plniť skôr veľmoc so surovinovými zdrojmi, než Československo chudobné na surovinové zdroje. Ale nedostatok surovín RVHP nezohľadňovala, preto sa využívali rudy chudobné na kov, upravované s veľkými finančnými nákladmi. Okrem toho, problém spočíval aj v tom, že ľudovodemokratické štáty nemali také komodity, aby mohli československý vývoz obchodne vyrovnať.

Studená vojna hrozila prerásť do skutočnej vojny, preto okrem budovania armády a zbrojného priemyslu pokračovali prípravy na vojnu aj inými spôsobmi. V rámci Štátneho plánovacieho úradu dôležité miesto patrilo úradu Branného hospodárstva (BH), ktorý mal veľké kompetencie v plánovaní zdrojov uprednostnením zbrojnej pred civilnou výrobou a vytváraní štruktúr pre prípad vojny. Na ten účel boli zo štátneho rozpočtu vydelené finančné prostriedky na prvé tri mesiace vedenia vojny, na pokrytie nákladov spojených s mobilizáciou – vystrojením a vyzbrojením armády.

Likvidácia súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov po prevrate vyplývala z podstaty politického systému. Ale tempo vlastníckych premien súčasne so sociálnym postavením veľkých skupín obyvateľstva ovplyvnila aj studená vojna. Likvidáciou vrstvy živnostníkov zanikla vrstva drobných súkromných podnikateľov v remeslách a službách. Stalo sa tak na základe administratívnych opatrení uprednostnením štátneho sektoru v dodávkach potrebných surovín a tiež tým, že sa zveličili údaje o podiele živnostníkov na čiernom obchode a z toho vyvodili závery o potrebe likvidovať živnostníkov, ako celok. Likvidácia drobných živnostníkov mala nepriaznivé dopady na fungovanie komunistického režimu, pretože štátne alebo komunálne podniky neboli schopné nahradiť ani rozsah, ani kvalitu činnosti živnostníkov. A v tomto sa veľmi markantne prejavilo zaostávanie štátov s komunistickým systémom za vyspelými štátmi. Nefungovanie služieb priznal prezident republiky A. Zápotocký v čase, keď sa prejavili príznaky ekonomicko-sociálnej krízy v roku 1954, ale samotným verbálnym priznaním sa problém nenapravil. Kolektivizácia poľnohospodárstva zmenila sociálne postavenie roľníkov. Z družstevníkov sa stali fakticky štátni zamestnanci s nízkymi a nepravidelnými príjmami za prácu v družstve. Ekonomický tlak na súkromných roľníkov v podobe vysokých povinných dodávok štátu za nízke ceny spôsobil útek roľníkov z pôdy, resp. vznik početnej vrstvy kovoroľníkov a stavoroľníkov, čo znamenalo, že roľníci sa zamestnali v priemysle, stavebníctve a pôdu obrábali za pomoci príbuzenstva. Týmto spôsobom si zvyšovali príjmy a odolávali ekonomickému tlaku pri zakladaní družstiev. Prirodzene, že skupina kovoroľníkov a stavoroľníkov sa grupovala predovšetkým z drobných roľníkov, ktorých po pozemkovej reforme v rokoch 1945 – 1948 bola výrazná prevaha na Slovensku. Kolektivizácia už na začiatku spôsobila sociálne problémy a prob-

lémy so zabezpečením výživy obyvateľstva, ktoré sa predĺžili na viac ako jedno desaťročie. Akciou „B" vysťahovaním z bytov v Bratislave a iných mestách bola postihnutá časť inteligencie, ktorá nevstúpila do služieb nového režimu (napríklad, advokáti, lekárnici).

Industrializácia Slovenska, výstavba a prestavba československého hospodárstva kládli vysoké nároky na pracovné sily, najmä kvalifikovaných robotníkov, inžinierov a administratívne sily. Slovensko disponovalo voľnými, ale nekvalifikovanými silami. Zvyšovanie plánov od roku 1950 v ťažkom strojárstve, hlavne v zbrojnom odvetví, narážalo na nedostatok kvalifikovaných robotníkov a ďalších pracovníkov, ktorých nebolo možné vyškoliť v krátkom čase. Mobilita pracovných síl na prechodné obdobie spôsobila problémy, ktoré sa prejavili veľkou fluktuáciou a absenciou pracovníkov v baniach a priemyselných podnikoch. Nereálne postavené plány, napríklad v ťažbe uhlia viedli k skresľovaniu skutočných výsledkov. Tlak na geologický výskum, aby odkrýval nové náleziská surovín, viedol k vykazovaniu nepodložených údajov z obáv z rôznych obvinení samotných geológov.

Vysoké tempo priemyselnej výroby s veľkými investičnými nákladmi vyčerpalo československú ekonomiku natoľko, že vedenie štátu od polovice roku 1952 pripravovalo novú menovú reformu, aby zabránilo krachu. Menová reforma na Slovensku ukázala, že hoci 300 nových korún bolo maximum, čo mohli občania výmenou v hotovosti v kurze 1 : 5 dosiahnuť, nedisponovali ani takouto malou sumou peňazí. Menová reforma vyvolala vlnu nespokojnosti, ktorú otvorene prejavili kvalifikovaní robotníci protestnými demonštráciami a štrajkami, hlavne v českých mestách a na Slovensku sa jej dôsledky prejavili masovým vystupovaním roľníkov z poľnohospodárskych družstiev. „Nový kurz" politiky ohlásený sovietskym vedením po smrti Stalina vyvolal rozpory v československom vedení medzi prezidentom republiky A. Zápotockým a najvyšším straníckym funkcionárom A. Novotným. Rozpory vyriešila Moskva roku 1954, keď sovietsky líder N. S Chruščov podporil A. Novotného a s ním aj prioritu straníckeho aparátu pred vládnymi inštitúciami. Ekonomickú a sociálnu krízu chcel A. Novotný vyriešiť ideologickým ťažením proti sociáldemokratizmu a buržoáznemu nacionalizmu. Nespokojnosť obyvateľov po menovej reforme rozhlasová stanica *Slobodná Európa* vydávala za hlas „neformálnej opozície" a podporovala opozičné sily. Podpora „neformálnej opozície" sa prejavila aj v podobe vysielania balónov s letákmi z územia Bavorska. Vysielanie neriadených balónov z územia SRN na územie Československa zosilnelo pred komunálnymi voľbami roku 1954. V nasledujúcich rokoch ich intenzita slabla aj z dôvodu, že sa nepodarilo „ľudovú opozíciu" podnietiť k výraznejším prejavom odporu.

Summary

Cold War, although not planned, was inevitable and unavoidable considering the fundamental contradiction between the US' liberal capitalism and the USSR' communist totalitarian regime. During the World War II, when the two superpowers with different political regimes made an alliance to fight the fascism, the contradiction seemed to be less palpable. In between 1946 – 1947 the wartime coalition of the Great Three (the US, the USSR, Great Britain) was falling apart. Relationships among the superpowers had been affected badly by the growing conflicts and escalated disputes, and started to deteriorate. The break up of the Great Three Coalition had an impact on the inside development in the countries within the Soviet sphere of influence. The Coalition Governments formed by the civil parties of the middle and the left wing parties that shared power with the Communists, were replaced by governments where communists held a monopolistic position. It is a collapse of coalitions and formation of the two opposing blocs in between 1946-1947 what the author sees as the beginning of Cold War. The end of Cold War corresponds with the collapse of communism.

Cold War, by its very nature, was an interaction of political, ideological, military, economical and geopolitical factors. It was a period of balancing on the brink of war in which nuclear weapons would be used, and in the 50-ies of the last century it was only the two superpowers – the USA and the USSR – which possessed nuclear weapons. Confrontation spread far beyond the superpowers themselves and the course of events brought their allies into confrontation, which soon became apparent on a regional level.

The author of the monograph analyses the period of years in between 1946 – 1954 in the three chapters, this analysis being based on bipolar policies pursued by the superpowers where Cold War is seen as an important milestone, and focusing on the impacts on Czechoslovakia as a country within the Soviet bloc, and on Slovakia mainly. In the author's view, the systematic way of getting the factors of bipolar nature interrelated with regional ones allows for a more complex understanding of its impacts on the sphere of politics, ideology, military and economy.

The Paris Peace Conference held in 1946 and resulting in signing the Peace Treaties with the five European states on 10. February 1947 served as an important international forum for communicating views and political standpoints of the Western and Eastern politicians after the WW II. On this occasion, the Czechoslovak delegation presented its claims against Hungary that had suffered a defeat. As for the Czechoslovak proposal, the crux of the matter lay in raising the issue of the Hungarian minority in Slovakia. The Czechoslovak delegation demanded from the superpowers – the USSR and the USA – to support a transfer of 200 000 ethnical Hungarians from Slovakia to Hungary since the mutual exchange of inhabitants, which was supposed to be a solution of the problem, had not produced the desired results. The requirement to transfer 200 000 inhabitants beyond the exchange complied with the aim to establish a national state of the Czechs and the Slovaks, with no national minorities, which would preclude the irredentist policy to be possibly adopted and pursued by the Hungarian minority in future. For different reasons, linked with power interests, neither the US nor the USSR supported the transfer of the ethnical Hungarians, and

called upon Czechoslovakia and Hungary to reach the settlement by mutual consent. The Paris Peace Conference was an international forum that revealed the discrepancies between the superpowers pursuing their power interests.

Czechoslovakia had become a part of the Soviet sphere of influence even before the end of war, by signing the Treaty of Alliance with the USSR in December 1943. No doubt was cast on the alliance with the USSR by any of the political parties that formed the National Front. Even the United States were considered to be an ally of Czechoslovakia, since the both countries developed economic relations and cooperation after the war. Due to the fact of having turned down the Marshall Plan, and in light of the cup d' êtat in February 1948 the relations between Czechoslovakia and the United States of America were suspended to minimum. What led to a breakdown of mutual relationship was the unresolved issue of compensations for the American property seized under socialization and nationalization in Slovakia, together with the contentious issue of recovery of the Czechoslovak gold.

After a coup d' état in February 1948 Czechoslovakia ranked among countries of the Soviet bloc that was beginning to take shape. The political regime of the Soviet type was established, with a monopolistic position of the Communist Party. In the Cold War atmosphere the ultra radical politicians of the Communist Party came to the fore. In the political trials in between 1949 – 1954 the ultra hard wing deprived their potential adversaries of positions of power. The coup d' êtat in February 1948 undermined the authority of the Communist Party of Czechoslovakia, as its leaders were in the western democracies seen as an unreliable political partner fed out of the hand of Moscow. The issue of the coup d' êtat was raised on the ground of the UN by the Czechoslovak UN ambassador Ján Papánek. That was when the wide world public found out about the Soviet interference in the domestic affairs of Czechoslovakia. The coup d'état was followed by a new massive wave of political emigration. Under conditions, when leaders of the civilian parties fled into exile, the anticommunist resistance movement in the country lost its strength and resources. There was causality between waging a campaign against "enemies" among the ranks of the Communist Party and an outbreak of the Soviet – Yugoslav conflict in 1948. The conflict escalated and was taking on huge dimensions, and it was also the USSR' allies who had their role to play in it. Based on the political, ideological and military Soviet – Yugoslav conflict a campaign against the so-called Slovak bourgeois nationalists was launched, which in 1951 turned into an intrastate struggle between the two leading streams in the Communist Party of Slovakia, each of them, however, having only a vague concept of what course of policy to take. In the atmosphere of Cold War it was the hard wing enjoying the Soviet support that gained the upper hand in this struggle. The radicals were represented by V. Široký and J. Ďuriš, who tried to make use of the ultra radical stand to distract attention from their own imperfection and shortcomings. Klement Gottwald, the Chairman of the Communist Party and the President of the Republic, at first tried to resist pressure from the Soviet advisors on security issues and from the Hungarian leader M. Rákosi, and was determined not to allow bringing the political cases of the prominent members of the Communist Party of Slovakia to trial. Later, however, he proved to be unable to withstand this pressure and gave the national security police a free hand to plot political trials.

A bipolar division of Europe into the political and military blocs of power was precipitated by the coup d' êtat in Czechoslovakia, as well as by the Berlin crisis of 1948 – 1949, and by founding the North Atlantic Treaty Organization in April 1949. Presenting the Truman

Doctrine and Marshall Plan by the Americans can be considered to be some of the milestones of cold war, just as establishing Cominform, or assumption of power by the communists in People's Democratic Republics, and establishing the Council of Economic Mutual Aid [RVHP] by the opposing bloc of power. The Korean War contributed substantially to militarization of Cold War since it was when military power acquired a new, considerable significance in relation to a decision making process. The Korean War triggered an arms race, encouraged the process of equipping armies with new weapon systems and enhancing strength of the armies, and stimulated development of the armaments industry and mobilization of natural and human resources for the armaments purposes.

The escalation of bipolar relations and a growing tension between the powers resulted in a number of incidents on the Czechoslovak western border with the Federal Republic of Germany [BRD]. Frequent interference and intrusions of the American aircraft and German air balloons in the Czechoslovak airspace were intended to put the effectiveness of the western border protection to a test, and could also be seen as an intimidation campaign waged from a position of strength, aimed at destabilization of the communist regime. On the Moscow session of Defence Ministers and General Secretaries of the Communist Parties of the People's Democratic Republics [Bulgaria, Czechoslovakia, Poland, Hungary, Romania] and the USSR in January 1951, with J. Stalin and the Soviet marshals being present, a decision was taken on the concrete tasks for the period of three years to come as for building up the armies and developing the arms industry. Within this period, the armies of the People's Democratic Republics were supposed to be equipped with new weapon systems and ready to wage war. To control whether the obligations imposed by the Moscow session are being met, the Coordination Committee was established, headed by the Soviet Marshal. This Committee had undoubtedly been the coordination authority of the paramount importance before the Warsaw Treaty was founded. It assigned concrete tasks to the states concerned, as for building up their armies and armaments industry.

The conclusions taken on the Session affected greatly the 5-year plan adopted in Czechoslovakia, bringing about fundamental changes and giving priority to development of heavy industries and armaments industry. In February 1951 the team of civil defence administration under the State Planning Authority conceived "The Project on the Maximum Armaments Production" for the upcoming three years. In this project, the concrete figures were released, specifying precisely how many cannons, howitzers, rocket launchers, mortars and how much ammunition should the arms factories in Slovakia produce. Due to a lack of qualified personnel, machine tools, or high class primary commodities and materials a break down rate of e.g. tanks produced in the J. Stalin' Arms Factory in Martin was alarming. Also the other Slovak arms factories had to face similar difficulties. However, no substantial improvement was achieved in 1952 – 1953, when Soviet experts were assigned to positions of advisors in each armaments facility.

To address the needs of the arms production the construction works started up in 1951 to build a metallurgical combine in the vicinity of Košice, the aluminium works in Žiar nad Hronom, the nickel works in Sereď, and Chemko Strážske focusing on the explosive ordnance production. The building works on the metallurgical factory, however, proved to be too much capital – intensive, and as such had to come to halt in 1953, with the state having incurred a heavy financial loss.

In between 1948 – 1953 the structure of the Slovak economic system and economy rela-

tions had undergone a dramatic change, the pace of change having no parallel in the previous decades of the 20th century. The changes were introduced under pressure of political and administrative measures being enforced, not as inherent implications arising from a natural step-by-step development. Besides the arms industry being given the top priority, it was also the plans for the export of the mechanical engineering commodities to the USSR and the People's Democratic Republics within the Council of Economic Mutual Aid [RVHP] that required the fundamental change of the structure of economy. Exporting goods to the USSR under the Soviet – Czechoslovak Trade Agreement of 1950 posed a problem especially with respect to a metal and other material intensive production of commodities [riverboats and towboats], and heavy construction machinery [excavators and other]. On that account, the shipbuilding yard in Komárno was unable to fulfill plans for construction of riverboats and towboats. The role of the "leading power in the engineering industry", which RVHP cast Czechoslovakia in, could only have been performed by a power rich in raw materials, and definitely not a country like Czechoslovakia, whose raw materials' resources were scarce. The political pressure the economy plans were placed under resulted in an extensive exploration and geological prospecting for even poor ore, and pushing the mining industry far into the low ore deposits in the Slovak Rudohorie. The ore mined had to be further refined in specialized processing facilities, which proved to be excessively costly. Anyway, the economic criteria like profit – cost ratio or effectiveness were not taken into account anymore.

The engineering industry in Slovakia required lots of new qualified workforce. In the late forties there were excessive numbers of agricultural workers in Slovakia that could have possibly been withdrawn from rural areas if, as a result of mechanization, the need for the workforce in agriculture was saturated. Unfortunately, the rural areas could not serve as a reservoir of qualified workforce for the armaments and engineering industries. It took time to educate and train new personnel. Lack of qualified personnel was one of the reasons behind a high failure rate of production. Equally, a high rate of absenteeism and turnover of personnel was the reverse side of mobility of the workforce.

Due to frequent changes being made in plans for engineering production, the engineering plants in Slovakia suffered heavy losses and substantial damage. To eliminate these, the executive directors of the Board of Commissioners requested stabilization of the plans. The concrete measures to be taken were proposed in the Resolution on the Engineering Production, which, although having been at first endorsed in Slovakia, later on was labeled as an expression of the Slovak bourgeois nationalism by the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia.

Abolishing the private ownership of capital goods and means of production was an implicit effect produced by the very nature of the political system. It was also Cold War, which, besides the social status of a large part of population, influenced greatly the speed of introducing changes into the sphere of proprietary rights. Elimination of the stratum of tradesfolk meant the end of a small business being run by self-employed persons, especially in the sphere of services and crafts. These people were put out of business by administrative measures that prioritized the state sector over a private one in supplying raw materials inevitable to sustain production. What is more, the official figures reflecting the small business' share in an illicit trading were far too exaggerated so that a conclusion could be drawn that it was inevitable to smash the self-employed persons running their business en bloc as a social

class. Decline of a small business and self-employment had, however, a negative impact on the communist system functioning, since the state factories and community establishments proved to be unable to make up for the scope and quality that a small business had offered. This was also where it was particularly striking how much do the communist states drag behind the developed countries. Even the President of the Republic A. Zápotocký admitted in 1954, when the symptoms of an economic and social crisis became apparent, that services were inefficient. A mere verbal declaration, however, was insufficient to get the things moved and achieve an improvement. Collectivization of agriculture had changed the social status of the farmers. As members of the cooperative farms they became the state's employees with a low and irregular income. Due to an economic pressure the self-employed farmers were brought under, with an example of imposing a duty to sell a set amount of their production for a low price serving as an illustration, the farmers had no choice but to flee their soil or get employed in a building industry or any other industries, and till their soil just with help from their families. That gave rise to a new large class of so-called "metal working industry' farmers" and "building industry' farmers". That was the only possibility to increase their income and to resist the economic pressure they were put under to make them join the cooperative farms. Naturally, the groups of "metal working industry farmers" and "building industry farmers" were made predominantly from the small peasant farmers, who prevailed in Slovakia after the agrarian reform in between 1945 – 1948. The process of collectivization had from the very beginning caused social problems and difficulties in providing the adequate nutrition for the population, which persisted for more than a decade. Part of intelligentsia, that refused to serve the new regime [e.g. solicitors, advocates, pharmacists], was forcibly displaced from their homes in Bratislava and other towns and relocated within the so-called Action "B".

Frenzied pace of the industrial production accompanied by the capital costs too high exhausted the Czechoslovak economy to such an extent that in the mid of 1952 the government started to prepare a monetary reform in an attempt to reverse a collapse of the economy. The monetary reform revealed that the inhabitants of Slovakia did not even have enough cash to be exchanged for the amount of 300 crowns in a new currency, which was set as a maximum limit. The reform aroused a tide of discontent and strong dissatisfaction, which was bluntly expressed by the qualified workers taking industrial actions and organizing strikes mainly in the Czech towns, whereas in Slovakia farmers would, on a mass scale, withdraw from cooperative farms to protest against the monetary reform. The "new course" of policy, announced by the Soviet leaders after Stalin's death, brought the President of the Republic A. Zápotocký and the top Party leader A. Novotný into conflict. The conflict was resolved by Moscow in 1954 when the Soviet leader N. S. Chruščov declared support for A. Novotný, thus confirming the Party machine should always take priority over the governmental bodies. Trying to find a way out of the economic and social crisis, A. Novotný resorted to an ideological campaign against bourgeois nationalism and principles of social democracy. The radio station Slobodná Európa [Free Europe] designated the general discontent with the monetary reform as the voice of "informal opposition", and declared support for the opposition forces. The broad base of support being given to the "informal opposition" was shown also in flying the unmanned balloons with leaflets from the territory of Bavaria. Launching the balloons from the Federal Republic of Germany [BRD] to the territory of Czechoslovakia was more intense shortly before the 1954 local government elec-

tions. In the years to come the intensity gradually decreased, partly due to the fact that the efforts to incite the "people's opposition" to put up an active resistance had not been entirely successful.

Since the very beginning of Cold War, the issue of Germany had always provoked disputes and had been the source of conflict, which during the first Berlin crisis in 1948 – 1949, threatened to escalate into war. The fact that the two German states with opposing political systems had been established, with the US and the USSR having a radically different attitude towards them, had a profound impact on Czechoslovakia as well. Help provided under the Marshall Plan was in the USSR and in the states in its sphere of influence interpreted as support of rearmament and a threat to security in Central Europe. Pointing out the danger of war, the USSR and the countries within its bloc did not distinguish between the economic and political – military integration of BRD into the West European integration structure. The Prague conference on the issue of Germany, which the USSR and the countries within its bloc took part in, revealed that it was the process of disarmament rather than an armament fever which BRD was going through, and that even the figures which had been declared to reflect the strength of the armed forces although they actually referred to the police forces were not increasing. In the highly charged atmosphere on the conference even the Soviet foreign minister had to "tame" some of the representatives of the people's democratic states when the final resolution was being drawn. The Czechoslovak government regarded the activities undertaken by the German ethnic displaced from Czechoslovakia to BRD as hostile, in particular after the establishment of the Sudet Landsmanschaft, and slogans like "right to homeland" were seen as an expression of revanchism. The prospects for unification of Germany, as proposed by Berija and Malenkov, were buried by the 1953 unrests in the East Berlin. The Soviet proposals for unification of Germany were brought forward in the time when a process of integration of BRD into the west integration structure was already under way. The Schuman Plan for the economic and political integration to be fostered by the Coal and Steel Association founded in 1951 had become a historic event. When BRD became a regular member of the Coal and Steel Association, the German issue took on a European dimension, and the proposed solution dulled the edges of the deeply rooted animosity between France and Germany. The USSR regarded the Schuman Plan as a violation of the 1945 Postupim Conference resolutions on destroying the German military capability, and that was why its response was a negative one. Czechoslovakia and the other people's democratic republics took also a negative stand on the Schuman Plan, when they put their signatures to the resolution of the Conference of the eight countries held in October 1950, thus expressing support for the Soviet line of reasoning.

Cold War had already in the late 40-ies brought about changes in dislocation of the Czechoslovak Armed Forces. Two thirds of troops and headquarters were deployed on the border with BRD, and what was left in Slovakia were just the combat support and combat service support units, rather few in number. Since the beginning of the 50-ies the military expenditure on defence steeply increased. The military budget of the Ministry of National Defence contained both the officially released budget expenditure figures including the expenditure on police and other services, and the strictly confidential and classified expenditure figures, which, for propaganda reasons, had never been released, thus making the overall defence expenditure seem lower in comparison with the capitalist countries' defence expenditure. Failure to meet the plans outlined for the armaments industry had been repeatedly

criticized by political authorities. The changes being made in the organization and management of the armaments production, as well as in the whole Czechoslovak economy, made the overall instability of the economic structure organization evident. Despite the fact that industries supporting the armaments production put in a peak performance, and in spite of a total mobilization of both the material and human resources, the goals set in "The Project on the Maximum Armaments Production" for the years 1951 – 1953 were not reached and the requirements of the military authorities were not met. The lack of raw materials and primary commodities was the official reason given to account for the failure to fulfill plans for production of tanks, self-propelled guns and cannons, artillery ammunition and drop bombs. After 1953, mainly through the efforts aimed at relieving tension within the bipolar – divided Europe and world, preparations for war as the top priority task faded into the background for at least short period of time.

POUŽITÁ LITERATÚRA A PRAMENE

ADIBEKOV, G. M.: Kominform i poslevojennaja Jevropa. Moskva 1994.

Armáda v zápase o politickú moc v Československu v letech 1945 – 1948. Sborník dokumentů. B.m. r.v.

BACÍLEK, K.: Poučenie z procesu s vedením protištátneho špionážneho a sprisahaneckého centra na čele s Rudolfom Slánskym. Bratislava 1953.

BARNOVSKÝ, M.: Juhoslovansko-sovietsky konflikt v roku 1948 a formovanie sovietskeho bloku. In: Krízy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948 – 1989. Banská Bystrica 1997.

BARNOVSKÝ, M.: Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava : Archa, 1993.

BARNOVSKÝ, M.: Odvlečenie občanov ČSR zo Slovenska do pracovných táborov v ZSSR v rokoch 1944 – 1945. In: V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku na začiatku komunistického režimu (1948 – 1953). Bratislava 1996.

BARNOVSKÝ, M. (ed.): Od diktatúry k diktatúre. Bratislava : Veda, 1995.

BELOSLUDSEV, O.: Účast příslušníků jednotek sovětské armády ve válce v Kórei (v letech 1950 – 1953). In: Historie a vojenství, roč. 52, 2003, č. 3-4.

BEŇA, J.: Rozsudok nad slovenskými „buržoáznymi nacionalistami" z roku 1954 a forma štátneho zriadenia ČSR a ČSSR v rokoch 1948 – 1967. In: Česko-slovenská historická ročenka 1998. Brno 1998.

BÍLEK, J.: Československá armáda a únor 1948. Summaries z Medzinárodnej historickej konferencie Česko-slovenský „únor" 1948, předpoklady a důsledky doma a ve světě. Praha 19. – 21. únor 1998.

BLAIVE, M.: Promarněná příležitost. Československo a rok 1956. Praha 2001.

BOUČEK, M. − KLIMEŠ, M.: Dramatické dny února 1948. Praha : Svoboda, 1973.

BRANDES, D.: Exil v Londýně. Praha : Karolinum, 2003.

BYSTROVA, N. E.: SSSR i Formirovanije vojenno-blokovogo protivostojanija v Jevrope (1945 – 1955). Moskva 2007.

The Cominform Minutes of Three Conferences 1947 (1948) 1949. Milano : Feltrineli Editore, 1994.

CONDOLEZZA, Rice: Sovětský svaz a československá armáda 1948 – 1953. Nejisté spojenecví. Praha 2005.

ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Podoby česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938 – 1949. Bratislava : Veda, 1992.

DEJMEK, J.: Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 – 1992). Praha 2002.

Dokumenty československé zahraniční politiky 1945 – 1960. Praha : SNPL, 1960.

FAURE, J.: Americký přítel. Československo ve hře americké diplomacie 1943 – 1968. Praha : NLN, 2006.

FILATOV, A. M.: SSSR i germanskij vopros: povorotnyje punkty (1941 – 1961). In: Cholodnaja vojna. Moskva 2003.

GADIS, J. K.: Studená vojna. Bratislava 2006.

GIBIANSKIJ, L. J.: Problemy Vostočnoj Jevropy i načalo formirovanija sovetskogo bloka. In: Cholodnaja vojna. Moskva 2003.

GIBIANSKIJ, L. J.: Forsirovanije sovetskoj blokovoj politiky. In: Cholodnaja vojna. Moskva 2003.

HAHNOVÁ, E.: Sudetskí Nemci v nemeckej spoločnosti. In: V rozdelenej Európe. Česi, Slováci, Nemci a ich štáty v rokoch 1948 – 1989. Bratislava 1998.

HARDER, H. J.: Svoboda či jednota. In: Historie a vojenství, roč. 52, 2003, č. 3-4, s. 559-573.

HOSPODÁR, V.: Prechod frontu územím Slovenska počas 2. svetovej vojny a násilné odvlečenie čs. občanov do nápravno-pracovných táborov a kolónií v ZSSR. In: Vojenské obzory-H, roč. 3, 1996. ??

Cholodnaja vojna 1945 – 1963. Eds.: JEGOROVA, N. I.; ČUBARIJAN, N.O. – Moskva 2003.

JABLONICKÝ, J.: Podoby násilia. Bratislava : Kalligram, 2000.

JEGOROVA, N. J.: Jevropejskaja bezopasnosť i „ugroza" NATO v ocenkach stalinskogo rukovodstva. In: Stalinskoje desatiletije cholodnoj vojny. Moskva : Nauka, 1999.

JECH, K.: Soumrak selského stavu 1945 – 1960. Praha 2001.

JECH, K.: Vystěhování selských rodin ze Slovenska do českých zemí v Akci K (kulaci) 1951 – 1953. V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku na začiatku komunistického režimu (1948 – 1953). Bratislava 1996.

JÍLKOVÁ, A. – JÍLEK, T.: Železná opona Československa. Státní hranice od Jachymova po Bratislavu 1948 – 1949. Baset 2006.

JUDT, T.: Povojnová Európa. História po roku 1945. Bratislava : Slovart, 2007.

KAPLAN, K.: Československo a Marshallův plán. Praha 1992.

KAPLAN, K.: Československo v RVHP 1949 – 1956. Praha : ÚSD, 1995.

KAPLAN, K.: Československo v poválečné Evropě. Praha 2004.

KAPLAN, K. – KOSATÍK, P.: Gottwaldovi muži. Praha – Litomyšl 2004.

KAPLAN, K.: K politickým procesům v Československu 1948 – 1954. Sešity ÚSD, sv. 15. Praha 1994.

KAPLAN, K.: Kořeny československé reformy 1968. Brno : Doplněk, 2002.

KAPLAN, K. – TOMÁŠEK, D.: O cenzuře v Československu v letech 1945 – 1956. Praha : ÚSD, 1994.

KAPLAN, K.: Pět kapitol o únoru. Brno : Doplněk, 1997.

KAPLAN, K.: Poslední rok prezidenta Edvarda Beneše v roce 1948. Praha : ÚSD, 1993.

KAPLAN, K.: Utváření generální linie výstavby socializmu v Československu. Praha : Akademia, 1966.

KISSINGER, H.: Umění diplomacie. Od Rischelieua k pádu Berlína. Praha 1996.

KOCIAN, J.: Československá strana národně socialistická v letech 1945 – 1948, organizace, program, politika. Brno : Doplněk, 2002.

KOVÁČ, D.: Slováci a Česi. Bratislava : AEP, 1997.

KRČ, M. a kol.: Vojenské výdaje v letech studené války a po jejím skončení. Praha 2000.

KRNO, D. M.: Paríž 1946. Pripravoval sa mier s Maďarskom. Bratislava 1996.

Krízy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948 – 1989. Eds: ŠTEFANSKÝ, M.; ZÁGORŠEKOVÁ, M. Banská Bystrica 1997.

LÁNIK, J.: Financování československé armády v letech první pětiletky. In: Historie a vojenství, roč. 52, 2003, č. 3-4, s. 744-770.

LEFFLER, M.: Ohlédnutí za studenou válkou. In: Soudobé dějiny, roč. 7, 2000, č. 2.

LETTRICH, J.: Dejiny novodobého Slovenska. Bratislava 1993.

LICHNOVSKÝ, M.: Bedřich Reicin a československá armáda (1948 – 1952). In: Historie a vojenství, roč. 5, 1995, č. 6.

LUŇÁK, P. (ed.): Plánování nemyslitelného. Československé válečné plány 1950 – 1990. Praha : ÚSD, 2007.

MARJINOVA, V. V.: Od důvěry k podezrívavosti. Sovětší a československí komunisté v letech 1945 – 1948. In: Soudobé dějiny, roč. 4, 1997, č. 3-4, s. 451-467.

MASTNÝ, V.: Studená válka a sovětský pocit nejistoty. Stalinova léta. Praha 2001.

MICHÁLEK, S.: Ján Papánek – politik, diplomat, komunista. Bratislava : Veda, 1996.

MICHÁLEK, S.: Nádeje a vytriezvenia. (Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945 – 1951). Bratislava : Veda, 1995.

MICHÁLEK, S.: Prípad Oatis. Československý komunistický režim verzus dipisovateľ Associated Press. Bratislava : ÚPN, 2005.

MINAŘÍK, P.: Československá armáda v letech 1945 – 1969. In: Vojenské rozhledy, roč. 3, 1994, č. 9.

MLYNAŘ, Z.: Krize v sovětských systéech od Stalina ke Gorbačovovi. Praha : Prospektrum, 1991.

MÜLLER, H. ve spolupráci s K. F. Kriegerem. In: VALLRATH, H.: Dějiny Německa. Praha : NLN, 1995.

NÁLEVKA, V.: Kapitoly z dějin studené války. Díl první. Praha : ISE, 1997.

NADŽAFOV, D. G.: K voprosu o genezise cholodnoj vojny. In: Cholodnaja vojna. Moskva 2003.

NARINSKÝ, V.: Sovětský svaz a Marshallův plán. In: Soudobé dějiny, roč. 4, 1997, č. 3-4.

PEČATNOV, V. O.: Od sojuza k vražde. Sovetsko-amerikanskije otnošenija v 1945 – 1946 gg. In: Cholodnaja vojna. Moskva 2003.

PEŠEK, J.: Aktéri jednej éry na Slovensku. Prešov 2003.

PEŠEK, J.: Armáda dělnické moci v Československu 1948 – 1960. Praha 1988.

PEŠEK, J. a kol.: Kapitolami najnovších slovenských dejín. K 70. narodeninám Michala Barnovského. Bratislava 2006.

PEŠEK, J.: Štátna bezpečnosť a „Akcia Monaco" v rokoch 1949 – 1951. In: Historický časopis, roč. 45, 1997, č. 4.

PEŠEK, J. – LETZ, R.: Štruktúry moci na Slovensku 1948 – 1989. Prešov 2004.

PEŠEK, J. (ed.): V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku na začiatku komunistického režimu (1948 – 1953). Bratislava 1996.

PETRUF, P.: Marshallov plán. Bratislava 1993.

PICHOJA, R. G.: Sovetskij sojuz, istorija vlasti 1945 – 1991. Moskva 1991.

PILÁT, V.: Českoslovenští vojenští lekáři v korejské válce. In: Historie a vojenství, roč. 43, 1994, č. 2, s. 132-161; 1994, č. 3, s. 89-106.

Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský". Usp.: Pernes, J. – Brno : ÚSD, 2005.

POZNJAKOV, V. V.: Razvedka, razveditľnaja informacija i proces prinjatija rešenij: povorotnyje punkty ranego perioda cholodnoj vojny. In: Cholodnaja vojna. Moskva 2003.

PREČAN, V.: K interpretaci Zorinovy pražské korespondence s Moskvou v únoru 1948. In: Sodobé dějiny, roč.6, 1999, č. 1, s 103-110.

První československý pětiletý plán. Praha : Ministerstvo informací a osvěty, 1949.

REIMAN, M.: Poválečné konflikty a rivality na sovětské politické špici. In: Soudobé dějiny, roč. 7, 2000, č. 4, s. 547-593.

REIMAN, M.: O komunistickém totalitarizmu a o tom, co s nim souvisí. Praha : Karolinum, 2000.

RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vzťahy 1945 – 1992. Bratislava 1998.

SCHUMAN, R.: Pre Európu. Prešov : Vyd. Michala Vaška, 2002.

Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope 1944 – 1948. Tom 1. Moskva 1999.

Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope 1949 – 1953. Tom 2. Moskva 2002.

ŠPETKO, J.: Slovenská politická emigrácia v 20. storočí. Praha : Danubius, 1994.

ŠTAIGL, J.: K niektorým otázkam slovenských národných jednotiek v čs. armáde po 2. svetovej vojne. In: Vojenské obzory-H, roč. 3, 1996, s. 119-129.

ŠTAIGL, J.: Ľudové milície na Slovensku – ich vznik a organizačný vývoj do polovice šesťdesiatych rokov. In: Vojenská história, roč. 3, 1999, č. 2, 41-60.

ŠTAIGL, J.: Organizačná a dislokačná výstavba čs. armády na Slovensku v rokoch 1945 – 1950. In: Vojenské obzory, roč. 2, 1995, č. 3.

ŠTAIGL, J.: Zbrojná výroba na Slovensku po druhej svetovej vojne 1945 – 1953. In: Vojenská história, roč. 6, 2002,.

ŠTAIGL, J. – ŠTEFANSKÝ, M.: Vojenské dejiny Slovenska VI. 1945 – 1968. Bratislava : Magnet Press, 2007.

ŠTEFANSKÝ, M.: Medzinárodné súvislosti „protištátneho sprisahania na Slovensku v roku 1947. In: Quo vadis Slovensko? Revue o človeku, spoločnosti a politike, roč. 2, 1996, č. 1, s. 60-64.

ŠTEFANSKÝ, M.: Studená vojna a jej dôsledky pre Československo v rokoch 1951 –1953. In: Slovensko vo vojnách a konfliktoch v 20. storočí. Bratislava : VHÚ, 2003, s. 218-232.

Teherán, Jalta, Postupim. Zborník dokumentov. Bratislava : Pravda, 1972.

TOMASZEWSKI, J.: Cesta komunistických strán k moci v Střední Evropě. In: Soudobé dějiny, roč. 5, 1998, č. 2-3.

TOMEK, P.: Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo. In: Securitas imperii. Praha : Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2002.

Uznesenie strany a vlády o niektorých otázkach budovania socialistického hospodárstva. Bratislava 1953.

VARINSKÝ, V.: Jozef Vicen a Biela légia. Banská Bystrica 2003.

VARTÍKOVÁ, M.: Strážime socializmus. Bratislava : Pravda, 1973.

VARTÍKOVÁ, M.: Vedúca sila výstavby socializmu. Bratislava 1980.

Vojenské dějiny Československa (1945 – 1955), V. díl. Praha : Naše vojsko, 1989.

VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – POKIVAJLOVA, T.V. – NOSKOVA, A. F.: Moskva i Vostočnaja Jevropa 1949 – 1953. Moskva : Rosspen, 2002.

Vostočnaja Jevropa v dokumentoch rossijskych archivov. Tom I. 1944 – 1948. Moskva – Novosibirsk 1997.

Vostočnaja Jevropa v dokumentoch rossijskych archivov. Tom II. 1949 – 1953. Moskva – Novosibirsk 1997.

VYKOUKAL, J. – LITERA, B. – TEJCHMAN, M.: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku. Praha 2000.

ZEMAN, Z.: Československý uran a únor 1948. In: Soudobé dějiny, roč. 5, 1998, č. 2-3.

Zasadnutie Ústredného výboru Komunistickej strany Československa v dňoch 21. – 24. februára 1951 na Pražskom hrade. Bratislava 1951.

Zasadnutie Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska v dňoch 18. – 20. apríla 1951 v Bratislave. Bratislava 1951.

ZÁPOTOCKÝ, A.: Výbor z díla, sv. 2. Praha : Svoboda, 1984.

ZELENÁK, P.: Živnostenská otázka na Slovensku po februári 1948. In: Od diktatúry k diktatúre, Ed. M. Barnovský, Bratislava : Veda, 1995.

ARCHÍVNE PRAMENE

Slovenský národný archív Bratislava, fond ÚV KSS: Generálny tajomník Štefan Bašťovanský, Predsedníctvo ÚV KSS, tajomník Ján Púll, tajomník K. Moško, tajomník K. Bacílek, tajomník P. David, tajomník Benau; fond Povereníctvo vnútra (RV); fond Štátny plánovací a štatistický úrad (ŠPŠÚ).

Štátny oblastný archív Bratislava, fond Štátny súd.

Vojenský historický archív Bratislava, fond Vojenská oblasť 4.

Národní archiv Praha, fondy: Komisia na prešetrenie politických procesov v období 1949 – 1954, I.-II.; Státní úrad plánovací (SÚP) – Vojenská hospodárska správa (nespracovaný materiál); Mezinárodní oddělení ÚV KSČ 100/3; Generální sekretariat ÚV KSČ 100/1; ÚV KSČ – K. Gottwald 100/24; ÚV KSČ – Předsednictví ÚV KSČ 02/2; ÚV KSČ – Politický sekretariát 02/5; ÚV KSČ – Josef Frank.

Vojenský ústřední archiv Praha, fondy: Vojenský komitét pri ÚV KSČ; Vojenská kancelária prezidenta republiky; Ministerstvo národnej obrany – sekretariát ministra, námestník ministra pre veci materiálové, náčelník generálneho štábu; Dr. A. Čepička, 100/52.

Rossijskij gossudarstvennyj archiv sociaľno-političeskich isledovanij (RGASPI) Moskva, fond 17.

FOTOARCHÍV

Vojenský historický archív Bratislava

Slovenská národná knižnica Martin (fotografie uvedené v I. kapitole v poradí 3, 6, 7,12 a v II. kapitole v poradí 2,3,4)

Vojenský ústřední archiv Praha

Slovenský národný archív v Bratislave

Vojenské historické múzeum Piešťany

Menný register

A

Adenauer, K. 81, 82, 85
Acheson, D. 85
Ambruš, J. 30, 97
Antipov, A.I. 107
Aytak, M. 111

B

Bacílek, K. 55, 119, 120, 131, 137, 140, 187, 189, 192, 197, 201
Baláž, T. 69
Barák, R. 54, 140
Bareš, G. 49, 51, 52, 142
Barták, J. 90
Bašťovanský, Š. 46, 49, 69, 111, 115, 136, 137, 138
Batelka, O. 74
Behárka, J. 30
Belluš, S. 30, 31
Beneš, E. 12, 13, 20, 21, 23, 25, 42, 45, 47, 68, 70, 71, 73, 108, 109, 116, 133, 134
Beran, J. 133
Berija, L. 16, 35, 37, 68, 85, 91, 93, 139, 193, 194, 213
Bevin, E. 41
Blaho, P. 30
Blaško, Š. 30
Böhm, E. 28, 30
Bozulev, 151, 152
Bránik, J. 55, 187
Brigidi 111
Bubník, J. 116
Bugár, M. 67
Bucharin, N. 116
Bulander, R. 104
Bulganin, N. 139

C

Carr, E.H. 18
Clay, L. 77
Clementis, V. 39, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 111, 113, 122, 123, 133, 139, 140, 141, 142, 203
Cruz, H.S. 74
Čada, L. 135
Čepička, A. 87, 92, 93, 94, 100, 101, 102, 103, 104, 111, 127, 133, 162, 163, 164, 165, 169, 172, 173, 185, 186, 189, 194, 201, 204
Chruščov, N.S. 85, 139, 150, 189, 193, 194, 207, 212
Churchill, W. 12, 14, 15, 35, 36, 37, 57, 58, 105, 202

D

Danielovič, V. 97
Daubner, V. 138
David, P. 55, 137, 138, 139
Denis, E. 111
Dertinger, G. 81
Dieška, J. 30
Dimitrov, G. 17, 72, 173
Djilas, M. 15, 17
Dlouhý, J. 110, 111
Dolanský, J. 156, 163, 164, 172, 194
Drgáč, S. 97
Drnec, V. 97, 104
Drocár, Š. 69
Drtina, P. 42
Ďurčanský, F. 23, 32, 67
Ďuriš, J. 47, 51, 55, 59, 69, 102, 133, 138, 139, 140, 141, 175, 203, 209
Dvořák, V. 161, 164

E

Eisenhower, D.D. 78
Engels, F. 109
Esterházy, J. 16

F

Fabinger, F. 150, 151, 152
Fakan, J. 110, 111
Falťan, M. 55, 69
Ferjenčík, M. 30, 69
Filo, K. 28, 30
Fischl, O. 53
Franek, M. 28, 30
Frank, J. 53, 153, 170
Fraštacký, R. 28, 30, 31
Frejka, L. 53, 150, 153
Friš, E. 137

G

Gajda, R. 116
Gažik, Š. 48
Gerec 48
Goldmann, J. 151, 152
Gomulka, W. 15

Gosiorovský, M. 138
Gottwald, K. 7, 15, 19, 24, 25, 42, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 60, 61, 62, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 82, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 103, 109, 112, 127, 131, 133, 134, 137, 139, 140, 141, 142, 150, 155, 162, 168, 171, 173, 178, 186, 189, 190, 194, 197, 203, 205, 209
Grigorian, V. G. 107
Grotewohl, O. 79
Guderian, H. 81
Guljajev, P. 20, 68
Gusev, N.I. 39, 91, 93, 102, 103, 125, 171, 172, 201

H

Hagara, F. 69
Hajdu, V. 53
Halder, F. 81
Hanzel, J. 30
Hasal, A. 70
Havel, F. 99
Heidrich, A. 42
Heuss, T. 79
Hitler, A. 34, 81, 82, 85
Hložková, V. 51, 139
Hodža, F. 30, 31
Hodža, M. 18
Horák, J. 42, 138
Horváth, I. 30, 49, 54, 56
Horváth, Š. 67
Husák, G. 49, 50, 51, 54, 55, 56, 59, 61, 69, 102, 131, 137, 139, 140, 187, 192, 203
Hušek, K. 28, 30
Hvasta, J. 113

I

Iljin, I. A. 185
Imro, J. 95, 97
Ingr, S. 96
Iskra, T. 74

J

Jegorov, N. I. 7
Jílek, B. 116
John, O. 106
Jonáš, J. 168, 169
Josko, M. 28, 30

K

Kaboš, A. 138
Kaganovič, M. 139
Kalendra, B. 116
Kalinin, M. 107
Kaliský, R. 135
Kardelj, E. 17
Kautský, K. 116
Kempný, J. 24, 67
Kennan, G. 14, 36
Kevič, Š. 49, 75
Kim-Ir-Sen 89
Klapálek, K. 70, 104
Kliment, G. 168
Klokoč, O. 140, 142
Koči, J. 153
Kočvara, Š. 30
Köhler, B. 51, 137, 142
Kolarov, V. 17
Komandera, R. 67
Kopecký, J. 51
Kopecký, V. 24, 48, 49, 50, 51, 52, 102, 133, 141, 142
Kopold, B. 53, 101, 102
Kopřiva, L. 48, 52, 111, 136, 175
Korbel, S. 97
Kosorin, J. 67
Kostov, T. 17, 48, 50, 110
Kovacs, B. 27
Kozlovski, O. 138
Kramář, K. 116
Kristín, J. M. 97
Kružliak, I. 67
Kulíšek, 135
Kún, B. 116
Kvetko, M. 28, 30

L

Lančarič, R. 49, 75
Larčenko 185
Lavrentiev, A. 139
Lemberg, E. 83
Lenin, V. 109, 161, 179, 194
Lettrich, J. 28, 30, 31, 33, 59, 74, 75
Liem, T. 73
Lietavec, J. 54
Lichačev, M.T. 51, 52
Lichner, J. 28, 30
Linczeny, Ľ. 30
Lipka, F. 69
Lippmann, W. 18
Litvinov, M. 18
Löbl, E. 153
London, A. 53
Loris, K. 111
Lukačovič, J. 135

M

MacArthur, D. 89
Mach, A. 23
Majskij, I. 18, 19
Makarov, N. 51, 52
Malenkov, G. 37, 68, 85, 91, 139, 185, 193, 194, 204, 213
Malinovskij, R. 16
Manach, M. 110, 111
Manteuffel, Ch. 81

Margolius, R. 53
Marko, J. 97, 99
Markus, M. 95
Marshall, G.C. 40, 41, 60, 63
marshallov plán 13, 14, 40, 41, 42, 43, 47, 76, 78, 80, 158, 202, 203
Marx, K. 109
Masaryk, J. 20, 42, 45, 73
Masaryk, T.G. 109, 116
Maurer, J. 168
Mičura, M. 16
Michalička, A. 138
Michellot, M. 110, 111
Miko, F. 135
Mikojan, A. 37, 68, 139, 185
Mikolajczyk, S. 15
Miljukov, P. N. 116
Mišeje, F. 69
Mjartan, J. 135
Molotov, V. M. 18, 37, 38, 41, 42, 52, 63, 68, 81, 85, 86, 91, 107, 109, 139, 193
Monnet, J. 85
Montgomery, B 78
Moravec, F. 96, 97
Morozov 53, 185
Mrázek 30
Múdry, M. 30

N

Nagy, I. 193
Nechanský, J. 111
Nejedlý, Z. 102
Neumann, A. 68
Nosek, J. 39, 42, 111
Nosko, V. 68, 175
Novikov, N. 141
Novomeský, L. 49, 50, 54, 56, 140
Novotný, A. 55, 102, 133, 138, 140, 141, 185, 189, 192, 193, 194, 207, 212

O

Oatis, W.N. 8, 111, 112, 113, 150
Obuch, O. 67
Okáli, D. 49, 54, 56, 136
Orlemanský, S. 15
Otto, R. 49, 75

P

Papánek, J. 7, 73, 74, 203, 209
Pavlík, O. 55, 138
Petkov, N. 27
Petrov, A. 16, 68
Pick, W. 79
Pietor, I. 24, 28, 30
Píka, H. 97
Pjatnickij, J. 116
Plojhar, J. 28, 68
Polák, M. 135
Prchal, A. 138, 139, 140
Procházka, J. 95, 96, 97, 100, 102
Púčik, A. 32, 172
Púll, J. 55, 146, 187
Puškin, G.M. 38

R

Raczynski, E. 12
Radek, K. 116
Rais, Š. 175
Rajk, L. 48, 50, 51, 141
Rákosi, M. 46, 47, 51, 92, 141, 193, 203, 209
Rašla, A. 69, 102
Reicin, B. 53, 97, 98, 100, 101, 102, 204
Révay, J. 46
Ripka, H. 12
Roosevelt, F. D. 13, 14, 19, 57
Rudinger 150, 151, 152
Rudinský, J. 30

S

Schumanov plán 85, 86, 213
Schuman, R. 85
Schwerin von K. J. 81
Sidor, M. 135
Silin, M. A. 102, 107, 139, 140
Simon, A. 53
Sington, A. I. 111
Slánský, R. 19, 24, 45, 46, 49, 50, 52, 53, 54, 67, 70, 82, 92, 95, 96, 97, 100, 101, 102, 104, 107, 111, 138, 140, 141, 142, 150, 161, 170, 176, 185, 204
Slávik, J. 116
Smith 39
Sokol, M. 16
Sorokin 53
Spišiak, J. 16
Stalin, J. V. 6, 12, 13, 15, 16, 17, 32, 34, 36, 37, 42, 43, 44, 49, 57, 64, 68, 72, 77, 84, 85, 89, 91, 92, 93, 94, 100, 102, 109, 110, 133, 137, 139, 140, 150, 155, 156, 158, 160, 168, 170, 171, 184, 185, 186, 189, 190, 192, 193, 194, 197, 199, 202, 204, 207, 210, 212

Staško, J. 24
Strechaj, R. 55, 138, 140
Struhár, J. 135
Styk, J. 28, 30
Suslov, M. 19, 20, 44, 46, 67, 68, 110, 117, 141
Svoboda, L. 19, 20, 22, 37, 45, 62
Šalgovič, V. 136
Šavel, J. 74
Šebesta, Š. 55
Šebo, T. 30
Ševčík, J. 135
Širica, M. 95, 97
Široký, V. 46, 48, 51, 59, 69, 81, 82, 109, 112, 122, 137, 138, 139, 140, 189, 191, 193, 197, 201, 203, 209
Škodáček 135
Škoda, V. 55, 56
Šlechta, E. 28, 68
Šling, O. 49, 50, 51, 53, 102, 111
Šmida, M. 138
Šmidke, K. 51, 54, 58, 69, 102, 123, 139, 140, 141
Šoltész, J. 51
Špitzer, J. 69
Šrobár, V. 28, 68, 135
Štefánik, I. 28, 135
Štefánik, M.R. 170
Štemenko, S.M. 91, 92
Šubašič, I. 22
Šváb, K. 48, 53
Švermová, M. 50

T

Tatarescu, G. 27
Tesár, E. 32
Tiso, J. 23
Tito, J.B. 15, 39, 58, 99
Trebichavský, I. 97
Trockij, L. 116
Trojan, J. 48
Truman, H. 14, 17, 37, 39, 40, 43, 57, 63, 78, 89, 159, 202, 209
Tunega, A. 32

U

Ulbricht, W. 193
Ursíny, J. 24, 28, 30
Urválek, J. 112

V

Vachová, Z. 111
Valášek, O. 48
Varga, J.V. 41, 42
Velecký, V. 110, 111
Vicen, J. 32, 218
Vicherka, A. 98
Višinskij, A.J. 39, 139
Vorošilov, K. 38, 109, 173, 184
Voznesenskij, N. 37, 68
Výboch, P. 30

W

Walil, W. 111

Z

Zápotocký, A. 53, 61, 62, 93, 109, 112, 140, 154, 171, 179, 186, 189, 191, 192, 193, 194, 197, 201, 206, 207, 212
Závodský, O. 111, 115
Zibrin, M. 30
Zinoviev, G. 116
Zlobin, I.D. 189
Zorin, V. 70, 71, 73, 75
Zupka, F. 69
Žalman, V. 69
Ždanov, A. 36, 37, 43, 44, 45, 68, 76, 107
Žingor, V. 48, 123

Michal Štefanský
STUDENÁ VOJNA Slovensko 1946 – 1954

Vydavateľ: Vojenský historický ústav
Krajná 27, 821 04 Bratislava

Jazyková redaktorka: Mária Stanová

Obálka: Dušan Babjak
Grafická úprava a sadzba: Dušan Babjak
Tlač: ETERNA PRESS
Náklad: 700 výtlačkov
Rok vydania: 2008
Prvé vydanie

ISBN 978-80-969375-5-4

Michal Štefanský

STUDENÁ VOJNA

Slovensko 1946–1954